

XXII • 2007

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY - VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXII / 2007

PROCEEDINGS

XXII / 2007

Велико Търново

Veliko Tarnovo

2007

**Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново..
Том XXII. Велико Търново, 2007.**

**Proceedings of the Regional Museum of History - Veliko Turnovo..
Vol. XXII. Veliko Turnovo, 2007.**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Хитко ВАЧЕВ – *главен редактор*
Вълка ИЛЧЕВА
Васил МУТАФОВ
Константин ДОЧЕВ
Галя ЧОХАДЖИЕВА
Весела МАРТИНОВА – *секретар*
Александър ЧОХАДЖИЕВ – *предпечат и дизайн*

EDITORIAL BOARD:

Hitko VACHEV – *Editor-in-chief*
Vulka ILCHEVA
Vassil MOUTAFOV
Constantin DOCHEV
Galya CHOHADZHIEVA
Vesela MARTINOVA – *Secretary*
Alexander CHOHADZHIEV – *Prepress and Design*

e-mail: rimvt_edit@yahoo.com

ЗА НАПИСАНОТО ОТ ТЯХ, ОТГОВОРНОСТ НОСЯТ АВТОРИТЕ

THE AUTHORS ARE RESPONSIBLE FOR THEIR WRITINGS

Печат: **АБАГАР АД, 2007**

ISSN 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ И ИЗКУСТВОЗНАНИЕ – ARCHAEOLOGY AND ART

ПРАИСТОРИЧЕСКИТЕ ПРЕШЛЕНИ ЗА ВРЕТЕНО – ИДЕНТИФИЦИРАНЕ, СИСТЕМАТИЗИРАНЕ И ИНТЕРПРЕТИРАНЕ	9
Александър Чохаджиев	
THE PREHISTORIC SPINDLE WHORLS – IDENTIFICATION, SYSTEMATIZATION AND INTERPRETATION	19
Alexander Chohadzhiev	
ТРАКИТЕ КРАЙ АТРИУС. ТЪРГОВСКИ КОНТАКТИ С ГРЪЦКИЯ СВЯТ ПРЕЗ ЕЛИНИЗМА	21
Иван Църов	
THE THRACIANS BY ATRIUS. TRADE CONTACTS WITH THE GRECIAN WORLD DURING THE ELINISM	38
Ivan Tsarov	
НОВООТКРИТО СВЕТИЛИЩЕ НА ТРАКИЙСКИЯ КОННИК КРАЙ ТРЯВНА	39
Венелин Бараков	
THRACIAN SANCTUARY NEAR THE TOWN OF TRYAVNA	51
Venelin Barakov	
КАРТИРАНЕ НА АНТИЧНИ ШЛЕМОВЕ ОТ БЪЛГАРИЯ	52
Станимир Димитров	
PERUSAL ANCIENT HELMETS FROM BULGARIA	63
Stanimir Dimitrov	
НА АГОРАТА НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ – ОТ ИЗГРЕВ ДО ЗАЛЕЗ	64
Евгения Генчева	
A L'AGORA DE NIKOPOLIS AD ISTRUM– DU MATIN AU SOIR	77
Evguenia Guentcheva	
СВИДЕТЕЛСТВО ЗА КУЛТА КЪМ МАЙКАТА НА БОГОВЕТЕ В НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ	78
Пепа Лунгарова	
A NEW EVIDENCE ABOUT THE CULT OF THE MOTHER OF GODS IN NICOPOLIS AD ISTRUM	83
Pepa Lungarova	
КОЛАННИ ТОКИ С НАБРАЗДЕНА РАМКА ОТ БЪЛГАРИЯ	84
Никола Русев	
GROOVED BELT BUCKLES FROM BULGARIA	92
Nikola Rusev	

КЪСНОАНТИЧНИ И СРЕДНОВЕКОВНИ ОРЪДИЯ НА ТРУДА ОТ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СМОЛЯН	93
Николай Бояджиев LATE ANTIQUITY AND MEDIEVAL TOOLS FROM THE FUND OF THE HISTORY MUSEUM OF SMOLYAN	102
Nikolay Boyadzhiev	
КАМЕННИЯТ ВАЛ В ДОБРУДЖА В ЗАЩИТНАТА И СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО	104
Деян Рабовянов THE STONE WALL IN DOBRUDJA IN DEFENSIVE AND SETTLEMENT SYSTEM OF THE FIRST BULGARIAN KINGDOM	118
Deyan Rabovyanov	
БИТОВИ ПРЕДМЕТИ ОТ ШУМЕНСКА КРЕПОСТ ВЪВ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН	119
Константин Константинов OBJECTS OF EVERYDAY LIFE FROM THE FORTRESS OF SHUMEN, TREASURED IN THE FUNDS OF REGIONAL HISTORICAL MUSEUM – SHUMEN	123
Konstantin Konstantinov	
ДВОРЦОВАТА БАНЯ НА ТЪРНОВСКИТЕ ЦАРЕ	124
Евгени Дерменджиев LA SALLE DE BAIN DES ROIS BULGARES	141
Evgueni Dermendjiev	
РОЛЯТА НА СЪППИТЕ ТЪКАНИ, ДОНЕСЕНИ В КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ 1213 г. ОТ БЪЛГАРСКА ПРИНЦЕСА ЗА СВАТБАТА Й С ИМПЕРА- ТОР АНРИ ФЛАНДЪРСКИ	142
Иван Чокоев LE RÔLE DES TISSUS DE LUXE APPORTÉS À CONSTANTINOPLE EN 1213 PAR UNE PRINCESSE BULGARE POUR SON MARIAGE AVEC L'EMPÉREUR HENRI DE FLANDRE	147
Ivan Tchokoev	
НОВООТКРИТИ ПАМЕТНИЦИ НА ЧИПРОВСКОТО ЗЛАТАРСТВО ОТ XVII–НАЧАЛОТО НА XVIII ВЕК В АРБАНАСИ И ТЪРНОВО	148
Хитко Вачев NEUENTDECKTE DENKMAELER DES GOLDSCHMIEDEHANDWERKS VON TSCHIPROVZI SEIT DEM XVII – ANFANG DES XVIII Jhs. IN TARNOVO UND ARBANASSI	158
Hitko Vatshev	
ВСЕЛЕНСКИТЕ СЪБОРИ” ОТ ГАЛЕРИЯТА НА ЦЪРКВАТА ”РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО” В СЕЛО АРБАНАСИ. (Поглед към функционалните стойности на догматическите решения в контекста на иконографската програма на параклиса, преддверието на параклиса и галерията на храма)	159
Пламен Събев THE ”ECUMENICAL COUNCILS” FROM THE GALLERY OF THE ”NATIVITY” CHURCH IN ARBANASSI. (Observation of the functional values of dogmatic determinations in the context of the iconographical program of the temple)	178
Plamen Subev	

ЦЪРКВАТА "СВЕТА ВЕЛИКОМЪЧЕНИЦА ИРИНА" В СЕЛО ХОТНИЦА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО	179
Вълка Илчева L'ÉGLISE "SAINTE MARTYRE IRINA" AU VILLAGE DE HOTNITSA, DEP. DE VELIKO TARNOVO	186
Valka Iltcheva	

НУМИЗМАТИКА – NUMISMATICS

РЕДКИ МОНЕТНИ ТИПОВЕ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ II–III ВЕК	187
Радослав Гущераклиев RARE COIN TYPES OF NICOPOLIS AD ISTRUM 2 nd – 3 rd CENTURY	196
Radoslav Gushterakliev	
НАХОДКА ОТ СИЛИКВИ ОТ НЕКРОПОЛА НА АВГУСТА ТРАЯНА	197
Мариана Минкова SILIQUEAS FIND FROM THE NECROPOLIS OF AUGUSTA TRAIANA	206
Mariana Minkova	
ПРОБЛЕМИ НА РАННОВИЗАНТИЙСКАТА НУМИЗМАТИКА (VI–VII в.) В БЪЛГАРСКИТЕ НУМИЗМАТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ	207
Стоян Михайлов PROBLEMS OF THE EARLY BYZANTINE NUMISMATICS (VI–VII c. A. D.) IN BULGARIAN NUMISMATIC RESEARCHES	218
Stoyan Mihaylov	
СЪБИТИЯТА ОТ 1186 г. СПОРЕД ДАННИТЕ ОТ КОЛЕКТИВНИТЕ МО- НЕТНИ НАХОДКИ ОТ БЪЛГАРИЯ	219
Жеия Жекова THE EVENTS FROM 1186 ACCORDING TO THE HOARDS OF THE BULGARIAN LANDS	226
Zhenya Zhekova	
ПЛАЩАНИЯ С "ЛОШИ ПАРИ" ВЪВ ВИЗАНТИЯ В НАЧАЛОТО НА XIV в. И ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ ТЯХ	227
Константин Дочев MODES DE PAYER EN "MAUVAIS" ARGENT A BYZANCE AU DÉBUT DU XIV S. ET LES CONSÉQUENCES QUI EN SUCCÈDENT	238
Konstantin Dotchev	

ЕТНОЛОГИЯ – ETHNOLOGY

ВЪЗРОЖДЕНСКИ ДОМАШНИ ИКОНИ В КОЛЕКЦИЯТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	241
Елена Попова DOMESTIC ICONS IN THE COLLECTION OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY IN VELIKO TARNOVO	252
Elena Popova	

ПАСТИРСКА ДЪРВОРЕЗБА ОТ ФОНДОВЕТЕ НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СМОЛЯН	253
Ваня Йорданова SHEPHERD'S WOOD-CARVING FROM THE DEPOSITORIES OF THE SMOLYAN HISTORY MUSEUM	264
Vanya Yordanova	
ЧАСОВНИЦИ ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ	265
Биляна Попова CLOCKS FROM THE EXHIBITION OF THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM – PLOVDIV	276
Bilyana Popova	
КОЛЕКЦИЯ ОТ СТАРИННИ ЛАМПИ В ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ	277
Райна Каблешкова A COLLECTION OF ANTIQUE LAMPS FROM THE ETHNOGRAPHICAL MUSEUM – PLOVDIV	283
Rayna Kableshkova	
ДАТИРАНИ КИЛИМИ ОТ ФОНДА НА ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ	284
Ана Радева CARPETS REGISTERED IN THE FUND OF THE ETHNOGRAPHICAL MUSEUM – PLOVDIV	291
Ana Radeva	
ЗА НЯКОИ НАДПИСИ И СИМВОЛИ ВЪРХУ ОРЪЖИЯ ОТ ФОНДА НА ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ	292
Соня Семедржиева ON SOME INSCRIPTIONS AND SYMBOLS ON WEAPONS FROM THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM STOCK IN THE TOWN OF PLOVDIV	305
Sonya Semerdzhieva	
ТРИ КУЮМДЖИЙСКИ ТЕФТЕРА НА ИЗВЕСТНИЯ ГАБРОВСКИ ЗЛАТАР МАКСИМ ГРИГОРОВ	306
Юлиана Шулева THREE UNKNOWN COUNJIIISKI REGISTERS FROM 1876 TO 1890 OF THE FAMOUS GABROVONIAN GOLDSMITH MAXIM GRIGOROV	311
Juliana Shulekova	
НОВИ ДАРЕНИЯ ЗА ФОНД “ЕТНОГРАФИЯ” НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПАВЛИКЕНИ	312
Нели Цонева NEW DONATIONS FOR “ETHNOGRAPHY” FUND OF THE HISTORY MUSEUM – PAVLIKENI	323
Neli Tsoneva	
КРАЕВЕДЪТ ЯРОСЛАВ ГОЧЕВ – ДАРИТЕЛ НА ВАРНЕНСКИЯ МУЗЕЙ ...	324
Красимира Томова YAROSLAV GOCHEV - DONOR OF THE MUSEUM IN VARNA	328
Krasimira Tomova	

МОДЕРНИЗАЦИЯТА НА ОБЩЕСТВОТО И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД СЪВРЕМЕННИТЕ ЕТНОГРАФСКИ КОЛЕКЦИИ	330
Диана Тодорова MODERNIZATION OF SOCIETY AND CHALLENGES TO "NEW" ETHNOGRAPHIC COLLECTIONS	338
Diana Todorova	
ПОЧИТАНИЕТО КЪМ СВ. ХАРАЛАМПИЙ В НАРОДНОТО ХРИСТИЯНСТВО И ВРЪЗКИТЕ МУ С БОГОСЛУЖЕБНАТА ПРАКТИКА	339
Ваня Сапунджиева THE VENERATION FOR ST. CHARALAMBOS IN FOLK CHRISTIANITY AND ITS RELATION TO CHURCH WORSHIP PRACTICE	353
Vanja Sapundzhieva	
ГАДАНИЯ ЗА ЖЕНИТБА В КАЛЕНДАРНАТА ОБРЕДНОСТ НА БЪЛГАРИТЕ ОТ БЕСАРАБИЯ	354
Наталия Стрезева SOOTHSAYING FOR MARRIAGE IN THE CALENDAR RITUAL OF BESSARABIAN BULGARIANS	363
Natalya Strezeva	
ЗА ЕТНОГРАФСКИТЕ ПРИНОСИ В НАУЧНОТО НАСЛЕДСТВО НА ЛЮБОМИР МИЛЕТИЧ	364
Теменуга Георгиева UEBER DIE ETHNOGRAPHISCHEN BEITRAEGE IM WISSENSCHAFTLICHEN ERBE VON LJUBOMIR MILETITSCH	381
Temenuga Georgieva	
БРОШУРАТА "25 ГОДИНИ БЪЛГАРСКИ НАЦИОНАЛЕН БАЛЕТ" ЗА ДЕЛОТО НА ХАРАЛАМБИ ГАРИБОВ	382
Маргарита Дешкова DIE BROSCHUERE "25 JAHRE BULGARISCHES NATIONALBALLETT" FÜR DAS WERK VON HARALAMBI GARIBOV	387
Margarita Deshkova	
ПЪТЯТ НА ЕДНА ИЗЛОЖБА	388
Светла Ракшиева, Георги Куманов DER WEG EINER AUSSTELLUNG	407
Svetla Rakshieva, Georgi Kumanov	
СТУДЕНТИТЕ БЕСАРАБСКИ БЪЛГАРИ ВЪВ ВТУ "СВ.СВ.КИРИЛ И МЕТОДИЙ" – МЕЖДУ НОСТАЛГИЯТА И АДАПТАЦИЯТА (Опит за проследяване на етническото самоопределение)	408
Мария Воинская THE STUDENTS - BESSARABIAN BULGARIANS IN VELIKO TURNOVO UNIVERSITY "ST. CYRIL AND ST. METHODIUS": BETWEEN THE NOSTALGIA AND THE ADAPTATION (the attempt for tracking the ethnical self - determination)	427
Maria Voinskaya	

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ – BOOK REVIEW

ВЪЛКА ИЛЧЕВА. ХОТНИЦА, СТАРИ СЕЛИЩА И НАХОДКИ. ЧАСТ II – АНТИЧНОСТ И СРЕДНОВЕКОВИЕ	429
Хитко Вачев	

ВЕНЦИСЛАВ ЦОНЕВ, ВАЛЕНТИН ДЕНЕВСКИ. СЛЕДИТЕ НА ТРА- КИЙСКИТЕ КОДОВЕ	434
Вълка Илчева	

ИВАН ЧОКОЕВ. ТЕКСТИЛ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ В БЪЛГАРИЯ. ПОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ НА ПРОУЧВА- НИЯТА	438
Хитко Вачев	

ХИТКО ВАЧЕВ. ЦЪРКОВНИЯТ АНСАМБЪЛ В АРБАНАСИ	443
Йордан Алексиев	

ТАТЯНА КЪНЧЕВА, ВЕНЦИСЛАВ ЦОНЕВ, ИВАН ЦЪРОВ. СТРАНИЦИ ОТ ИСТОРИЯТА НА СЕЛО РУСАЛЯ	446
Галя Чохаджиева	

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

IN MEMORIAM	449
-------------------	-----

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2006 Г.	453
--	-----

КНИГООБМЕН – INTERLIBRARY LOAN	465
--------------------------------------	-----

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО, Т. XXII, 2006 Г.	469
--	-----

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	471
--	-----

REQUIREMENTS FOR THE AUTHORS IN THE PROCEEDINGS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TURNOVO	475
---	-----

ПРАИСТОРИЧЕСКИТЕ ПРЕШЛЕНИ ЗА ВРЕТЕНО- ИДЕНТИФИЦИРАНЕ, СИСТЕМАТИЗИРАНЕ И ИНТЕРПРЕТИРАНЕ ¹

АЛЕКСАНДЪР ЧОХАДЖИЕВ

Праисторическото текстилно производство и артефактите свързани с него до скоро оставаха недооценени като извор за общественото развитие и не рядко се превръщаха в масов материал, предназначен единствено за фондовете и "недостоеен" за публикуване. През последните тридесетина години в световната археология се появиха няколко значими разработки, които засилиха интереса към този аспект на материалната култура. Едва в последните няколко години и в България започна "раздвижване" на въпросните материали. Бяха публикувани няколко работи, целящи да въведат в обръщение постиженията на чуждите учени, но също така представиха добре забравени материали от фондовете на музеите и същевременно предложиха оригинални хипотези (Чохаджиев 2003а; Чохаджиев 2003b; Петрова 2004; Чохаджиев 2004).

Прешлени за вретено се откриват често при разкопки, но въпреки това рядко им се обръща внимание. В археологическата литература прешлени и сходни на тях артефакти понякога се интерпретират неправилно, най-вече поради липсата на ясни критерии за идентифициране и обработка. Именно на проблемните моменти е посветена настоящата работа.

Същинското вретено представлява пръчка, към която е прикрепена тежест (в различните краища на света тя може да е разположена в горната или в долната ѝ част). Как човек е достигнал до идеята за такъв свършен инструмент е въпрос по който може само да се разсъждава. Една от големите изследователки на предачеството по света Дж. Кроуфут е забелязала, че суданските жени предат по-бързо с техните плоски пръчки без прешлен, когато се натрупа повече прежда върху тях, тъй като тя придава повече тежест и инерция на въртенето (Crowfoot 1931, 11). Някъде тук би трябвало да се търси произхода на откритието – на базата на натрупания опит се вижда, че приспособление като прешлена облекчава предачния процес, като същевременно той става изненадващо продуктивен. Една опитна предачка с вретено с прешлен би могла да изпреде от 60 до 100 m прежда за час (Carington Smith 1975, 82).

Прешленът е малък предмет, обикновено заоблен, но с различни сечения. Той има отвор за закрепване на пръчката, пробит

приблизително в геометричния му център. Прешленът изпълнява две основни функции – придава тежест на вретеното и поддържа инерцията на въртене. Тъй като тези две функции са неразделни, терминът "тежест за вретено" е неточен.

Функцията на прешлен могат да изпълняват всякакви предмети – картоф, ябълка, глава лук, гайка, пробита керемиди и т.н. (Carington Smith 1975, 80; Вакарелски 1977, 318; Liu 1978, 92; Barber, 1991, 43; Владић-Крстић 1995, 9-10, сл. 7), но като археологически артефакти най-често откриваме прешлени, изработени от глина, по-рядко от камък или кост.

За съжаление идентификацията дори на прешлените, изработени от траен материал сред археологическите артефакти е трудна. Често не можем да сме съвсем сигурни дали даден предмет е прешлен, мънисто или тежест.

Контекстът на намиране, макар и важен, не може да допринесе съществено за изясняване на характера на предмета, особено при прешлените. За разлика от тъкането, което е стационарно в къщата, преденето може да се практикува навсякъде (Чохаджиев 2003а). По тази причина предачеството едва ли може да се счита за "занаят" в истинския смисъл на думата. Далеч по-точен е терминът "активност", при това – мобилна. Може да се преда по всяко време, стига поне едната ръка да е свободна. За разлика от тъкането, преденето може да се извършва през всеки сезон и навсякъде, дори и по време на път. Това означава, че прешлените не са непременно обвързани със селищни структури както е с тежестите за стан, керамичните съдове, хромелните съоръжения и т.н. Като дребни предмети, лесни за изработване и разнасяни навсякъде, прешлените за вретено са също тъй лесни и за загубване. Открит в селището, прешленът не винаги е на мястото си, т.е. археологическият му контекст рядко е неговият истински контекст.

Важно е да се отбележи, че прешлените са предназначени за активно действие, т.е. в хода на процеса те са в движение. Мънистата и тежестите са "статични артефакти", т.е. те са в покой когато изпълняват функцията си.

При разглеждане на прешлените, доколкото е възможно, трябва да се определят критерии за следните техни параметри: размер, форма, перфорация и материал.

Два фактора са от особено значение за да може прешленът да изпълнява функциите си добре – диаметърът и теглото. Най-малките познати на човечеството прешлени произхождат от територии, където основната текстилна суровина е памукът – Средния Изток и Централна и Южна Америка. Техният диаметър не надвишава 0,8 cm, а тежестта им рядко е повече от 1 g (Liu 1978, 90). В едно свое задълбочено изследване Робърт Лю достига до следната закономерност за мънистата по света – мънис-

тата с диаметър под 0,8 cm се срещат често, а такива с диаметър над 4 cm са рядкост. По-голямото количество изследвани мъниста притежават диаметър под 2 cm (Liu 1978, 90–91).

Тъй като в праисторията по нашите географски ширини памукът не е бил познат, то с пълно основание можем да отстраним предметите с дупка и диаметър по-малък от 0,8–1 cm от групата на прешлените.

От друга страна, експериментите показват, че функцията на прешлен (за предене на суровини, различни от памук) могат да изпълняват предмети с диаметър по-голям от 2 cm (Carington Smith 1992, 647). Горната граница на диаметъра на един прешлен е в пряка връзка с материала, от който е изработен, тъй като е свързан с тежестта.

Теглото е по-добър горен индикатор за прешлените. Минималната необходима тежест за прешлен е около 10 g, въпреки че е възможно преденето и с прешлен с тегло около 5 g, но при диаметър над 10 cm (изработен от много лек материал). Прешлени с тегло над 90 g са уморителни за работа, а и с тях може да се стигне до скъсване на нишката при нормално предене от ръка (Carington Smith 1975, 80–81). Опъването на влакната при изтеглянето на нишката има своите критични параметри, които са особено ниски при късите влакна. За сметка на това, при дългите вълнени влакна е по-ефикасно да се работи с прешлен с тежест около 100–150 g. Същото е и ако трябва да се предат дългите ленени влакна, а и при пресукването на няколко нишки. Обратно, ако се преде къса вълна, кълчища, ленен чоп и пр., далеч по-полезно е да се работи с лек прешлен (Barber 1991, 52).

Парадоксално, но е факт, че именно на най-важния параметър – теглото, не се обръща внимание. В публикациите понякога се дава всевъзможна друга информация – диаметър, форма, материал, степен на изпичане, цвят, наличие и размер или отсъствие на примеси, обработка на повърхността и т.н. С изключение на диаметъра и формата, другите характеристики са второстепенни и не са определящи за техническите възможности на оръдието, пък и не винаги могат да бъдат хронологически и културни индикатори. По този начин най-същественото почти винаги убягва.

Начинът, по който формата, обвързана и с теглото, влияе на предачния процес е чрез диаметъра на прешлена. По-широкият прешлен дава дълго и бавно завъртане, докато прешлен със същото тегло, но с по-малък диаметър се върти по-бързо и прави един оборот за по-кратко време. По този начин и ако *"културата позволява на предача избора на прешлен за вретено"* (Barber 1991, 53), то прешленът с по-малък диаметър ще бъде избран за изпридането на здрава, стегната нишка с повече сукове² на единица дължина, докато широкият прешлен ще бъде предпочетен

за по-отпусната прежда с по-малко сукове.

Обобщавайки можем да кажем, че за нашите територии, за да се определи един керамичен предмет с подходяща форма като прешлен, той трябва да тежи не по-малко от 10 и не повече от 150 g. Към предмети с тегло между 90 и 150 g, трябва да се подхожда с известна резервираност. При наличието и на други показателни белези те могат да се определят като прешлени, но вероятно са използвани за пресукване на няколко нишки в прежда. Комплексното изследване на даден ансамбъл от прешлени може да бъде косвено доказателство за вида на употребяваните текстилни суровини – например ако доминират по-тежки прешлени, то може би са били използвани и по-дълги влакна.

По отношение на диаметъра можем да вметим прешлените в интервала от 2 до 7–8 cm. Артефакти, надвишаващи горните параметри би следвало да се определят като тежести, а по-малките – като мъниста.

Друг важен аспект при прешлените е размерът и формата на дупката. Естествено размерът на отвора би трябвало да е такъв, че да може в него да се втъкне подходяща пръчка. Редица изследвания сочат оптималните диаметри за отвора – между 0,3 и 1 cm (Liu 1978, 118; Barber 1991, 52; Makkaу 1997, 118). Ако е разположен в страни от геометричния център можем да изключим артефакта от групата на прешлените. Несиметрично пробит прешлен ще дава отклонения при въртенето около оста си, произвеждайки вредни за предачния процес трептения.

Надлъжното сечение на отвора при повечето прешлени е правоъгълник или трапец. От етнографски проучвания е известно, че за по-добро застопоряване на пръчката в прешлена из различни краища на света са използвани влакна, въськ, тесто или пък глинени разтвори (Liu 1978, 97). Това означава, че не е задължително отворът на прешлена да притежава точния диаметър на пръчката, нито с точност да повтаря формата на напречното ѝ сечение.

При работа с публикувани прешлени от българските земи се сблъскваме с трудности, които понякога са непреодолими. Не рядко прешлените са представени чрез снимка, обикновено отгоре или в ракурс, от която дори не е видно дали артефактът е прешлен. В някои по-стари публикации пък се представят скици, които макар и с добре предадени светлосенки, не дават ясна информация. Обичайно явление е и липсата на сечение. Без особена гордост се чувствам задължен да отбележа, че най-информативната публикация на прешлени за вретено е може би една от най-ранните такива – работата на Р. Попов за селището при Деве-Барган където прешлените са чудесно представени в проекция "изглед-разрез" (Попов 1926, обр.15). Не е изключение

публикуването на прешлени без основни параметри – диаметър и височина, размер и форма на отвора, а често срещаната липса на мащаб допълва трудностите. Както вече отбелязах, липсата на данни за теглото на прешлените е повсеместна, дори и когато останалите данни са перфектно представени.

Позволих си да изложа тези констатации, защото посочените факти правят опита ми за типология на прешлените непълен и донякъде неточен. Но такава типология е необходима, тъй като трябва да се постави основа за едно бъдещо по-задълбочено изследване върху прешлените за вретено. Основната ѝ задача е, доколкото е възможно, да дефинира най-съществените критерии за обработка на артефактите на място и подготвянето им за пълноценна публикация.

Прешлените за вретено от нашите земи могат да се обособят по няколко признака в различни групи. Според материала, от който са изработени те могат да бъдат каменни, костени и керамични.

В археологическата наука битува мнението, че предмети от камък със сплеснато сферична, сферична и пресеченобиконична форма с отвор в средата не са прешлени за вретено. По-малките се интерпретират като мъниста, а по-големите – най-често като “каменни боздугани” (Детев 1972; Чохаджиев 1997, 14). Няма да се спирам подробно на тях, но не бива да се изключва възможността някои от тях да са прешлени с по-особени функции. След разглеждането на няколко публикувани екземпляра, установих следното: средният им диаметър е приблизително 6 cm (всички в диапазона 4–7 cm). Диаметрите на дупките варират от 1 до 2,8 cm. Тези параметри се вписват във вече определените за прешлените. Естествено проблем остава теглото, за което отново не разполагаме с данни. По-големите, както и съвсем малките наистина не би следвало да се определят като прешлени за вретено. Но вероятността онези, които отговарят на условията, да са ползвани и като прешлени не би трябвало да се изключва, като естествено се приложи и разумна аргументация. Желанието за постигане на по-голяма тежест може да служи като такава. Следва да се обърне внимание и на факта, че повечето прешлени в Египет са каменни, тъй като обработката на лен обикновено изисква по-тежък прешлен (Carington Smith 1975, 81). При желание да се използва по-тежък прешлен, най-естествените решения би следвало да се търсят в увеличаването на височината му. По този начин, без да се нарушава желаният диаметър се повишава теглото. Същият ефект може да се постигне и с поставянето на повече от един прешлен върху едно вретено (Liu 1978, 95). Възможно е и да се търси причината за употреба на прешлени от камък в някакъв вид ритуално или магическо запридане, познато ни в различни култури и различни краища на света.

Друг вид "нестандартни" прешлени са костените, известни ни най-вече от селищната могила при Русе (Костов 1926, 135; Ангелов, Георгиев 1952, 62). Като се има предвид по-ниското относително тегло на костта, то следва да приемем, че за да изпълнява функцията на прешлен за вретено, диаметърът на артефакта трябва да е по-голям. Някои от тях имат диаметри между 5 и 8,5 cm, но за съжаление не са представени, нито теглото, нито дебелината. Все пак от снимките е видно, че може да става дума за прешлени. Това се потвърждава и от наблюденията ми върху материалите от селищната могила при с. Хотница. Тъй като костта не позволява разнообразие във формата, прешлените най-често са плоски или полусферични. Костени артефакти с форма на прешлени, но с диаметър по-малък от 5 cm би следвало да се определят като мъниста.

Най-разпространените прешлени за вретено по нашите земи в праисторическите епохи са керамичните. Те могат да бъдат разделени на две основни групи: изработени от фрагменти от керамични съдове (наричани "дискове" или "шайби") и моделирани от глина и след това изпечени.

Керамичните дискове са изработвани от фрагменти от съдове – стени или дъна. Желаната форма е придавана на фрагментите чрез допълнително очукване, като в някои случаи ръбовете са заглаждани. При разглеждането на тази група артефакти би следвало да се вземат предвид вече посочените критерии за прешлените. Това се налага поради факта, че и идентификацията на керамичните дискове с дупка като прешлени за вретено също не е безспорна.

Определянето им като тежести за стан е несъстоятелно. Идентифицирането на въпросните артефакти и като прешлени за вретено е дискуссионно поне поради пет причини:

Съществуват напълно идентични керамични дискове, но без отвор. Предполагането, че тук става въпрос за заготовки в известна степен предлага решение (Höglinger 1997, 148), но не обяснява защо количеството на непробитите дискове надвишава това на пробитите. Терминът "прешлен без дупка", срещан в някои публикации е толкова абсурден, че не си струва да му се отделя внимание.

Второто съмнение е свързано със съществуването на подобни предмети с различна от кръг форма. Това все пак не би било проблем ако фигурата е симетрична – квадрат или равнобедрен триъгълник. При несиметричност обаче, използването на артефакта за предене би довело до вредни за процеса трептения.

Друго съмнение е свързано с артефакти с кръгла или близка до кръг форма, но пробити встрани от геометричния център.

Откриват се и керамични дискове с повече от един отвор,

което категорично ги изключва.

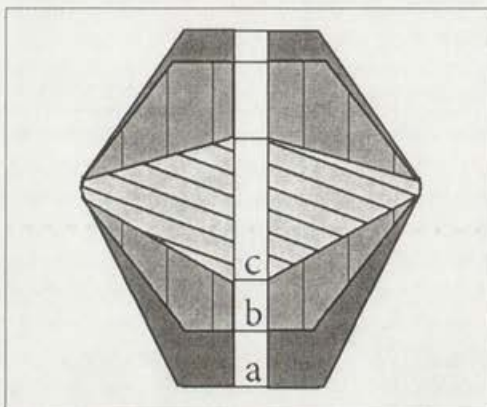
Съществуват керамични дискове, които са пробити под наклон, което прави невъзможна употребата им като прешлени за вретено.

Решение на проблема може би се крие в отговора на въпроса дали във всички гореописани случаи имаме работа с еднотипни предмети, при които разликите във формата, наличието, броя, мястото и наклона на отворите са само варианти или става въпрос за предмети с различна функция. Дискутирането на характера на керамичните дискове може да бъде предмет на отделно, при това обемно изследване. Що се отнася до настоящата работа, с известна доза резервираност приемам, че **дискове с приблизително кръгла форма и един прав отвор, разположен около геометричния център на предмета**, могат да се определят като прешлени за вретено. Основание да приема този вариант дава и фактът, че за периода на ранния неолит, пък и по-късно имаме достатъчно данни за предачество, а керамичните дискове с дупка доминират значително над моделираните керамични прешлени. И в другите праисторически периоди, количеството на керамичните шайби надвишава това на моделираните прешлени, но с по-малко, отколкото в ранния неолит. Вярно е, че през Бронзовата епоха моделираните прешлени доминират, но не бива да се подценява развитието и разпространението им в предходните периоди (Петрова 2004, 105). Моделирани, макар и грубо прешлени се срещат още през неолита (напр. Бъчваров 1999, 56; табл. 1:3,4 и 2:3). През халколита моделираните прешлени активно навлизат в употреба. Прекрасен пример в това отношение представлява ансамбълът от 31 моделирани прешлена от раннохалколитното селище "Чардако", Слатино. Броят им нараства постепенно от по-ранните към по-късните хоризонти (Чоухаджиев 1997, 18), което свидетелства за бързото им усвояване.

Прешленът за вретено е такъв тип оръдие, което веднъж достигнало оптималните си параметри не променя чувствително своята форма. По тази причина определена форма на моделиран прешлен едва ли е толкова хронологически или териториално натоварена, въпреки че съществуват определени типове, характерни за даден период или територия. В българската археологическа литература няма единни критерии за обработка на прешлени за вретено. Тук си позволявам да предложа единна методика, един вид матрица, която би била полезна при обработка на масиви от прешлени. В случая "типология" не е най-удачния термин, тъй като предполага акцент върху формалните характеристики, а такъв акцент, макар да се счита за методически задължителен, е пагубен за добиване на максималното количество информация. Независимо от външния си вид, прешленът за вретено е оръдие на труда. Той е съставна част от един инструмент

(вретено) и като такава, дизайнът му е свързан преди всичко с технологичните му възможности. А те се постигат чрез постепенно съчетаване на следните параметри – диаметър, височина, съотношение между тях и накрая форма.

Следователно при обработка на прешлени, тези с по-голям размер следва да бъдат обособени в самостоятелна група. За основен критерий при различаването на "голям" от "стандартен" прешлен, се приема следното съотношение: *сборът от диаметър и височина трябва да е по-голям от 7 cm* (Carington Smith 1992, 676). Това разделяне не е произволно, а се базира на съвкупност от технологични признаци. Втори белег за групирането на прешлените е съотношението между диаметър и височина на прешлена, независимо от размерите. По този показател се обособяват три разновидности: **високи** са онези, при които височината надвишава диаметъра, **нормални** – тези, чиято височина е по-голяма от 1/2 от диаметъра, без да го надвишава и **ниски** са тези, чиято височина е по-малка от 50 % от диаметъра (Carington Smith 1992, 676) (**Обр. 1**). Едно такова предварително разделяне е особено удачно, тъй като съотношенията височина-диаметър-размер са пряко свързани с техническите възможности на прешлена и оттам с неговото предназначение.

Обр. 1. Разделяне на прешлените по височина

На едно археологическо изследване (особено за праисторията) ще се погледне с лошо око ако в него не стане дума за формални характеристики, но и тук би следвало да има единни критерии. За основен критерий при определяне на формата на един прешлен приемам надлъжното му сечение. По този начин, онава, което предлагам и лично предпочитам да наричам "матрица" се състои от три основни и едно вторично ниво (**Обр. 2**).

На най-горното поставям **групата**, която отговаря на изискванията за големина. В **Група А** са **големите** прешлени, а в **Група В** – **стандартните**.

Второто стъпало от типологията се заема от **вида**, който е в зависимост от съотношението между диаметър и височина:

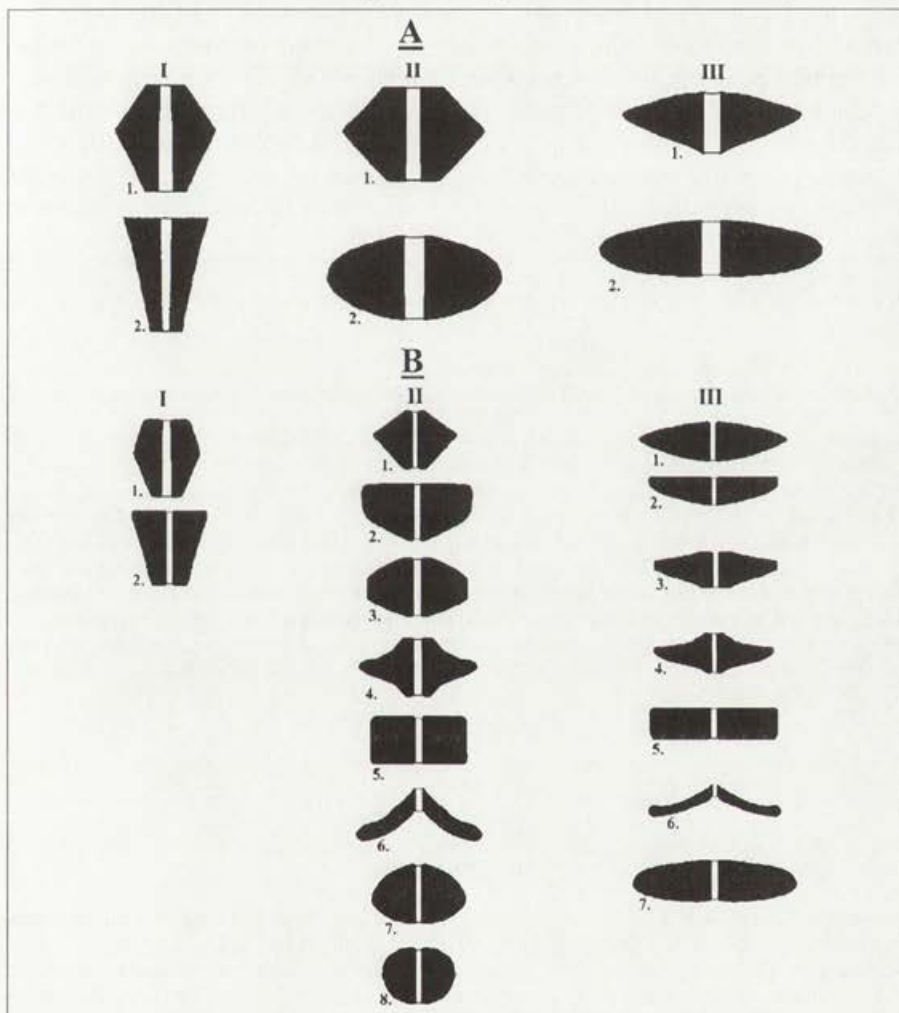
I. Високи прешлени – височината им е по-голяма от диаметъра (**Обр. 1а, Обр. 2 А и В I**).

II. Средни прешлени – височината им е по-голяма от половината на диаметъра, но не го надвишава (**Обр. 1б, Обр. 2 А и В II**).

III. Ниски прешлени – височината им е по-малка от половината на диаметъра (**Обр. 1с, Обр. 2 А и В III**).

Третото стъпало заема **типът**. Той се определя от формата на надлъжното сечение на прешлена, като най-удачно е използването на геометрични фигури и техни производни.

Вариантът е четвъртото ниво. Неговата задача е прецизиране на формата на надлъжното сечение в един и същ тип, с оглед на разликите в симетрията на горната и долната половина на прешлена. За варианттоопределящ признак могат да се считат още и формата на отвора и надлъжно му сечение. Не е необходимо вариантът да присъства при всеки тип, тъй като раздробява линията на типологизиране и скрива някои закономерности.

Обр. 2. Матрица за обработка на прешлени за вретено

Въпреки че при изработването на матрицата са ползвани голяма част от публикуваните прешлени от нашите земи, считам, че наличната информация не е достатъчна за мащабни заключения. Целта ми бе да предложа модел за работа, използвайки, както постигнатото от чужди изследователи, така и наличните материали. Естествено, макар и не съвсем ясен, съществува елемент на обобщаване. Подробно описание на всеки от типове тук не е нужно, тъй като ще надхвърли рамките на темата на настоящото изследване, още повече, че става въпрос, по-скоро за сумарно, отколкото за конкретно представяне.

Работата не претендира да обхваща всички типове прешлени за вретено по нашите земи за времето на неолита и халколита. Тя обаче предлага един модел за работа с тези артефакти. Модел, който ако бъде приложен за няколко селища от различни периоди и различни райони на страната ще покаже закономерности в развитието както на конкретните артефакти, така и на самата материална култура на изследваното общество, като междувременно ще разкрие закономерности, които досега са оставали скрити поради липса на единна методика на работа и унифицирани критерии.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Настоящата статия е редактиран и обогатен вариант на част от глава "Предачеството" от бакалавърската ми дипломна работа "Текстилното производство по българските земи през неолита и халколита", защитена през 2001 г. През 2004 г. доклад с подобно съдържание бе изнесен на "VIII-те Музейни четения" във Велико Търново, но по субективни причини статията бе **свалена** от печат от тогавашния главен редактор на известията на Регионален исторически музей – Велико Търново, т. 20 – ст. н. с. д-р Христо Харитонов. Тук излиза редактирана и актуализирана.

² СУК се нарича единичното усукване на влакната при предене, необходимо за увеличаването на сцеплението помежду им и за придаване на здравина на нишката.

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов, Георгиев 1952: Н. Ангелов, Г. Георгиев. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948–1949. – ИАИ, XVIII, С., 1952, 119–195.

Бъчваров 1999: Кр. Бъчваров. Предмети от неолитната материална култура. – В: Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998–1999 (Ред. В. Николов). София Пещера 1999, 55–75.

Вакарелски 1977: Българска Етнография. С., 1977.

- Владић-Крстић 1995:** Бр. Владић-Крстић. Преслица у традиционалној култури Србије. Београд, 1995.
- Детев 1972:** П. Детев. Каменни боздугани. – ИАИ, кн. XXXIII, С., 1972, 47–52.
- Костов 1926:** Д. Костов. Предисторическата могила до Русе. – ГНМ за 1922–1925 год. С., 1926, 57–71.
- Петрова 2004:** В. Петрова. Текстилното производство през бронзовата епоха според материали от днешните български земи. – Известия на историческия музей Хасково, т. 2. (Ред. Кр. Лещаков). С., 2004, 97–122
- Попов 1926:** Р. Попов. Моилата Деве-Барган. – ГНМ за 1922–1925 год. С., 1926, 72–115.
- Чохаджиев 1997:** Ст. Чохаджиев. Слатино – праисторически селища. Велико Търново, 1997.
- Чохаджиев 2003а:** Ал. Чохаджиев. Тъкачният стан през неолита и халколита и мястото му в живота на праисторическия човек. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. (Ред. Хр. Харитонов). В. Търново, 2003, 198–206.
- Чохаджиев 2003б:** Ал. Чохаджиев. Халколитни съдове с вътрешна дрџка – аргументи за една хипотеза. – Археология, 2003, 3, 16–20.
- Чохаджиев 2004:** Ал. Чохаджиев. Макари и/или тежести: разпространение и интерпретация на неолитните “пашкуловидни тежести за стан”. – В: Праисторическа Тракия (Ред. В. Николов, Кр. Бъчваров, П. Калчев). София-Стара Загора, 2004, 227–238.
- Barber 1991:** E.W. Barber. Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean. New Jersey, 1991.
- Carington Smith 1975:** J. Carington Smith. Spinning, Weaving and Textile Manufacture in Prehistoric Greece. (Ph.D. Thesis), University of Tasmania, Hobart, 1975.
- Carington Smith 1992:** J. Carington Smith. Spinning and Weaving Equipment. – In: Excavations at Nichoria in Southwest Greece. Vol. II – The Bronze Age Occupation (Eds. W. McDonald and N. Wilkie). Minneapolis, 1992, 647–692.
- Crowfoot 1931:** G. Crowfoot. Methods of Handspinning in Egypt and Sudan. – Bankfield Museum Notes, ser. 2, N.12, Halifax, 1931.
- Höglinger 1997:** P. Höglinger. Neolithisches Tongerat. – In: Karanovo, I. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984–1992 (Hrsg. S.Hiller u. V. Nikolov). Salzburg-Sofia, 1997, 147–155.
- Liu 1978:** R. Liu. Spinning Whorls: Pt. I. Some Comments and Speculations. – The Bead Journal, 1978, 3–4, 87–103.
- Makkay 1997:** J. Makkay. Clay Spindle Whorls of the Körös Culture and the Technology of their Perforation. – In: ANTIDORON completis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatum Dragoslavo Srejović (Ed. M. Lazić). University of Belgrade, vol. 17, Faculty of Philosophy, Belgrade, 1997, 115–122.

THE PREHISTORIC SPINDLE WHORLS – IDENTIFICATION, SYSTEMATIZATION AND INTERPRETATION

ALEXANDER CHOHAZDZIEV

(Summary)

Recognizing the spindle whorls among the archaeological artifacts sometimes is harder than supposed. The examples of confusing whorls with beads or weights are not rare. This paper is devoted to the unification of the criteria of identifying, processing and publishing spindle whorls.

According to material, the whorls can be divided into three groups – bone, stone and clay made. These from clay are subdivided into made from the pottery shards (disks) and modeled from clay and then burned. According to the size they are divided into: big ones (the sum of maximal diameter and the height exceeds 7 cm) and standard ones (the sum of maximal diameter and the height is less than 7 cm).

Another main criterion is the proportion between diameter and height. According to it the whorls are divided into three groups: high whorls – their height exceeds the diameter; middle – their height is more than $1/2$ of the diameter; and low – their height is less than the half of the diameter.

The formal characteristic is the third level of the typology. The main criterion is shape of the cross-section.

The paper offers one possible model of working with spindle whorls – a sort of matrix, which can be very useful if applied on different whorl assemblages and then compare the results.

ТРАКИТЕ КРАЙ АТРИУС. ТЪРГОВСКИ КОНТАКТИ С ГРЪЦКИЯ СВЯТ ПРЕЗ ЕЛИНИЗМА

ИВАН ЦЪРОВ

Идентификацията и анализът на печатите върху амфорната тара, откривана в района на средното течение на р. Янтра (Атриус), дават една най-обща картина на търговските контакти на населението от този географски район с производствените и търговски центрове на гръцкия свят през IV–I в. пр. Хр. КATALOGЪТ включва 35 екземпляра*. Подреден е по азбучен ред, разделен на центрове (полиси), епоними (управители) и ергастериарси (фабриканти).

РОДОС

Най-ранната поява на стоки с произход от Родос на западно-понтийските пазари е регистрирана през VII–VI в. пр. Хр. По недотам изяснени причини през следващите две столетия производството му отсъства от емпориите. След завоеванията на Александър III и настъпилите следствие на това икономически промени в Средиземноморието, Родос отново става значителен търговски център (Лазаров 1977, 1). Точно по това време, около 322 г. пр. Хр., когато на острова е разквартируван македонски гарнизон, се поставя началото на подпечатване на амфори. Краят на тази дейност е в 30 г. пр. Хр. (Grace, Savvatianou-Petropoulakou 1970, 315). В тези хронологически граници печатите се разпределят в седем групи. Обичайно формата им е правоъгълна или кръгла и много рядко ромбовидна или листовидна. По правило се подпечатват и двете дръжки с еднакви по форма печати. Много рядко се добавя и трети малък печат върху устието на амфората или върху дръжката (Лазаров 1977, 3).

Печатът включва три основни елемента: името на епонима, избиран за една година и обичайно означаван с "ἐπί", а понякога и титулатурата на жреческата му длъжност "ἱερεωζ"; името на ергастериарха; названието на месеца (Шелов 1975, 10). За съжаление все още не е категорично установено съответствието на тринадесет месечния родоски календар към ползвания днес дванадесет месечен. Това води до усложнения и несигурност при изследванията (Шелов 1975, 15). Изброените три елемента се разпределят върху двете дръжки в разнообразни комбинации.

Понякога към тях е прибавен четвърти елемент – емблема. Най-често срещаната е “гербот” на Родос – цвят на нар, но са познати и ред други изображения (Шелов 1975, 16).

Печати на епоними

1. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка, с част от устието на амфора, по което има следи от червена боя. Размери 3,8 x 1,6 см. Открит при разкопки на хълма Царевец във Велико Търново. Непубликуван. Емблема и двуредов надпис:

глава на
Хелиос

Ἐπί Κλε
ωνυμου

Повече печати с името на епонима Клеоним II са открити по брега на западния Понт, докато на север са рядкост. Датират се в рамките на 220–180 г. пр. Хр. Емблемата изобразява глава на Хелиос в полупрофил на дясно.

Лазаров 1977, № 70.

2. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Размери 3,8 x 1,7 см. Открит при разкопки на хълма Царевец. Непубликуван. Инв. № 3082А/ТОМ Регионален исторически музей Велико Търново (РИМ ВТ). Има леки повреди. Триредов надпис:

Ἐπί Κλεωνυ
μου
παναμου

Този екземпляр също е на епонима Клеоним II, но с отбелязан месец “панамос”. Това е втория най-често срещан месец върху амфорните печати на Родос. Датировката е като на предходния – 220–180 г. пр. Хр.

Лазаров 1977, № 70.

3. Печати в кръгла рамка. Устие и шийка на амфора с дръжките. Едната е изцяло запазена, от другата само горната част. Открити при разкопки на хълма Царевец. Инв. № 3081А/ТОМ РИМ ВТ. Върху дръжките – по един печат. Надписи:

ляв – 2,6–2,9 см

десен – 2,9 см

около цвят на нар
Δαμοκράτης

около цвят на нар
Ἐπί Κλεωνίμου δαλίου

Разграничават се два епонима с името Клеоним. Този, който се означава в специализираната литература с № I е от Самос. При разглеждания печат се касае за Клеоним II. Той се среща доста често. Известен е още в комбинация с ергастериарсите Аристос и Марсиас. Времето, когато е бил епоним е сравнително точно определено – 197–195 г. пр. Хр. Тук е представен в съчетание с месеца “далиос”.

Известни са двама ергастериарси с името Дамократ. Според Гетов това е печат на много продуктивния Дамократ I. Неговите печати са кръгли и с емблема цвят на нар в средата. Дейността му се поставя през 220–180 г. пр. Хр. и съответства на времето на най-голям подем на родоското керамично производство и търговия.

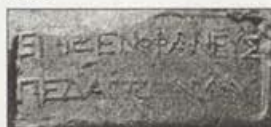
И двата печата са дело на един и същ гравьор. Отпечатаците са леко елипсовидни поради формата на дръжката, като някои от буквите частично не са се отпечатали.

До откриването на разглежданата амфора са известни хронологически съответствия на този ергастериарх с девет епонима, като тази комбинация е десетата.

Шелов 1975, № 307–314; Лазаров 1977, № 30, № 70; Гетов 1989, № 2.

4. Печат в правоъгълна рамка върху лява дръжка. Размери 4,3 x 1,8 см. Открит при разкопки на хълма Царевец – двореца. Инв. № 1126 П/ТОМ – РИМ ВТ. Двуредов надпис:

Ἐπὶ Ξενοφάνεος
πεδαιγείτνου

При намирането е леко повреден, което не е пречка за разчитането му. Вторият ред в средата е почти заличен, но се разчита “педаетниос” – име на един от месеците в родоския календар, който е сред най-рядко срещаните върху продукцията. При първата публикация Ангелов е допуснал грешка, считайки че вторият ред представя името на ергастериарх. Няма и лигатура, тъй като в средата няма буква “п”. С това име са известни двама родоски епоними. Разглежданият екземпляр следва да се свърже с Ксенофант II, който се датира от едни автори през 200–180 г. пр. Хр., а от други – 180–150 г.

Ангелов 1973, 267–268, № 3; Шелов 1975, № 163–167; Лазаров 1977, № 79; Бадалянц 1980, 174, 175.

5. Печат с правоъгълна форма, върху дясна дръжка. Запазена е лявата му част с емблемата, предлогът и част от името, което дава възможност то да бъде възстановено. Запазени размери 2,0 x 1,4 см. Инв. № 3424–4 Исторически музей Горна Оряховица (ИМ ГО). Открит е при изкопни работи южно от крепостта Ряховец. Емблема маяк и двуредов надпис:

Ἐπὶ [Πο]
маяк
λυκρ[α]τε[υς]

Печатите на епонима Поликратес са познати от остров Делос, а също от Хистрия, Стоянещи и Албеци – Румъния. Датира се през 331–275 г. пр. Хр. Емблемата маяк се среща за пръв път в тази комбинация.

Grace 1952, 530; Canarache 1957, № 590, 591; Tudor 1967, № 44; Radulesku, Barbulescu, Buzoianu 1987, № 125; Църов 1994, № 2.

6. Печат с кръгла рамка. Надписът е разположен около релефен омфал, по периферията – стилизиран венец. Диаметър 1,9 см. Инвентарен № 65 ИМ ГО. Открит е при разкопки на крепостта Ряховец, Южен район, средновековен некропол. Надпис:

Φαίσκος

Екземплярът е типичен представител на типа “бутон” епонимни печати от ранния период. Поставят се във II хронологическа група – 275–220 г. пр. Хр. Аналогични печати се отнасят към първите години от периода. Името Фаискос не се среща в достъпните ни публикации.

Grace, Savvatiadou-Petropoulakou 1970, 301; Гетов 1988, № 9, обр. 1 и; Църов 1994, № 1.

7. Печат с кръгла рамка, върху дясна дръжка. Непубликуван. Диаметър 3,1–3,3 см. Открит при разкопки на хълма Царевец, обект 34. Инв. № 3084А/ТОМ – РИМ ВТ. Надпис:

Ἐπί Φιλόδαμου ἀρταμίτιου
около цвят на нар

Печатите на епонима Филодам се датират в 220–180 г. и са рядко откривани. Тук е съчетан с месеца “артимитиос” от родоския календар. По Гетов – 210–175 г. пр. Хр.

Лазаров 1977, № 108; Гетов 1995, № 141–143.

8. Печат в кръгла рамка, върху дясна дръжка. Запазена е половината. Непубликуван. Диаметър 2,7 см. Открит при разкопки на крепостта Ряховец. Пол. инв. № 1842 ИМ ГО. Частично запазен надпис:

Επί Α[.....]δα

Надписът е разположен обратно на часовниковата стрелка, около цвят на нар в кръгла рамка, от който са запазени само дръжката и страничните клонки. Буквите “Α” и “δ” са частично запазени, но се възстановяват сигурно. За съжаление името на астинома не е възможно да се възстанови. Много близък по форма е един печат от Варна.

Мирчев 1958, № 112.

9. Печати с четириъгълни рамки, върху дръжките на амфора. Непубликувана. Открита е в землището на с. Хотница, Великотърновска община. Реставрирана. Размери: височина – 78,5 см; ширина – 36,5 см; диаметър на леко елипсовидното устие – 11,3–12,2 см. Подпечатани са и двете дръжки, но надписите са почти изцяло заличени при непрофесионалното реставриране. От левия печат е запазена само част – дължина 3,5 см. Десният е в правоъгълна рамка с размери 3,8 x 1,2–1,5 см. Инв. № 527 П/ХОТ – Читалищна музейна сбирка с. Хотница. Надпис на печата върху дясна дръжка:

Ελί

Може само да се съжالياва за нечетливостта на печатите - иначе би могло да се направи допълване на таблицата за хронологическите съответствия на родоските епоними и ергастериарси.

Печати на ергастериарси

10. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Открит при разкопки на хълма Царевец – двореца. Размери 4,3 x 1,8 см. Инв. № 1127 П/ТОМ – РИМ ВТ. Едноредов надпис:

Αριστίωνος

Ергастериархът Аристионос е познат с голяма продукция. Негови печати са открити почти във всички центрове по западното и северното понтийско крайбрежие. Датира се 220–200 г. пр. Хр. Среща се в съчетание с епонимите Доркилидос, датиран в края на III в. пр. Хр, както и с Агемахос и Филодамос. Гетов изтегля датировката му в 210–175 г. пр. Хр.

Ангелов 1973, № 2; Шелов 1975, № 286, 287; Лазаров 1977, № 13; Гетов 1995, № 150.

11. Печат в правоъгълна рамка, върху лява дръжка. Непубликуван. Открит при разкопки на хълма Царевец, обект 34. Размери 4,0 x 1,1 см. Инв. № 3083 А/ТОМ – РИМ ВТ. Едноредов надпис:

Αρχοκράτης

Рамката е повредена, но не и текстът. Печатите на Архократ не са от често срещаните, но не са и съвсем редки. С това име е известен епоним, печатите на който се датират в 220–180 г. пр. Хр., както и ергастериарх, дейността на който остава недатирана. Вероятно този екземпляр следва да се свърже с името на

ергастериарха. Според Гетов епонимът се поставя в 210–175 г. пр. Хр.

Шелов 1975, № 82–85; Лазаров 1977, № 22; Гетов 1995, № 103.

12. Печат в четириъгълна рамка, върху дясна дръжка. Размери 4,5 x 1,9 см. Открит при изкопни работи южно от крепостта Ряховец. Инв. № 3424–5 ИМ ГО. Буквата "α" е недобре отпечатана в средата на едноредовия надпис:

Ατταλου

Ергастериархът Атталос е известен от екземпляри, откривани в Хистрия – Румъния, Олбия – Украйна и Танаис – Русия. За съжаление, към момента датата на неговата дейност не може да се фиксира.

Sanagache 1957, № 843; Леви 1964, № 224–225, табл. XVI; Шелов 1975, № 300, табл. III; Църов 1994, № 5.

13. Печат в четириъгълна рамка, върху дясна дръжка с част от устие на амфора. Размери 3,4 x 1,0 см. Непубликуван. Открит при строителство в района на Дряновския манастир. Инв. № 171А/ТОМ – РИМ ВТ. Едноредов надпис:

Διου

Ергастериархът Диос е един от най-активно работещите в началото на II в. пр. Хр., което хронологически съответства на епонима Аристон. Негови печати се срещат в съчетание с епонимите Содам, Тестор и Калликрат II, което поставя началото на неговата дейност в последната четвърт на III в. пр. Хр.

Иванов 1963, № 771; Шелов 1975, № 326; Лазаров 1977, № 36; Buzoianu 1992, № 139.

14. Печат в четириъгълна рамка. Размери 3,8 x 1,6 см. Открит при разкопки на крепостта Ряховец, сектор Южен район, средновековен некропол. Инв. № 225 ИМ ГО. Двуредов надпис:

Θευδωρος
καρνειου

На първия ред е името на ергастериарха Тейдорос, а на втория месецът "карнейос", през който е напълнена амфората. Под това име са познати двама фабриканти. В този случай печатът е на Тейдорос I, който е давал продукцията за пазара между 331–275 г. пр. Хр.

Мирчев 1958, № 140–141; Лазаров 1977, № 56; Radulesku, Barbulesku, Buzoianu 1987, № 145, pl. I/25; Църов 1994, № 4;

15. Печат в четириъгълна рамка, частично запазен върху

дясна дръжка. Непубликуван. Размери: ширина – 1,5 см; запазена дължина 1,8 см. Открит при разкопки на хълма Царевец. Двуредов надпис:

Μαρ[συνα]
[α]γρια[νίου]

Долният ляв ъгъл на негативния печат е бил повреден и буквата "α" от втория ред, където е представен родоския месец "агрианиос", не се е отпечатала – от нея се вижда само горната ѝ част. От "ν" се вижда също само горната част на лявата хаста.

Печатите на ергастериарха Марсий са много популярни в Северното черноморие. Датират се между 220–180 г. пр. Хр. При някои амфори е в съчетание с епонимите Дамокъл и Пизистрат, което дава основание да се постави в IV хронологическа група.

Шелов 1975, № 401–404; Лазаров 1977, № 77.

16. Печат в четириъгълна рамка, върху дясна дръжка заедно с част от устието. Открит при разкопки на хълма Царевец. Двуредов надпис:

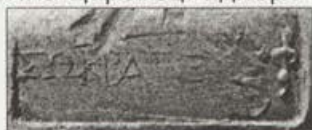
Μαρσυνα
δάλιου

Отново имаме печат на ергастериарха Марсий, но в съчетание с месеца "далиос" от родоския календар. Според статистиката това е един от често срещаните месеци върху печати. Датира се в границите на предходния – 220–180 г. пр. Хр.

Ангелов, Николова 1962, 69–70, обр. 23; Шелов 1975, № 401–404; Лазаров 1977, № 77.

17. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Размери 4,0 x 1,6 см. Открит при разкопки на хълма Царевец. Едноредов надпис и емблема:

Σωκράτευς горящ факел

Печатът е леко повреден при намирането. Обикновено печатите на ергастериарха Сократеис са еднотипни и са известни от много места. Производствената му дейност се поставя в границите между 230–180 г., но последно е прецизирана в периода 212–175 г. пр. Хр. Познати са съответствия с епонимите Хиерон I, Ксенофан, Содам, Сострат II.

Ангелов 1973, № 4; Шелов 1975, № 452–454; Лазаров 1977, № 106; Гетов 1995, № 176.

18. Печат в кръгла рамка, недобре отпечатан върху дясна дръжка. Диаметър 2,5 см. Открит при изкопни работи южно от крепостта Ряховец. Инв. № 3424–7 ИМ ГО. Около емблемата е

разположен надпис:

Σωτηρίδας
цвят на нар

Печатите от този тип се датират във втората половина на III в. пр. Хр. (275–220 г.). Името Сотеридас е познато от един екземпляр от Танаис – Русия, при който печатът е в правоъгълна рамка и с емблема факел. Свързва се с епонима Каликрат I, датиран в I хронологическа група – края на IV – началото на III в. пр. Хр. Поради обстоятелството, че името е рядко срещано, за сега не би могло да се каже дали производителят е един или са двама с еднакви имена. Емблемата цвят на нар е сред най-популярните. Подобни печати са открити в Олбия – Украйна и Варна.

Леви 1964, № 317; Тончева 1974, № 10; Църов 1994, № 3; Jöhrens 2001, № 265.

19. Печат в кръгла рамка, върху лява дръжка. Открит в района на крепостта Ряховец. Без инв. №, ИМ ГО. Надписът и емблемата заличени. Диаметър 2,8 см. Относно родоският му произход няма съмнение.

СИНОПЕ

Около 630 г. пр. Хр. метрополията Милет основава на южния бряг на Понта колонията Синопе (дн. гр. Синоп, Турция). Тя разполага с плодородни земи, които стават основа на нейното икономическо просперирание. Развива се търговията, осъществявана предимно по море. За това спомагат двете добре уредени пристанища на града. Благодарение на една своеобразна вътрешна колонизация, Синопе създава своя политико-икономическа система от градове по южното понтийско крайбрежие, което го издига до ниво на голям икономически център на античния гръцки свят (Максимова 1956, 67). Градът търгува със зехтин и маслини, които са изнасяни в амфори, а също така с покривни керемиди, лутерии, питоси, архитектурни теракоти. Важно място в търговията заема червената боя, наричана "синопида" или "синопска земя" (Максимова 1956, 79, 211, 224). Тъй като изворите са твърде оскъдни, основният материал при изследването на търговските връзки на Синопе остава амфорната тара.

Основни тържища за синопския внос в Северна Тракия се

очертават западнопонтийските колонии Калатис и Хистрия, където според днешното състояние на изследванията са открити 80% от всички астиномни печати (Лазаров 1978, 21, табл. 4).

Синопската продукция се открива във всички селища по западното понтийско крайбрежие, което отдавна е провокирало интереса на учени от Румъния и България към изследването ѝ (Лазаров 1978, 12). Не така стои въпросът с вътрешността на Тракия. Това ни дава надежда, че представянето на откритите край Атрюс печати от Синопе, ще има своето значение за допълване информацията относно ареалът на разпространението им.

Най-често срещаният вариант при печатите, към които с изключение на един принадлежат тук разглежданите, започва с означаването на магистратурата. Следват имената на астинома, а най-долу е името на ергастериарха. Астиномите са отговаряли за редовността на амфорното производство и стоките, разпространявани чрез амфори. Те заемали тази отговорна длъжност само за една година. Това позволява да се изготвят доста пълни списъци на астиномите, което подпомага сравнително доброто датiranje на печатите.

20. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Началото липсва. Запазена дължина 5,2 см, ширина 2,0 см. Открит при разкопки в Античния керамичен център (АКЦ) – Павликени. Инв. № 3080А/ТОМ – РИМ ВТ. Триредов надпис и емблема:

[Ασ]τυνομου

[Α]ἰσχινου

Στεφανος

грозд

Астиномът Аисхинес с емблема грозд се отнася към IV хронологическа група – 180–150 г. пр. Хр. В съчетание с ергастериарха Стефанос е познат от два печата от Синопе – Румъния.

Canarache 1957, 214; Лазаров 1978, № Б 4. 1р.

21. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Непубликуван. Запазена дължина 4,5 см. Началото отчупено, но липсват само части от първите букви. Открит при разкопки в двора на църква "Св. 40 мъченици" във Велико Търново, до нейния северен зид. Триредов надпис, лошо отпечатан и нечетлив трети ред, неясна емблема:

Αστυνομου

[Α]ἰσχιν[ου]

[.....]

емблема

Това е друг екземпляр на астинома Аисхинес, при който са

запазени титлата и името му. Поради органично вложение в глината, изтляло при изпичането, емблемата не личи и идентифицирането ѝ е трудно. Вероятно отново е грозд, от който се разпознава разчленената дръжка. Явно и това е печат на Аисхинес II, който се поставя в IV хронологична група – 180–150 г. пр. Хр.

Макар да са открити на различни места, възможно е двете амфори да са от една обща доставка.

Лазаров 1978, № Б, 4. 1.; Buzoianu 1992, № 139.

22. Печат с неличаща поради лошо отпечатване рамка, върху лява дръжка. Запазени размери 4,1 x 1,6 см. Липсват дясната му част с емблемата, част от първия и почти целия четвърти ред. Открит в района на крепостта Ряховец. Инв. № 3424–8 ИМ ГО.

[Α]στινομου

Βορυς του

Ζευξιου

[-----]

Много рядкото име Борюс се смята за специфично пафлагонско. Един астином с това име е известен от средата на III в. пр. Хр. Астиномът от разглеждания екземпляр се казва Борюс Зеусиос и се поставя в VI хронологическа група 120–70 г. пр. Хр. Печати със същото име са познати от Хистрия и Албещи – Румъния. Името на ергастериарха се е отпечатало лошо и по запазените следи не е възможно да бъде възстановено.

Canarache 1957, № 237, 238; Radulescu, Barbulescu, Buzoianu, Cheluta-Georgescu 1989, № 245–248; Църов 1994, № 7.

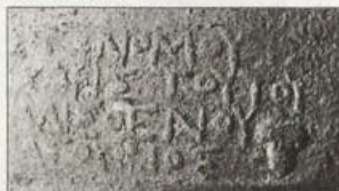
23. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Размери 4,8 x 2,0 см. Открит в района на крепостта Ряховец. Инв. № 3424–10 ИМ ГО. Четириредов надпис и емблема:

Αστινομου

Ευχαριστου

[Κα]λλισθενου грозд

Αγατουριου

Астином с името Ейхаристос е познат от печат от Варна, датиран през 320–270 г. пр. Хр. Тази ранна дата и различната емблема – цвят на нар показват, че се касае за друг астином със същото име. Астиномът Ейхаристос Каллистенос е познат от екземпляри от Каварна и Танаис – Русия, поставени в V хронологическа група – 150–120 г. пр. Хр. Такава е датировката и на разгледания тук. Името на ергастериарха Агатойрос се среща за пръв път.

Мирчев 1958, № 140, 141, 190; Шелов 1975, № 559; Църов 1994, № 6; Jöhrens 2001, № 370.

24. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Размери 5,5 x 2,2 см. Открит при проучване на насип край сграда от римската епоха в източното подножие на крепостта Ряховец. Инв. № 1684 ИМ ГО. Четириредов надпис. Последния ред е недобре отпечатан, липсва част от емблемата.

Ἀστυνομου
 Ζηνιοῦ τοῦ трофей
 Ἀπολλοδώρου
 Ἀπατουριοῦ

Идентичен на разглежданият печат е открит в Хистрия – Румъния. Екземпляри със същия астином, но с имената на други ергастериарси са известни от Варна и Каварна, както и от Калатис, Хистрия, Портa Алба и Костинеци – Румъния, Танаис – Русия. Датирани са в VI хронологическа група – 120–70 г. пр. Хр.

Canarache 1957, № 265–268; Лазаров 1978, № 9 ж; Мирчев 1958, № 191; Irimia 1973, № 4; Gramatopol, Bordea 1969, № 1130, 1131; Църов 1994, № 8; Jöhrens 2001, № 371.

25. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка на синопска (?) амфора. Не ми е достъпен. Откривателите му не дават информация за размерите и не се ангажират с определянето и датирането му. Краят отчупен и вероятно липсват две букви. Открит при разкопки на хълма Царевец, обект III – югоизточен склон на Патриаршията. Едноредов надпис:

Κλέαρχ[ος]

Тъй като в печата липсва титул, по-вероятно той да е на ергастериарх. Обичайно, както е видно по-горе, синопските печати съдържат името на астинома – длъжностното лице, следящо за редовността на амфорното производство и стоките, които са се разпространявали в амфори. Макар и редки, изключения съществуват и тук най-вероятно е представено едно от тях. Клеарх е ергастериарх, познат от печати, в едно с астиномите Дионисиас и Симиас. Подпечатаните от тях амфори се поставят в IV хронологическа група, датирана през 180–150 г. пр. Хр. Вероятността печатът да е родоски е значително по-малка, тъй като сред публикуваните до сега няма ергастериарх с това име. Това не би могло това да е и известният епоним Клеарх (275–220 г. пр. Хр.), тъй като в този случай пред името му неминуемо би бил изписан предлог "επι", ако и да са познати случаи на изпускането му при много ранните и най-късните родоски екземпляри.

Djambov, Dolmova-Loukanovska 1980, 197–198, fig. 4; Шелов 1975, № 572; Лазаров 1977, № 67; Лазаров 1978, № 12, № 26; Бадалянц 1980, 168.

26. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Раз-

мери 5,5 x 2,7 см. Открит южно от крепостта Ряховец. Инв. № 3424-9 ИМ ГО. Недобре отпечатан последен ред от четириредов надпис, емблема.

Ἀστυνομοῦ	
Λεωμεδόντος	конник
τοῦ Εἰδημοῦ	наляво
[Φι]λήμων	

Идентичен на разглеждания тук е един печат от Калатис – Румъния. Астиномът Леомедонт Епидемос, но не в комбинация с ергастериарха Филемон, а с други такива, е познат от Каварна, Калатис, Хистрия, Албещи – Румъния и Танаис – Русия. Включен е в VI хронологическа група – 120-70 г. пр. Хр.

Gramatopol, Bordea 1969, № 591; Мирчев 1958, № 202, 203; Radulescu, Barbulescu, Buzoianu, Cheluta-Georgescu 1989, № 294-297; Шелов 1975, № 565, 566; Църов 1994, № 9.

27. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Размери 5,6 x 1,7 см. Открит южно от крепостта Ряховец. Инв. № 3424-1 ИМ ГО. Значително повреден и почти нечетлив. Четириредов надпис, от който първият ред е недобре отпечатан, а третият е почти заличен. Емблемата е лошо запазена. Зад главата на лява буквата "X".

[Ἀστυνομοῦ]	
Μαντιθεοῦ	Χ
[τ]οῦ [Π]ρ[οταγο]ροῦ	лъв
Ηρακλειδῆς	

Печати на астинома Мантитеос Протагорос, но с имена на ергастериарси различни от това на Ираклеидес, са известни от Каварна, Калатис, Хистрия, Порта Алба, Албещи. Включват се в VI хронологическа група – 120-70 г. пр. Хр.

Мирчев 1958, № 204, 205; Gramatopol, Bordea 1969, № 592-594; Canarache 1957, 301-307, 418; Irimia 1973, № 2; Radulescu, Barbulescu, Buzoianu, Cheluta-Georgescu 1989, № 298-302; Църов 1994, № 10.

28. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Размери 2,8 x 2,2 см. Открит южно от крепостта Ряховец. Инв. № 3424-2 ИМ ГО. Лошо отпечатан четириредов надпис:

Ἀστυν[ομοῦ]
Προτα[γοροῦ]
τ[ο]ῦ Κυν[ισκου]
Ἀγατο[v]

Обичайната емблема на астинома Протагорос Кинискос е бо-

гинята Нике или Ерос. При разглеждания тук екземпляр точно тази част липсва. Идентичен печат със същата комбинация на споменатия астином и ергастериарха Агатон е открит в Синое. Други са известни от Хистрия и Албещи. Този астином също се поставя в VI хронологическа група – 120–70 г. пр. Хр.

Canarache 1957, № 330–332; Radulescu, Barbulescu, Buzoianu, Cheluta-Georgescu 1989, № 324–327; Църов 1994, № 11.

29. Печат в четириъгълна рамка, върху лява дръжка. Открит южно от крепостта Ряховец. Запазени са следи от четириредов надпис и емблема – статуя на бог.

[Αστυνομο]υ

статуя на бог

.....
.....
.....

TACOC

През V в. пр. Хр. остров Тасос успява да се наложи на пазарите в Егейско-понтийската област със своето прочуто вино. Проникването му във вътрешността на Тракия се поставя в първата четвърт на IV в. пр. Хр. В самия край на века настъпва чувствителен спад на интензитета на доставките му, макар че продължават до средата на III в. пр. Хр., когато замират окончателно (Божкова 1988, 25, 30). Подпечатаната тасоска амфорна тара се разделя на "ранен тип" – 370–340 г. пр. Хр. и "късен тип" – от 340 г. до средата на елинизма (Гарлан 1985, 32).

30. Печат в квадратна рамка със страна 3,0 см. Разположението му не позволява да се определи върху коя дръжка е отпечатан. Открит при разкопки на хълма Царевец. Поради недобро отпечатване, от надписа към настоящия момент не личат букви, а само емблемата – амфора. При първата публикация Ангелов е видял двуредов надпис:

[Θ]α[σί]ων

амфора

Μ[.....]υ

Ако липсващите букви се допълнят като Μεϋον, то ергастериарх с това име е познат от печат от Кабиле. Датиран е през 350–340 г. пр. Хр. Тази дата обаче е прекалено ранна за иконо-

графията на разглеждания печат и по тази причина се поставя след средата на IV в. пр. Хр. Най-близък аналог е емблемата на печат № 39 от Кабиле, датиран през 325–310 г. пр. Хр.

Ангелов 1973, № 1; Божкова 1988, 29; Гетов 1995, № 39.

ХЕРАКЛЕЯ ПОНТИКА

През V в. пр. Хр. преселници от метрополията Мегара основават колонията Хераклея Понтика (дн. гр. Ерегли – Турция). Въпреки че градът има две пристанища, икономиката му се базира не толкова на търговията, колкото на селското стопанство. Все пак Хераклея се издига до четвърти по значение център сред вносителите на стоки в амфори по тракийското крайбрежие на Понта и вътрешността (Лазаров 1980, 5). Предлагащото на пазара от нея вино е по-евтино и по-достъпно за купувачите с непретенциозен вкус и ниски доходи.

Печатите върху амфорите на този град са доста вдълбани в глината. Някои автори ги делят на пет, а други на шест хронологически групи.

Брашинский 1965, 13; Василенко 1974, 6–7.

31. Енглифичен печат без рамка, върху лява дръжка. Размери 3,0 x 1,5 см. Открит южно от крепостта Ряховец. Инв. № 3424–3 ИМ ГО. Някои от буквите не са добре отпечатани, което не е пречка за идентификацията.

Αριστο
κρατεος

Името Аристократеос е едно от най-често срещаните върху печатите на хераклейските амфори. Познато е от печати, откривани във всички западнопонтийски търговски центрове. Обичайно те се датират през първата половина на III в. пр. Хр. – 300–270 г.

Мирчев 1958, № 238–254; Лазаров 1980, 11, табл. 2; Radulescu, Barbulescu, Buzoianu 1986, № 4–25; Църов 1994, № 12.

32. Енглифичен печат без рамка, върху лява дръжка. Не ми е достъпен. Откривателят не дава информация за размерите и не се ангажира с определянето и датирането му, публикува само неясна снимка. Открит при разкопки на хълма Царевец, обект Малка порта. Макар трудно, от публикуваната неясна снимка е видно, че печата е хераклейски, двуредов, като с голяма доза несигурност допускам да е изписано името Αριτοκρατηζ.

Мирчев 1958, № 254, табл. XXX/7;
Овчаров 2005, обр. 94

НЕОПРЕДЕЛЕНИ

33. Печат без рамка, върху дясна дръжка. Непубликуван. Запазена дължина – 5,6 см. Височината на буквите – 1,2 см и повече, но не е добре отпечатан. Открит при разкопки в АКЦ – Павликени. Инв. № 3078/А ТОМ, РИМ – ВТ. Едноредов надпис върху дясна дръжка. Част от него липсва, като от последната буква е запазена само вертикалната хаста:

Επί Χίω[.....]

Към момента не може да се причисли към продукцията на конкретен производствен център, но твърде е вероятно това да е дръжка на амфора от Родос или Хераклея Понтика.

34. Печат в почти квадратна рамка, нарушена от едната страна. Размери 1,8 x 1,7 см. Открит южно от крепостта Ряховец. Инв. № 3424–6 ИМ ГО. Представен е съд (купа?) или чашката на цвят, като изображението не е ясно. Производственият център, на който принадлежи и датировката му остават неустановени.

Църов 1994, № 13.

35. Печат, частично запазен. Не ми е достъпен. Открит при разкопки на хълма Царевец, източно от Патриаршията (Ц–3А). Авторът не определя от кой център произхожда, не представя метрични данни или илюстрация. Съобщава само, че личат гръцки букви и подобни печати са намирани и в царския дворец.

Овчаров 2005, 14.

Въпреки хипотетичния характер на следващите изводи, те пораждат някои идеи относно развитието и интензитета на търговските връзки на населението от региона на средното течение на р. Атрюс с гръцките търговски центрове.

Сред изследваните печати преобладават тези с произход от Родос. Най-ранните от тях се датират през 331–275 г. пр. Хр. (кат. № 5, 14). Приблизително от това време е и единственият печат от о. Тасос – 325–310 г. пр. Хр. (кат. № 30). Явно обаче този производствен център не успява да наложи продукцията си на местния пазар, което не е изненадващ факт, тъй като такава ситуация е позната и от други места (Балабанов 2005, 120). Родоската амфорна тара няма конкуренция тук до 180–175 г.

пр. Хр., след което основен "играч" на пазара в региона става Синопе. Амфорите му се появяват около 180 г. пр. Хр. (кат. № 20, 21, 25) и се задържат преобладаващо до 70 г. пр. Хр. (кат. № 24, 26–28). Единственият сигурен печат на Хераклея (кат. № 31), както и другият несигурен (кат. № 32), в случая не оказват влияние на статистическите изводи.

По отношение на местооткриването на амфорните печати прави впечатление, че родоските преобладават на хълма Царевец (кат. № 1–4, 7, 10, 11, 15–17), а синопските във и около крепостта Ряховец (кат. № 22–24, 26–29). Останалите екземпляри не оказват влияние на изводите. Поради малкия брой на печатите не би могло да се твърди, че се касае за два емпорiona, от различни хронологически периоди. Дори съществуването на такива към момента въобще не е сигурно. Възможно е само отделни неголеми количества амфори, закупувани от някъде другаде, да са битували в селища, разположени в посочените райони около реката Атриус.

За сега не може да се установят пътищата за доставка на амфорната тара. Едната възможност е това да е ставало чрез западнопонтийските колонии, разположени северно от Хемус. Другата е от Тракия през удобните планински проходи, намиращи се южно от разглеждания регион.

БЕЛЕЖКИ:

* Използвам случая да изкажа благодарността си на колегите, предоставили ми за анализ откритите от тях амфорни печати – покойната З. Генова, ст.н.с. д-р И. Бъчваров, ст.н.с. д-р Й. Алексиев и ст.н.с. д-р К. Тотев. Същевременно не получих достъп до откритите екземпляри в някои от секторите на хълма Царевец.

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1973: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. – В: Царевград Търнов, т. I, С., 1973, 259–354.

Ангелов, Николова 1962: Н. Ангелов, Я. Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. – Известия на Окръжния музей Търново, I, 1962, 57–72.

Бадалянец 1980: Ю. С. Бадалянец. Омонимы личных имен на родосских амфорах. – Советская археология, 3, 1980, 167–179.

Балабанов 2005: П. Балабанов. Тасоските амфорни печати от "Костадин чешма" и импорът на острова в района на Бургаския залив. – В: Heros Nephaisistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. Велико Търново, 2005, 113–124.

Божкова 1988: А. Божкова. Тасоския внос в Тракия през IV–III в. пр. н. е. – Векове, 1988, 3, 25–33.

Брашинский 1965: И. Б. Брашинский. Керамические клейма Гераклеи Понтийской. – Нумизматика и эпиграфика, V, 1965, 10–27.

Василенко 1974: Б. А. Василенко. О характере клеймения гераклеийских амфор в первой половине IV в. до н. э. – Нумизматика и эпиграфика, XI, 1974, 3–12.

Гарлан 1985: И. Гарлан. Новото в изследванията на тасоските амфорни печати. – Археология, 1985, 1, 32–37.

- Гетов 1988:** Л. Гетов. Ранни родоски епонимни печати от Кабиле. – Археология, 1988, 3, 22–26.
- Гетов 1989:** Л. Гетов. Към хронологията на родоските фабрикантски печати. – Археология, 1989, 3, 41–45.
- Гетов 1995:** Л. Гетов. Амфори и амфорни печати от Кабиле /IV – II в. пр. н. е./. София, 1995.
- Иванов 1963:** Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. – В: Аполония. И. Венедиков (ред.), С., 1963, 65–274.
- Лазаров 1977:** М. Лазаров. Търговските връзки на Родос със западнопонтийските градове през елинистическата епоха. – Известия на Народния музей Варна, 1977, XIII, 1–47.
- Лазаров 1978:** М. Лазаров. Синопе и западнопонтийският пазар. – Известия на Народния музей Варна, 1978, 11–66.
- Лазаров 1980:** М. Лазаров. Разпространение на хераклеийските амфори и печати в Тракия. – Известия на Народния музей Варна, XVI, 1980, 5–19.
- Леви 1964:** Е. Леви. Керамический комплекс III–II вв. до н. э. Из раскопок Ольвийской агоры. – В: Ольвия. Теменос и агора. Москва–Ленинград, 1964.
- Максимова 1956:** М. И. Максимова. Античные города Юго-Восточного Причерноморья. Москва–Ленинград, 1956.
- Мирчев 1958:** М. Мирчев. Амфорните печати от музея във Варна. С., 1958.
- Овчаров 2005:** Т. Овчаров. Археологически проучвания на терасата източно и югоизточно от Патриаршията, до малката порта и на южния склон. Без място на издаване, 2005.
- Тончева 1974:** Г. Тончева. Некрополът край светилището на Херос Карабазмос в Одесос. – Известия на Народния музей Варна, 10, 1974, 287–302.
- Църов 1994:** И. Църов. Амфорни печати от района на Ряховец. – В: Сборник Ряховец, I, 1994, И. Бъчваров (съст.). Велико Търново, 26–35.
- Шелов 1975:** Д. Б. Шелов. Керамические клейма из Танаиса III–I веков до н. э. Москва, 1975.
- Buzoianu 1992:** L. Buzoianu. Importurile amforice la Tomis in perioada elenistica. – Pontica, XXV, 1992, 99–165.
- Canarache 1957:** V. Canarache. Importul amforelor stampilate la Istria. Bucuresti, 1957.
- Djambov, Dolmova-Loukanovska 1980:** I. Djambov, M. Dolmova-Loukanovska. L'Agglomeration thrace sur la colline Carevec a Veliko Tărnovo. – In: Pulpudeva, 3, A. Fol (ed.). Sofia, 1980, 193–198.
- Grace 1952:** V. Grace. Timbres amphoriques troves a Delos. – Bulletin correspondance hellenique, LXXVI, Paris, 1952, 511–559.
- Grace, Savvatianou-Petropoulakou 1970:** V. Grace, M. Savvatianou-Petropoulakou. Les timbres amphoriques grecs. – Exploration archeologique de Delos, XXVII, Paris, 1970, 273–331.
- Gramatopol, Bordea 1969:** M. Gramatopol, G. P. Bordea. Amphora stamps from Callatis and South Dobrudja. – Dacia, XIII, 1969.
- Irimia 1973:** M. Irimia. Descoperiri noi privind populatia autohtona a Dobrogei si Legaturire ei cu colonel grecesti /sec. V–I i. e. n./. – Pontica, VI, 1973, 27–52.
- Jöhrens 2001:** G. Jöhrens. Amphorenstempel hellenistischer Zeit aus Tanais. – Eurasia antiqua. Band 7, 2001, Mainz, 367–479.
- Radulescu, Barbulescu, Buzoianu 1986:** A. Radulescu, M. Barbulescu, L. Buzoianu. Importuri amforice la Albesti (jud. Constanta): Heraclea Pontica. – Pontica, XIX, 1986, 33–60.
- Radulescu, Barbulescu, Buzoianu 1987:** A. Radulescu, M. Barbulescu, L. Buzoianu. Importuri amforice la Albesti (jud. Constanta): Rhodos. – Pontica, XX, 1987, 53–77.
- Radulescu, Barbulescu, Buzoianu, Cheluta-Georgescu 1989:** A. Radulescu, M. Barbulescu, L. Buzoianu, N. Cheluta-Georgescu. Importuri amforice la Albesti (jud. Constanta): Sinope. – Pontica, XXI–XXII, 1988–1989, 23–90.
- Tudor 1967:** D. Tudor. Raspindirea amforelor grecesti stampilate in Moldova, Munte-nia, si Oltenia. – Archeologia Moldovei, V, 1967, 126–207.

THE THRACIANS BY ATRIUS. TRADE CONTACTS WITH THE GRECIAN WORLD DURING THE ELINISM

IVAN TSAROV

(Summary)

The identification and analysis of the marks on the amphora tare, found in the region of the middle course of river Yantra – the ancient Atrius, gives us general view of the trade contacts between the population from this geographic region with the production and trading centers of the Grecian world in IV-I century B. C. The catalogue contains 35 specimens.

Between the examined marks those who originate from Rhodes predominate. The earliest are dated 331–275 B. C. (cat. numbers 5, 14). Approximately the only mark from Thasos (cat. number 30) is from the same period 325–310 B. C. It seems that the last could not popularize his production at the local market. The amphora tare from Rhodes does not have competition here till 180–175 B. C., whereupon Sinope became major "player" in the region. Their amphorae appear around 180 B. C. (cat. numbers 24, 26–28). The only mark of which is certain to be from Heraclea (cat. number 31) as well as the uncertain one (cat. number 32) do not influence the statistic data in this case.

НОВООТКРИТО СВЕТИЛИЩЕ НА ТРАКИЙСКИЯ КОННИК КРАЙ ТРЯВНА

БЕНЕЛИН БАРАКОВ

Животът в района на днешния град Трявна започва през бронзовата и ранножелязната епохи. Останки от тези култури са засвидетелствани единствено в пещерите на планината (Бараков 1999, 132). През VI–III в. пр. Хр. този ареал (на север от Централния Балкан и течението на река Янтра) се явява гранична, контактна зона между племенните общности на кробизи, гети и независимите, автономни планински племена (Христов 2002, 51–53). Проучванията на паметниците на тракийската култура в района на Тревненско са неравномерни и показват липсата на открити до този момент селища (Бараков 1999, 133). На територията на община Трявна са регистрирани над 20 тракийски могили, разположени поединично или групирани в няколко могилни некропола. Изследвани чрез разкопки са само три. В могилата при с. Престой е открита примитивно изградена каменна гробница и гроб с трупозгаряне, които се датират през IV в. пр. Хр. (Койчева 1994, 91).

Една от тези могили е проучена през 1958 г. от Б. Султов. Тя се намира в района на село Черноврѣх, на 7 км североизточно от град Трявна. Открит е гроб с много беден инвентар. Погребението е чрез трупозгаряне. Останките са положени в глинена урна. Намерени са фрагменти от керамичен съд от сива тракийска керамика, изработен на грънчарско колело. Гробът се датира в рамките на късната желязна епоха (Бараков 1999, 129–130).

В землището на същото село през 2004 и 2005 г. се проведеха спасителни разкопки под ръководството на проф. Р. Иванов (АИМ при БАН) и В. Бараков (уредник в отдел "История" на Специализиран музей – Трявна) и предизвикани от наличието на иманярска интервенция. Проучванията се извършиха на хълма "Елова могила".

Върху невысоко било, с добра панорама към северните върхове на Балкана (по-специално района на Централна Стара планина), е било изградено голямо тракийско светилище (**Обр. 6**). На това сравнително по-високо място спрямо околността се забелязват и сега върху равната повърхност множество скали. От проучванията на тракийските култови места е известно, че най-често срещаният вид тракийски светилища (от края на II хил. пр. Хр. нататък) са тези, които са разположени на скали и върхове, открояващи се сред заобикалящата ги среда, доминиращи над

околната местност (Домарадски 1994, 33–36; Domaradzki 1994, 69–108; Любенова 1980, 13–35, 106–134; Константинов 1980, 142–174; Табакова-Цанова 1980, 173–203; Hristov, Barakov 2003, 691–706; Гергова 1992, 12–13). Много от тях имат голяма продължителност на използване – от късната бронзова до късната желязна епоха. Често продължават или подновяват дейността си и през римската епоха (Domaradzki 1994, 69). Новооткритото светилище при с. Черновръх в м. Елова могила е функционирало през елинистическата и римската епохи, с известно прекъсване на дейността му при завоюването на Мизия от войските на Рим.

Каменното светилище е било изградено на около 50 м южно от върха на хълма, върху материкова скала, която лежи на 0,80 м дълбочина от съвременното ниво на терена. В периферията на същата дълбочина се достига до стерилна почва с жълтеникав цвят (**Обр. 2**). В подножието на хълма има извор с чиста питейна вода, нещо характерно за тракийските култови места.

При проведените спасителни археологически разкопки бе проучена южната половина на светилището. Границите на съоръжението се очертават на юг от каменен зид, извиващ дъговидно от североизток към северозапад (**Обр. 1**). Този периболос е изграден от големи и средноголеми необработени ломени камъни, споени с кал. Запазената му височина сега е 0,40 м. В средата на съоръжението бе констатирано голямо каменно струпване. Тези необработени камъни на калова спойка са образували две каменни площадки (външна и вътрешна), разделени от вътрешен преграден зид (**Обр. 4**). Външният ограден зид и външната площадка са имали кръгла или елипсовидна форма (**Обр. 5**). Каменната площадка в средата на култовото съоръжение е служила за място, където е издигнат примитивен олтар. Не е изключено да е имала и по-широко предназначение като място за извършване на жертвоприношения на жертвени животни в чест на божеството. Основание за това предположение са многобройните кости от малки агнета, които бяха открити при разкопките. Върху споменатата каменна площадка се откриха няколко фрагмента от натрошени съдове, бронзови камбанки, монети. Тяхното количество е незначително на фона на открития материал в непосредствена близост, върху външната каменна площадка.

Каменното светилище в м. Елова могила е било посветено на Тракийския конник – Херос – основното божество на траките, почитано през римската епоха. Намерени бяха множество фрагменти от мраморни оброчни плочки на конника, обикновено поставени между или върху камъните на външната каменна площадка. Иконографията на изображенията показва, че плочките спадат към тип "А": Тракийският конник в тържествена поза, вдигнал едната си ръка в жест на благословия – т. нар. "*benedictio latina*"

(Обр. 9), и тип "В" по изградената за Хероса класификация: Конникът е в ход надясно, в ловна сцена. В дясната си ръка държи копие, с което замахва срещу жертвата си, най-често глиган. Херосът е придружаван от куче, негов помощник по време на лова (Оперман 1970, 19–32; Оперман 1973, 1–14). Всички оброчни плочки са анепиграфни, което затруднява да се определи аспекта на почитания култ – местния епитет на Конника, евентуалния синкретизъм с друго божество и пр. За това може да се съди по косвени данни – формата и градежа на светилището, характера на извършваните обреди, регистрирани по археологически път, вида на намерените в светилището предмети.

При археологическите проучвания бяха констатирани разнообразни обредни практики – ритуали, свързани с присъствие на огън; оставяне на обредна храна за божеството; принасяне на кръвни жертви; ритуално натрошаване на използваните в обредите керамични съдове, оставяне на дарове. По-голямата част от даровете са били поставяни върху камъните, образуващи структурата на външната каменна площадка или между тях. Откриването на струпаните предмети личи на терена като тъмни петна, които могат да бъдат определени и като ями с дарове (Обр. 3). До сега са проучени над 20 подобни петна, наситени с метални находки и оброчни плочки. Пръстта в тях има черен цвят и мазна структура. На дъното на петната/ямите са поставяни скромни дарове като: монети и принадлежности към облеклото – фибули, апликации за колан, токи, накити. Обичайна практика е да се трошат глинени съдове. Някои техни фрагменти се откриват в ямите с дарове. Траките, изградили и посещавали светилището, поставяли върху площадките оброчни плочки с изображения на Херос и бронзови камбанки като посвещение на божеството.

Монетите датират от времето на интензивното използване на светилището. Те са запазени в много лошо състояние. При някои от тях се вижда, че са отсечени от монетарницата на близкия *Nicopolis ad Istrum*. Градът е основан при император Траян (между 106–110 г.), а монетосеченето е продължило почти едно столетие – от 142 г. до управлението на император Гордиан III (238–244) (Pick, 1898, 328–351; R.I.C. 1938, 182). Една от монетите е сечена в монетарницата на *Marcianopolis* (при град Девня до Варна). Монетите, които могат да се разделят със сигурност, могат да се разделят на две групи. Към първата спадат тези от династията на Антонините (Марк Аврелий, Фаустина II, Комод) и Северите (Септимий Север, Каракала). След това се забелязва кратък хиатус. Към втората група принадлежат три монети, които се отнасят хронологически след готските инвазии от 250–251 г. Става дума за монети с образите на императорите Галиен (253–268), Аврелиан

(270–275) и Проб (276–282) (**Обр. 7**).

Монета на Александър III Македонски (336–323 г. пр. Хр.) е намерена на повърхността. Друга елинистическа монета се открива в най-долния пласт, който предшества стерилната почва.

В светилището са намерени четири бронзови апликации за колан. Подобни апликации са характерни за обекти от времето на Принципатa. Те представляват част от коланно снаряжение на войници от помощните войски (Oldenstein 1976, Taf. 48, 50 и 36, 41). Може да се предположи, че в тази район е имало рекрути на младежи за ауксилиарните части. Ако е така, то несъмнено те са от тракийски произход.

Сред масовия археологически материал преобладава керамиката, глинени мѝниста, медните халки и бронзовите камбанки (**Обр. 10**). Последните се срещат изключително в светилища и гробове (Агре 2002, 14), но досега откритите от римската епоха не са многобройни, като наред с бронзови се откриват и железни камбанки. Единствено в светилището при с. Даскалово, сега квартал на гр. Перник са намерени голям брой от тези предмети (Любенова 1980, Каталог). Някои от камбанките са представени в изследването на авторката, а по-голямата част е непубликувана и се съхранява във фонда на Историческия музей в гр. Перник. В Тракия камбанките се появяват още през средата на II хил. пр. Хр., като през ранножелязната и късножелязната епохи са разпространени и от двете страни на Балкана. Предполага се, че имат двойно предназначение. От една страна звукът служи като магия, която помага на болните (особено на децата) и ги изцелява от болестта – издаваните звуци трябва да стигнат до божеството, към което са предназначени. От друга страна тези звуци трябва да прогонят злите сили. Камбанките се срещат и сред погребалния инвентар, предимно в детски гробове, по-малко в женски и в редки случаи в мъжки. Предполага се, че те са поставяни с цел преходът от земния свят към отвъдния да бъде осъществен по-леко. Не са малко случаите, когато в гроба се поставят няколко камбанки, вероятно с цел да се усили въздействието на този “амулет”. Оставянето им в светилищата се смята като посвещение към някое божество. Чрез техния звук посветителят иска да направи връзка с бога, за да бъдат чути по-скоро молбите му (Агре 2002, 14–17). Върху много от камбанките се забелязват концентрични кръгове, разположени по външната повърхност на тялото, горната и долната част. В тази украса може да се търси соларна символика. Изказана е хипотезата, че камбанките се употребяват като особен предмет, който осъществява връзката земя-небе (Агре 2002, 15).

Керамиката, открита при разкопките, датира от римската епоха (II–III в. сл. Хр.). При проучванията са намерени незначи-

телно количество фрагменти керамика от късножелязната епоха (3 % от общия брой). Става дума за групата на сивата тракийска керамика. Съдовете са изработени на бавно грънчарско колело. В глината има много примеси. Фрагментите са от гърнета, купи и чаши, които се отнасят към един широк хронологически диапазон от V до I в. пр. Хр. Многобройното количество керамика (около 90 %) датира от II – III в. Всички съдове са ритуално натрошени. Преобладават фрагменти от гърнета, по-малко чаши, кани, стомни, купи и подноси. Гърнетата са изработени от недобре пречистена глина, с примеси от пясък, които след изпичането си придобиват черен или тъмнокафяв цвят. Изработени са на бързо грънчарско колело. Чашите, купите и стомните са формувани от добре пречистена глина, добила след изпичането червен или бежов цвят. Керамиката намира аналогии сред типовете, произвеждани в керамичните центрове на територията на Nicopolis ad Istrum при Павликени и Бутово.

Керамичните мъниста (**Обр. 8**) и медните халки (**Обр. 11**) са част от нанизите от гerdани, с които са украсявани вратовете на жертвените животни – най-често агнета.

По време на спасителните проучвания е открито значително количество костен материал. Повечето от костите се намираща силно изтляли или натрошени. Osteологичните данни показват принадлежността им на млади агнета и коза. Открити бяха и два зъба на говеда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

1. Местоположение: Светилището на Тракийския конник е разположено в близост до път, свързващ емпорион Дискодуратере с местно тракийско село, с неизвестно засега име. Пътят пресича Хемус през Тревнеския/Мъглижкия проход в посока към днешните градове Мъглиж и Ст. Загора. В древността той е свързвал големите центрове от предримската епоха Зикидева (на хълмовете в дн. Велико Търново и крайречната ивица на р. Янтра) и Берое, а през късната античност градът върху хълмовете Царевец и Момина крепост и Августа Траяна. Трасето на пътя не е изследвано задълбочено. Обикновено светилищата се намират в близост до селища. Недалеч са разположени светилището на Тракийския конник и Асклепий от селището при с. Варвара, регион Пазарджик, на това при с. Драгановец, област Търговище (на 2–2,5 км югозападно) (Константинов 1980, 132–143), при с. Крън, Казанлъшко. Първото светилище се намира на 500 м западно от тракийско село (Табакова-Цанова 1959, 98–116), а второто само на 300–400 м югозападно и северозападно от същото село. Тук Тракийският конник е в синкретизъм с Аполон (Табакова-Цанова 1980, 173–203), при с. Даскалово до Перник

(Любенова 1980, 106) и др. На други места отдалечеността между селото и култовия център е значително по-голяма. Така например при с. Баткун, регион Пазарджик, разстоянието е около 7 км (Zontschev 1940, 83–84).

2. Светилището е изградено през предримската епоха. Окончателен отговор за функциите му в тази по-ранна епоха може да се даде след крайното проучване на комплекса и района около него, както и след проучването на намиращото се наблизо антично село.

Активното време на функциониране на култовото съоръжение е през римската епоха и по специално втората половина на II в. до последната четвърт на III в. Най-късната монета е от времето на император Проб (276 – 282).

3. Регистриран е един строителен период. Няма данни за строителни фази до разрушаването на светилището. По принцип продължителността на едно светилище в такъв планински район е много дълга.

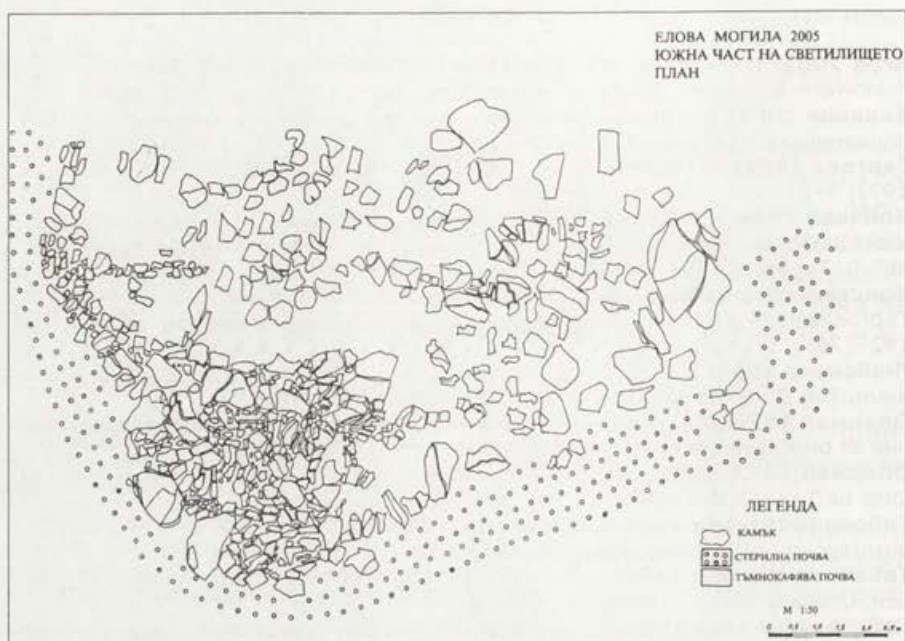
4. Много от тракийските светилища от периферните провинциални райони и особено планинските, съществуват дълго време след приемането на християнството през 313 г. На юг от Централна Стара планина светилището край с. Виден, Казанлъшко, функционира до средата на IV в. (последните монети са на Констанций I (337–361) (Табакова-Цанова 1961, 210–211). В светилището при с. Дюлево, Пловдивско най-ранните монети са от времето на Каракала (211–217), а най-късните са на Теодосий I (379–395). Нумизматичният материал в светилището при с. Варвара, Пазарджишко показва най-интензивна концентрация на монети между Константин Велики (306–337) и Валент (364–378) – регистрирани са разрушения по време на готските инвазии през 376–378 г. (Цончев 1940/41, 61–87). В светилището на хълма "Елова могила", Тревненско най-късната монета е указание, че светилището функционира по време и след управлението на император Проб.

5. Планът на светилището е традиционен. Оградният зид (периболос) и светилището са овални или близки до кръг. Такава форма е позната от по-ранни периоди в този район (напр. от края на бронзовата и началото на новожелязната епоха). Тук може да се посочат като примери светилищата в Троянския дял на Средна Стара планина: в м. Турлата край гр. Троян (Христов, Гоцев 2003, 21–30) и в м. Ветрилника в близост до връх Васильов, Васильовска планина (Христов 1997, 8–9). Подобни са и редица светилища от късножелязната епоха по северните склонове на Централен Хемус (Христов 2002, 6–8).

6. Светилището е унищожено от пожар, който може да се свърже с нашествията на готите през 250 – 251 г. След кратък хиатус дейността му е възстановена и функционира до края на III в. сл. Хр.

ЛИТЕРАТУРА:

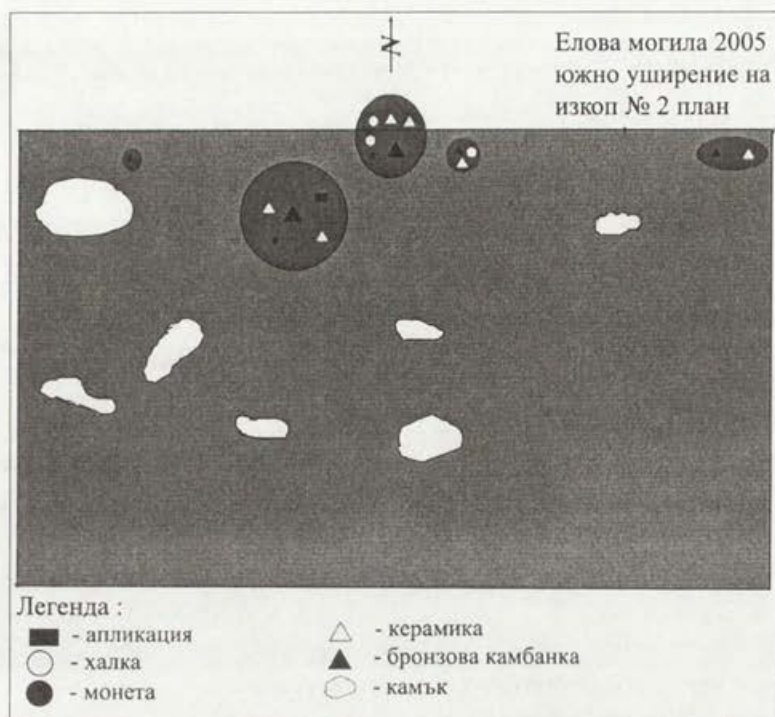
- Агре 2002:** Д. Агре. Ролята на камбанките в живота и погребалния обред при траките. – Колекция "Камбана" във Вършец. Вършец– София, 2002, 14–17.
- Бараков 1999:** В. Бараков. Археологическите паметници в Тревненско. – Старопланински проучвания, 1, 1999, 128–135.
- Гергова 1992:** Д. Гергова. Десет години проучвания в "Сборяново". – Хелис, 1, 1992, 9–23.
- Койчева 1994:** К. Койчева. Надгробни могили в Централния Балкан. – В: Първи международен симпозиум "Севтополис. Надгробните могили в Югоизточна Европа". В. Търново, 1994, 89–97.
- Константинов 1980:** К. Константинов. Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговишко. – В: Тракийски паметници. Том II: Тракийски светилища. С., 1980, 142–172.
- Любенова 1980:** В. Любенова. Светилището при Перник. – В: Тракийски паметници. Том II: Тракийски светилища. С., 1980, 15–35, 106–134.
- Оперман 1970:** М. Оперман. За оброчните плочи на ловуващия Тракийски конник от римската епоха в България. – Археология 1970, 2, 19–32.
- Оперман 1973:** М. Оперман. Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип "А". – Археология 1973, 3, 1–14.
- Табакова-Цанова 1959:** Светилището на Аполон Зердински при с. Крън, Старозагорско. – ИАИ, 22, 1959, 98–116.
- Табакова-Цанова 1961:** Г. Табакова-Цанова. Тракийско светилище при с. Виден, Старозагорско. – ИАИ, 24, 1961, 205–219.
- Табакова-Цанова 1980:** Г. Табакова-Цанова. Светилището на Аполон Терадеенос при с. Крън. – В: Тракийски паметници. Том II: Тракийски светилища. С., 1980, 173–203.
- Христов 1997:** И. Христов. Тракийски култови паметници в Хемус. – Минало, 1, 1997, 5–14.
- Христов 2002:** И. Христов. Тракийско крайпътно светилище на връх "Чучул" в Централна Стара планина. – Минало, 1, 2002, 5–8.
- Христов, Гоцев 2003:** И. Христов, А. Гоцев. Проучвания на тракийското светилище в м. Турлата край Троян. – Археология, 2003, 3, 21–30.
- Цончев, 1940/41:** Д. Цончев. Тракийското светилище при с. Варвара, Пазарджишко и старините в съседната околност. – ГПНБМ, 1940/41, 61–87.
- Domaradzki 1994:** M. Domaradzki. Les lieux de culte Thraces (deuxième moitié du II e-I er mill.av.J.H.). – Helis, Vol. III, Sofia, 1994, 69–108.
- Hristov, Barakov 2003:** I. Hristov, V. Barakov. Thracian Rock Sanctuary in the Vicinity of Discoduraterae. – Thracia, 15, 2003, 691–697.
- Oldenstein 1976:** J. Oldenstein. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. – BRGK, 57, 1976.
- Pick 1898:** B. Pick. Die anticken Münzen Nordgriechenlands. Band I: Dacien und Moesien. Berlin 1898.
- R. I. C. 1938:** The Roman Imperial Coinage. Vol. IV, part II (by H. Mattingly, E. A. Sudenham and C. H. V. Sutherland). London, 1938.
- Zontschev 1940:** D. Zontschev. Das Thrakische Heiligtum von Batkun. Sofia, 1940.

Обр. 1. Светилището. План.

Обр. 2. Стратиграфия. Източен профил.

Обр. 3. Струпване на метални находки, оставени като дарове върху външната каменна площадка. План.

Обр. 4. Светилището. Изглед от изток.

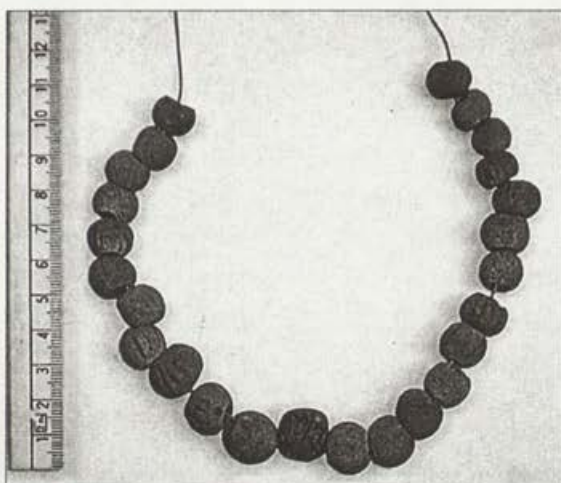
Обр. 5. Външната каменна площадка на светилището.

Обр. 6. Светилището. Общ изглед.

Обр. 7. Римски монети от II - III в.

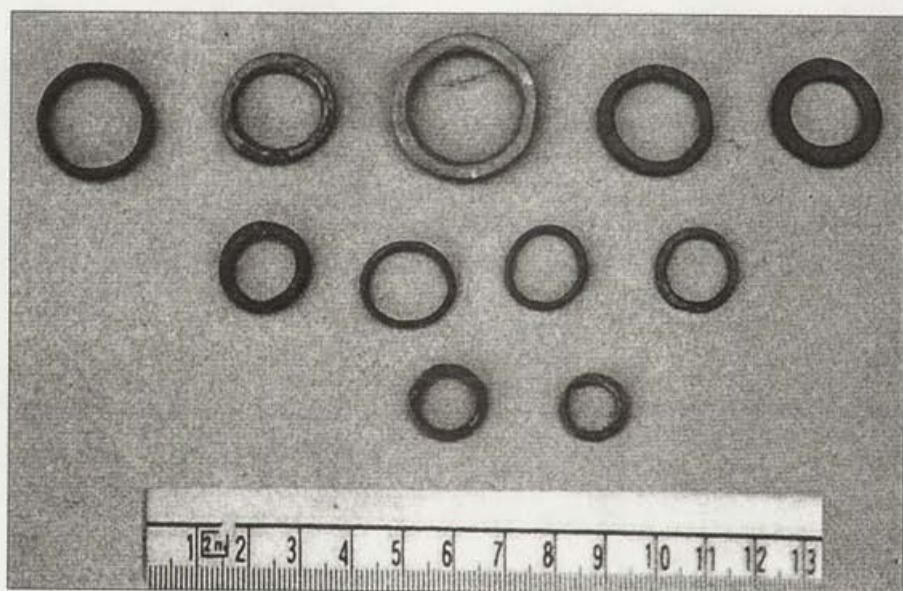
Обр. 8. Керамични мъниста.

Обр. 9. Оброчна плочка на Херос, II в.

Обр. 10. Бронзови камбанки.

Обр. 11. Бронзови халки.

THRACIAN SANCTUARY NEAR THE TOWN OF TRYAVNA

VENELIN BARAKOV

(Summary)

The Sanctuary is situated 7 kilometers northeast from the town of Tryavna. It is a typical example of religious construction located on the top of a solid hill called "Elova mogila". In 2004 and 2005 archeological excavations have been carried out. The planning of the sanctuary includes a circular stone equipment, in the middle of which there was erected a stone platform. The shape of the sanctuary shows its function and purpose. It is connected with ancient cult of the God sun, practised by the thraces during XII – I century B. C., and his personification – God-priest ORPHEUS. The sanctuary was built in IV c. B.C. and existed till I c. B. C., when its activities came to an end due to the Roman conquest of Moesia (North Bulgaria). The sanctuary was restored in II c. A. D. The objects discovered during the archeological explanation are currently displayed at the article. The most numerous exhibit are the bronze bells, which have ritual purpose – their clink was meant to draw the attention of the God. The visitors used to put down in small pits offerings for the God – food, and any valuables they possessed – coins, adornments, rings, pottery, iron and bronze fibulae, and votive tablets of Thracian horseman - HEROS.

КАРТИРАНЕ НА АНТИЧНИ ШЛЕМОВЕ ОТ БЪЛГАРИЯ

СТАНИМИР ДИМИТРОВ

Последните години се оказаха благодатни за обогатяване представата ни за доспехите от Античността по нашите земи. В резултат на археологически разкопки, иззети предмети от незаконни иманярски набези и откупки за държавни и частни музеи, броят на защитното снаряжение значително нарасна. Значимо място сред него заемат шлемовете – една важна част от античната паноуплия.

Настоящата статия има за цел да представи данни за шлемовете от следните видове: коринтски, халкидски, тракийски, да изясни техния генезис и, доколкото е възможно, разпространение. В последствие, нанесени върху картата на България, вярвам, че ще дадат интересна информация за античните центрове и пътища на проникване на доспехите.*

Първият вид шлем, който ще разгледам е коринтският. Той се появява в края на VIII в. пр. Хр. и се произвежда до самото начало на V в. пр. Хр. Изработван е от бронз, чрез коване върху специални подложки, по рядко чрез леене (Swaddlig 1987, 125–129). Характерни за коринтския шлем са отворите за очите, дългият наносник и големите неподвижно прикрепени към калотата набузници (Конноли 2000, 60–63; Китов Arpe 2002, 327; Dintis 1986, 58–63; Pflung 1988, 65–106; Snodgrass 1967, 30–48).

В една статия подробно съм се спрял на разпространението на този вид доспехи в Древна Тракия (Димитров 2005 b, 70–75). За това тук накратко ще повтора основните моменти от проучването ми. От територията на България произхождат два шлема коринтски тип. Единият е открит в брега на р. Лесновска до с. Челопечене, Софийско (Бонева 1963, 2–4), а другият – при с. Челопеч, Софийско. И двата имат множество аналогии, които позволяват датирането им в края на VI – началото на V в. пр. Хр. и спомагат за отнасянето им към гръцкото оръжейно производство. Въз основа на разпространението на изображения на гореспоменатия тип шлем върху монети на Месембрия, става по-вероятна хипотезата за производството му в тази елинска колония (Герасимов 1950, 24; Карайотов 1992, 10–11).

На приложената карта се вижда отдалечеността на находките от Софийско от гръцките колонии по Черно море. Не е възможно да се определи начинът, по който са проникнали по земите ни.

Допустими са различни хипотези – като плячка, дар или по търговски път, който вероятно идва от юг.

В статията си за тези шлемове допуснах и идеята за разпространението на още един вид, неиндетифициран до сега, защитен доспех по нашите земи. Той е произлязъл от класическия коринтски шлем и е разпространен в Италия, поради което е и наричан итало-коринтски. Най-ясно се вижда изобразен върху месамбрийски обол, датиран от Т. Герасимов около 440 г. пр. Хр., върху каменен релеф от Месамбрия, от II в. пр. Хр. (Карайотов 1992, 22). Близки паралели на гореописаните шлемове се откриват върху надгробна стела от о. Родос, датирана през III в. пр. Хр. (Dintis 1986, Taf. 38). Върху нея има изобразен итало-коринтски шлем, зад който се вижда меч. Такъв е представен и върху монета на владетелят на Епир, Пир (297–272 г. пр. Хр.) (Dintis 1986, Taf. 39).

Месамбрийската монета от III в. пр. Хр. показва наличието на един нов, неизвестен тип шлем по българското крайбрежие. Струва ми се недопустима възможността върху месамбрийските монети да се изобразяван шлем, непознат на местните гърци, а донесен като идея от далечната Италия. Факт е, че той е представян върху паметници от южните части на Балканския полуостров. Това показва присъствието му тук, въпреки липсата на известни находки от археологически разкопки.

Втората група шлемове, които ще разгледам, са тези от халкидски тип. Тя е най-голяма и наброява по наши данни четиридесет и два предмета, с различна степен на запазеност (**Обр. 1**).

В следващите редове представям находките, които успях да локализирам:

Северна България

По един шлем произхождат от Руец и Кралево, Търговищко; Захари Стояново, Поповско; Мортагоново и Завет, Разградско; Лавино, Исперихско; Върбица, Преславско; Браничево, Шуменско; Обретеник, Русенско; Силистра; Плевен; Садовец, Новачене, Плевенско; Ловеч; Враца; Рогозен, Врачанско; Трявна. Два шлема са открити при Кълново, Шуменско, както и една колективна находка от осем шлема от Юделник, Русенско.

Южна България

По един шлем произхождат от Розовец, Песнопой, Васил Левски, Дуванлий – съставен от части от кожа и по-стар халкидски тип; Домлян, Карловско; Калояново и Шивачево, Сливенско; Сборище, Нова Загора; Маломирово-Златиница, Елховско. Два от разкопки до гр. Шипка; Пастуша, Перущица; Векилски, Смолянско; Мезек, Свиленградско; Долна Козница, Кюстендилско. Един има в колекцията на Васил Божков и един в Археологическия музей в София, без да е ясно тяхното местонамиране. Богато

украшен набузник за халкидски тип шлем е открит при Гърло, Софийско. Вероятен набузник от същият тип шлем произхожда от Севтополис.

Обр. 1. Разположение на античните шлемове

- A/ коринтски тип
- Б/ халкидски тип
- С/ тракийски тип

Искам да направя уговорката, че наложилият се в руската литература и използван у нас термин "атически шлем" по отношение на този с подвижни набузници, ми се струва неудачен. На практика тези шлемове са халкидски, като разликата е в окачването на набузниците – подвижно или неподвижно.

Типът халкидски шлем се появява в началото на VI в. пр. Хр., явно произхождайки от коринтския (Конноли 2001, 61-63; Snodgrass 1967, 69-71). Най-вероятно тази новост е била наложена от промяната в начина на бой при хоплитите. Явно в един момент самата фаланга е станала по-подвижна, масово са се появили и стрелци, прашкари, пелтасти. Това е породило нуждата от шлем, който да има добро зрително поле. Така се е появил халкидският тип, който е с преимущество пред коринтския – ушите

оставали открити. Халкидските шлемове имали набузници, които можели да са подвижно закрепени за калотата, или неподвижно. При някои от тях се запазил наносникът, който обаче значително се скъсил. Екземплярите без предпазител за носа са характерни за италианските земи (Конноли 2001, 97–110).

Голяма част от откриваните шлемове от халкидски тип по българските земи имат липсващи части – предпазителите за носа, скулите. Този феномен някои изследвачи обясняват с предназначени действия от страна на притежателите. Като причина се изтъква маневреността при конният бой, при която предпазните части биха пречили (Сударев 1990, 99–105). Тази теза ни се струва слабо аргументируема по няколко причини. Самите наносници, както и набузниците, не затрудняват зрителното поле. При ездача главата е лесно поразимо място от човешкото тяло. Ако нуждата е налагала непременно открит шлем, то е можело да се организира внос на форми без предпазни части, типове беотийски и пилос.

Откриването на много шлемове с поправени набузници, допълнително изрязвани от подходящи пластини (Ogneanova-Marinova, Stojanov 2005, 519–535), един с добавен наносник, отхвърлят горната хипотеза. По-скоро липсата на предпазители говори за една много дълга употреба, при която шлемовете са губели допълнителните си защитни части. Явно не винаги е можело да се изпълни тяхната поправка. Данни от скитски погребения говорят и за възможна замяна с нетрайни материали – кожа, тъкан.

Спорен остава въпросът за производството на халкидските шлемове – дали то е местно или са внос. Понякога всичко се свежда до криво разбран патриотизъм, приписвайки на траките едно оръжейно производство, което е под съмнение. Мненията за произхода на тези доспехи са разностранни. Е. Кукайн счита възможно производство в италианските халкидски колонии. Подобно виждане има и А. Snodgrass, отбелязвайки появата на тези шлемове върху керамиката от Велика Гърция, считайки го за "принос на западните гърци" (Snodgrass 1967, 70–71). Същият автор отбелязва: "свързването на халкидския шлем с Халкис е в най-добрия случай слабо".

Е. Kunze обособява самостоятелна група сред тези шлемове, като я нарича "тракийска" (Kunze 1967, 154–155). Въз основа на разпространението ѝ в Тракия и Южна Русия счита, че тя е произвеждана в гръцките колонии по Черно море, а първоначалният импулс свързва с Халкидическия полуостров. Тази хипотеза е възприета и доразвита от В. Василев, който отбелязва, че освен в колониите, шлемове са изработвани и от тракийски майстори (Василев 1979, 70–71). В полза на местно производство в Тракия се изказва и Н. Pflug (Pflug 1988, 141–142). Двете статии на Т. Стоянов, посветени на тези шлемове, не внасят особена яс-

нота по проблема (Ogdenova-Marinova, Stoajnov 2005, 519–535; Stojanov 2005, 572–579). Той локализира един безспорен център за производство на о. Тасос, отново споменава Черноморските колонии, както и за производство в "периферията или в хинтер-ланда на Южна Тракия". Същият пише и за Вариант II С, който според него, с дългия си наносник и големи набузници, ясно се отличава от останалите доспехи. Концентрацията му в Североизточна България показвала производството му там, без обаче да е ясно кой го изработва – гръцките колонии или местни траки.

Моята хипотеза може би е в разрез с някои от горните виждания. Считаю, че халкидските шлемове не са продукт на тракийски оръжейници. Без съмнение поправките говорят за майстори, способни да ги извършат, но този процес е напълно различен от изработването на целия шлем. Показателни са и самите поправки. Те са извършвани чрез "кърпене" с бронзови парчета, набузниците винаги са прикрепвани неподвижно за калотата. Ако шлемовете са произвеждани в Тракия, то явно не би било проблем да се поправят счупените шарнирни връзки.

Тезата на В. Василев за пътуващи майстори, възприета и от Т. Стоянов, е слабо защитима. Производството на доспехи винаги е било трудна и скъпоструваща операция. Самите квалифицирани кадри са ценени високо, за да бъдат принудени да пътуват и да си търсят работа. Интересно, че на картата с находките ясно се вижда струпването на халкидски шлемове в Източна България. Явно гръцките колонии са били от голямо значение за производството и вноса на тези доспехи. Ако имаха местен характер или се произвеждаха от пътуващи майстори, липсата им в Западна България не е обяснима. Видимо е слабото им представяне и в южните територии на Тракия. Това може би доказва съществуването на производствени центрове по Черноморското крайбрежие. В такъв случай вносът от гръцките земи по суша би бил безсмислен.

Картирането допринася за локализирането на няколко центъра с натрупване на халкидски тип шлемове (**Обр. 2**).

Един такъв се откроява в района на Разград – Исперих, вероятно свързан с големия комплекс при Сборяново. Голяма концентрация се наблюдава и на територията западно от Шумен. Тук може да предположи наличието на друг голям център на военно-политическа власт. Тези две групи вероятно са проникнали – първата по р. Дунав и от там по Русенски Лом, евентуално от Одесос. За втората – посоката по суша към Одесос ми се струва най-логична. Възможно е използването на р. Камчия като плавателен и търговски път.

Осемте шлема от Юделник са по-странна група (Иванов 1972, 51–55). Те са еднотипни, което обаче не трябва да навежда на мисълта за производствен център. Всички са поправяни много-

кратно, така че явно впоследствие са трезорирани. Въпреки нанесените повреди, при откриването вероятно са били цели, а не фрагментиран скраб. Явно става дума или за арсенал, или за някакъв обред, свързан с близките две малки могили. Подобен интересен ритуал има засвидетелстван и на други места в Античния свят (Raev, Simonenko, Treister 1991, 469).

Две групи се локализируют в районите на Ловеч, Плевен и Враца.

Следващото голямо "петно" от горния тип шлемове се очертава между Казанлък и Пловдив. То много добре се подкрепя с многобройните тракийски находки в този район, както и с по-късния град Севтополис. Тук е възможна доставката по течение на големите реки Марица и Тунджа. Не много ясна е концентрацията около Сливен. Възможно е то да е най-източната част от Казанлъшко – Пловдивската група.

Не трябва да се абсолютизира вносът от гръцките колонии. Някои от шлемовете имат различни характеристики, както и различни дати на производство. Част от тях са попаднали в спомнатите райони като плячка, подарък или пък са донесени при експедиции от отдалечени територии. Въпреки това, струпването на скъпите защитни доспехи, съчетани с други видове находки, без съмнение говори за наличие на държавно-военен център.

Третият шлем, който ще разгледам, е този със завита напред горна част. За него в науката съществува огромно количество названия, като тук се спирам на утвърденото – тракийски тип.

От територията на съвременна България успях да локализирам 15 шлема тракийски тип: един фрагментиран шлем, вероятно от разглеждания вид и два отделни набузника. По един шлем са открити в Брястовица, Асеновград и местността "Асенова крепост", Пловдивско; Гърмен, Ковачевица и Дебрен, Благоевградско; Беден, Смолянско. Два са намерени при Сатовча, Благоевградско. Три шлема произхождат от разкопки на Г. Китов в Казанлъшко (Китов 2003а, 15, 39–40) и три от Плетена, Благоевградско (Димитров 2005а, 59). Части от шлем, вероятно тракийски тип, са открити при Средна, Гоцеделчевско (Кулов 1990, 23–25). Двата набузника са от разграбени гробове от с. Горно Дряново, Гоцеделчевско. Хипотетично бройката на известните шлемове може да бъде разширена като отчетем, че шлемът от Асенова крепост е съставен от три по-стари такива, а набузниците на железния от Плетена са от друг – изработен от бронз. Това означава, че поне още четири шлема от разглеждания вид са попаднали в Тракия, преди да бъдат преизползвани.

Шлемовете от този тип са изработени от бронз чрез коване, като само един екземпляр е от желязо. Според В. Василев те са съставни и цяло ковани (Василев 1980, 2–3), докато Д. Алексин-

ский счита всички екземпляри за съставни, поради трудностите от изковаването на цяло изделие с подобна форма (Алексинский 2003, 21–40). Второто мнение ми се струва по-резонно, съобразено с технологията на разглежданите изделия.

Характерна част на разглежданите шлемове е завитата напред горна част, която Ю. Вълева определя като "кробилос" (Вълева 1992, 19). Друга отличителна черта, поне на първоначалния вариант, са големите набузници, плътно закриващи лицето. Те имат отвор за носа и устата, като повърхността им е покрита със стилизирано предадени мъжка брада и мустаци.

Тракийският тип шлем се радва на голямо внимание от страна на изучаващите античното военно дело. Въпреки често срещаното мнение за неговото производство в Тракия (Василев 1980, 16–17; Вълева 1992, 19–21; Жуглев 1991, 21; Стоянова-Серафимова 1975, 47–48), този въпрос остава открит, имащ и своите противници (Горелик 1983, 25–26; Димитров 2005а, 66–68; Vokotopoulou 1982; 499–520).

Първата група автори се позовава на формата на шлема, на подобяваща тракийския тип шапка, от където той е произлязъл, претворен в метал. В. Василев обяснява отделните части като козирката, с нуждата от отвеждане на дъждовната вода при един студен и влажен климат (Василев 1980, 16) Той локализира района на производство в Родопите, от където шлемът се е разпространил по гръцките земи.

Противниците на тракийския произход на шлема локализируют неговата родина на различни места. J. Vokotopoulou я открива в Ликия, с по-късното производство в Атика. М. Горелик, базирайки се на масово срещаните върху италиийски вази изображения на тракийски тип шлем, предполага производство в Централна и Южна Гърция, от където идеята за шлем с завита напред горна част попада и в Италия.

Считам, че идеята за кробилоса без съмнение произхожда от Мала Азия, но самият шлем, като такъв познат на нас, се е оформил в земите на Централна Гърция, около 70–50 г. на V в. пр. Хр. (Димитров 2005а, 67).

В едно изследване се спрях на въпроса защо тракийският шлем не е произвеждан в Тракия, тук само ще го акцентирам (Димитров 2005а, 59–70). Тези доспехи са сложни за производство, изискващи големи познания и традиция в оръжейното дело. Ако на траките се е наложило създаването на метален шлем, много по-лесно е изобретяването и производството на такъв с проста конструкция – например сфероконичен, коничен. Множеството находки от Родопите, считани за показател, че там са се произвеждали доспехите, не изясняват проблема. Тези области и сега са икономически изостанали, достъпът до тях е зат-

руднен. Едва ли това е било по-различно през Античността. Не е възможно местното планинско население да се окаже не само изобретател, но и производител на шлем, с който са снабдявани и гръцките земи (Димитров 2005а, 65–66).

На приложената карта се вижда, че шлемовете от тази група, освен в Родопите, се срещат и в Казанлъшко. Доспехите нямат точна датировка, а когато я има тя не надхвърля втората половина на IV в. пр. Хр. Известните паметници на изкуството от Елада показват, че там шлемът се е употребявал поне в първата половина на четвъртото столетие, т. е. при нас той е разпространен впоследствие. Единствените изображения, тези от Казанлък и Александрово, са от края на IV–III в. пр. Хр. (Живкова 1971, 40–53; Китов 2003 б, 171).

Обр. 2. Групирани находища на шлемове

Моята хипотеза е, че тракийският тип шлем се е произвеждал в ателиета в Централна и Южна Гърция, като през IV–III в. пр. Хр. такива вероятно е имало и в Македония. От тук доспехите са получили разпространение на север, чрез търговски пътища, ко-

ето се спомага и от достъпността на Родопите от юг; чрез военна плячка; а възможно е и някои да са на войни, служили в армиите на Александър Велики и наследниците му. Планината се явява важен рубеж при опитите за проникване в Тракия от юг. След смъртта на Александър тракийските земи за дълго се превръщат в арена на двубой между диадохите и епигоните.

Тракийският тип шлем не присъства в нито една находка на север от Стара планина. Този факт говори за отсъствие на производство и в големия военно-политически център около Казанлък. Стенописите от Казанлъшката гробница и находките (Живкова 1971, 40–53) по-скоро показват войска, снаряжена по елинистически модел, с вносно защитно оръжие.

Липсата на документирани находки от съседните земи, с малки изключения, може да се обясни с погребалния обред при траките. Той се характеризира с наличие на оръжие, нападателно и защитно, в гробовете – нещо отдавна оставено от гърците (Конноли 2001, 63).

Не отричам извършването на поправки на повредени шлемове по българските земи. Такива се наблюдават върху халкидските шлемове (Василев 1983, 5–7). Това се вижда в екземпляра от "Асенова крепост". Той е съставен от три по-стари шлема, грубо съединени по между си (Василев 1980, 10–11). Местно производство е и железният шлем от Плетена (Василев 1975, 51–61). Въпреки опита на Д. Алексинский да обоснове, въз основа на запазеното оцветяване върху шлемовете от т. нар. "Саркофаг на Александър", масовото наличие на железни шлемове от разглеждания тип, засега е известен само един реален такъв. Той обаче твърде много се различава от другите бронзови шлемове, като вероятно е местен опит за подражание или поне е бил поправян тук. За това говорят бронзовите му набузници от други шлемове, както и наносника, принадлежал също на по-стар шлем (Василев 1975, 53–55).

Самото оцветяване по находките в син цвят вероятно трябва да се трактува като посребряване. Следи от такова покритие са били открити от В. Василев в хода на изследванията му.

Въз основа на изложеното, мога да предложа своите виждания. Шлемовете в Тракия се явяват най-широко застъпления метален доспех. По тази причина производството им по нашите земи остава още под съмнение. Те имат много паралели от Елада и Италия, за да търсим тук оръжейниците, които са ги създали. Най-вероятно са прониквали чрез гръцките колонии по Черноморието и чрез емпорионите, разположени във вътрешността на Тракия (Димитров 2005 а, 67). Като важни търговски артерии се очертават реките Русенски Лом, Камчия, Марица, вероятно и Места. Не трябва да се омаловажава и ролята на военната плячка, като възможност за набавяне на доспехи.

Находките на шлемове очертават върху картата няколко позначими струпвания, които хипотетично могат да са признак за наличие на центрове, осъществяващи държавно-политическа власт. Прави впечатление липсата на шлемове на изток от реките Искър и Струма, феномен, който засега не може да бъде обяснен. Колкото до липсата на доспехи по крайбрежието, то явно е следствие от гръцкото влияние в погребалния обред, при който не се поставят доспехи като погребален дар.

При възможност за постоянен и стабилен внос, за траките не е имало смисъл да създават собствено военно производство. Тази теза се подкрепя и от останалите доспехи – брони и наколенници, които са с безспорен гръцки произход.

Голяма част от шлемовете носят следи от многократни поправки, вследствие на износването им, породено от дълга употреба. Част от тях имат и следи от бойни поражения (някои дори не били преживени от собствениците им) (Василев 1983, 7; Иванов 1972, 51–55). Тези данни говорят за високата стойност на защитните доспехи в Тракия и стремежа максимално да се оползотвори тяхното притежание. Интересен проблем поставят гробните находки, където голямо число предмети на лукса и скъпи метали са съчетани със стари и повредени доспехи. Едва ли техните собственици не са могли да се обзаведат с нови и модерни защитни средства. Възможно е това да говори за профанация на погребалния обред, при която да е осъзната нуждата от даден скъп предмет, а не неговия вид и функционалност.

БЕЛЕЖКИ:

*Изказвам благодарност на н. с. към Античния отдел на Ермитажа Дмитрий Алексинский и художника Игор Дзис за помощта и разменените мнения по въпросите разглеждани в статията.

ЛИТЕРАТУРА:

Алексинский 2003: Д. Алексинский. Ранние еллинистические шлемы с тиаровидной тульей из Восточного Средиземноморья. *Parabelum*, 5, 2003, 21–40.

Бонева 1963: М. Бонева. Един новооткрит коринтски тип шлем. – МПК III, 1963, 3, 2–4.

Василев 1975: В. Василев. Технологически проучвания на тракийското въоръжение от с. Плетена, Благоевградски окръг. – *Археология*, 4, 1975, 53–55.

Василев 1979: В. Василев. Шлемът от Върбица, Преславско и шлемовете от халкидски тип в Тракия. – *Векове*, VIII, кн. 6, 1979, 66–71.

Василев 1980: В. Василев. Производство на тракийски шлемове в Родопите, – *Археология*, 1980 кн. 3, 10–11.

Василев 1983: В. Василев. Повреди и поправки на шлемове от Тракия V–III в. пр. н. е. – МПК, 5–6, 1983, 5–7.

- Вълева 1992:** Ю. Вълева. Изображения на шлемове и каузия в Казанлъшката гробница. – Проблеми на изкуството, 1992, 2, 19–21.
- Герасимов 1950:** Т. Герасимов. Неиздадени автономни монети от Месемврия на Черно море. – ИИМБ, т. I, 1950, 24.
- Горелик 1983:** М. В. Горелик. Про фракийски "шолом" – Археология, т. 44, 1983, 14–27.
- Димитров 2005a:** С. Димитров. Шлемове "тракийски" тип. Произход и разпространение. – ИРИМВТ, XX, 2005, 65–66.
- Димитров 2005b:** С. Димитров. Коринтски шлем върху монети на Месамбрия и неговото разпространение в Тракия. – В: Юбилеен сборник в чест на ст. н. с. д-р. Христо Харитонов. (Съст. П. Владкова, Г. Чохаджиева, В. Маринова). В. Търново, 2005, 70–75.
- Карайотов 1992:** И. Карайотов. Монетосеченето на Месамбрия. Бургас. 1992, 10–11.
- Китов 1996:** Г. Китов. Новооткрити тракийски династични гробници в Казанлъшко. – Векове, кн. 1, 1996, 12.
- Китов, Агре 2002:** Г. Китов, Д. Агре. Тракийското изкуство. С., 2002.
- Китов 2003a:** Г. Китов. Долината на тракийските царе. Варна, 2003.
- Китов 2003b:** Г. Китов. Гробницата в Александрово. – ИИМХ, 2, 2003, 171.
- Конноли 2001:** П. Конноли. Гречия и Рим. – В: Энциклопедия военной истории Москва, 2001.
- Кулов 1990:** И. Кулов. Нова находка на тракийско въоръжение от село Средна Гоцеделчевско. – ИИМКн, т. II, 1990, 23–25.
- Михайлов 1972:** Г. Михайлов. Траките. С., 1972.
- Живкова 1971:** Л. Живкова. Казанлъшката гробница. С., 1971.
- Жуглев 1991:** К. И. Жуглев. Погребение на тракийски воин при с. Сатовча, Гоцеделчевско. – Археология, 1991, 21–23.
- Иванов 1972:** Д. Иванов. Колективна находка от антични бронзови шлемове от Русенско. – Археология, 4, 1972, 51–55.
- Стоянова-Серафимова 1975:** Д. Стоянова-Серафимова. Въоръжение на тракиец от с. Плетена, Благоевградски окръг. – Археология, 4, 1975, 41–49.
- Сударев 1990:** Н. И. Сударев. К вопросу об античных шлемах, подвергшихся перделке. – В: Традиции и иновации в материальном культуре древнейших обществ. Москва, 1990, 99–105.
- Dintis 1986:** P. Dintis. Hellenistische Helme, Roma, 1986.
- Kunze 1967:** E. Kunze. Halkidische Helme. VII Olympia Bericht, Berlin, 1967, 154–155.
- Ogdenova-Marinova, Stojanov 2005:** L. Ogdenova-Marinova, T. Stojanov. The chalkidian helmets and origin of the north Thracian ceremonial armour. – In: Studia Archaeologica Univesitatis Serdicensis. Sofia, 2005, 519–535.
- Pflung 1988:** H. Pflung. Antike Helme. Mainz, 1988.
- Raev, Simonenko, Treister, 1991:** B. Raev, A. Simonenko, M. Treister. Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe. – JRGZM, 1991, 469.
- Snodgrass 1967:** A. M. Snodgrass. Arms and armour of the Greeks. London, 1967.
- Stojanov 2005:** T. Stojanov. A bronze helmet of chalkidian type from Golyamo Shvachevo, Sliven District. Notes on the chalkidian helmets in Trace. – In: Studia Archaeologica Univesitatis Serdicensis. Sofia, 2005, 572–579.
- Swaddlig 1987:** J. Swaddlig. An unusual Greek Bronze Helmet. The Antiquaries Journal, vol. LXVII, part II. London. 1987, 125–129.
- Vokotopoulou 1982:** J. Vokotopoulou. Phrygische Helme. – AA, 1982, n. 3, 497–520.

PERUSAL ANCIENT HELMETS FROM BULGARIA

STANIMIR DIMITROV

(Summary)

The work have for an object collected the known Corinthian, Chalcidian and Thracian type helmets from Bulgaria. There are gathered 57 exemplars from helmets, that superimpose on the card, consider, show the ways in their pervade in Thrace. The recorder of the art and the archaeological findings make us to think that helmets is not produced here, and is an import from the greek colonies. The armour have been being used for long time and repaired, that was necessitate from their rarity and high price.

НА АГОРАТА НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ – ОТ ИЗГРЕВ ДО ЗАЛЕЗ

ЕВГЕНИЯ ГЕНЧЕВА

През 1987 г. стартира българо-английски проект за проучване на римския и късноантичен град Никополис ад Иструм. Ареата на агората е обособена като отделен сектор, изследван под ръководството на д-р Павлина Владкова¹. От него произхождат и разнообразните находки, предмет на настоящата статия, които обикновено се определят с наименованието дребни метални предмети.

Според най-разпространените представи на съвременния човек, площадът в римския град е място за срещи, за сключване на договори, за правораздаване в сградата на базиликата. В многобройните магазини, които ограждат ареата, се пазарува, правят се сделки, поправят се различни неща или се изработват нови. Всичките тези дейности не оставят обилни материални следи, а познанието за тях е по-скоро от писмените и иконографските извори. Именно за това е интересно да се направи анализ на откритите при разкопките находки – анализ, който би могъл да помогне да се разбере какво се е случвало там.

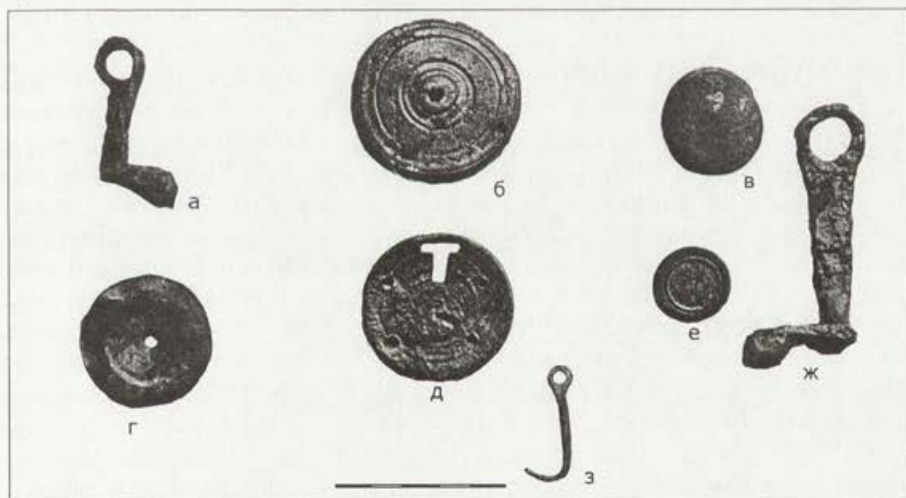
Прегледът на предметите показва, че в общи линии представата за живота в римските градове е сравнително точна. Сред тях например прави впечатление бронзовият предмет с кръгло сечение и с дълж. 13,7 см и деб. 0,3 см (**Обр. 1а**), който от едната страна е със заострен скосен връх. Формата показва, че това може да е стилус за писане. Поради липсата на плоска част в единия му край, която обикновено се използва като гума, следва да се предположи, че той е служел за писане не върху мека глина, а върху по-твърди материали.

Както е известно, римските стилуси са доста разнообразни и за тях няма само една възприета форма. Разглежданото изделие може да се използва и за други цели, но специално заостреният му край подсказва, че той е работната част на инструмента. Възможно е с него да е писано върху оловни плочки, подобни на екземпляр, открит също на агората (**Обр. 1 б**).

В магазините наоколо се продават различни стоки, произвеждат се дребни предмети на бита, а някои се поправят. Затова и намерените части от сандъчета за съхранение на пари или на други ценности са съвсем на място (**Обр. 2**). Една от апликациите е пластина за ключалка с Т-образен отвор за ключа и четири отвора за нитовете, с

Обр. 1. Прибори за писане (?): а) Бронзов стилус (?); б) Оловна плочка; в) Част от бронзова игла.

Обр. 2. Метални части от сандъчета: а) Железен ключ; б) Бронзова кръгла апликация; в) Бронзова апликация; г) Бронзова апликация – ключалка; е) Бронзова кръгла апликация; ж) Железен ключ; з) Бронзова кукичка.

които е прикачвана към сандъчето. Тя е украсена с врязани концентрични кръгове (**Обр. 2 д**). С подобна украса се отличава и кръглата апликация с централен отвор за монтиране (**Обр. 2 б**). Размерите и на двете (диам. 5 см и 5,5 см) показват, че те са по-скоро от голям сандък. Механизмът на затваряне е с ключалка без закопчалки, тъй като върху лицевата пластина липсват дупки за тях.

Подобни механизми са известни от с. Люблен, Търговишко, които са датирани през III в. (Овчаров 1979 35, Обр. 9, а-б) и в Археологическия музей – Варна (Кузов 2000 – 2001, 192, табл. 1, 2).

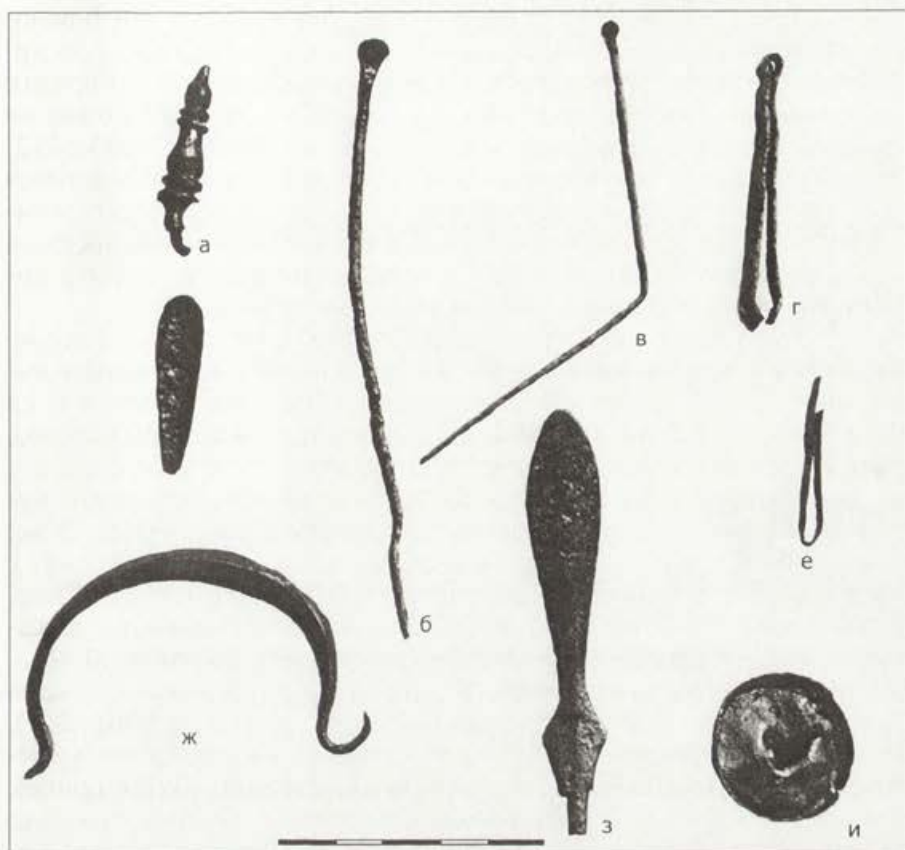
Към същите комплекти принадлежат и апликациите (**Обр. 2 в, г, е**), открити на различни места на ареата, но изработени в същия късноримски непретенциозен стил. Една от тях (**Обр. 2 в**) е покрита от външната страна с бял метал. Подобно покритие, което имитира сребро, се появява през III в. върху различни предмети. Традиционно те са приемани като импорти от западните римски провинции, поради липсата на калай в българските земи и големия му добив в Британия.

Двата масивни железни ключа (**Обр. 2 а, ж**) също са от големи сандъци. Те са от типа плъзгащи се ключове (Manning 1985, 92 – 93; Кузов 2000–2001, 206) и отговарят на прост механизъм за затваряне, тъй като работната им част е само удебелена, без нарези. Датирането на този тип ключове е през целия римски период и през късната античност, като една от най-ранните находки, отнесена към средата на I в., произхожда от Англия. Смята се, че той е по-характерен за Западна Европа (Manning 1985, 93), но вероятно това е в резултат на състоянието на изследванията.

Малката бронзова кукичка (**Обр. 2 з**) е затваряла капака на кутийка. Тя е монтирана посредством сравнително голям нит към капака, а извитият ѝ край е влизал в халкичка на насрещната страна.

Някъде около ареата на агората се е разполагал и “кабинетът” на местния лекар. Ако находките на медицински инструменти (**Обр. 3**) се разгледат внимателно, може да се предположи, че по-скоро става въпрос за бръснар или фелдшер, тъй като те са предимно козметични. В духа на старата средиземноморска традиция, която и до ден днешен може да се наблюдава в малките градчета на Южна Италия, бръснарят разполага своя “салон” на площада и там чака клиентите си.

Сред находките има две пинсети (едната само фрагмент) (**Обр. 3 г, е**), които принадлежат към най-простите типове. Бронзовите пинсети без дръжка са в употреба от I до IV в. (Künzl 1998, 81). Както е известно, от IV в. нататък производството и използването на козметични и медицински инструменти рязко намалява, за да изчезне съвсем през V–VI в. От друга страна се наблюдава съхранението на много от тях през дълъг период от време, поради голямата цена и сложната им изработка, която не

Обр. 3. Медицински и козметични инструменти: а) Част от медицинска кука; б) Бронзова ушна сонда; в) Бронзова ушна сонда; г) Бронзова пинсета; д) Бронзова сонда лъжичка; е) Част от бронзова пинсета; ж) Бронзова дръжка от касета; з) Бронзова сонда; и) Капаче на тубус (?).

е по възможностите на всеки занаятчия. Затова и датирането на всички подобни находки е затруднено.

Към козметичните инструменти принадлежат и двете ушни сонди (**Обр. 3 б, в**) (Künzl 1983, 27–28). Те са с различни размери на лъжичката и са служили за чистене на уши. Запазената част от бронзова сонда (**Обр. 3 з**) показва, че тя може да се използва и като помощен инструмент при някои козметични манипулации. Най-близките ѝ аналогии се откриват в находката от Горна Германия – от гроб от Бинден, в който са намерени множество медицински и козметични инструменти, датирани в края на I и през първата половина на II в. (Künzl 1983, 80).

Единствено медицинският инструмент (**Обр. 3 а**), от който е запазена само част от профилираната дръжка, може да има чисто хирургическо предназначение. Той вероятно е малка остра кукичка, с каквато се обработват рани (Künzl 1983, 19). Този вид

инструменти винаги са с профилирани дръжки, като най-близки до намерената в Никополис ад Иструм са тези от гроб при гр. Реймс (Франция), които са отнесени към късния II и първата половина на III в. (Künzl, 1983, 61–63). Една находка обаче на лъжичка-сонда от Wederath (Feugere, Künzl, Weisser 1985, 452, Abb. C) показва, че е възможно подобна дръжка да принадлежи и на такъв инструмент, още повече, че е налице подобна лъжичка (**Обр. 3, д**). Не е изключено също така и да е украса на очна игла. Находката от Montbellet е с подобни на разглежданите орнаменти (Feugere, Künzl, Weisser 1985, 441 – 443, fig. 2).

Малката издължена лъжичка (**Обр. 3 д**) е имала дълга дръжка, която в другия край завършва със сонда. Т. нар. сонди-лъжички са често срещани сред медицинските инструменти и са използвани както за наливане на лекарства в ухото или в окото, така и за чистене на рани (Künzl 1983, 28).

Към медицинските аксесоари принадлежат и металните кутии за инструменти и лекарства. Откритата дръжка (**Обр. 3 ж**) е именно от подобна кутия. Тя е обикновена, непрофилирана, с четириъгълно сечение. Подобни дръжки се срещат често в т. нар. лекарски гробове, например в гроб 1 на Дългата Могила при с. Караново (Кънчева-Русева, Велков, Игнатов 1996, 25, табл. XI, 2).

Към същата група предмети следва да се причисли и едно бронзово капаче с масивен четириъгълен нит в средата (**Обр. 3 и**). Може би то е затваряло тубус за съхранение на медицински инструменти (Künzl 1983, 28–29, Abb. 16, 28, 29; Abb. 43, 2 и други). Естествено нямаме категорични доказателства за това, тъй като липсва останалата част на цилиндричната кутия.

На агората са открити още и части от други бронзови съдове (**Обр. 4**). Дръжката от малка каничка (**Обр. 4 а**) е от най-простия тип, който е без пластична украса. В долната част има разширение с форма на листо. Тя принадлежи към каните с цилиндрична шийка и биконично тяло, които са разпространени през II до средата на III в. (Flügel 1993, 81). Самата изработка е груба и говори за местно производство, вероятно около средата и втората половина на III в. Подобни канички могат също да се причислят към лекарските атрибути, но по-често те са използвани за наливане на вино, а тези с малки размери, като разглежданата – за чаши.

Към бронзовите съдове принадлежи и фрагментът от широк разлат съд с формата на дискос, с диаметър около 28 см (**Обр. 4 б**). Ръбът му е извит и зачукан от външна страна. Отвътре по съда има следи от бял метал, който имитира сребърно покритие. Формата и начинът на изработката говорят за една значително по-късна дата – най-вероятно от късната античност – V–VI в.

За разходките по агората свидетелстват изгубените части от облекло или бижута. За съжаление те са малобройни и не много

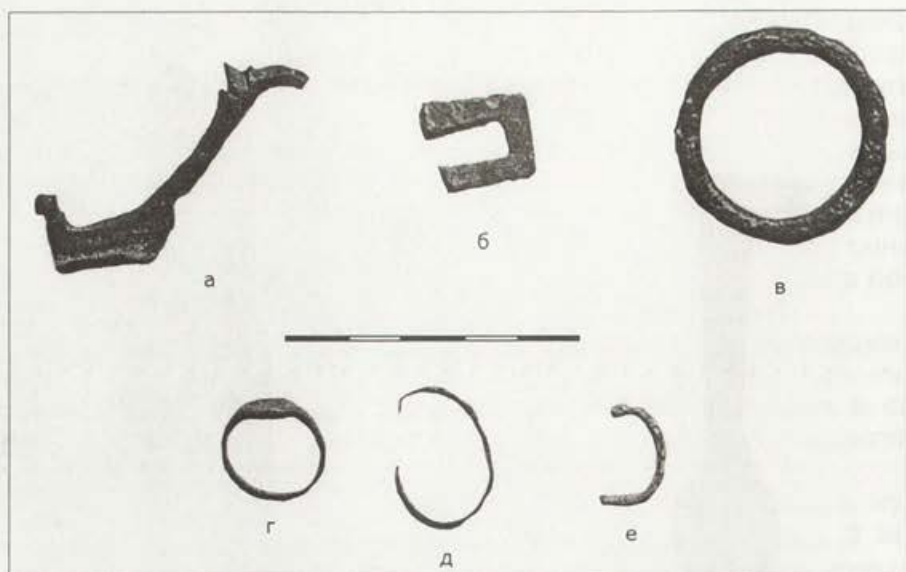

Обр. 4. Части от бронзови съдове: а) Бронзова дръжка от каничка; б) Част от устието на бронзов съд.

атрактивни. За това има причина – носенето на фибули и токи за колани до IV в. е привилегия главно на военните лица. Обикновените граждани употребяват фибули само към пътните дрехи – различните видове плащове със закопчаване, докато в града те се обличат предимно с палиуми или химатиони, които не се закопчават, а се драпират около тялото.

Що се отнася до колана с метална тока и приложения, до началото на IV в. той е отличителна черта на военните. Гражданите препасват хитоните с обикновен платнен колан, а туниката сама по себе си не изисква това. Поради тази причина откриваните части за колани, извън военните селища и некрополи от периода I – III в., са по-скоро рядкост. Така се обясняват и малобройните находки от агората на Никополис.

Един фрагмент от бронзова фибула, отнасяща се към силнопрофилираните (**Обр. 5 а**), е открит на ареата. Подобни изделия са разпространени в дунавските римски провинции и по черноморските степи, поради което често са наричани черноморски силнопрофилирани фибули (Амброз 1966, 40). Най-много са открити в провинция Горна Мизия, където са локализирани и няколко работилници в Дробета, Понтес и Ледерата (Jovanović 1978,

Обр. 5. Метални части на облеклото и бижутерия: а) Бронзова фибула; б) Част от бронзова тока; в) Желязна халка; г) Бронзов пръстен със стъклена паста; д) Бронзов пръстен с врязан орнамент; е) Част от бронзово пръстенче.

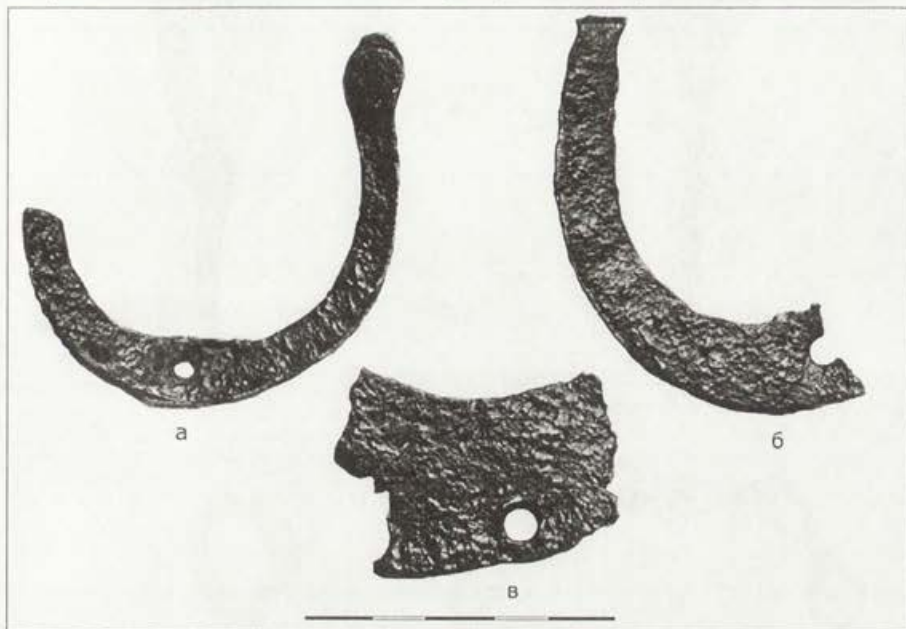
52), както и в Сингидунум или във Виминациум (Voјović 1983, 41). Употребата им е през II в., като се появяват около неговата среда. Екземплярите с по-голям иглодържател се отнасят към втората половина на II в. (Böhme 1972, 13; Voјović 1976, 14).

Кръглите халки със сравнително голям диаметър (**Обр. 5 в**) се използват за закопчаване на колан или на ремъците на конската амуниция. Ремъкът преминава от двете страни на халката и се закача за бронзови копчета, често с форма на макарички. Тази най-проста коланна тока е в масова употреба от римската армия през III в. (Oldenstein 1976, 168).

Намерената бижутерия е от ниско качество. Разбира се, не може да се очаква, че ще бъдат загубени златни или сребърни бижута. Откритите бронзови пръстенчета са характерни за късната античност. Едното от тях (**Обр. 5 г**) е със разширение от горната страна, изпълнено със стъклена паста с белезникаво-жълт цвят. Още по-просто по отношение на изработката е другото пръстенче (**Обр. 5 д**), което е с незатворени изтънени краища. Тънката бронзова лента е украсена с врязана двойна зигзагообразна линия.

Освен бижутерия и части от облеклото, на агората са загубвани и налчета от обувки и подкови (**Обр. 6**). Обичаят да се подковават обувките е много стар и започва още по времето на Римската република, когато за пръв път част от войниците набиват железни цинти на кожените си обувки, за да не се изтриват прекалено бързо.

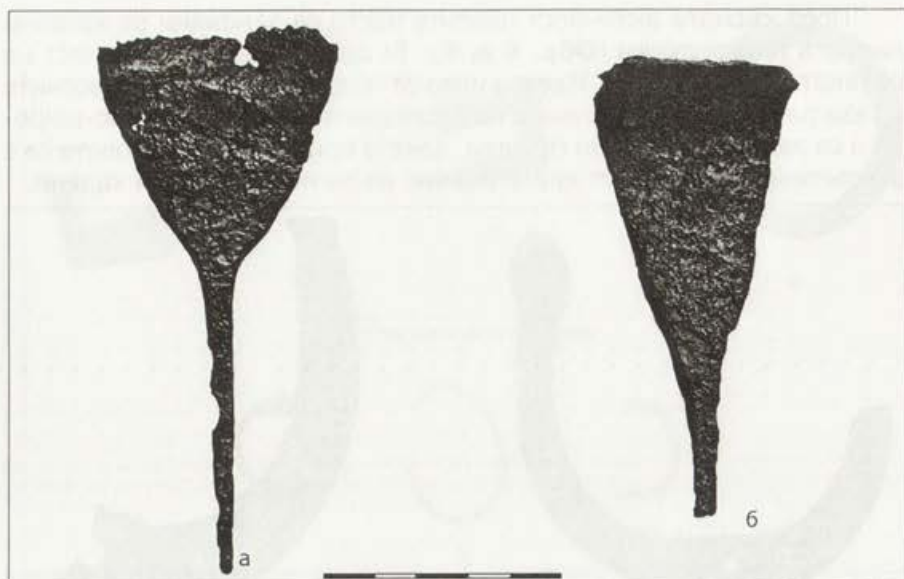
През късната античност цинтите често са заменяни от метални налчета или подкови (**Обр. 6 а, б**). Те предпазват задната част на обувката от изтриване. Идеята идва от подковаването на животните с тази разлика, че подковите на последните (**Обр. 6 в**) са по-широки и са забивани с прави гвоздеи, докато при обувките нитовите са с закръглени главички от двете страни, за да не убиват при ходене.

Обр. 6. Железни налчета и подкови.

Колкото и добре да са павирани улиците на Никополис ад Иструм, калта е била навсякъде. Вероятно затова и на ареата са открити стъргалки (**Обр. 7**) със сравнително малки размери, които вероятно са служили за чистене на обувките от калта преди влизането в някои от административните сгради, разположени около площада. Стъргалките, наричани още огрибки, могат да служат и за други цели. От етнографските данни е известно, че те се използват за остъргване на нощвите, в които втасва тестото за хляба (Вакарелски 1977, 312). Разбира се печенето на хляб на форума е недопустимо, но търговията с него е засвидетелствана както в Помпей, така и в Рим (Етиен 1983, 141).

Във връзка с дейността на магазините са и намерените части от синджири (**Обр. 8 а**). Някои от тях вероятно са от кантари, каквито се употребяват през целия римски период и през късната античност. Към тях изглежда принадлежат и някои от откритите куки (**Обр. 9 а**), на които са се закачвали различните продукти за измерване. Синджирът завършва с осмоъгълна халка, за която

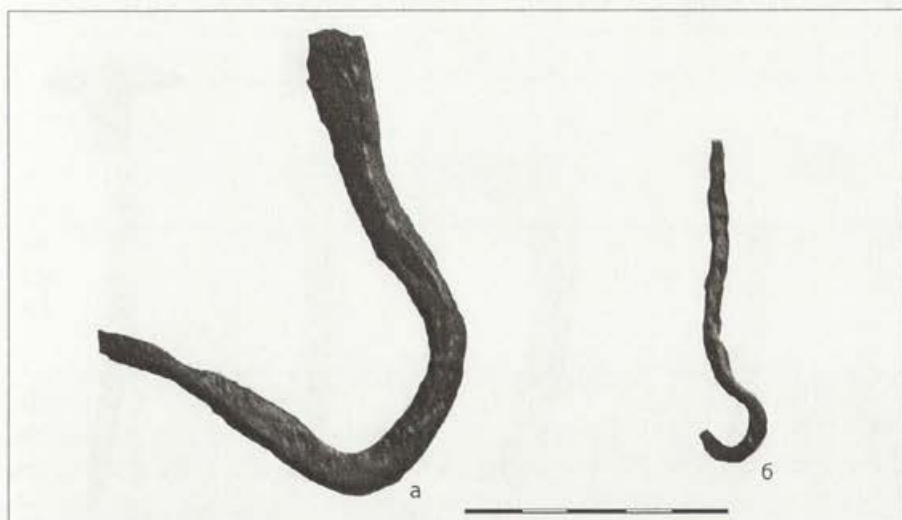
Обр. 7. Железни стъргалки.

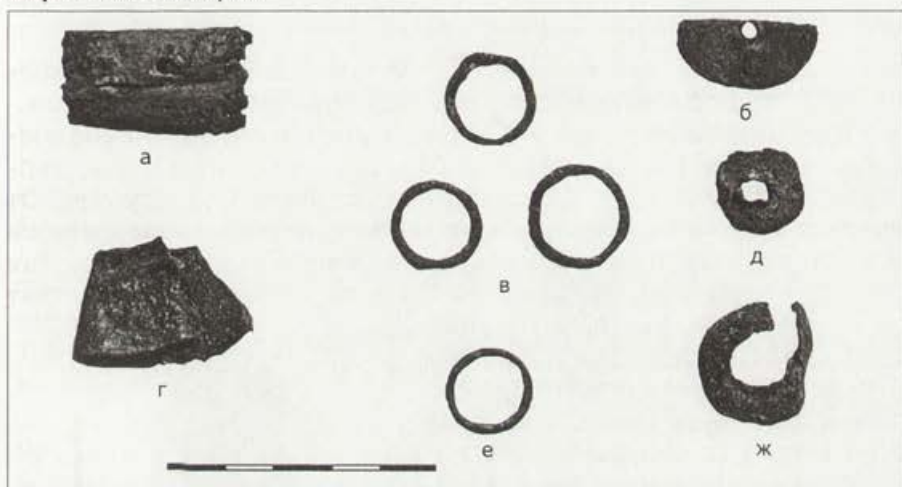
Обр. 8. Железни предмети: а) Част от верига; б) Желязна халка.

обикновено се е закачала кука. Откритият синджир е бил скъсан и поправен със значително по-тънка желязна тел.

Сред дребните метални находки прави впечатление множеството бронзови изрезки, подложки, халкички, втулки и обкови (**Обр. 10**). Тяхното място и конкретно предназначение е трудно да се установи, особено когато са единични случайни находки. Бронзовата ламарина (**Обр. 10 а**) несъмнено е обков на дървена дръжка, прикачена към нея чрез един нит. Вероятно дръжката е от нож или от друг често използван инструмент. Многобройните находки на единични затворени бронзови халкички (**Обр. 10 в**) показват, че те са имали разнообразно приложение. В зависи-

Обр. 9. Железни куки.

Обр. 10. Бронзови обкови, халкички и гайки.

мост от големината си, най-вероятно те служат за свързващи звена на по-големи или по-малки синджире – при катинари, както и при свързването на ремъци и други елементи.

Безспорно най-многобройни сред предметите от ареата на агората са строителните елементи и то главно обковите и металните части на дървените врати (**Обр. 11**). Може да се предполага, че към площада се отварят многобройните тежки и обковани врати на големите административни сгради, както и тези на магазините. Наличието на голям брой пирони с широки главички, употребявани за подсилване на дървената част, подсказва, че

Обр. 11. Железни пирони с широки главички.

поне една част от тях е била с обковани външни порти. Едновременно с това обковаването с пирони допринася за украсата им.

Към металните части на затварящия механизъм принадлежи и желязната халка (**Обр. 8 б**), която се монтира към дървените части, било то на рамката на вратите или другаде. От вътрешната им страна или при тесните дървени елементи са използвани пироните със специално завити главички. При тях големината на главичката е намалена, за да могат да се вметят на някое тясно място. Интересно е, че сред многобройните находки липсват типичните строителни пирони с големи размери, с каквито обикновено се свързват дървените покривни конструкции.

И накрая, освен всичко останало, на ареата на агората могат да се намерят и части от бронзови статуи (**Обр. 12**). Естествено при разрушаването им или при смъкването от пиедестала на някой император, металът е събиран грижливо и след това преизползван за други цели. Понякога обаче някое дребно парче, като открития кичур от нечий къдрици, може и да се загуби. Впечатление прави из-

Обр. 12. Кичур от бронзова статуя.

ключителното качество на метала и плътността на статуята, от която произхожда фрагментът.

Ако се съди дори само по анализиранияте изделия, животът на ареата на агората на Никополис ад Иструм започва сутрин с отварянето на тежките обковани двери на обществените сгради и на по-малките, но също така добре обезпечени, врати на магазините. Основните дейности, за които свидетелстват находките, са главно покупките, размяната и услугите. Това отговаря и на предназначението на площадите в римските градове. Те възникват като места за търговия.

С нея се свързват откритите части от сандъци и касетки – ключалки, ключове, апликации. На свой ред фрагментите от синджири и куките принадлежат на кантари. На агората са открити и доста голям брой инструменти, които не са включени в настоящия доклад, но чието детайлно разглеждане позволява да се уточнят какви точно работилници са съществували в близост. В административните постройките наоколо пък са се списвали юридически или други документи, свързани с всекидневието на града. Разходките по площада са причината да се загубят някои части от облеклото или дребни бижута.

Малко по-различна функция показват намерените медицински и козметични инструменти, които са лекарски атрибути, но с не по-малка вероятност са могли да бъдат използвани и в бръснарница. Не е изключено гражданите да са били лекувани и да са им прилагани козметични манипулации на едно и също място. Може би там е и аптеката, в която се продават лекарствата. Интересно би било да се определи дали това е ставало в някои от магазините на агората или навън, под сянката на перистила. В такъв случай е допустимо да се говори и за пътуващи лечители, каквито са известни през тази епоха.

Животът на агората завършва с последните лъчи на слънцето, когато магазините затварят врати, а административните сгради портите си. В римския град площадът е общодостъпен и обществен полезен и на него нямат място дейностите, които обикновено се развиват след залез.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Тук е мястото да изкажа своята голяма благодарност към д-р Павлина Владкова за предоставения ми за публикация археологически материал.

ЛИТЕРАТУРА:

- Амброз 1966:** А.К. Амброз. Фибулы юга европейской части СССР – II в. до н. э. – IV в. н. э. Археология СССР. Свод археологических источников Д I–30. Москва, 1966.
- Вакарелски 1977:** Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1977.
- Етиен 1983:** Р. Етиен. Всекидневният живот в Помпей. С., 1983.
- Кузов 2000 – 2001:** Хр. Кузов. Ключалки и ключове за тоалетни сандъчета от римската епоха във Варненския археологически музей. – Известия на Народния музей Варна 36–37 (51–52), 2000–2001 (2004), 188–211.
- Кънчева-Русева, Велков, Игнатов 1996:** Т. Кънчева-Русева, Кр. Велков, В. Игнатов. Проучвания на надгробни могили в Новозагорско, Русе, 1996.
- Овчаров 1979:** Д. Овчаров. Тракийска надгробна могила и светилище от III в. на н. е. при с. Люблен, Търговишки окръг. – Археология, 1979, 3, 33–46.
- Böhme 1972:** A. Böhme. Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. – Saalburg Jahrbuch 29, 1972, 5–112.
- Bojović 1976:** D. Bojović. Singidunum, Belgrad, Meliki Kalemegdan – rimski kastrum. – Arheološki pregled, 18, 1976.
- Bojović 1983:** D. Bojović. Rimske fibule Singidunuma. Muzej grada Beograda. Seria : Zbirke i legati. Katalog XII. Beograd, 1983.
- Feugère, Künzl, Weisser 1985:** M. Feugère, E. Künzl, U. Weisser. Les aiguilles à cataracte de Montbellet (Saône-et-Loire). Contribution à l'étude de l'ophtalmologie antique et islamique. – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 32, 1985, 436–508.
- Flügel 1993:** Ch. Flügel. Die römischen Bronzegefäße von Kempten – Cambodunum. – Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, 63, 1993 (=Cambodunumforschungen V), 53–114.
- Jovanović 1978:** A. Jovanović. Nakit u rimskoj Dardaniji. Savez arheoloskih društava Jugoslavije. Dissertationes et Monographiae XXI. Beograd, 1978.
- Künzl 1983:** E. Künzl. Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit. Bonn 1983.
- Künzl 1998:** E. Künzl. Zur Typologie von Klammern und Pinzetten. – Saalburg Jahrbuch, 49, 1998, 76–82.
- Manning 1985:** W. H. Manning. Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum. London, 1985.
- Oldenstein 1976:** J. Oldenstein. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. . – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 57, 1976, 49–284.

(Résumé)

En 1987 commence la réalisation du projet bulgaro-anglais visant les recherches de la ville antique romaine Nikopolis ad Istrum . L'area de l'agora représente un secteur à part, étudié sous le guide de Pavlina Vladkova. C'est de là que proviennent les nombreuses trouvailles, objet de l'article présent, d'habitude désignées comme petits objets en métal.

Généralement la conception contemporaine détermine la place de la ville romaine comme lieu à faire des contacts, des affaires, à rendre la justice dans l'édifice de la basilique. Dans les nombreux magasins qui entourent l'area on marchande, on fait des affaires, on répare différents objets ou on en fabrique de nouveaux. Toutes ces activités ne sont pas attestées par de nombreuses trouvailles, mais la connaissance se fait à la base des sources écrites et iconographiques. Voilà pourquoi il est intéressant de faire une analyse des trouvailles- résultat des fouilles archéologiques- une analyse qui nous aiderait à savoir ce qui s'était passé.

Parmi les trouvailles prédominent celles liées aux activités de commerce se réalisant au forum romain- des chaines (spéc. 8 a), des crochets (spéc. 9), des fragments de cassettes de bois et de coffres plus grands (spéc. 2). On a trouvé de même des éléments de vêtements et des bijoux perdus (spec 5), ce qui est normal des lieux de rencontres de plusieurs personnes. Le barbier ou l'infirmier locaux eux aussi avaient leur place sur le forum ce qui est prouvé par les instruments médicaux trouvés (spéc. 3). Des boissons rafraîchissantes ou chauds satisfaisaient les goûts des gens, à ce qui nous fait penser la anse appartenant à un petit broc en bronze (spéc. 4 a). Cependant les plus nombreux sont les fragments architecturaux en métal- des cloux, des clameaux et d'autres provenant des édifices publics massifs disposés autour de l'agora. (spéc.11).

СВИДЕТЕЛСТВО ЗА КУЛТА КЪМ МАЙКАТА НА БОГОВЕТЕ В НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

ПЕПА ЛУНГАРОВА

Обект на настоящия доклад е непубликуван надпис, открит през 2000 г. в двор на къща в с. Никюп. По-точно, това е фрагмент от варовикова плоча, пренесен вероятно от Никополис ад Иструм. Тя има размери: вис. 0,13 м; шир. 0,51 м и дълж. 0,73 м. По ширината ѝ е изсечен надпис на старогръцки език в два реда. Височината на буквите е 0,002–0,035 м. Целостта на плочата е нарушена така, че от надписа липсват началото и краят на първия ред, както и началото на втория ред. Тази повреда ни дава основание да направим две предположения относно липсващия текст:

I

[ὁ ἱερ] εὐς Μητρὸς θεῶν [καὶ]
[οἱ ἱε]ροὶ τὴν τράπεζαν ἔθηκαν.

Превод: Жрецът на Майката на боговете и посветените поставиха маса.

II

[-----ὁ ἱερ] εὐς Μητρὸς θεῶν [καὶ]
[οἱ δένδροφό]ροὶ τὴν τράπεζαν ἔθηκαν.

Превод: -----/името на жреца/ жрецът на Майката на боговете и дендрофорите поставиха маса.

В първия ред между първата и втората дума и в края на втория ред е поставен разделителен знак във формата на бръшлянов лист. В лигатура са: Μητ, ὅς, ἦν, λε, νῆ, ηκ.

От Никополис ад Иструм са известни още четири надписа с посвещения на Майката на боговете. В надпис от Велико Търново (IGBulg, 722) Ἀκυλεῖνος Πόπλιος е изпълнил оброк към Великата майка на боговете, която е с епитет Σκελεντηνη. Епитетът е малоазийски, изведен от името на града Σκέλεντα в Трояда. И двете имена на посветителя са римски: Πόπλιος = Publius е римски преномен, а Ἀκυλεῖνος = Aquilinus е римски когномен. Този романизиран преселник от Мала Азия поставя олтар и маса. Надписът е от края на II в. В друг надпис (IGBulg., 678) в посвещението са включени още Сабазий и Хелиос, а епитетът на богинята е отново малоазийски – Ἰδεῖα, по името на планината Ἰδὴ в Трояда. Датира се през втората половина на II век. Култът към Сабазий добива широко разпространение в Римската империя от

II в. Известно е, че той е бил отъждествяван с Дионис, по-точно, траките са наричали Дионис – Сабазий (Тодоров 1928, 88). Посветител е булеътът Флавий Азиан, чийто когномен недвусмислено показва неговия малоазийски произход. Връзката на култа към Майката на боговете с този на Сабазий-Дионис откриваме в надпис върху посветителна ара, издигната за здравето на император Каракала (Църов 1995, 70), във връзка с посещението му в града през 212 г. или 215 г. "Колегиите на Кибела са имали особен религиозен и обществен статут в римските градове, който отстъпвал само на августиалиите" (Тачева-Хитова 1982, 229). Вероятно при една от тези визити братята Луций Огий Максим и Луций Огий Януариус, *sacerdotes Matris Deum et Liberi patris* са изпълнили ритуалите към императорския култ или като специални гости са направили посвещението. В него се оказват почести и на вексилата на Новенските опиани, които са представлявали противопожарна единица в Нове, издържана от състоятелния род на Опианите (Църов 1995, 70). Същият този жрец на Кибела – Луций Огий Максим, посвещава мраморна оброчна плочка на дендрофорите и думопиретите, свързани с култа на Кибела и Атис (Касагов 1927, 343). Интересен е фактът, че дендрофорите първоначално са принадлежали към професионалното сдружение на търговците на дървен материал (*lignarii*). При император Клавдий, който прави реформа в култа към Кибела и създава колегията на дендрофорите (Beaujeu 1955, 317), тези *lignarii* са натоварени и с религиозни функции, а по-късно са използвани и като пожарникари. Възможно е *vexillum* на Новенските опиани от надписа в Никополис да са същите тези дендрофори от посвещението в Нове, който, според гореказаното, трябва да е по-ранен. Последните данни сочат, в Нове е имало светилище на Великата майка и колегия, която е изпълнявала култа към нея.

В четвъртия надпис (IGBulg., 682) богинята не е назована, но съществителното в датив $\theta\epsilon\acute{\alpha}$ е придружено с епитетите $\epsilon\lambda\acute{\eta}\kappa\omicron\omicron\varsigma$ и $\epsilon\upsilon\acute{\alpha}\nu\tau\eta\tau\omicron\varsigma$. Първият епитет се среща в посвещенията на тракийския конник, както и на Аполон, Асклепий, Артемида, Епона и др. Вторият, според Seure (Seure 1908, 53) е употребен като евфемизъм към името на Артемида-Хеката, но мнението на Кацаров и Михайлов е, че с този надпис е почетена Майката на боговете (IGBulg., 682). Посветителят Луций Андроник по всяка вероятност е романизиран тракиец – освободен роб или ветеран. Надписът е датиран от Геров през III в. (Геров 1952/53, № 479).

От Марцианополис са познати два надписа, свързани с разглеждания култ (IGBulg., 805, 806). В единия – посветителката Παυλεῖνα издига олтар за $\text{Οὐρανία Μητρί θεῶν}$, а във втория – неизвестен посветител почита Μητρί θεῶ . Тук липсва епитет, според Г. Михайлов, който допълва втория ред с $\epsilon\upsilon\chi\eta\acute{\iota}\nu$. Липсата на оста-

налата част от арата не позволява да се правят предположения, но съдържанието на надписите върху този тип паметници – ари, показва, че εὐχήν обикновено се поставя в края, след като е посочен посветителят и поводът за издигането на паметника. Интересен е епитетът Οὐρανία, който не се използва за Майката на боговете в провинция Долна Мизия. Латинското му съответствие, Caelestis, е засвидетелствано в надпис от хореума на крепостта Сторгозия, посветен на Юпитер и Юнона, с който е назван Юпитер (Ковачева, Герасимова 1983, 113–114). Освен за Юпитер този епитет се среща в посвещения към Юнона, Силван и Венера (ILS, 3109, 2954, 3169). В много паметници е позната богинята Caelestis (ILS, 3923, 4429, 4431, 4438, 9318), под което име картагенците са почитали своята върховна богиня Танит, чийто култ постепенно е асимилирал много от атрибутите на Великата майка и Кибела (Ferguson 1970, 215).

В Никополис ад Иструм, освен трите надписа и множеството монети с изображения на тази малоазийска богиня (Тачева-Хитова 1982, 224–225) липсват преки сведения за практикуването на този култ. От територията на Долна Мизия се знае само името на жреца от Нове. За разглеждания надпис, както бе казано, могат да бъдат направени две предположения. Според първото, освен ἱερεὺς в първия ред, може да липсва и οἱ ἱεροὶ – “посветените” – във втория. Липсва името на жреца. Прилагателното ἱερός е често срещано в надписи, понякога и в превъзходна степен, но тук е употребено в множествено число и според нас отговаря на *sacratī* в съчетанието *sacratī dumi* от посвещението в Тропеум Траяни (Op. cit., 129, № 14) и на *vernaculī* от надписа, открит в Сердика (IGBulg., IV, 1925). В последния, който съдържа латинска и гръцка част, са изписани имената на членовете на култовото сдружение, названо ἱερὸς δοῦμος и състоящо се само от жени, както и името на жреца, Марк Юлий Сатурнин, които са почели Великата Майка на боговете от Ида. Липсват надписи, в които да е употребена формата ἱεροί, но тя представлява превод на латинската *sacratī*, която откриваме в паметници, посветени на същата богиня (ILS, № 4142; Le Glay 1991, 227), на Митра (ILS, № 4210, 4211, 4262). От публикуваните паметници от Долна Мизия и Тракия, свързани с този култ (Тачева-Хитова 1982, 117–205), освен в изброените, съвсем рядко се откриват имена на жреци (Op. cit., 148, №№ 46, 48; 162, № 65). В надписа от Хистрия жреческият колегиум е съставен от *σεμναὶ γυναῖκες*. Според втората хипотеза, вторият ред може да се допълни с *δευδροφοροί*, а в първия – освен ἱερεὺς вероятно е било изписано името на жреца. Независимо, че второто мнение е по-издържано по отношение на позоваванията, то възможно е и първото, тъй като не е известно каква част от плочата липсва.

Религиозните сдружения, практикуващи култа към Майката на боговете са правели посвещения върху олтари, плочи, релефи, издигали са статуи и храмове, често със собствени средства. В нашия надпис е поставена *τράπεζα*. *Τράπεζα* и *βωμός* издига 'Ακυλεῖνος Πόπλιος (IGBulg., 722) и жрецът на Зевс Капитолийски, Аурелий Асклепиодот от Аугуста Траяна (IGBulg., III, 1592). Фрагмент от кръгла мраморна маса (*mensa sacra*) е открита при разкопки в антична вила № 1 в района на град Монтана (Александров 1983, 68). Festus пише, че масите в храмовете са били използвани вместо олтари – *Mensae in aedibus sacris ararum vicem obtinent* (Fest. De verborum significatione, 157, 58–59). Масата е имала култово и религиозно значение (Тачева-Хитова 1982, 231), но посвещенията на маса са редки.

Wissowa отнася култа към Майката на боговете в групата на *Di novensides* от гръцки произход, наред с *Ceres* и *Aesculapius*, докато Festus причислява същите божества към *peregrina sacra*, приети в религията на Рим за осигуряване на победа или за мир, които се почитали според установения чужд ритуал. "*Peregrina sacra appellantur, quae aut evocatis dis in oppugnandis urbibus Romam sunt conata, aut quae ob quasdam religiones per pacem sunt petita, ut ex Phrygia Matris Magnae, ex Graecia Cereris, Epidauro Aesculapi: quae coluntur eorum more, a quibus sunt accepta*" (Fest. 237, 7–13). Известно е, че култът към *Mater Magna* е приет по предписание на Сибилинските книги през 205 г. пр. Хр., за да донесе победа на римляните във войната им с Картаген, а година по-късно тя е била въведена в храма на *Victoria* на Палатин и са били организирани *Ludi megalenses*. Жреците или жриците, наричани *galli* и обслужващите нейния култ са били от малоазийски произход, с невисоко социално положение в Рим. Участие са взимали също колегията на дендрофорите, създадена при Клавдий и тази на *sannophores*, известна от средата на II в. (Scheid 1998, 120). Богинята е покровителствала горите и планините, търговците на дървен материал и дърварите (*lignarii*), за което се спомена по-горе.

Наблюдението на паметниците от Долна Мизия говорят за разпространение на култа към Майката на боговете в лагерните и градски центрове: Нове, Трезмис, Тропеум Траяни, Никополис ад Иструм и Марцианопол (Op. cit., 237), в които е имало многобройно население от малоазийски преселници.

Не липсват свидетелства за култа и в други територии. Известна е мраморна глава от статуя на Кибела, открита в античното селище в м. Сини вир, на километър от с. Тученица, между станциите Сторгозия–Дорионес на пътя Ескус–Филипопол. Близко до с. Коприва, съседно на с. Крета, което е известно със светилището на Митра, е открит през 1933 г. варовиков жертвеник с латински надпис в седем реда, посветен на *Deum Matri Magnae*.

Посветителят е Caia Valeria, съпруга на Caius Valerius Longinus, ветеран от V Македонски легион, която изпълнява оброк за Великата майка на боговете (Велков 1934, 89–90). Украсен с гирлянди и розети, той се смята за един от най-добре изработените олтари от този род в Долна Мизия.

Източните култове добиват особена популярност по времето на Комод и след него. "Той отваря широко официалната врата за големите чуждоземни божества..." (Beaujeu 1955, 410). "В тази епоха, с изключение на Сарапис, те започват да проникват в кръга на римската аристокрация; разпространяват се сред освободените роби, войници, обикновените хора от градовете, особено в тези, които са в отношение с източните" (Beaujeu, 1955: 410–411). Именно Комод е допринесъл най-много за триумфа на източните религии, който се е утвърдил през III век (Le Glay 1991, 63).

Публикуваните надписи от Никополис ад Иструм, както и единият от Марцианопол (IGBulg., 805) се датират в края на II и първата половина на III в. Това дава основание надписът от с. Никюп да се отнесе към същия период. Независимо, че е скромен по размери и изработка, този паметник, в чийто надпис, според хипотезите, се съдържа "жрецът на Майката на боговете" "посветените" или "дендрофорите", е потвърждение за практикуването на култа към Майката на боговете в Никополис ад Иструм. Вероятно и в този градски център в Долна Мизия е съществувало светилище на Великата майка.

ЛИТЕРАТУРА:

- Александров 1983:** Г. Александров. Антична вила № 1 край Михайловград. – ИМСБ, VIII, 1983, 37–80.
- Велков 1934:** Ив. Велков. Светилището на бог Митра при с. Крета. – ИБАИ, VIII, 1935, 82–91.
- Героу 1952/53:** Б. Героу. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики, ч. 2. – ГСУ ФФ, XLVIII, 1953.
- Ковачева, Герасимова 1983:** Т. Ковачева, В. Герасимова-Томова. Епиграфски паметници от Сторгозия. – ИМСБ, VIII, 1983, 103–118.
- Тачева-Хитова 1982:** М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия /V в. пр. н. е.–IV в. от н. е./ С., 1982.
- Тодоров 1928:** Я. Тодоров. Паганизмът между Дунава и Балкана. С., 1928.
- Църов 1995:** Ив. Църов. Ара със сакрален надпис от Никополис ад Иструм. – ИИМБТ, X, 1995.
- Beaujeu 1955:** J. Beaujeu. La religion romaine à l'apogée de l'Empire. Paris, 1955.
- Ferguson 1970:** J. Ferguson. The Religions of the Roman Empire, London and Southampton, 1970.
- IGBulg.:** G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II, III, IV. Sofia, 1958.
- ILS:** H. Dessau. Inscriptiones Latinae selectae. Vol. II, Chicago, 1979.

Kacarov 1927: G. Kacarov. Antike Denkmaler in Bulgarien, AA, 42, Berlin, 1927.
Le Glay 1991: M. Le Glay. La religion romaine. Paris, 1991.
Scheid 1998: J. Scheid. La religion des Romains. Paris, 1998.
Seure 1908: G. Seure. RA, 2, Nicopolis ad Istrum. 1908.

A NEW EVIDENCE ABOUT THE CULT OF THE MOTHER OF GODS IN NICOPOLIS AD ISTRUM

PEPA LUNGAROVA

(Summary)

The article provides information about a monument from Roman times (II–III c. A. D.), found in the village of Nikyup. Its provenance probably is from Nicopolis ad Istrum (Moesia Inferior).

On a calcareous stone with dimensions: height – 0,13 m, width – 0,51 m, length – 0,73 m, there is an ancient Greek inscription of two lines, dedicated to the Mother of Gods by her priest and adepts. Her cult is registered in Moesia Inferior from the late Antonines period onward. A parallel review is made of other monuments found in Lower Moesia devoted to this eastern deity.

The newly discovered monument suggests that Nicopolis ad Istrum was an important center of the studied cult.

КОЛАННИ ТОКИ С НАБРАЗДЕНА РАМКА ОТ БЪЛГАРИЯ

НИКОЛА РУСЕВ

Коланните токи, откривани в българските земи, са сред сравнително често срещаните елементи на костюма от периода на Великото преселение на народите. Част от тях вече са били обект на обстойни изследвания (Vagalinski, Atanasov, Dimitrov 2000, 78–90; Хараламбиева 1993, 32–43), докато други тепърва ще бъдат предмет на каталожни и други публикации. Тук ще бъде разгледан един слабо проучван тип коланни токи с набраздена рамка, като главна цел на настоящата работа е да представи повече данни за тяхното разпространение, датировка и производствени центрове.

Първоначално тези катарамии остават извън полезрението на учените (Велков 1938, 419) или биват погрешно определяни (Станчев, Чангова, Петков 1961, 36; Табакова-Цанова 1981, 102). Едва през последните години, след откриването и публикуването на по-точно датирани находки от Ятрус и Големаново кале, в определен археологически контекст, им беше отделено повече внимание (Gomolka-Fuchs 1991, 171; Uenze 1992, 174).

В немско езичната литература този тип коланни токи са известни с названията "gerippte Schnallen", "Schnallen mit geriffeltem Bügel", "Schnallen mit gerilltem Bügel" и "Schnallen mit geripptem Bügel", а в руските археологически издания като "рифлёные пряжки". В превод на български те трябва да бъдат означени като рифелувани токи или по-скоро като токи с набраздена рамка.

Разглежданите токи имат напречно набраздена релефна рамка с бъбрековидна или овална форма. В предната ѝ част е оформено жлебче за езичето, което се захваща към силно изтънената задна част на катарамата. Върхът на езичето се завива пред рамката и има форма на силно стилизирана глава на птица. Този тип токи нямат плочка, а коженият ремък на колана е бил прикрепен директно към задната част на рамката.

От територията на България произхождат осем екземпляра, отговарящи на посоченото описание, от които шест са вече публикувани. Те са открити в кастела Ятрус до с. Кривина, Русенска област (Gomolka-Fuchs 1991, 171) (**Обр. 1**), в гроб № 10 от некропола в м. Кайлъка край гр. Плевен (Станчев, Чангова, Петков 1961, 36; Табакова-Цанова 1981, 102) (**Обр. 2**), в Големаново

кале до с. Садовец, Плевенска област (Uenze 1992, 174) (**Обр. 3**), в могилен гроб от околностите на гр. Троян (Велков 1938, 419) (**Обр. 4**), в крепостта до гр. Перник (Любенова 1981, Обр. 119, 1) (**Обр. 5**), в късноантичната крепост Ковачевско кале до с. Ковачевец, Търговищка област (**Обр. 6а-с**)¹ и една находка с неизвестно място на намиране, съхранявана във фонда на Исторически музей – Попово (**Обр. 7 а-с**)².

Бронзовата тока от Ятрус има овална форма и симетрично набраздена рамка. Тя попада стратиграфски в селищния период D1 и следователно е използвана във времето между 500 и 520/530 година. Според G. Gomolka-Fuchs тази тока има източно-германски произход и може да се датира в края на V – първите десетилетия на VI в. (Gomolka-Fuchs 1995, 103).

Бронзовата катарاما от гроб № 10 от некропола в м. Кайлъка е открита над стъпалата на скелета и е единственият предмет, съставляващ гробния инвентар. Тя има елипсовидна рамка с радиално разположени изпъкнали ребра (Табакова-Цанова 1981, 102). Въз основа на погребалния обред (над скелета са били поставени стреховидно шест тегули) гроб № 10 е датиран най-общо в периода на късната античност (Станчев, Чангова, Петков 1961, 36; Табакова-Цанова 1981, 148).

За токата от Големаново кале липсват данни за археологически контекст (Uenze 1992, 174–175). Изработена е от желязо (вероятно рамката е била посребрена) като от двете страни на жлебчето за езичето са оформени напречни врязвания (Uenze 1992, 174). Тя най-вероятно произхожда от ранновизантийския пласт на крепостта, селищни периоди 3 или 4, или по-точно от времето на император Анастасий (491–518) до края на VI в. (най-късните монети, открити там, са сечени по времето на император Маврикий (582–601) (Jurukova 1992, 299–301). Съпоставянето на тази тока със сходни екземпляри от някогашната провинция Далмация позволява на S. Uenze да я отнесе към края на V – първите десетилетия на VI в. и да предположи връзка с производствен център в Западните Балкани (Uenze 1992, 175).

Токата от могилната гробна находка, открита до град Троян, е изработена вероятно от бронз и за нея липсват подробни сведения (Велков 1938, 419). От снимката в първичната ѝ публикация се вижда, че има ситно набраздена овална рамка, а езичето завършва със силно стилизирана глава на птица (Велков 1938, Обр. 203). Останалите накити, съставляващи гробната находка, принадлежат към различни хронологически периоди. Най-ранна е една обеца с изтънени и заострени краища от хунско време. Този тип обеци са широко разпространени в днешните територии на Румъния и Унгария и се датират в първата половина на V в. (Harhoiu 1997, 64; Bóna 1993, 85). Следват три

бронзови дъговидни фибули с полукръгла челна и ромбовидна стъпална плочка от втората половина на VI в. (Станев 2003, 78). Останалите накити (пръстени, обеци с висулка, луници, мъниста) принадлежат към периода на ранното средновековие IX–X в. Ясно се вижда, че материалите са изключително разнородни, а датирането на бронзовата тока с набраздена рамка, въз основа на съпътстващите я находки, е невъзможно.

Двете токи от хълма Кракра са изработени от бронз, като едната има относително овална набраздена рамка, а втората, запазена във фрагментиран вид, е била с бъбрековидна форма (Любенова 1981, 176–177). Те произхождат от ранновизантийския пласт на селището, но за тях липсват стратиграфски данни.

Желязната тока от Ковачевско кале е лошо запазена, като корозията е унищожила голяма част от напречните набраздявания на рамката. Намерена е в повърхностен пласт при редовни археологически разкопки. Засега най-късните монети, открити там при проучванията, са от времето на император Юстин II (565–572) и може да се допусне, че употребата на катарамата е приключила най-късно преди края на VI в.

При последната токичка с неизвестно място на намиране, изработена от бронз, е запазена само набраздената рамка. Липсват всякакви данни относно попадането ѝ във фонда на Историческия музей – Попово.

Според И. А. Бажан и С. Ю. Каргапольцев прототип на токите с набраздена украса са катарамите, украсени със зооморфни изображения, при които с връзвания е предадена гривата на животните (Бажан, Каргапольцев 1989, 29). Тази изходна форма била широко разпространена по римския лимес и сред германските федерати през периода от третата четвърт на III до средата на IV в. (Бажан, Каргапольцев 1989, 29). В класификацията на споменатите руски учени разглежданите токи с набраздена украса са включени в група XII (наречена Ятрус) и са датирани след началото на VI в. (Бажан, Каргапольцев 1989, 32).

Токите с набраздена рамка са били много разпространени сред източните германи и често се появяват в остготските и гепидските некрополи. Идентични екземпляри на токите от България са известни от остготския гроб № 11 от некропола в Rakovčani при Prijedor (Босна и Херцеговина) (Gomolka-Fuchs 1995, 103) и от гроб 69 от гепидския некропол в Szentes-Kökenyzug (Унгария) (Germanen, Hunnen und Avarer 1987, 424). И двете находки, посочени като аналогии, са датирани в края на V – първите десетилетия на VI в.

В двоен гроб от Kiszombor (Унгария) към втория скелет на млад мъж е открита овална бронзова тока с набраздена рамка, аналогична на разглежданите (Csallány 1961, 185–186). Въз

основа на принадлежащата към останалия инвентар дъговидна фибула с полукръгла челна плочка и стъпална с широчина, равна на тази на украсения с алмандини лък, гробът (съответно и токата) могат да се датират в края на V – началото на VI в. (Schulze-Dörrlamm 2002, 14). Към сравнителния материал, произхождащ също от района на Карпатския басейн, трябва да се споменат още четири екземпляра от Tarnaméra-Urak Dűlője гроб № 2 (Bóna, Nagy 2002, 241, Taf. 57), от Komitat Szabolcs, от Kormadin до Jakovo и една тока от Унгария, съхранявана в Националния музей в Будапеща (Csallány 1961, Taf. CCI, 17, CCXVI, 9, CCXLVIII, 11). Последните три споменати находки са открити случайно, но за тях вероятно също може да се посочи датировка в края на V – първите десетилетия на VI в.

Подобни токи с напречно набраздена рамка са характерни също и за Източния кръг на гробовете в редици (Reihengraberkreis) в Трансилвания, тясно свързан с некрополите от долината на Тиса (Horedt 1977, 251, Abb. 3). Те са част от инвентара, отнесен към трета група, принадлежаща основно на първата половина на VI в. (Horedt 1977, 260).

Изследвайки токите с набраздена рамка от Римско-Германския Централен музей в Майнц, М. Шулце-Дьорлам ги разделят в два типа, съответно с бъбрековидна (тип A5) и овална (тип A6) набраздена рамка (Schulze-Dörrlamm 2002, 12-15).

Към първия тип, освен европейските находки от некропола до Kranj (Словения), от Унгария и от Ятрус, са отнесени и токи от Кавказ, от Мала Азия, от Byblos (Ливан) и от Achmîm-Panopolis (Египет) (Schulze-Dörrlamm 2002, 12). Тип A5 е датиран в края на V – началото на VI в., в подкрепа на което се явява и сребърната тока от гроб 101 на жена от Basel-Kleinhüningen (Швейцария), открита заедно със сребърна позлатена лъчева фибула, украсена с кербшнит и отнесена към същия период (Schulze-Dörrlamm 2002, 14).

Като паралели на катарамата от тип A6 от Мала Азия са посочени находките от Големаново кале, от гроб на войн от Tongeren (Белгия), от Kiszombor, от Szentes-Kökenyzug и от Rakovčani, датирани в края на V – началото на VI в. (Schulze-Dörrlamm 2002, 14-15). Друга тока с набраздена рамка от Klinovac край Vranje (Сърбия), открита заедно с монетно съкровище, заровено през 544 г., е поставена във втората четвърт на VI в. (Schulze-Dörrlamm 2002, 14). Според М. Шулце-Дьорлам най-късният екземпляр от тип A6 произхожда от гроб 155 на жена от München-Aubing (Германия) и въз основа на чифта дъговидни фибули с правоъгълна челна плочка (Скандинавски тип), с които е открит, е датиран във втората половина на VI в. (Schulze-Dörrlamm 2002, 14).

Макар и рядко, но токи с набраздена рамка се откриват и на територията на днешна Русия. Една находка е известна от ката-

комбен гроб 42 от некропола Мокрая Балка до Кисловодск, която там принадлежи към материалите от първи хронологичен етап, датиран във втората половина на V – първата половина на VI в. (Афанасьев 1979, 181–182). Втори екземпляр, произхождащ от гроб 18 от Апушинския некропол в Абхазия, е отнесен от руските проучвателите към втората половина на VI в. (Воронов, Вознюк, Юшин 1970, 183).

Въпреки широкото разпространение на токите с набраздена рамка сред варварското население, съществуват територии, на които те изобщо не се срещат. Такива са днешна Италия (Bierbrauer 1975, 126–162) и Кримския полуостров (Айбабин 1990, 27–50), в които е установено готско присъствие през периода края на V–VI в.

М. Шуцле-Дьорлам отхвърля възможността за съществуване на дунавски работилници, произвеждащи разглежданите токи. Според нея тези части на колана са изготвяни от края на V до втората половина на VI в. само във вътрешните ателиета на Византийската империя (Schulze-Dörrlamm 2002, 12, 15). От друга страна, разпространението на посочените катарамии в Източна Европа не може да не допусне местно производство, повлияно от западни образци (Бажан, Каргапольцев 1989, 33). Освен това, появата на токи от желязо, каквито са екземплярите от Големаново кале и Ковачевско кале, бележи именно локално изработване в късния VI в.

Разработването на по-прецизна относителна и абсолютна хронология, както и въпросите, свързани с производствените центрове на токите с набраздена рамка изискват натрупването на още допълнителна информация. Откриването на нови находки с по-точни стратиграфски данни и подробният им стилови анализ ще внесат повече яснота в разрешаването на разглежданите проблеми.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Размери: дължина 5,1 см, широчина 3,4 см, Инв. № А1334.

² Размери: дължина 3,4 см, широчина 2,0 см, Инв. № А1655.

ЛИТЕРАТУРА:

Айбабин 1990: А. И. Айбабин. Хронология могилников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени. – В: Материали по археологии, истории и этнографии Таврии, I, 1990, 3–86.

Афанасьев 1979: Г. Е. Афанасьев. Новые находки в Мокрой Балке близ Кисловодска. – Советская археология, 1979, 3, 171–185.

Бажан, Каргапольцев 1989: И. А. Бажан, С. Ю. Каргапольцев. В-образные рифленые пряжки как хронологический индикатор синхронизации. – Краткие сообщения института археологии, 198, 1989, 28–35.

Велков 1938: Ив. Велков. Могилна гробна находка от Троян. – Известия на Българския археологически институт, 12, 1938, 419.

Воронов, Вознюк, Юшин 1970: Ю. Н. Воронов, А. С. Вознюк, В. А. Юшин. Апуштинский могильник IV–VI вв. н. э. в Абхазии. – Советская археология, 1970, 1, 175–190.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. – В: Перник, I, София, 1981.

Станев 2003: А. Станев. Източногермански паметници от епохата на остготското присъствие на Балканите. – В: Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. С., 2003, 76–85.

Станчев, Чангова, Петков 1961: Ст. Станчев, Й. Чангова, Хр. Петков. Некрополът в местността “Кайлъка” при Плевен. – Археология, 1961, 1, 32–41.

Табакова-Цанова 1981: Г. Табакова-Цанова. Късноантичният некропол в местността Стражата край Плевен. – Известия на Националния исторически музей, 3, 1981, 102–184.

Хараламбиева 1993: А. Хараламбиева. Коланни токи от IV–VII в. от Добричкия музей. – Добруджа, 10, 1993, 32–45.

Bierbrauer 1975: V. Bierbrauer. Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Spoleto, 1975.

Bóna 1993: I. Bóna. A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.

Bóna, Nagy 2002: I. Bóna, M. Nagy. Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet. I, Budapest, 2002.

Csallány 1961: D. Csallány. Die gepidische Denkmäler aus Karpatenbecken. Budapest, 1961.

Germanen, Hunnen und Avarn 1987: Germanen, Hunnen und Avarn. Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg, 1987.

Gomolka-Fuchs 1991: G. Gomolka-Fuchs. Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. – In: Iatrus-Krivina, 4, 1991, 167–205.

Gomolka-Fuchs 1995: G. Gomolka-Fuchs. Die Kleinfunde und ihre Aussagen zur Bevölkerung von Iatrus. – Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau, 5, 1995, 81–132.

Harhoiu 1997: R. Harhoiu. Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien. Bukarest, 1997.

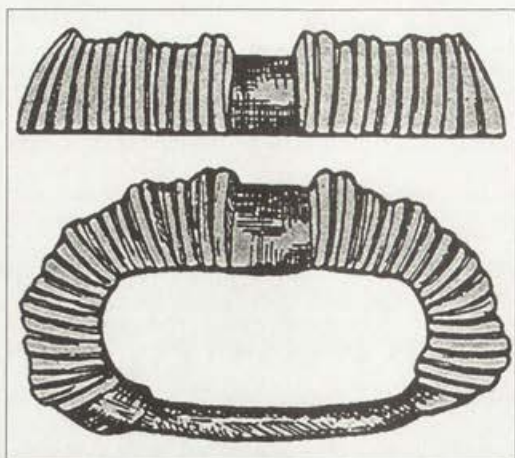
Horedt 1977: K. Horedt. Der östliche Reihengraberkreis in Siebenbürgen. – Dacia N.S., 1977, XXI, 251–268.

Jurukova 1992: J. Jurukova. Trouvailles monétaires de Sadovetz. – In: S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). München, 1992, 279–328.

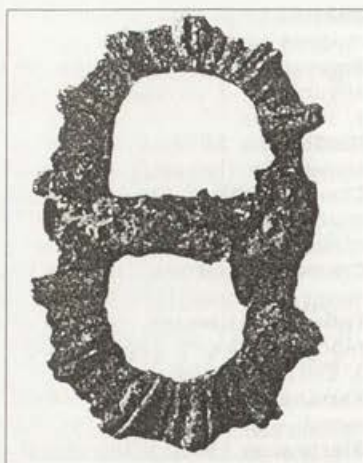
Schulze-Dörflamm 2002: M. Schulze-Dörflamm. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts. – Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer, 30, 2002.

Vagalinski, Atanassov, Dimitrov 2000: L. Vagalinski, G. Atanassov, D. Dimitrov. Eagle-head buckles from Bulgaria (6th – 7th centuries). – Archaeologia Bulgarica, IV, 2000, 3, 78–91.

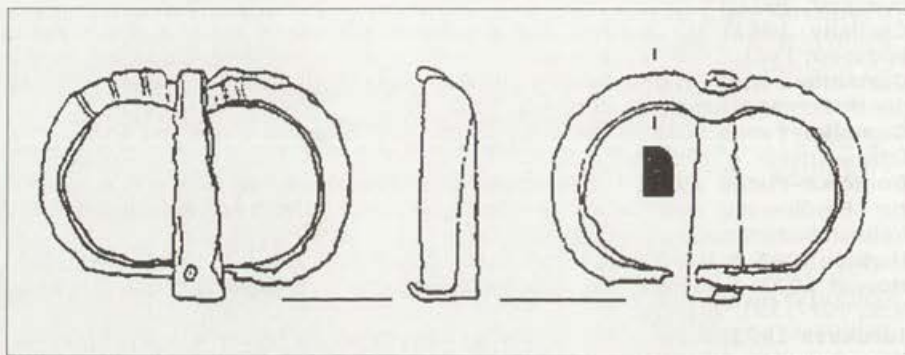
Uenze 1992: S. Uenze. Die Kleinfunde. – In: S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). München, 1992, 137–199.

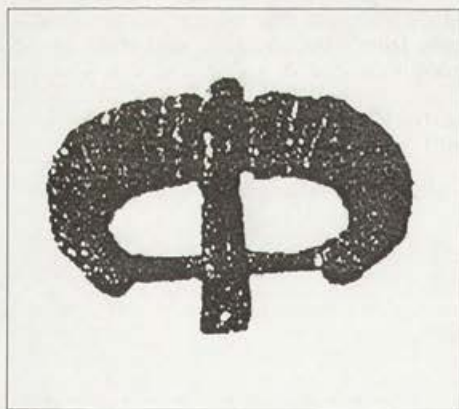
06p. 1.

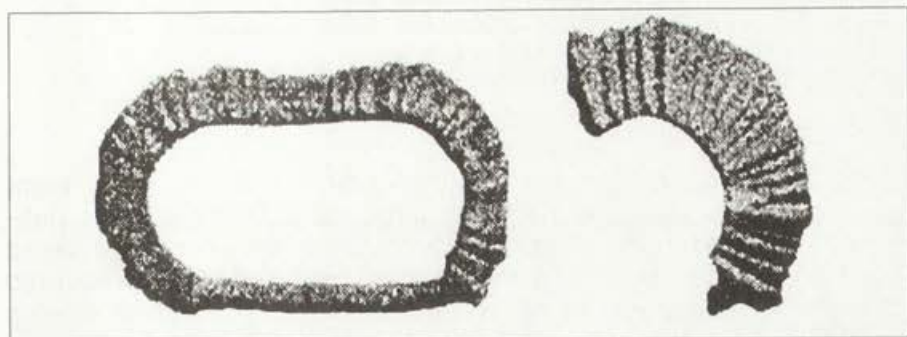
06p. 2.

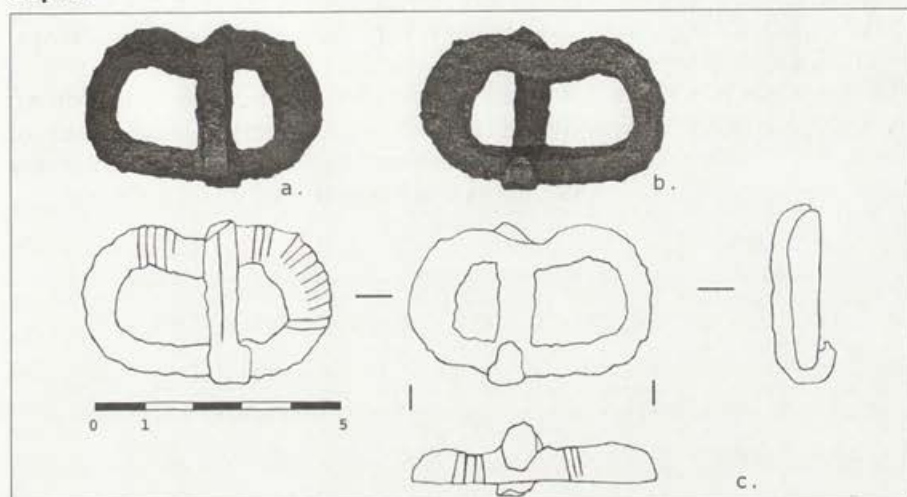
06p. 3.

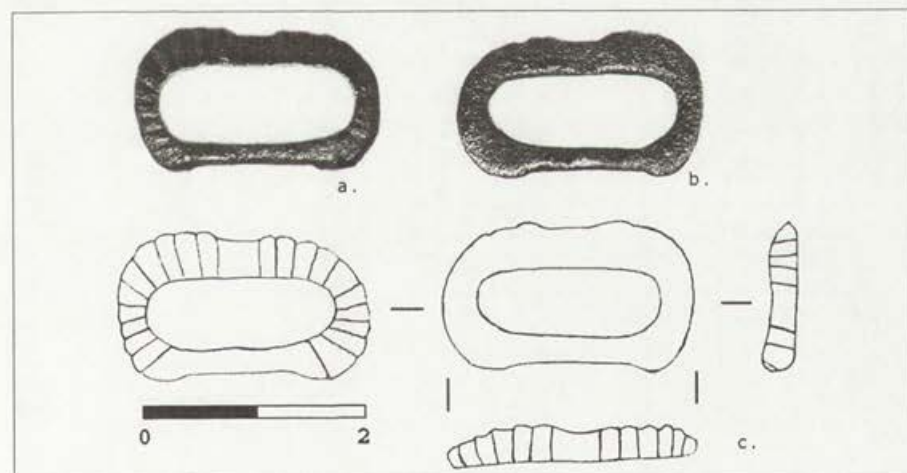
06p. 4.

O6p. 5.

O6p. 6.

O6p. 7.

GROOVED BELT BUCKLES FROM BULGARIA

NIKOLA RUSEV

(Summary)

The purpose of the present communication is to introduce eight grooved belt buckles, found in Bulgaria, six of which already published. They are made of bronze or iron, the kidney- or oval-shaped hoop is grooved across and the buckles' tongue ends with stylized bird's head. These buckles haven't got plate, but the leather strap is fixed directly to the thin back, side of the hoop.

The represented finds come from Iatrus, grave 10 from the necropolis in the locality of Kaylaka near Pleven, Golemanovo kale, Troyan, Pernik, Kovachevsko kale and one with unknown location.

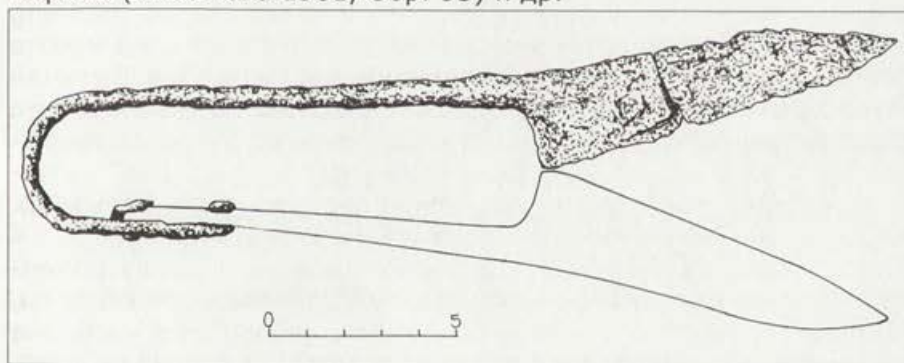
On the basis of parallels the bronze buckles from Bulgaria are dated in the end of 5th – first decades of 6th century and these made of iron, from Golemanovo kale and Kovachevsko kale, are relatively later and probably were in use in the second half of 6th century.

КЪСНОАНТИЧНИ И СРЕДНОВЕКОВНИ ОРЪДИЯ НА ТРУДА ОТ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СМОЛЯН

Николай Бояджиев

През последните няколко години специалистите от Историческия музей в гр. Смолян проведоха редовни археологически разкопки на два обекта в околностите на града – манастирски комплекс в м. Могилата и крепост в м. Калето. Те се намират близо един до друг и са взаимосвързани. В добре датирани стопански помещения бяха открити известен брой оръдия на труда. Във фонда на музея се съхраняват и няколко други непубликувани сечива, попаднали случайно или открити при археологически проучвания в района. Тяхното изследване дава възможност да бъде хвърлена допълнителна светлина върху живота на планинското население, обитаващо района през епохата на късната античност и средновековието.

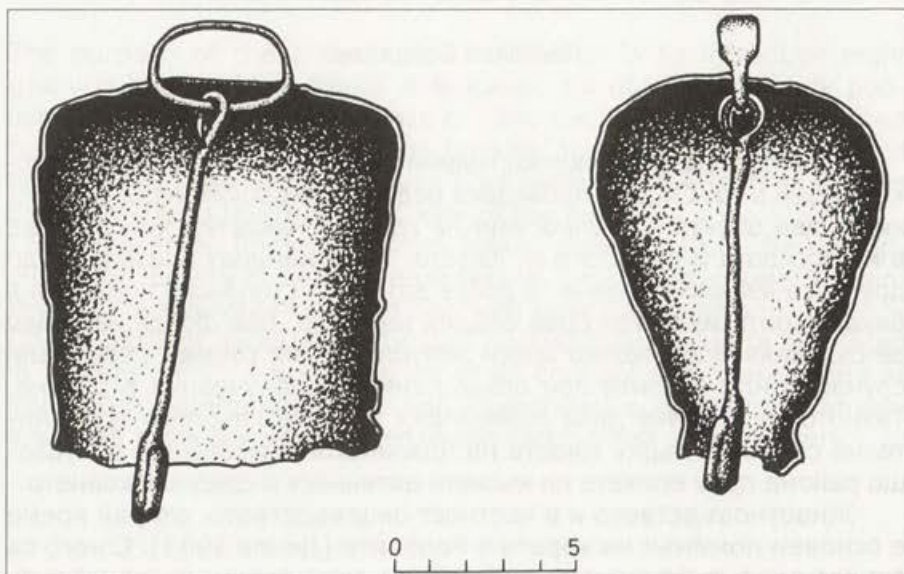
Животновъдството и в частност овцевъдството, откроя време е основен поминък на хората в Родопите (Дечов 1903). С него са свързани една фрагментирана и три цели хлопки, както и части от две ножици за стригане на вълна. Те са открити в складови помещения на крепостта "Калето". По-добре запазената ножица се състои от две части, с триъгълни остриета, закачени едно за друго (**Обр. 1**). Датира от VI в. Подобни инструменти, но изработени от цяла лента, огъната в дръжката, са открити в кастела Кастра Мартис при гр. Кула (Атанасова и др. 2005, табл. 2/31), Перник (Любенова 1981, Обр. 93) и др.

Обр. 1.

По форма късноантичните хлопки са като съвременните. Височината им е 11,6–14,7 см. Изработени са от един лист ламарина, занитен при съединяването му. Езикът е дълъг, с халка за

закачване, която продължава и навън. За постигане на по-добър звук при разклащане отвътре желязото е с медно покритие. Датират от VI в. (**Обр. 2**). Средновековната хлопка е с по-малки размери - вис. 9 см и датира от XI – XII в.

Обр. 2.

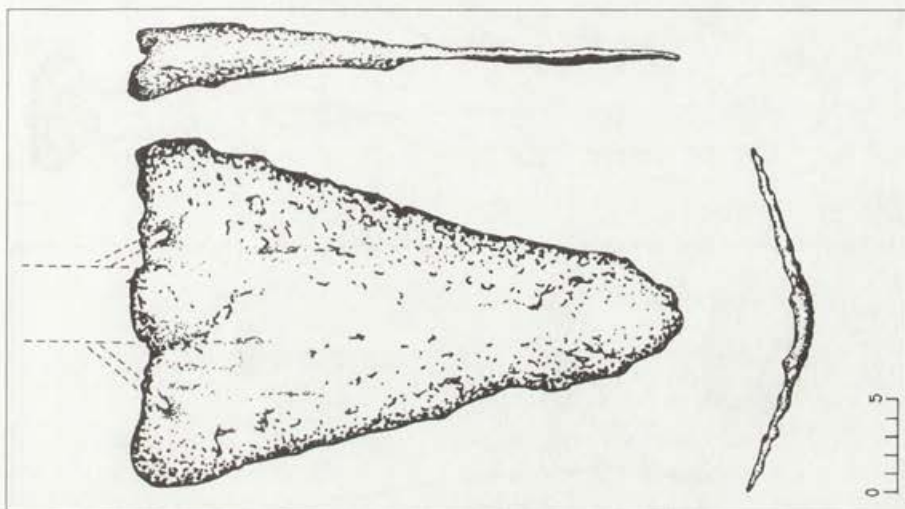
Съществуват многобройни свидетелства за чувствителното нарастване на животинската продукция в Югоизточна Европа, в периода на прехода от ранната империя към късната Античност.

Обобщението на археологическите находки, голямото нарастване броя на откритите хлопки, които са характерни за многобройни стада, налагат извода, че животновъдството, в частност овцевъдството, все повече се уедрява и става стадно (Henning 1987, 103). Изобилието на костен материал показва, че месото заема основен дял в храната на войниците от гарнизона. В случай на обсада част от стадата са вкарвани в чертите на укрепленията с цел изхранване на населението, приютило се вътре. Потвърждение на това намираме в един писмен извор – “История” на Никита Хониат – макар и отнасящ се към доста по-късна епоха (кр. на XII в., когато е функционирала и Смолянската крепост): “...А Хриз си приспособи там непристъпно обиталище срещу ромеите, като събра всички мъже, които се изхранваха с оръжието си, обгради (крепостта) с метателни оръдия, набави си в изобилие храни и пусна цели стада от овце и волове да пасат по върховете. Прочее не е лесно да се обиколи крепостта, която се простира много нашир и надлъж. Покрита е с дъбрави, напоявани от дъждовете, и изобилства с гористи места.” (ГИБИ 1983, 57).

Земеделието е заемало второстепенно място в живота на пла-

нинското население. Това се обяснява с особеностите на климата, с наличието на малко и неплодородна земя. Оръдия на труда, свързани с обработката на почвата (една лопата и две мотички), са открити в манастирския комплекс в м. Могилата. Датират от втората половина на V–VI в.

Лопатата има триъгълна форма, размерите ѝ са: дълж. 29,2 см и шир. при основата 18,4 см (**Обр. 3**). Изработена е от цял железен лист. Втулката за дръжката не е запазена. Почти същата форма имат лопатите от с. Еленово, Ямболско и с. Мало Конаре, Пазарджишко, които датират от V–VII в. (Henning 1987, taf. 34). Най-ранните инструменти от този вид произхождат от Панония и се отнасят към III–IV в. Разпространението им по Долния Дунав започва в късноримския период. През IV–VI в. се наблюдава постепенно уголемяване (до два пъти) на площта на лопатите, което ги прави по-функционални и подобни по размери до тези от наши дни (Henning 1987, 72). В резултат на промените се увеличава и тяхната производителност.

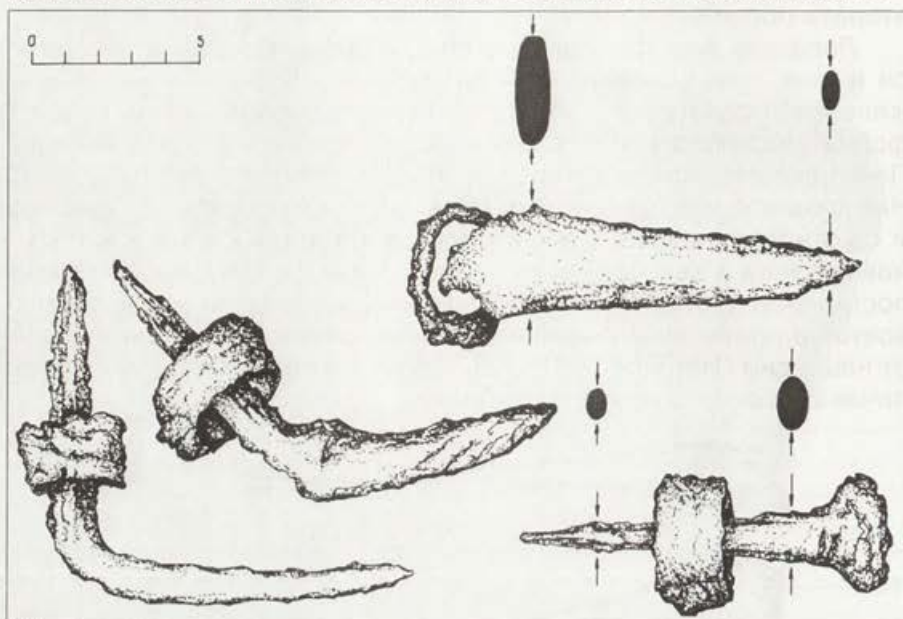

Обр. 3.

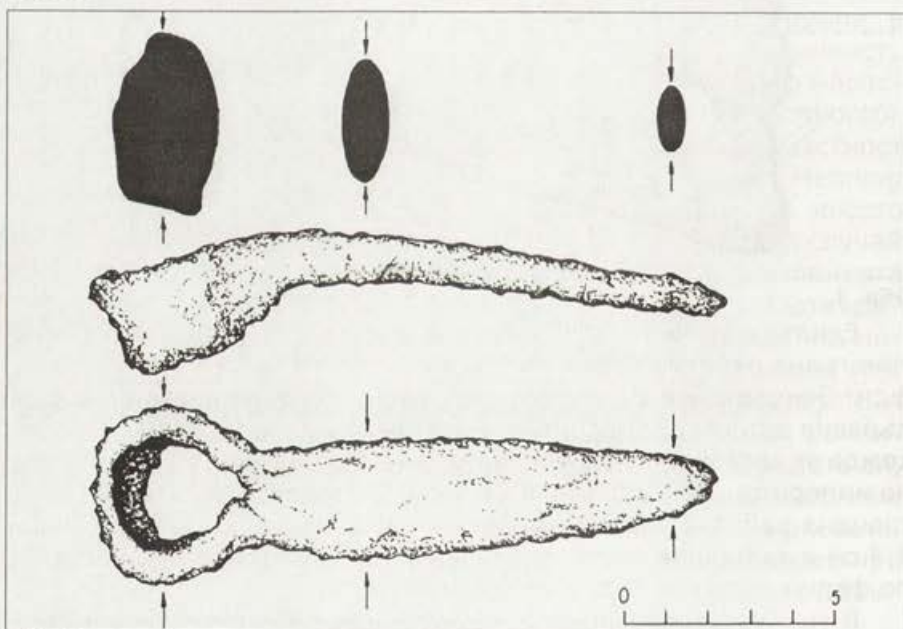
Едната мотичка е с "Г"-образна форма, със силно издължена триъгълна работна част и има размери: дълж. 9,5 см и макс. шир. 3 см. Основата ѝ е с квадратно напречно сечение и се е пъхала в дървена дръжка, допълнително стягана с халка (**Обр. 4**). Произхожда от затворен комплекс, датиран в началото на VI в. с монети на императорите Юстин I и Юстиниан I. Втората мотичка има листовидна работна част. Размерите ѝ са: дълж. 11 см и макс. шир. 2,7 см и завършва с кръгла втулка за дръжка (**Обр. 5**). Подобни по форма мотички засега не са ни известни от литературата.

В м. Курбанище край с. Мочура, общ. Рудозем случайно е намерен железен косер. Той е доста масивен, общата му дълж.

е 30,2 см, макс. шир. на режещата част е 5,9 см, а дебелината ѝ достига 0,8 см. В долния край косерът има шип с правоъгълно сечение, който се е набивал в дървена дръжка. За съжаление неясната среда при откриването му не позволява точното датиране.

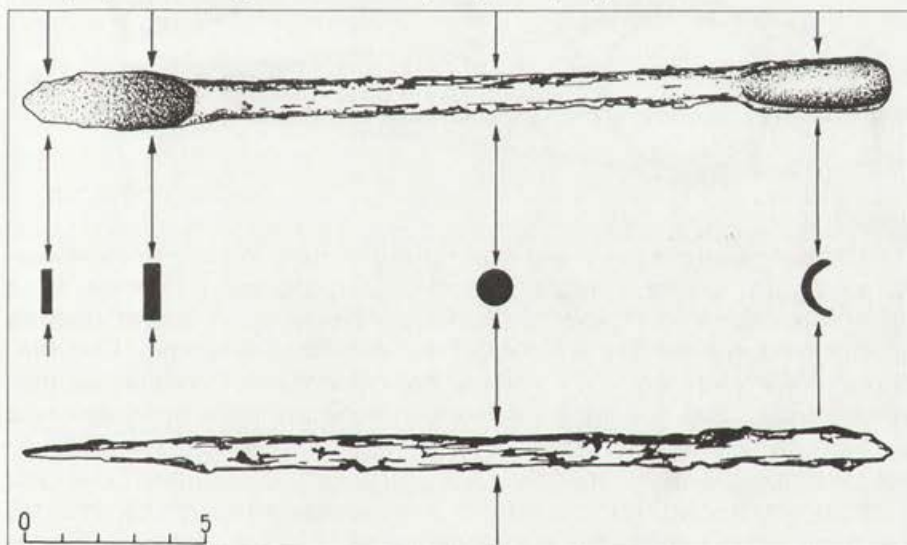
Обр. 4.

Обр. 5.

Косерите са често срещани сред находките от оръдия на труда от античността и средновековието. Те са известни още от тракийската епоха и са ползвани в лозарството, овощарството и горското стопанство (Щерева, Радева 2000, 81). Големите размери и тегло на разглеждания екземпляр сочат, че е служил за изсичане на храсти, малки дръвчета и клони, вероятно за разчистване на нови площи за засяване и др. Откриването му на толкова голяма надморска височина изключва използването му за рязане на лози.

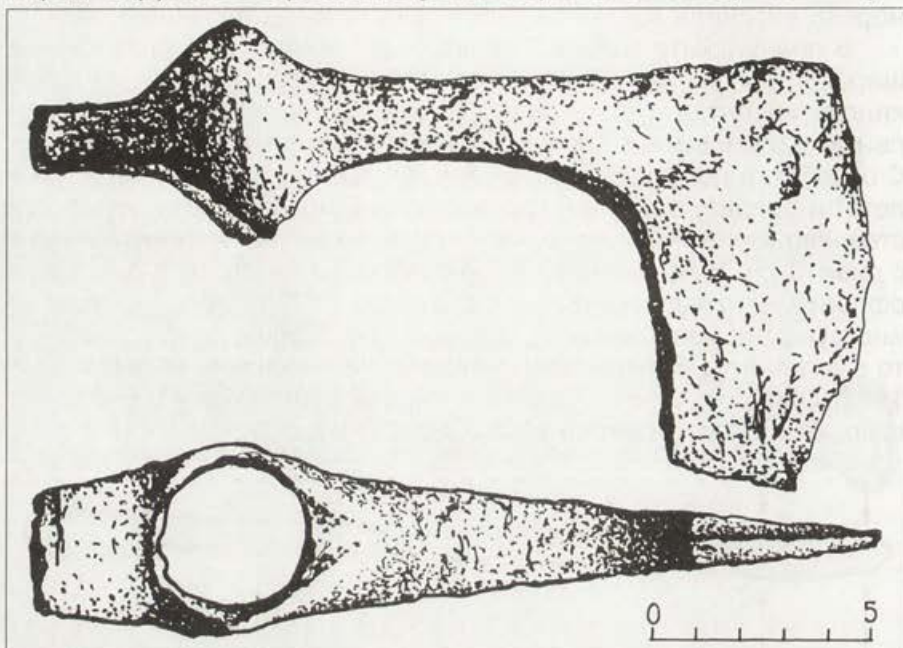
В планинските райони, какъвто е родопският, дървото намира широко приложение в бита. То се използва за изготвяне на домакински инвентар и в строителството – жилищните етажи над стопанските помещения в проучените обекти са били изцяло дървени. С обработка на дърво са свързани два предмета – изземка от "Калето" и брадва, открита в крепостта край Доспат. Изземката представлява железен прът с дълж. 24,3 см и кръгло напречно сечение с диам. 1 см. В единия край той е сплескан и заострен, а в – другия оформен като издължена лъжица. Датира от VI в. (**Обр. 6**). Подобни инструменти, използвани за направата на съдове, се откриват често в античните и средновековните обекти – Монтана (Александров 1988, Обр. 11), Сливен (Щерева, Радева 2000, Обр. 4), с. Влашко село, Врачанско (Чангова 1962, Обр. 25) и др.

Обр. 6.

Брадвата от крепостта "Хисарлъка" край Доспат е с удължено към дръжката леко извито острие. Тилната част е използвана като чук, а около отвора са оформени заоблени "уши". Общата дължина е 18 см, а тази на острието е 9,6 см (**Обр. 7**). Не е ясна археологическата среда, при която е намерена брадвата (Дея-

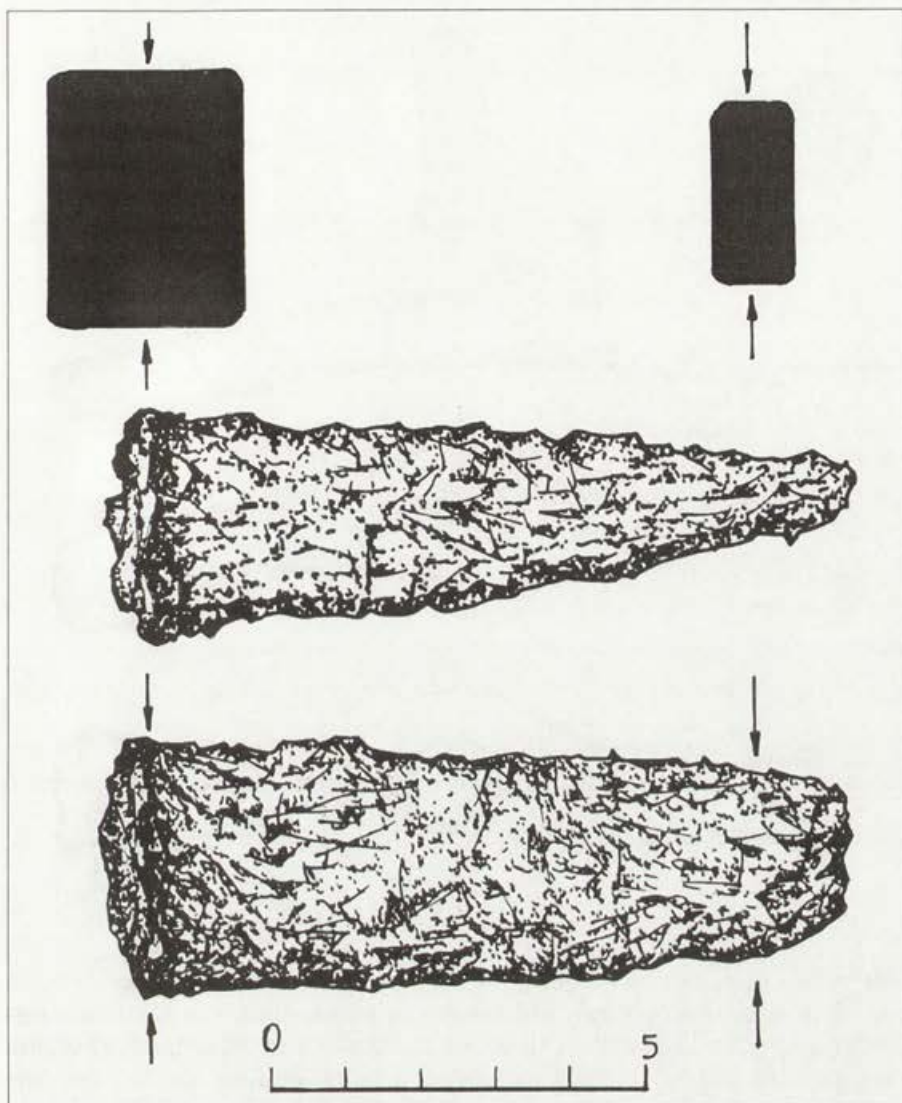
нова, Найденова 1969, 230), но сравнявайки я с аналогични по форма материали от Плиска (Станчев 1960, Обр.6 В), Преслав (Джингов 1966, Обр. 16 а), крепостта "Гюря" в чашата на яз. Копринка (Чангова 1962, Обр. 18,4) и др., датировката ѝ може да се отнесе към IX-XII в. Освен в дървообработването те са служили и за оръжие – това се доказва от откриването им в гробове наред с другото въоръжение (Станчев, Иванов 1958, Табл. IX).

Обр. 7.

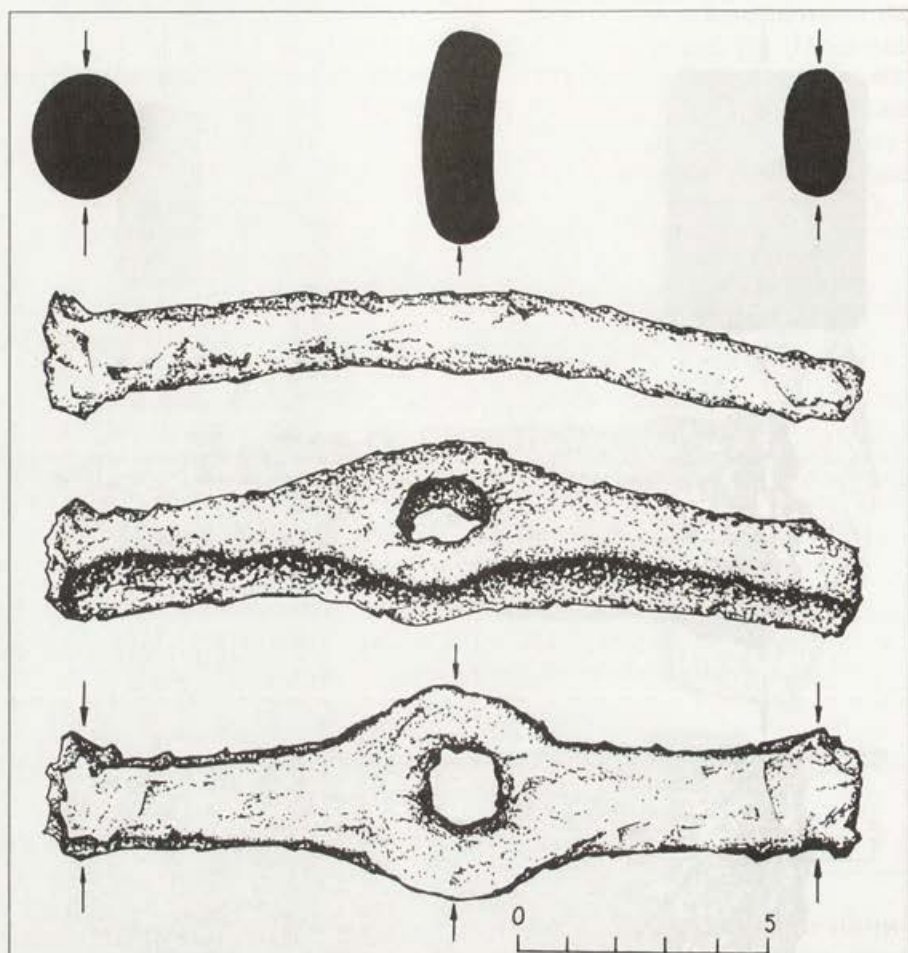
Освен дървото, широко приложение в строителството намира камъкът. Той се използва както за изграждане на стени, така и за покриване на сградите – каменни тикли се откриват масово в деструкциите на двата по-горе споменати обекта край Смолян. За цепенето на скалите на тикли са използвани масивни железни клинове. Два такива са намерени в складовите помещения в м. Могилата. Първият (**Обр. 8**) е с правоъгълно напречно сечение и дълж. 10 см. Вторият е дълъг 10,5 см и е с овално сечение. Подобни клинове, използвани в каменоломните и рударството, са открити в Сърбия. Те са датирани през V-VI в., както и описаните (Попович 1988, Т. XXVII, 1; Т. L, 12).

Към занаятчийските оръдия на труда можем да отнесем един медникарски чук, открит в помещение № 4 (двор) на манастирския комплекс в м. Могилата. Той е леко извит, а в средата, където е отворът за дръжката, е с овално разширение. Двете му работни части са съответно с кръгла и правоъгълна форма. Дълж.

Обр. 8.

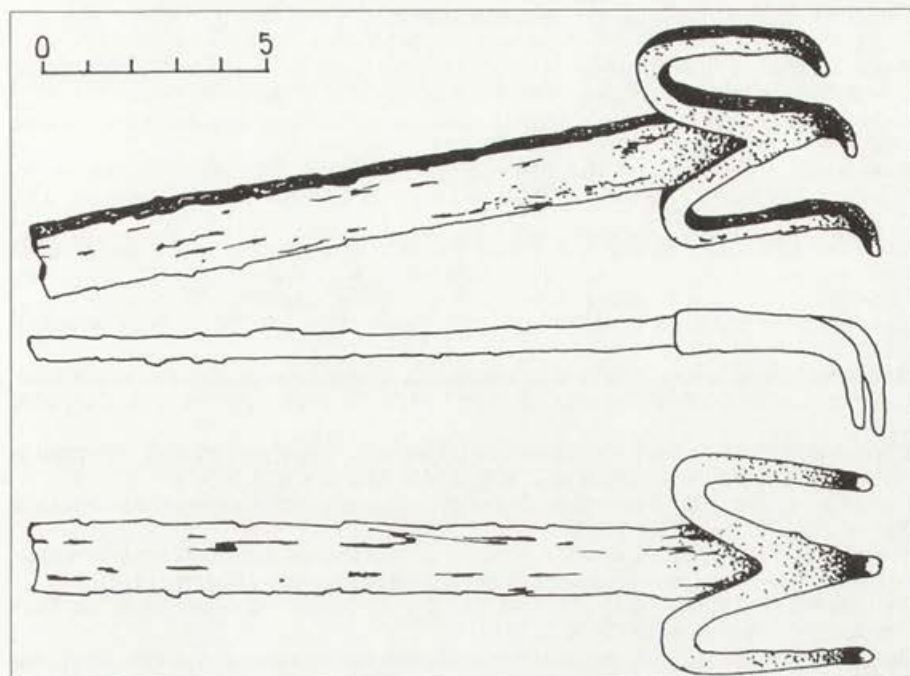
му е 16 см, шир. при отвора е 4,2 см, деб. на работната част – 1,5 см. Датира се през втората половина на V–VI в. (Обр. 9). Формата на тези чукове води началото си от римската епоха. Аналогични екземпляри са открити отново на територията на бивша Югославия (тип А по Попович) – Карташ, Велики Градац и др. (Попович 1988, Т. XL, 1). Те се датират през втората половина на IV–V в. Този тип чукове продължават съществуването си и през средновековната епоха (Чангова 1962, обр. 12, 3; Борисов 1982, табл. 17), а в основни линии и до наши дни.

Обр. 9.

С домашния бит са свързани две единични находки от крепостта Калето, датирани през VI в. Едната от тях представлява желязно изделие с плоска дръжка и тризъбец на върха, със завити под прав ъгъл краища. Запазената му дълж. е 19 см, шир. на тризъбеца 5,1 см (**Обр. 10**). Подобен инструмент, датиран през IV в., е открит в антична вила № 3 край Монтана (Александров 1984, Обр. 10). Вероятно е служил като маща за огнище.

Втората находка е носач за светилник с дълж. 27,8 см. Той се състои от кука с усукано стебло и халка накрая, на която са закачени две (от три) двуделни висулки, завършващи с куки за окачване на кандилница или светилник. Подобни носачи от същата епоха се откриват предимно в църковни постройките, заедно с фрагменти от стъклени кандила (Овчаров 1976, Обр. 12; Морева 1983, Обр. 3).

Обр. 10.

От всичко казано дотук става ясно, че оръдията на труда, свързани със земеделието, се откриват в по-ниските и равни части на планината, които са подходящи за отглеждане предимно на житни култури. Обитателите на манастирския комплекс в м. Могилата са обработвали земя в малко стопанство, с което са задоволявали предимно своите нужди. Откритото чукче вероятно е използвано за ремонт и поддръжка на наличния кухненски инвентар. Отглеждането на по-големи стада от животни (по-специално овце), е изнесено извън населените места, по високите части, където има необходимата паша. Гарнизоните на крепостите също са се занимавали с такава дейност, а растителните храни са им доставяни от околното население. При проучването и на двата обекта са открити питоси със следи от зехтин по тях, по всяка вероятност внасян от Беломорието. По този начин са достигали и други продукти, чието добиване е невъзможно в планински условия.

ЛИТЕРАТУРА:

- Александров 1984:** Г. Александров. Антична вила № 3 край Михайловград. – Известия на музеите в Северозападна България, 9, 1984, 9–45.
- Александров 1988:** Г. Александров. Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана. – Археология, 1988, 4, 28–38.
- Атанасова и др. 2005:** Й. Атанасова, Г. Кабакчиев, А. Йоцова, Г. Кузманов, К. Димитров. Кастра Мартис квадрибургий и кастел. (Разкопки и проучвания, 33). С., 2005.
- Борисов 1982:** Б. Борисов. Средновековното селище и некропол върху селищната могила до с. Дядово. – *Exeditio Thracica*, 3, С., 1982.
- ГИБИ 1983:** Гръцки извори за българската история, 11, 1983, 56–57
- Дечов 1903:** В. Дечов. Среднородопското овчарство. – В: Сборник за народни умотворения, 19, 1903.
- Деянова, Найденова 1969:** М. Деянова, В. Найденова. Археологически проучвания при с. Доспат, Смолянски окръг. – В: Родопски сборник, 2, С., 1969, 227–241.
- Джингов 1966:** Г. Джингов. Принос към материалната култура на Преслав и неговата околност. – Археология, 1966, 2, 42–56.
- Любенова 1981:** В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. – В: Перник, Т. I, С., 1981.
- Морева 1983:** Р. Морева. Старохристиянската базилика и средновековната църква при с. Долни Воден, Пловдивски окръг. – Археология, 1983, 4, 13–19.
- Овчаров 1976:** Д. Овчаров. Базилика № 2 в крепостта "Крумово кале" до Търговище. – Археология, 1976, 3, 22–37.
- Попович 1988:** И. Попович. Античко орудје од гвождја у Србији. Београд, 1988.
- Станчев 1960:** Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. – Известия на Археологическия институт, 23, 1960, 23–65.
- Станчев, Иванов 1958:** Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958.
- Чангова 1962:** Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. – Известия на Археологическия институт, 25, 1962, 19–55
- Щерева, Радева 2001:** И. Щерева, М. Радева. Колективна находка от ранновизантийски оръдия на труда от Сливен. – Археология, 2001, 1–2, 79–84.
- Henning 1987:** J. Henning. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. – In: *Schriften zur Ur- und Frühgeschichte* 42. Berlin, 1987.

LATE ANTIQUITY AND MEDIEVAL TOOLS FROM THE FUND OF THE HISTORY MUSEUM OF SMOLYAN

NIKOLAY BOYADZHIEV

(Summary)

The late antiquity tools and objects (a spade, 2 small hoes, a wooden chisel, 2 wedges, a mullet, a trident and a candle stand) were uncovered during routine excavations carried out by the History museum of Smolyan at the sites Monastery Complex in Mogilata area and the fortress in Kaleto area. They belong to the so called closed area complexes dated back (with the help of coins) to the 6th century. The pruning knife is a chance finding at

the village of Korita, Rudozem municipality and the pick-axe uncovered at the fortress near Dospat belongs to the Middle Ages (9th-12th centuries).

The tools used in agriculture were concentrated at the lower and more level parts of the mountain where the land was more cultivable. Big herds of animals, mainly sheep were raised outside the settlements in the high parts of the mountain. The garrisons of the fortresses also were involved in sheep breeding. Olive oil and the goods which could not be produced in the mountain were imported from other parts.

КАМЕННИЯТ ВАЛ В ДОБРУДЖА В ЗАЩИТНАТА И СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

ДЕЯН РАБОВЯНОВ

Каменният вал в Добруджа е едно от най-внушителните защитни съоръжения на Балканския полуостров. Това определя и големия интерес към него и съществуващите спорове относно датировката и принадлежността му. Постепенното натрупване на информация, придобита чрез археологически проучвания на неговите части и по-доброто познаване на защитната и селищната система на Първото българско царство в периода на построяването и експлоатацията на Каменния вал, позволяват да се обърне внимание върху някои черти, представящи го по един различен от общоприетия начин.

Наричано от местното население "Таш герме" (каменна прерада), това защитно съоръжение започва от брега на Дунав, южно от град Черна вода и е прокарано на югозапад, следвайки южния бряг на наводнената долина Кара Су. В м. Гуру гермелелор пресича Големия земен вал и продължава в източна посока до гара Доробанцул, откъдето се отклонява на югоизток, за да завърши на морския бряг, на 1 км югозападно от античния Томи (Рашев 1982, 153–155). Макар да представлява каменна преградна стена, по аналогия с намиращите се до него два земени вала, съоръжението е наречено Каменен вал. Това название отдавна е общоприето в науката и затова ще се използва и в настоящата работа.

Въпреки значението на този паметник, неговото археологическо проучване е все още силно ограничено. Важна информация за планировката и устройството на Каменния вал и прилежащите му крепости предоставят обхожданията, извършени от К. Шухард и К. Шкорпил в началото на XX в., както и проведените от първия сондажни проучвания на укрепленията (Schuchardt 1901; Schuchardt 1918; Рашев 1982, 155–169). За съжаление и по-късните проучвания не се отличават с многобройност и голям обхват. Въпреки това изследването на отделни участъци на преградната стена (при Меджадия) и на селища около нея (Comşa 1951, 235–237; Comşa 1957a, 325–333; Comşa 1957b, 235–237), на крепост № VIII (Barnea, Ştefanescu 1971, 102), № XXVII до град Черна вода (Barnea 1960, 74–78) и тази до град Расова (Diaconu 1973–1975, 202–203), и проведените във вътрешността на крепост № III разкопки (Mănucu-Adameşteanu 2001, 472) пре-

доставят съществена информация, поставяща важни въпроси.

Трябва да се подчертае, че съществуващите писмени извори почти не предоставят данни за разглеждания паметник. Спomenава се, че "Испор цар" направил "велик презид от Дунав до морето" в т. нар. "Апокрифна българска летопис" (Иванов 1970, 273–280), в Надписа на жупан Димитър от 943 г. (Рашев 1982, 174; Mănușu-Adameșteanu 2001, 472; Božilov 1973, 12; Гюзелев 1968, 45 и сл.) и сведението, че император Василий II изпратил архигета Василий Гутос и таксиарха Елпидий Врахамий да възстановят "вала" (Василевски 1997, 101).

Това превръща данните, получени чрез археологически изследвания, в единствен източник на информация.

От съществено значение за изследването на Каменния вал е неговата датировка, която продължава да е предмет на научни дискусии. Известната прилика на Каменния вал с римските и ранновизантийските защитни линии дава основание на един от първите му проучватели, К. Шухард, да го счита за прототип на Анастасиевата стена (Schuchardt 1901, 126). Това мнение се подкрепя по-късно от Вулпе (Vulpe 1938, 370), и въпреки резултатите от изследванията, дори и днес от някои учени (Napolî 1997, 356–358). Пръв Й. Венедиктов през 1917 г. изказва предположението, че валът е дело на българската държава (Венедиктов 1917, 12). Българският произход на съоръжението се отрича от румънските учени, според които той е построен от Византия между 972 и 992 г. (Salamon 1971, 495) или дори в началото на XI в. (Barnea 1971, 215). Съществува и становище, че Каменният вал е защитна линия, изградена от българската държава срещу някакви хипотетични византийски владения в Северна Добруджа през X в. (Diaconu 1962, 334–335). А според друго мнение на същия изследовател – през IX в. (Diaconu 1973–1975, 209).

Данните от археологическите проучвания и историческото развитие на региона не оставят съмнение, че Каменният вал е паметник на старобългарското военно строителство от първата половина на X в. Напълно основателно е предположението на Р. Рашев, който счита, че той е издигнат по време на управлението на цар Симеон (Рашев 1982, 173).

Тази датировка на издигането на Каменния вал намира потвърждение в известното за историята на периода. Военнополитическият натиск на цар Симеон на юг срещу балканските владения на Византийската империя оставя незащитени северните граници на Българското царство. Това е засвидетелствано от маджарските нападения през 894–896 г. Вероятно именно желанието да се защити централната област на държавата от север води до изграждането на вала и неговите крепости. Това съоръжение отразява големи икономически възможности и стремежа на

българския владетел към издигане на представителни строежи, имитиращи византийски образци.

В досегашната научна литература Каменният вал и свързаните с него крепости се разглеждат основно като военно съоръжение. С увеличаването на проучванията обаче се появяват повече данни, представящи го като развита селищна агломерация, състояща се от укрепени селища – крепостите на вала и от неукрепени селища, разпръснати около тях. До сега сигурни следи от селища от периода на Първото българско царство са регистрирани в крепости № III (Mănucu-Adameşteanu 2001, 472), № VI (Рашев 1982, 161–162), № VII (Рашев 1982, 162), № VIII (Barnea, Ştefănescu 1971, 102), № XX (Рашев 1982, 168) и № XXVII (Barnea 1960, 74–78). Същевременно следи от селища от периода IX–X в. са отбелязани около преградната стена, по цялото и протежение (Comşa 1951, 235–237; Comşa 1957a, 325–333; Comşa 1957b, 236–238).

Тази картина напълно отговаря на разцвета на селищната мрежа в централната област на Българското царство, който се наблюдава в периода от края на IX до 70-те години на X в. Като причина за това с основание се посочва своеобразният демографски бум, наблюдаван през X в. не само в България (Рашев 1997, 110; Атанасов 1991, 77), но и в рамките на Византийската империя (Laiou 2002). Наред с неукрепените селища в разглеждания район са регистрирани 25 крепости. Археологическите проучвания на тези до Дуранкулак, Завет, Руйно-Аязмото, Руйно-Картал кале, Скала, Стърмен, Хума, Цар Асен и крепостите върху античните Абритус, Капидава и Марцианопол не оставят съмнение, че те представляват всъщност укрепени селища, отличаващи се само по наличието на защитни съоръжения. Появата на тази мрежа от крепости в централната област на Първото българско царство вероятно е тясно свързана с настъпващия упадък на държавната власт, която вече не е била способна да възпира вражеските нахлувания в сърцето на държавата, особено след загубата на откъснати територии в началото на X в.

Изграден като военно съоръжение срещу тази заплаха от север, Каменният вал с крепостите си не е оставен за ползване само от ограничени военни части, както по-ранният Голям земен вал и други землени лагери на Първото българско царство (Рашев 1982, 62–125). Вероятно още със създаването си Каменният вал се превръща в притегателен център за населението около него, в линия от укрепени селища, заобиколени от открити такива. Като се има предвид разполагането на крепостите средно на 2 км една от друга, селищната мрежа по неговото протежение е била изключително плътна. Това може да е било провокирано и от стремежа на населението да бъде в близост или дори зад стените на

осигуряващите им защита срещу печенежките набези крепости.

Много е вероятно едни по-обширни археологически проучвания на крепостите на Каменния вал да ги разкрият като притежаващи типичните черти на укрепени селища от вътрешността като Цар Асен, Скала, Хума и др.

Остава открит въпросът, към кой хронологически период са принадлежали сградите, от които са откривани разпръснати ломени камъни и фрагменти от тухли и керемиди в някои от крепостите (№№ III, VI, IX, XIV, XX, XXIV). За повечето от крепостите липсват данни да са били използвани след края на X в. Има следи, че животът в много от тях прекъсва в края на X в. Може би причина за това е тежкият удар, понесен при походите на киевския княз Светослав. Вероятно част от прословутите "80 крепости на Дунав" (Повестъ 1970, 72), превзети от него, са именно тези на Каменния вал, оказали се първото по-сериозно препятствие пред северния нашественик. Същевременно на територията на днешните България и Румъния има немалко крепости, за които има сигурни данни, че продължават да се използват в периода на Византийското владичество след 971 г. Такива са Скала (Йотов, Атанасов 1998, 18–19), Цар Асен (Димова 1993, 60, 72), Разград (Радославова, Дзанев 2003, 141–143), Капидава (Florescu 1967), Руйно-Картал кале (Атанасов, Русев, Йотов 2001, 130–131; Атанасов, Йотов, Русев 2002, 188), а за други като Беловец, Василево, Долина, Завет, Окорш, Подлес, Средище (Василев 1983, 123; Василев 1995; Атанасов 1991, 77–78; Атанасов 1999; Рашев 1995, 279) това може да се предположи с голямо основание. За някои ранновизантийски крепости, върху които се развивали български селища като Балик, Ветрен, Войниково, Поп Русаново (Атанасов 1989, 57; Атанасов, Йорданов 1994; Рашев 1995, 161–162; 194) също се предполага, че са били възстановени от византийската власт като нейни укрепени центрове (Атанасов 1991, 78–80).

Като се отчита и цитираното по-горе споменаване, че император Василий II изпратил чиновници, натоварени с мисия да "поправят" вала, не е изключено част от крепостите му да са били възстановени и заселени повторно от византийската власт, и да са оцелели до големите печенежки нашествия от 30-те години на XI в. Поради това обвързването на каменните постройки вътре в някои от крепостите с византийското строителство не бива да се изключва като възможност.

Възможността крепостите на Каменния вал да са били и укрепени селища, изграждащи заедно със заобикалящите ги неукрепени такива сложна селищна мрежа, дава някои насоки относно това как и от кого се е осъществявала защитата на разглежданото съоръжение. На първо място трябва да се подчертае, че Каменният вал демонстрира множество слабости като защитно

съоръжение с преградна функция. Р. Рашев с основание изтъква, че "отбраната на стената е била съсредоточена в 24-те крепости, свързани с нея" (Рашев 1982, 125). Неговата защитна линия, състояща се от ров с ширина 8-10 м и дълбочина 2-3 м, берма и каменна преградна стена с дебелина 1,7 м, която вероятно не е надвишавала 4 м височина, е с дължина 59 км (Рашев 1982, 172; Napoli 1997, 348-350). Разполагането на крепостите средно на 2 км една от друга и липсата на кули по самата стена прави охраната на Каменния вал непостижима задача при отсъствието на многохилядна постоянно пребиваваща там армия. За присъствието на такава не само липсват каквито и да е податки в наличната информация, но и издръжката ѝ е невъзможна в условията на ранносредновековното общество. Единственото възможно заключение е, че въпреки известните преградни възможности, с които разполага, Каменният вал не е бил ефективно препятствие за желаещите да проникнат южно от него вражески отряди.

По своето устройство, планировка, а очевидно и функции, валът силно се отличава от познатите римски и ранновизантийски защитни линии с големи размери. Построената през II в. Адрианова стена в Шотландия представлява сложна система от преградна стена, ров, военен път, вал зад стената и пътя, малки кастели, отстоящи на 1 римска миля един от друг, по две кули между всеки два кастела и 17 големи гарнизонни крепости. Вероятно замислено и построено като платформа за водене на защитни действия, това съоръжение много бързо се превръща в постоянно обикаляна и наблюдавана преграда, която да забави неприятеля и да сигнализира за атаката на концентрираните в големите крепости военни части, които да го разгромят в полево сражение (Hadrian's Wall 2003, 12-39).

Стремежът към създаване на ефективна преграда, която да не допусне нападателите да я преминат, е ясно видим при т. нар. "Дълга стена" в Тракия и тази, преграждаща Коринтския Истмус, построена или цялостно преустроена от Юстиниан I. Построяването на първата е приписвано от Прокопий Кесарийски на Анастасий I (491-518), но съществуват недвусмислени споменавания за нея, които превръщат 469 г. в *terminus ante quem* за издигането ѝ, а работата на Анастасий очевидно е била свързана с възстановяване (Орешков 1915; Harrison 1974, 244). Последното свидетелство за поправка на тази стена е един надпис на Василий II и Константин VIII, записан от К. Шухард (Schuchardt 1901, 114; Harrison 1974, 44). Преграждаща пространството между Черно и Мраморно море на 65 км (двудневен марш) западно от Константинопол, Дългата стена е 45 км по права линия. Състои се от куртина, кули, крепости и външен ров. В проучените участъци куртната е 3,30 м дебела, на места запазена до 5

м височина, без следи от бойната пътека. Лицата ѝ са от големи, добре оформени варовикови блокове, а ядрото – от ломени камъни, като за спойка е използван много здрав червен хоросан. Досега са отбелязани само четири малки крепости (60/40 м), долепени до вътрешното лице на стената. По нейното протежение на разстояние 120–160 м една от друга са построени правоъгълни и многоъгълни (полуосмоъгълник) кули, широки от 7 до 11 м, издаващи се от 3,50 до 8 м пред куртината. Защитният ров е на 27 м от стената, с ширина 10 м и дълбочина почти 3 м. На разстояние от 100 м зад стената са открити следи от път (Schuchardt 1901, 107–115; Орешков 1915; Dirimtekin 1955; Harrison 1974).

Подобно устройство е имала и построената от император Юстиниан I стена, преграждаща Коринтския Истмус. Това е доказано не само от цветущото описание на Прокопий Кесарийски, според което тя е имала 153 кули и поредица крепости, но и от проведените археологически проучвания (Jenkins, Megaw 1931–2, 69–79). Без значение дали тези съоръжения са били издигнати, за да защитят от нападение територията, простираща се зад тях, или, както се предполага в случая на Дългата стена, да защитят акведуктите, доставящи вода на Константинопол (Jenkins, Megaw 1931–2; Harrison 1974, 247), те са били проектирани и изпълнени като типични за епохата защитни съоръжения. Основната им задача е именно да служат като бойни платформи и по това те не се отличават съществено от синхронните им крепости и градове на империята. Както изтъква П. Скуатрити обаче, дори тези сложни военни съоръжения се оказали безполезни поради липсата на достатъчно войници, които да ги отбраняват. Това е отразено не само в трудовете на византийските автори от VI–VII в., но и от постоянните преодолявания на Дългата стена от вражески войски – през 540, 550, 558, 619, 626, 705, 717, 812, 813, 820, 921, 922, 924 г. (Squatriti 2005, 75–78; Dirimtekin 1955, 87). При условие, че защитният потенциал на Каменния вал в Добруджа е бил много по-малък от този на описаните по-горе укрепления, едва ли може да се допусне, че той е изпълнявал успешно ролята си на преградно съоръжение. Доказателство за това ни предоставят планировката и устройството на неговите крепости. Освен че са защитени по-добре от самата преградна стена, с която в повечето случаи са свързани, техните укрепителни съоръжения (двойни или тройни ровове, кули) са насочени към тила на Каменния вал. Това е особено показателно при крепостите, при които стръмният бряг на долината Кара Су пред фронта би затруднил едно нападение – №№ XI, XII, XVIII, XXIII, XXIV, XXVI, XXVII (**Обр. 1, 2, 3**). Въз основа на тези данни могат да се направят две заключения: 1. Крепостите на Каменния вал са очаквали най-сериозна атака именно откъм тила си и 2. Тяхното значение е било много по-го-

лямо от това на преградната стена и поради това я превъзхождат във фортификационно отношение.

Тези данни дават основание да се предположи, че при Каменния вал в Добруджа се наблюдава съвсем различен защитен модел от този на ранновизантийските линейни съоръжения (**Обр. 4, 5**). При него вече не доминира преградната функция, макар че продължава да съществува, и основно съоръжение не е куртината с кулите по нея и рова. Основната роля вече се изпълнява от многобройните крепости, оформящи пояс от самостоятелно защитаващи се точки. По този начин преодолелите преградната стена отряди на нападателите са изправени пред няколко еднакво неблагоприятни възможности, особено при условие, че нямат познания и опит в обсадата на укрепени обекти, какъвто е случаят с обитаващите северночерноморските степи номади – маджари, печенези. Ако нападателите обсадят една или няколко от крепостите, те ще се забавят, позволявайки на отбраняващите другите укрепени центрове на Каменния вал и на държавната власт да организират удар върху тях. В случай, че подминат пояса от укрепления, за да атакуват централната област, те оставят в своя тил немалък брой вече предупредени войници, които могат да се организират и нанесат удари върху завръщащия се с плячка и пленници дезорганизиран противник. Същевременно крепостите осигуряват защита на околното население, намерило убежище в тях. Това се показва и от тяхната площ. Повече от половината крепости имат площ от 30 до 50 дка, шест – от 50 до 100 дка, пет – от 10 до 30 дка и само една – над 100 дка (Рашев 1982, 172). В това отношение те са еднакви с новопостроените и преизползваните ранновизантийски крепости в днешна Североизточна България, и не могат да се сравнят със скромните по размери (40/60 м) крепости на "Дългата стена". Очевидно толкова голям брой крепости с подобни размери не са били предназначени за подслоняването на войскови части, а на цивилно население. По подобен начин се използват крепостите и е организирана защитната стратегия и на Византийската империя, Великоморавия и намиращите се под франкска власт територии в Централна Европа (Haldon, Kennedy 1980, 79–105; Foss 1985, 123; Lilie 2005; Haldon 1999, 107–126, 239–252; Bowlus 1978; Bowlus 1995).

Резонен е въпросът от кого се е осъществявала поддръжката и отбраната на крепостите и преградната стена на Каменния вал в Добруджа. Слабата археологическа проученост на паметника не позволява да се изключи напълно възможността в някои от крепостите да е имало държавни служители и подчинени на властта военни гарнизони. В подкрепа на това могат да се посочат освен надписа на жупан Димитър от 943 г., така също и очевидното превъзходство в планово и архитектурно отношение на

някои от крепостите – №№ IX, XVIII, XX, XXIV, XXVII и крепостта до Расова. Наред с това съществуват и данни, предоставящи, макар и косвена, информация, че е възможно и едно по-различно решение на проблема.

Споменатите по-горе крепости и самата преградна стена на Каменния вал на база унифицираността на строежа и използвания материал – обработени каменни блокове и хоросанова спойка – могат да се разглеждат като един организиран от централната власт и едновременно изпълнен строителен проект. Останалите крепости, независимо дали са построени едновременно със стената (Рашев 1982, 172) или много скоро след нея, показват по-примитивна и евтина строителна техника и несъвършена във фортификационно отношение планировка. При досегашните данни, представящи крепостите на Каменния вал като укрепени селища, заобиколени с други неукрепени такива, не може да се изключи възможността повечето укрепления да са били поддържани и охранявани, а част дори и построени от живеещото във и около тях население. Възможно е то да е имало по-специален статут, натоварващ го с някои военни задължения, за което разполагаме с немалко примери от Византия (Haldon, Kennedy 1980, 95–99; Haldon 1993) и франкските владения в Централна Европа (Bowlus 1978).

Целта на настоящото изследване беше да се насочи вниманието към други възможни аспекти на функциите на Каменния вал в Добруджа, представящи го като интегрална част от селищната и военната система на Първото българско царство. Надяваме се бъдещите археологически проучвания да предоставят повече информация, която да отхвърли или потвърди предложените тук хипотези.

ЛИТЕРАТУРА:

Атанасов 1989: Г. Атанасов. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – Известия на Народния музей-Варна, 25(40), 1989, 53–62.

Атанасов 1991: Г. Атанасов. Етно-демографски промени в Добруджа X–XVI в. – Исторически преглед, 2, 1991, 75–89.

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Откога започва сеченето на анонимни византийски фолиси клас В и кога печенезите опустошават Добруджа. – Нумизматични изследвания, 3–4, 1999, 38–42

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, Ив. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

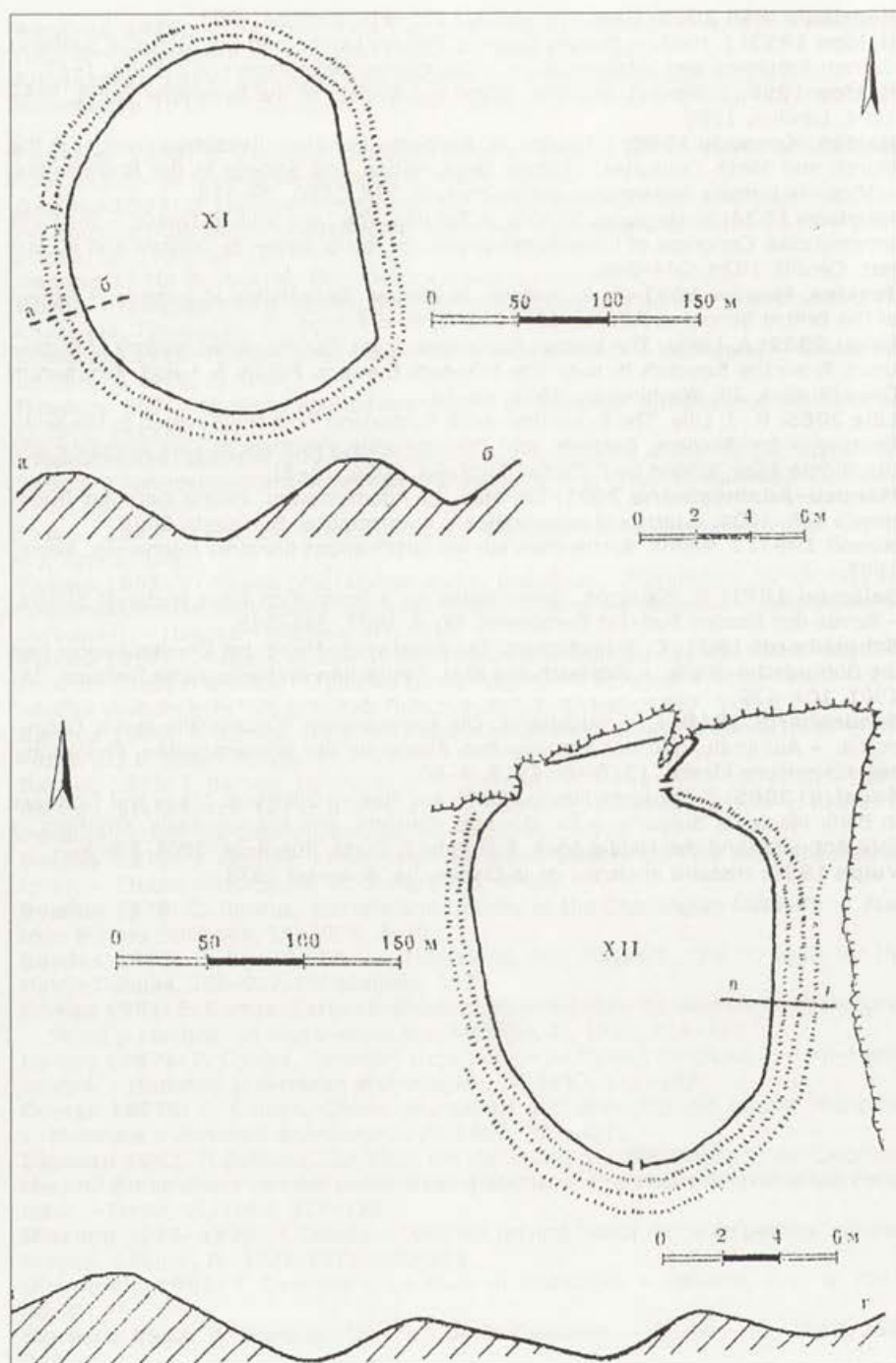
Атанасов, Русев, Йотов 2001: Г. Атанасов, Н. Русев, В. Йотов. Ранносредновековна крепост до с. Руйно, общ. Дулово, Силистренска област. – Археологически открития и разкопки през 1999–2000 г. С., 2001, 130–131.

Атанасов, Русев, Йотов 2002: Г. Атанасов, Н. Русев, В. Йотов. Разкопки на средновековната крепост до с. Руйно, област Силистра. – Археологически открития и разкопки през 2001 г. С., 2002, 130.

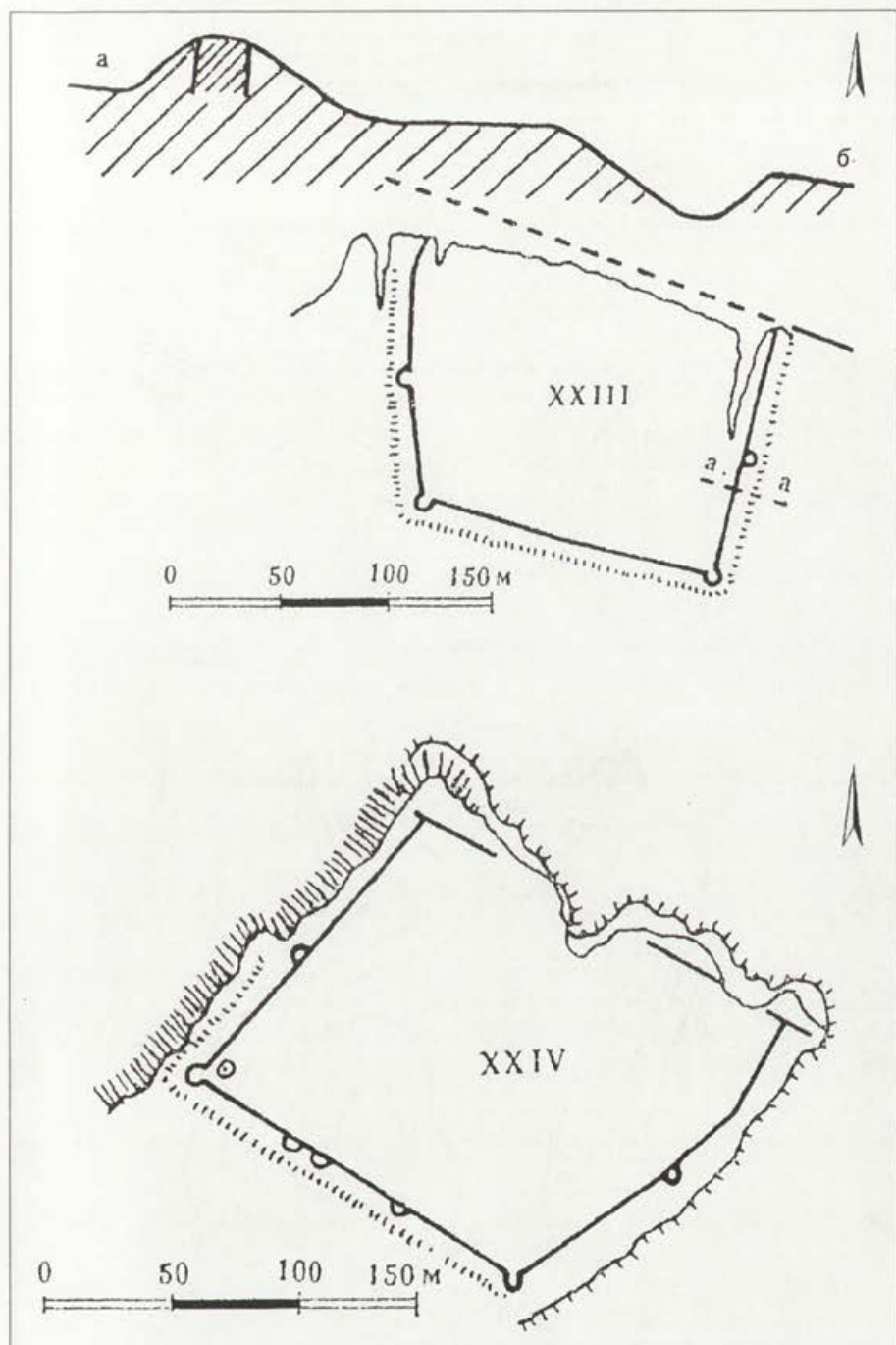
Василев 1983: Р. Василев. Разкопки на средновековно селище и крепост край гр. Завет, Разградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 123–124.

- Василев 1996:** Р. Василев. Нов тип печат на цар Петър. – В: Християнската традиция и царската институция. Пловдив, 1996, 105–108.
- Василевски 1997:** България и Византия IX–XV в. Изследвания. С., 1997.
- Венедиков 1917:** Й. Венедиков. Старобългарски окопи. – Отечество, IV, 1917, 17–21.
- Гюзелев 1968:** В. Гюзелев. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. – Исторически преглед, 6, 1968, 40–48.
- Димова 1993:** В. Димова. Ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско (Крепостни съоръжения, жилищна и църковна архитектура). – Добруджа, 10, 1993, 54–75.
- Иванов 1970:** Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. С., 1970.
- Йотов, Атанасов 1998:** Йотов, В., Г. Атанасов. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998.
- Орешков 1915:** П. Орешков. Византийски старини около Цариград. – Списание на БАН, X, 1915, 71–118.
- Повесть 1970:** Повесть временных лет. – В: Сборник документов по истории СССР. I. Москва, 1970.
- Радославова, Дзанев 2003:** Г. Радославова, Г. Дзанев. Абритус (Abritus). – В: Римски и ранновизантийски селища в България, т. 2. (Ред. Р. Иванов). С., 2003, 110–148.
- Рашев 1982:** Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982.
- Рашев 1995:** Р. Рашев (съставител и отг. редактор). Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – Плиска–Преслав, VII, 1995.
- Рашев 1997:** Р. Рашев. Поява на средновековни селища във високите части на Източна Стара планина. – Трудове на катедрите по история и богословие – Шуменски университет “Константин Преславски”, I, Шумен, 1997, 108–113.
- Barnea 1960:** I. Barnea. Date noi despre Axiopolis. – Studii și cercetări de istorie veche, XI, 1, 1960, 74–78.
- Barnea 1971:** I. Barnea. Dobrogea în secolele VII–X. – Peuce, II, 1971, 205–220.
- Barnea, Stefanescu 1971:** I. Barnea, S. Stefanescu. Bizantini, Romani și Bulgari la Dunarea de Jos. Din Istoria Dobrogei. III. București, 1971.
- Božilov 1973:** I. Božilov. L'inscription du jupan Dimitre de l'an 943 (theories et faits). – Etudes Historiques, VI, Sofia, 1973, 3–18.
- Bowlus 1978:** C. Bowlus. Warfare and Society in the Carolingian Ostmark. – Austrian History Yearbook, 14, 1978, 3–30.
- Bowlus 1995:** C. Bowlus. Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. Philadelphia, 1995.
- Comșa 1951:** E. Comșa. Certari si observatorii în legatura cu valurile din Dobrogea. – Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, II, 1951, 214–228.
- Comșa 1957a:** E. Comșa. Cercetări arheologice pe traseul canalului Dunare–Marea neagră. – Materiale și cercetări arheologice, IV, 1957, 112–121.
- Comșa 1957b:** E. Comșa. Cîteva descoperiri archaeological din raionul Medgidia. – Materiale și cercetări arheologice, IV, 1957, 323–327.
- Diaconu 1962:** P. Diaconu. Zur frage der datierung des Steinwales in der Dobruddsch und der localisier und der berichte des griechischen topracen geschilderten ereignisse. – Dacia, VI, 1962, 317–335.
- Diaconu 1973–1975:** P. Diaconu. Date noi privind “Valul mare de pamint” din Dobrogea. – Peuce, IV, 1973–1975, 199–212.
- Dirimtekin 1955:** F. Dirimtekin. Le Mura di Anastasio. – Palladio, n.s., V, 1955, 80–87.
- Florescu 1967:** R. Florescu. Date noi de la Capidava. – Apulum, VI, 1967, 259–267.
- Foss 1985:** Cl. Foss. Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya. – BAR, International Series 261, Oxford, 1985.

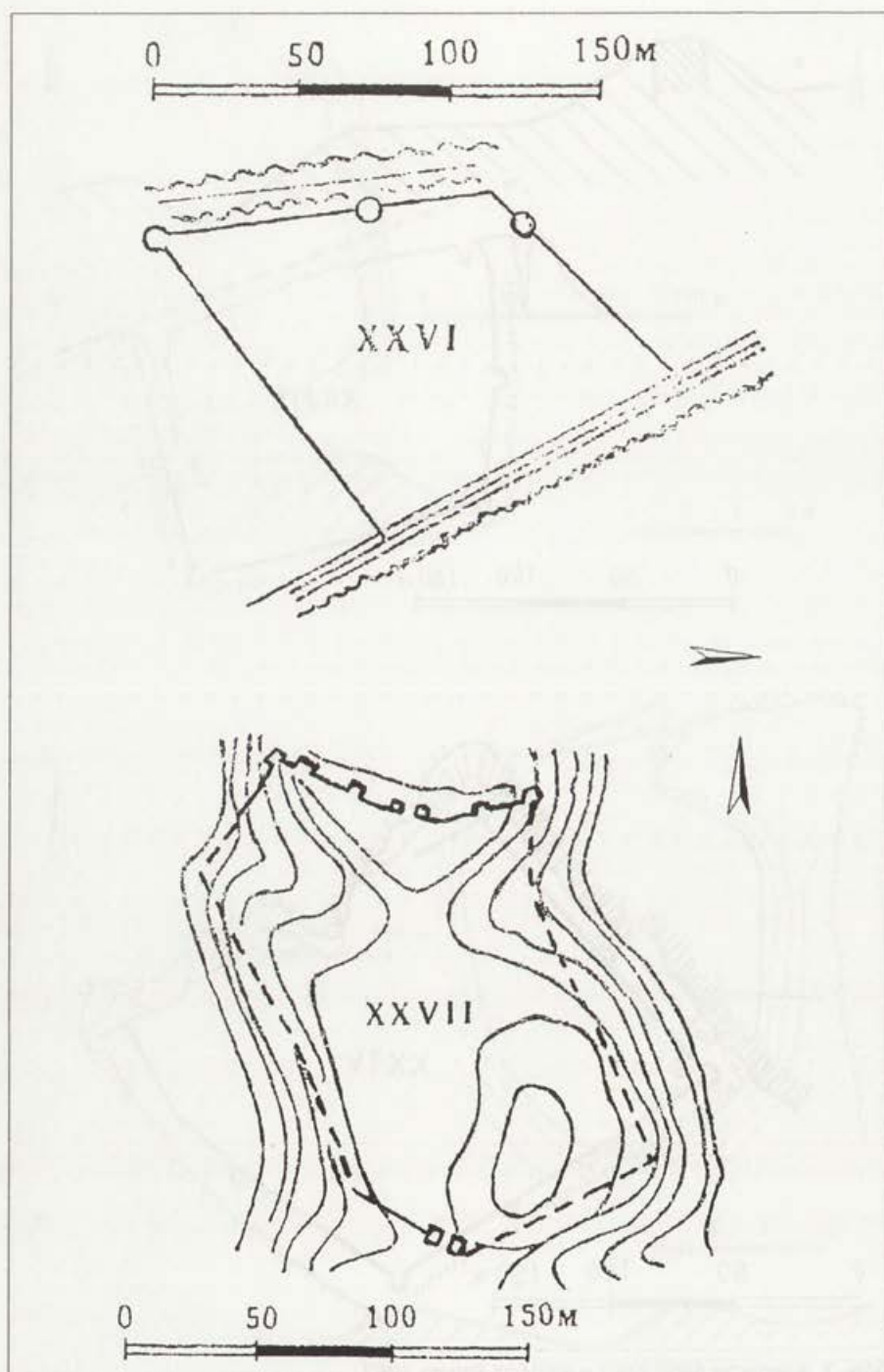
- Hadrian's Wall 2003:** Hadrian's Wall AD 122–410. Osprey, 2003.
- Haldon 1993:** J. Haldon. Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretation. – *Dumbarton Oaks Papers*, 47, 1993, 1–67.
- Haldon 1999:** J. Haldon. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. London, 1999.
- Haldon, Kennedy 1980:** J. Haldon, H. Kennedy. The Arab–Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands. – *Зборник радова Византолошког института*, XIX, 1980, 79–116.
- Harrison 1974:** R. Harrison. To Makron Teichos, The Long Wall in Thrace. – In: *Eight International Congress of Limesforschungen*. Ed. by E. Birley, B. Dobson and M. Jarrett. Cardiff, 1974, 244–248.
- Jenkins, Megaw 1931–2:** R. Jenkins, H. Megaw. Researches at Isthmia. – *Papers of the British School at Athens*, 32, 1931–2, 68–93.
- Laiou 2002:** A. Laiou. The Human Resources. – In: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Ed. by A. Laiou. *Dumbarton Oaks Studies*, 39, Washington, 2002, 46–54.
- Lilie 2005:** R.–J. Lilie. The Byzantine–Arab Borderland from the Seventh to the Ninth Century. – In: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Edited by F. Curta. Turnhout, 2005, 13–21.
- Mănucu–Adameşteanu 2001:** Ch. Mănucu–Adameşteanu. *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuții arheologice și numizmatice*. București, 2001.
- Napoli 1997:** J. Napoli. *Recherches sur les fortifications lineaires roumaines*. Rome, 1997.
- Salamon 1971:** M. Salamon. Some notes on a Inscription from Medieval Silistra. – *Revue des Etudes Sud–Est Europeens*, IX, 3, 1971, 241–248.
- Schuchhardt 1901:** C. Schuchhardt. Die Anastasius–Mauer bei Constantinopel und die Dobrudscha–Wälle. – *Jahrbuch des Kias. Deutschen Archaeologische Instituts*, 16, 1901, 107–127.
- Schuchhardt 1918:** C. Schuchhardt. Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha. – *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–historische klasse*, 12, Berlin 1918, 4–66.
- Squatriti 2005:** P. Squatriti. Moving Earth and Making Difference: Dikes and Frontiers in Early Medieval Bulgaria. – In: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Edited by F. Curta. Turnhout, 2005, 59–90.
- Vulpe 1938:** *Histoire ancienne de la Dobroudja*. Bukarest 1938.

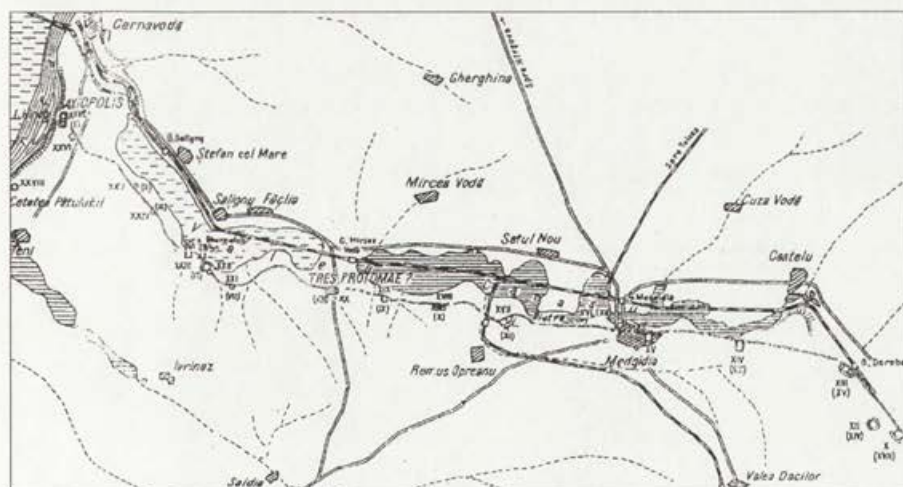
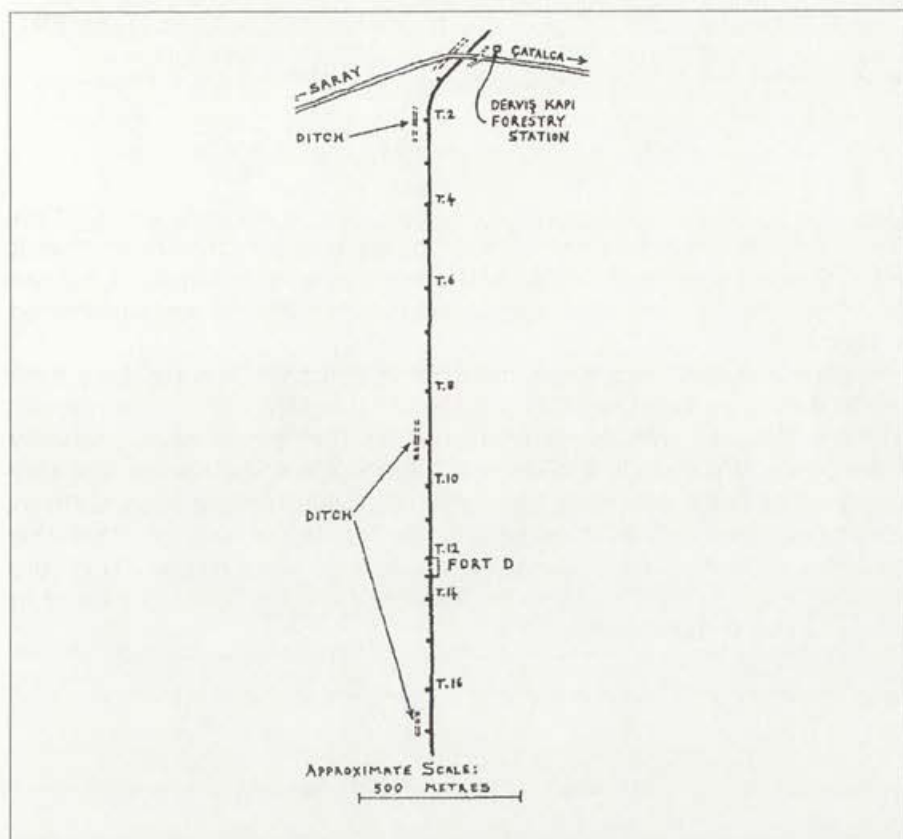
Обр. 1. Крепости №№ XI и XII по Рашев 1982.

Обр. 2. Крепости №№ XXIII и XXIV по Рашев 1982.

Обр. 3. Крепости №№ XXVI и XXVII по Рашев 1982.

THE STONE WALL IN DOBRUDJA IN DEFENSIVE AND SETTLEMENT SYSTEM OF THE FIRST BULGARIAN KINGDOM

DEYAN RABOVYANOV

(Summary)

The Stone Wall in Dobrudja was built like a military installation. Steadily growing data from archaeological excavations shows that it was included very soon in the settlement system of the First Bulgarian Kingdom, and became agglomeration of fortified and unfortified settlements.

The plan and design clearly show that in contrast to early Byzantine linear defences in Stone Wall the barrier function was not dominant, and the defence was concentrated in his fortresses. Most probably they served for line of self-defence points. Their garrisons probably conscripted from local free population that lived in and around them, could help themselves in defending the fortresses and to attack the enemies returning with plunder from central state region. This role finds its indirect confirmation in different building technique used in some of the fortresses.

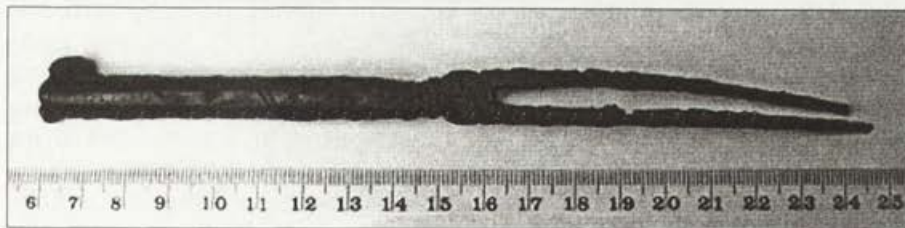
БИТОВИ ПРЕДМЕТИ ОТ ШУМЕНСКА КРЕПОСТ ВЪВ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ШУМЕН

Константин Константинов

Във фондовете на Регионалния исторически музей – Шумен се съхраняват голям брой предмети с битово предназначение. Те имат важно значение за изясняване особеностите на всекидневния живот на населението на Шуменската крепост през различните периоди от нейното съществуване. Малко от тях са били обект на специално изследване, поради традиционното подценяване на тяхното значение. Голяма част от находките все още не са публикувани, за други има ограничена информация. Това налага много от предметите, свързани с бита, да бъдат представени и анализирани.

Обект на научно изследване са няколко екземпляра от прибори за хранене. Те са постъпили във фондовете на музея в резултат на археологическите проучвания на Шуменската крепост, проведени от Вера Антонова през 60-те и 70-те години на миналия век.¹ Предметите произхождат от разкопките на граждански постройки, които най-общо могат да се датират в рамките на XII–XIV в.

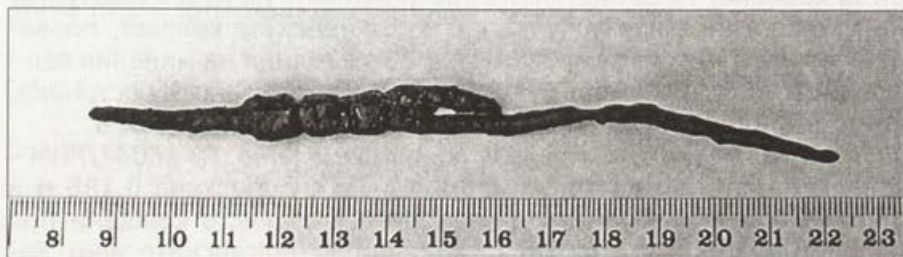
Най-голям интерес предизвиква вилица (Инв. № 16041/РИМ – Шн), изработена от желязо (**Обр. 1**). Тя е с дължина 0,185 м и ширина 0,011 м. Формата и размерите ѝ са често срещани при подобни прибори за хранене, откривани по българските земи. Работната част е двурога, като единият рог е фрагментиран. Особено впечатление прави четириъгълното сечение на двата зъба. Подобна особеност има важно значение при определяне на битовото предназначение на находката. Прието е да се смята, че то е характерно за приборите за хранене, докато предмети със същата форма, но с кръгло сечение на работната част са служели като хирургически инструменти (Константинов 2006, 277; Davidson 1952, 188). Сходни предмети се определят от някои изследователи като използвани при операции (Георгиев 1993, 47–53).

Обр. 1. Вилица – желязо

В тилния си край металното тяло завършва с костна дръжка. Тя е закрепена към желязото посредством три нита, разположени на еднакво разстояние един от друг. Едната страница на дръжката липсва. По другата се забелязват следи от дълбоки нарези с остър предмет, които нямат естетическо или друго предназначение. В края дръжката завършва с четвъртито удебеление. Всички тези технологични особености на предмета потвърждават луксозния му характер. Като се имат предвид външните му белези, може да се предполага, че приборът е присъствал на трапезата на аристократичната прослойка от населението.

Подобна на описаната форма има и другата открита в Шуменската крепост вилица (Инв. № 16045/РИМ – Шн) (**Обр. 2**). Размерите ѝ са: запазена дължина – 0,13 м, ширина – 0,009 м. Работната част също завършва с два рога с правоъгълно сечение, единият от които е фрагментиран. Находката е силно корозирала. В тилната си част вилицата завършва с оформен като шип железен край. Дръжката на прибора, която вероятно е била костна или дървена, не е запазена. Връзката между двете части на вилицата се осъществява посредством четвъртито пръстеновидно удебеление.

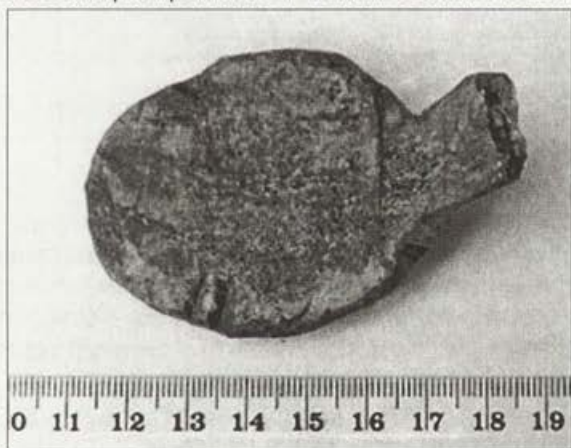
Обр. 2. Вилница – желязо. Фрагмент

Особено внимание заслужава фактът, че двете вилици от Шуменската крепост са намерени в един и същ квадрат (XIII В/9) и на еднаква дълбочина – 0,30 м. По този начин, според изработената план-квадратна, мрежа те могат да се отнесат към находките от сграда № 153, разположена в североизточния сектор на крепостта (Антонова 1995, 66). Постройката е изцяло проучена, като в насипа са открити множество други битови предмети, фрагменти от кухненска и сграфито керамика и две монети на цар Иван Александър (1331–1371). Въз основа на тези материали датировката на сградата се отнася към XIV в. Според нейната изследователка, тя се определя като жилищна (Антонова 1995, 67). Така направените археологически изводи имат важно значение за уточняване на предназначението и датирането на представените в настоящото съобщение битови предмети.

Значението на двете вилици от Шуменската крепост се потвърждава от обстоятелството, че прибори за хранене като цяло

са сравнително рядко откривани при археологически проучвания. Единични екземпляри от подобни предмети са засвидетелствани при разкопките на столичните центрове Плиска и Велики Преслав² (Станчев 1960, 29, обр. 3В15). Това се дължи на многократно отбелязваната в научната литература тенденция през периода на Средновековието населението да се храни предимно с ръце или с помощта на ножове (Горянова 1993, 149; Поляковска, Чекалова 1989, 126).

От непубликуваните битови предмети във фонда на РИМ-Шумен внимание заслужават и две фрагментарно запазени костни лъжици (Инв. № 16688, 4707 /РИМ – Шн). Едната от тях е намерена при редовни разкопки на Шуменската крепост на дълбочина 0,90 м. До нас е достигнала само лопатката, която е с размери 0,056 x 0,053 м (**Обр. 3**). Работната част е сравнително дълбоко издълбана – около 0,015 м. Дръжката на лъжицата е изцяло отчупена и липсва. Прави впечатление фината изработка на предмета, който вероятно е продукт на усъвършенстваните ателиета за обработка на кост от времето на Второто българско царство. Подобни лъжици са открити и в редица по-ранни средновековни градски центрове по нашите земи (Константинов 2004, 277, обр. 5), което е показателно за утвърдени традиции в тази област на бита. Въз основа на материала, от който е изработена, може да се предполага, че приборът е използван при хранене от обикновеното население.

Обр. 3. Лъжица – кост. Фрагмент

Значително по-груба е изработката на другата лъжица, открита в Шуменската крепост (**Обр. 4**). Формата на лопатката е елипсовидна с размери 0,056 x 0,047 м. Дръжката е със запазена дължина 0,032 м. Тя се свързва с работната част под ъгъл от 120°, което е рядко срещана особеност при подобен род предмети. Впечатление прави и грубата изработка. По цялата повърхност личат следи от оформяне с остър предмет. Вътреш-

ната повърхност е плоска и не е изчерпана, което несъмнено доказва, че приборът не е довършен. Този факт дава възможност да се проследят отделните етапи, през които протича обработката на кост по нашите земи. Вследствие на особеностите на намерения екземпляр може да се твърди, че първоначално се оформят грубите контури и формата на желаня предмет, след което се пристъпва към фината му обработка. Най-вероятно в това отношение се следват установените традиции от периода на Първото българско царство (Тотев 1963, 83–92; Бонев 1983; Тотев 1993, 109–115). Грубото оформяне става с помощта на ножове, триони, длета и др., каквито са открити при разкопките на Шуменската крепост (Антонова 1995, 105, обр. 1081–19). За представената находка може да се твърди, че при нея липсва обработката с изземвачка, с която се извършва оформянето на вътрешността на гребача.

Обр. 4. Лъжица – кост. Фрагмент

Представените в настоящото съобщение прибори за хранене от Шуменската крепост могат най-общо да се поставят в хронологическите граници на XII – XIV в. Те са доказателство за сравнително високото ниво на битова култура на местното население през разглеждания период. Откриването им в сектори с нееднаква дълбочина е показателно за трайната им роля във всекидневния живот. Разликите във вида на материала, както и в начина на изработка, свидетелстват за използването им на трапезата не само на аристократичната прослойка от населението.

БЕЛЕЖКИ:

¹Изказвам благодарност на н. с. д-р Стела Дончева и на Тихомир Тихов от отдел "Средновековие" при РИМ-Шумен за предоставената информация и възможността да публикувам находките от фонда на музея.

² Подобна вилица се съхранява и във фонда на археологическия музей "Велики Преслав". Изображение и описание на находката вж. – В: Българският средновековен град. Технологии. Каталог. С., 1995, с. 96, обр. 314.

ЛИТЕРАТУРА:

- Антонова 1995:** В. Антонова. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995.
- Бонев 1983:** Ст. Бонев. Обработка на кост и производство на костени изделия в средновековна България (VIII-X в.). – Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен "Кандидат на историческите науки", София, 1983.
- Георгиев 1993:** П. Георгиев. Рядък хирургически инструмент. – Археология, 1993, 2, 47–53.
- Горянова 1993:** С. Горянова. Трапезата в стенописните и миниатюрните изображения в България в епохата на развития феодализъм. – В: Приноси към българската археология, II. София, 1993, 143–153.
- Константинов 2004:** К. Константинов. Прибори за хранене от Велики Преслав. – В: Преслав, т. 6. София, 2004, 273–280.
- Константинов 2006:** К. Константинов. Прибори за хранене и приготвяне на храна от Плиска. – В: Историкии, т. 1. Шумен, 2006, 275–283.
- Поляковская, Чекалова 1989:** М. А. Поляковская, А. А. Чекалова. Византия: быт и нравы. Свердловск, 1989.
- Станчев 1960:** Ст. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска. – ИАИ, XXIII, 1960, 23–67.
- Тотев 1963:** Т. Тотев. За обработката на кост в средновековна България. – Археология, 1963, 3, 83–92.
- Тотев 1993:** Т. Тотев. Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязаната кост през IX–X век. – В: Плиска–Преслав, т. 6. София, 1993, 109–115.
- Davidson 1952:** G. Davidson. Corinth, XII. New Jersey, 1952.

OBJECTS OF EVERYDAY LIFE FROM THE FORTRESS OF SHUMEN, TREASURED IN THE FUNDS OF REGIONAL HISTORICAL MUSEUM – SHUMEN KONSTANTIN KONSTANTINOV

(Summary)

Target of the present report are several specimens of cutlery, from the region of the fortress of Shumen, treasured in the funds of the Regional Historical Museum - Shumen. Two steel forks and two bone spoons, that bear the characteristics of the late medieval period in Bulgaria, have been examined analytically. They serve as a proof of the comparatively high level of culture of life of the local inhabitants during XII-XIV c. The differences in the kind of materials used, as well as in the method of workmanship are an evidence for the usage of these cutlery on the table of every particular social group.

ДВОРЦОВАТА БАНЯ НА ТЪРНОВСКИТЕ ЦАРЕ

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

Владетелите на България, особено през периода IX–X в., са обръщали изключително внимание на строителството на хигиенни съоръжения, поради което са имали специално отношение към тяхното използване. По тази причина в столиците и манастирите от това време са функционирали голям брой майсторски изградени бани. Всички те са свързани с резиденциите на българските канове, царските дворци и владетелски манастири в Плиска (Георгиев 1981, 28–34); (Георгиев 1982, 30), Аула на кан Омуртаг (Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981, 45–49), Велики Преслав (Акрабова-Жандова, Василева 1976, 258–268), Дръстър (Ангелова 1979, 170–171), Архиепископията-манастир при Голямата базилика в Плиска (Георгиев, Витлянов 2001, 53–57 и 78–84), Дворцовия манастир в Преслав (Георгиев 1983, 81–90); (Тотев 1998, 59–63) и манастира при Равна (Кузев, Попконстантинов, Георгиев, Мединцева 1983, 125–126).

Не така обаче стои въпросът с наличните данни за хигиенните навици на царете от Второто българско царство, на техните боляри и висши сановници. Колкото и да звучи странно, но до сега в нито един български град или крепост от XII–XIV в. не е открита баня, която може да се свърже с представител на столичната или провинциалната аристокрация. Изключение прави само банята (известна по-вече с името "Шишманова баня"), проучена в столичното подградие между цитаделите на хълмовете Царевец и Трапезица в престолния Търновград, която обаче има подчертано обществен характер (Алексиев 1993, 59–65).

При археологическите разкопки на Царския дворец в столичния Търнов не са открити хигиенни съоръжения. Проучени са единствено няколко канала и шахти, които са непосредствено свързани с тяхното функциониране. Установени са 2 отходни места (санитарни възли), ситуирани в южната част на сграда IV и в централната част на сграда II (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 85 и 59) (**Обр. 1–8, 11**). От първото отходно място е разкопана септичната шахта и канал за мръсната вода (**Обр. 1–6, 3; Обр. 6–1**), а за второто е направено само предположение, като е посочено трасето на канала, който го е обслужвал. Конкретни данни за съществуването на дворцова баня от споменатите про-

учвания не са представени. Почти пълното унищожаване на самите хигиенни съоръжения не дава възможност да се възстанови със сигурност плановата им схема и да се открият всички техни конструктивни елементи. Ето защо от особено важно значение за решаването на този въпрос е да се установи за какво точно са служили каналите в Царския дворец.

Безспорно е, че основната функция на трите канала, открити във вътрешността на Двореца, е да отводняват различните сектори на двора (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 59–60). Известно изключение прави канал № 5¹, който по начало е бил отводнителен, но се предполага, че впоследствие е било възможно той да е поемал и отпадни води от отходно място в сграда II (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 59) (**Обр. 1–5, 11**). Канал № 1 е разкрит извън очертанията на Царския дворец (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 85) (**Обр. 1–1**). Именно уточняване на предназначението му и изградените по неговото трасе допълнителни шахти, са пряко свързани с възможността да се докаже със сигурност съществуването на баня в Царския дворец.

Канал № 1 е трасиран на разстояние 0,50 м от външното лице на югозападната крепостна стена на Двореца (**Обр. 1–1**). Той има запазена дължина 11,50 м, дълбочина 0,20 м и ширина 0,30 м (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 85). Граден е от ломени камъни, споени с кал и е покрит с каменни плочи. Началото му е разрушено, но в долния си край той влиза в основата на западната стена на септичната шахта (**Обр. 1–6**). Канал № 2 излиза от шахтата с посока изток. Изграден е по същия начин като канал № 1, но има по-малко напречно сечение – 0,20 м х 0,25 м (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 85) (**Обр. 1–2**). Запазената му дължина е 18,60 м. Според проучвателите канал №1 е събирал повърхностните атмосферни води, стигащи се по северния склон на Патриаршията в посока югозападния ъгъл на Двореца (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 85).

Наличните данни за канал № 1 поставят под основателно съмнение определянето му като отводнителен канал. На първо място това е неговата конструкция. Ако каналът по цялото си протежение е изглеждал във вида, в който е запазен, а именно покрит с плочи, то за да поема повърхностни води, в началото му трябва да има голяма шахта, където да се влива всичката вода от склона, който между другото има площ от около 1200 кв. м. В този случай, дори и като се вземе предвид водата, която ще попие в терена е видно, че каналът би могъл да поеме съвсем малко количество от нея – т. е. само водата, която ще влезе в шахтата. Същевременно, при положение, че по-голямата част от водата няма да премине през канала и ще тече по склона към Двореца, е направо безсмислено изграждането на подобно

съоръжение. Тук е мястото да се посочи, че такава шахта при разкопките не е открита.

Ако все пак канал № 1 наистина е бил изграден с отводнителна цел, то той е трябвало да притежава съвсем друга конструкция, т.е. да няма никакво покритие по цялото си протежение. Така при прерязването на склона по диагонал в канала ще могат да се влеят всички атмосферни води, течащи по повърхността на терена. Каналът обаче е бил изцяло покрит с каменни плочи (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 85). Освен това неговото напречно сечение е твърде малко, за да може да поеме всичката вода от терени с такава голяма площ. Тук може да се отбележи и фактът, че ако канал № 1 е събирал повърхностни води от целия склон, то вкарването му в септичната шахта би довело до нейното запушване, защото канал № 2 няма да може да отведе водата, поради по-малкото си напречно сечение (**Обр. 1–2, 6**).

От друга страна липсата на отводнителен канал в този участък на склона би довела до проникването на подпочвена вода в първия етаж на сграда IV, който се е намирал на значителна дълбочина спрямо нивото на терена южно от Двореца. Същевременно ширината на дворцовата крепостна стена в този сектор през първи строителен период е била само 1 м (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, приложение 4). Във връзка с това трябва да се посочи, че в планировката на Царския дворец има една характерна особеност която не е коментирана до сега – през втория си строителен период (втора четвърт на XIII в. – средата на XIV в.) комплексът няма самостоятелна крепостна стена, с изключение на тази от север (**Обр. 1**). Всъщност всяка дворцова сграда с външната си фасада се явява част от крепостната стена, а чрез долепването на всички сгради се оформя непрекъснатия затворен план на Двореца. Единствено зад сграда IV има изградена отделна крепостна стена (**Обр. 1–8**). Между крепостната стена и югозападната стена на сградата е оставен коридор с ширина от 1 до 2 м и дължина 26 м (**Обр. 1–9; Обр. 3–9**). Неговото предназначение до момента не е обяснено. Този коридор всъщност е т. нар. "английски двор" – изолиращо помещение, което не е позволявало на влагата, проникваща през крепостната стена да избива във вътрешността на сграда IV. Водата, която е попадала в това помещение, е попивала в земята или се е изпарявала през отдушници, без да може да премине през втората стена, която всъщност затваря сграда IV от югозапад (**Обр. 1–8, 9; Обр. 2–6, 9**). Именно по този начин е бил решен проблемът с атмосферните и подпочвени води, които са се стичали по склона и са достигали до югозападната крепостна стена на Двореца, без да има необходимост от направата на специален външен отводнителен канал.

Направените наблюдения и изводи, както и фактът, че ни-

къде на друго място в проучените части на цитаделата на хълма Царевец няма канали, които да са служили за отводняване на незастроени терени, показва, че канал № 1 е имал съвсем друга функция. Липсата на големи сгради и комплекси в близост до югозападната и западна крепостна стени показва, че канал № 1 несъмнено е обслужвал именно Царския дворец (**Обр. 1-1**). Самият канал не може да е отвеждал излишната вода от водохранилище, защото такова в тази част на Двореца няма. Възможността за локализиране на производствено съоръжение в западната половина на Царския дворец, с което да се свърже каналът, е напълно изключена с оглед конкретните резултати от разкопките. От друга страна трасирането на канала извън очертанията на комплекса показва, че съоръжението, от което е започвал, се е намирало в горните етажи на сградите, долепени до вътрешното лице на крепостната стена. В случая това може да е единствено сграда IV (**Обр. 1-8**), тъй като в съседната ѝ от север сграда V се е намирала тронната зала на търновските царе.

Отхвърлянето на всички възможни варианти за предназначението на канал №1, позволява да се твърди, че той е използван за отвеждане на мръсната вода от хигиенно съоръжение, намиращо се в западната част на сграда IV. Предвид фактът, че санитарният възел се е намирал в другия край на сграда IV, точно до Южната порта на комплекса (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 59 и 85) (**Обр. 1-6, 10**), най-достоверно остава предположението за съществуването на дворцова баня, отводнявана от канал № 1.

Канал № 1 е трасиран край югозападната стена на Царския дворец, от вътрешната страна на която е разположена сграда IV (**Обр. 1-1, 8**). Централното и най-голямо помещение в долния етаж на сградата вероятно е използвано за стопански цели или като склад, а от източната му страна е имало голямо преддверие, с вход откъм Южната порта на Двореца (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 109) (**Обр. 1-8**). В западната част на сградата се намират 3 печи, които са оформяли кухненския блок (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 108-109) (**Обр. 1-7; Обр. 4-1, 2**). От запазения край на канал № 1 до помещението с пещите разстоянието е 22,50 м (**Обр. 1-1, 7**). Самото помещение с пещите, както и почти цялата сграда IV, са разположени на най-малко 4 м по-ниско от терена извън югозападната крепостна стена, поради което в долната си част тя всъщност се явява подпорна спрямо стръмния склон от юг на Двореца (**Обр. 3-5, 8**). По тази причина подът на втория етаж на сграда IV, където е била разположена царската трапезария, е оставал наравно с нивото на склона южно от крепостната стена. Именно в този по-висок терен е трасиран канал № 1 (**Обр. 3-4**). Така най-вероятното място, от където би могъл да започва каналът е помещение от втория етаж на сграда

IV, разположено точно над пещите на кухнята (**Обр. 2-1, 2; Обр. 4-1, 2**). Явно е, че точно това помещение е било използвано за направата на банята в Царския дворец в Търновград.

РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ДВОРЦОВАТА БАНЯ

Направата на реконструкция на баня, от която е запазен само каналът за отпадните води е трудна задача. Размерите на помещението, над което се е намирала банята, обаче дават възможност не само да се очертае нейният план, но и да се възстанови отоплителната ѝ система (**Обр. 1-7; Обр. 2-1, 2**). Изключително ценни сведения в тази посока се съдържат в счетоводната книга на Антонио Барбери, който е бил касиер на Зеления граф – Амедей VI Савойски по време на неговия поход в България през 1366–1367 г. При престоя на графа в Месемврия през есента на 1366 г. Антонио Барбери "...Заплатил тем же Джовани Форнари деньги, которые был ему должен за нижеперечисленные вещи, которые он приказал сделать по поручению Господина в Месемврии, и, во первых за извесь, купленную для сооружения камина в комнате, находящейся в доме Господина Месемврийского, и другога камина в бане (in relu) указанного дома; за побелку стен этой бани – 2 фл., за ткань, купленную за окон той же бани, – 1 фл., за 500 гвоздей, купленных для того же – 15 сер. дук. монетой Месемврии, строителям, сделавшим вышеуказанное, – 1 фл., за клей, купленный для склейки указанных окон, – 15 серебряных дукатов..." (Горина 1973, 244). Цитираните подробни данни показват как точно е изглеждала владетелска баня, построена на територията на средновековна България през XIV в. Банята на Зеления граф в Несебър се е отоплявала с камина, намираща се в самото помещение. Стените са били измазани с хоросан, а няколкото прозореца са снабдени със стъкла и пердета.

При досегашните археологически разкопки на средновековни обекти от периода XII–XIV в. в България е открита само една баня, свързана с представител на висшата власт. Това е банята в епископския манастир "Св. Йоан Продром" в Източните Родопи (Овчаров, Хаджиева 1992, 24–25) (**Обр. 7**). Тя има съвсем опростено устройство (**Обр. 8**). Представлява самостоятелна постройка с 2 помещения – съблекалня и къпалня (**Обр. 8-1**), изградена точно до двореца на епископа (Овчаров, Хаджиева 1992, 24) (**Обр. 7-1**). Банята няма подподово отопление и съответно огнище за подгриване на водата. Отоплявала се е с мангали, а горещата вода е подавана по водопровод от магерницата, където е била загрявана. Това е стар маниер на строителство, използван още през римската епоха, когато малките домашни бани са строени в близост до кухните, за да се използва топлината от техните пещи (Георгиев 1981, 31). Мръсната вода от банята е отвеждана чрез канал от каменни плочи (**Обр. 8-2**).

Крайно оскъдните данни за строителството и използването на бани по времето на Второто българско царство могат да се допълнят с примери от съседните държави за периода XII–XIV в. Строителството на бани в дворци и резиденции е било обичайно с оглед хигиенните изисквания на владетелите и висшата аристокрация през средните векове в страните от Изтока, на Балканския полуостров и в Русия. Изцяло запазени или проучени при археологически разкопки са банята в двореца на Багратидите в Ани, Армения (XI–XII в.) (Халпахчян 1960, 223) (**Обр. 10**), дворцовата баня в Дманиси, Грузия (XIII–XIV в.) (Мусхелишвили 1940, 271–272) (**Обр. 11**), банята в Митрополията в Киев, Русия (XI–XII в.) (Георгиев 1981а, 106) (**Обр. 9**), банята до двореца във владетелската резиденция Чрнче, Сърбия (XIV в.) (Микулчик 1982, 132–133), банята в манастира „Св.Йоан Продром“, Византия (XI–XIV в.) (Овчаров 1992, 25) (**Обр. 7**), както и споменатите вече бани в дворците и манастирите на владетелите от Първото българско царство.

ПЛАН. Представените сведения, данни, наблюдения и изводи позволяват да се направи почти пълна реконструкция на банята в Двореца на българските царе в Търновград, функционирала през XIII–XIV в. Дворцовата баня е била разположена на втория етаж в западния край на сграда IV (**Обр. 2–1, 2**). Под нея остава помещението с трите пещи. То има неправилна форма, защото е вмъкнато между южната фасада на сграда V и разрушената северна част на сграда IV, а от запад е затворено със самостоятелна крепостна стена (**Обр. 1–7; Обр. 4–2**). Пещите са предпазени от просмукване на подпочвена вода чрез изолационния коридор на сградата (**Обр. 3–6, 8**). Банята обаче е разполагала с по-голяма площ, тъй-като заема и пространството над коридора, който не е продължавал във височина през етажите на сградата (**Обр. 2–1, 9**).

Банята е имала неправилен план, обхващащ 2 помещения (съблекалня и къпалня), разположени последователно. Вътрешните размери на източното помещение, което е служило за съблекалня, са: южна стена 6,30 м; западна стена 5 и след чупка в северна посока още 3,30 м; източна стена 5 м; северната стена се издава навътре под прав ъгъл с дължина 2,65 м и след ъгъла още 2,30 м (**Обр. 2–1**). Къпалнята (западното помещение) е свързана със съблекалнята посредством коридор, дълъг около 2 м, и има дължина на северната и южната стена по 2,80 м, а на останалите стени 3,80 м (**Обр. 2–2**). Разполагането на банята на етаж, който е бил на едно ниво с терена от външната ѝ страна показва, че не е било възможно оставянето на прозорци в крепостната стена (**Обр. 3–2**). За проветрение на къпалнята са използвани отдушници към покрива, докато съблекалнята е имала

прозорци, обърнати към вътрешния двор на Двореца.

ОТОПЛЕНИЕ. Банята не е имала подподоово отопление. Такова не е било необходимо, защото под нея се намира помещението с пещите (**Обр. 1–7; Обр. 3–5**). Освен това през средата на банята са преминавали комините на двете големи пещи (**Обр. 3–7**), а до северната стена – коминът на малката пещ (**Обр. 1–7**). Независимо от това може с основание да се предположи, че в самата баня е имало камина, какъвто е случаят с банята в Месемврия (Горина 1973, 244). Камината е била с отделен комин, вместен между двата комина на големите пещи (**Обр. 1–4**). По този начин се е получил масивен отоплителен блок, включващ камината и трите комина, който е разделял банята на 2 помещения. Съблекалнята е имала връзка с голямата зала на втория етаж на сграда IV, използвана за царска трапезария (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 109) (**Обр. 1–2, 6**). Наличието на отоплително съоръжение в предното помещение навежда на мисълта, че е възможно то да е служило и за потилня (**Обр. 2–2, 4**). Камината явно се е палела откъм съблекалнята. Вратата към къпалнята се е намирала между отоплителния блок и южната стена на банята, където е оставало разстояние от около 1 м.

ВОДОСНАБДЯВАНЕ. Банята не е разполагала с водопроводна инсталация. Водата е била носена от водоизточници извън очертанията на Двореца. Сгриването на водата е ставало в метални съдове, поставени на камината в банята.

КАНАЛИЗАЦИЯ. Банята е имала само един външен канал за отвеждане на мръсната вода (**Обр. 2–5; Обр. 3–4**). Той е събирал водата, стичаща се по улей, оформен в пода край една от стените на къпалнята, подобно на банята в манастира "Св. Йоан Продром" (Овчаров 1992, 25) (**Обр. 8–1**). Логично е да се допусне, че в къпалнята е имало и вана, както например в дворецовата баня в арменската столица Ани (Якобсон 1946, 273) или в банята в Дманиси, Грузия (Мусхелишвили 1940, 273). Мястото на ваната може да се търси до северната стена на къпалнята (**Обр. 2–3; Обр. 3–3**). Разполагането на банята на втория етаж на сграда IV е позволило каналът да бъде изведен директно извън очертанията на Двореца, чрез прокарането му през ширината на югозападната крепостна стена (**Обр. 3–4**). След това той е трасиран в терена южно от Двореца, който е оставал на едно и също ниво с пода на банята, и е продължавал надолу по склона в югоизточна посока. Начинът на отводняване на дворецовата баня посредством самостоятелен канал е засвидетелстван и при банята в манастира "Св. Йоан Продром" (Овчаров 1992, 25) (**Обр. 8–2**), баня I в града на Златната орда Стария Орхей /14 в./ (Барня, Зиливинская 1988, 9), баня № 2 в Болгар, столицата на Волжка България (XIV в.) (Хованская 1952, 398) и др.

В първите 26 м след банята каналът е изцяло разрушен, включително и в участъка, където е преминавал през крепостната стена. Запазената част от него се насочва към септичната шахта, долепена към южната крепостна стена и до Южната порта на Двореца (**Обр. 1-6; Обр. 6-1, 2**).

Продължението на канал № 1 след септичната шахта не е проследено. Според проучвателите на Двореца от тази шахта излиза съвсем друг канал № 2, който има по-малки размери от канал № 1 (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 85) (**Обр. 1-2**). Същевременно на 12 м източно от края на канал № 1 е открит канал № 3. За него обаче е отбелязано, че е от трасето на канал № 4, отводняващ южната част на вътрешния двор на Двореца (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 85-86) (**Обр. 1-3, 4; Обр. 5-1**). За канал № 3 не са представени данни за размерите и за начина на градеж. Ако обаче се проследи посоката на канал № 1, се вижда, че тя съвпада с трасето на канал № 3 (**Обр. 1-1, 3**). Същевременно канал № 4 е насочен встрани от видимия участък на канал № 3 (**Обр. 1-3, 4**).

Връзката между тези три канала не е установена със сигурност, защото в един от етапите на разширение на Двореца, точно на това място, е издигната новата Южна порта (**Обр. 1-10**), а от изток е направено масивно стълбище, водещо към нея (**Обр. 5-2**). Проследяването на трасетата на тези канали, начинът на изграждане и строителните материали показват, че всъщност става въпрос за отделни съоръжения, построени по различно време. Впоследствие те са били включени в една обща канализационна система, обслужваща южната част на Царския дворец (**Обр. 1-1, 2, 3, 4, 6**).

Въз основа на наличните данни и проследяване посоката на трасетата на отделните канали може да се приеме, че при фундаментирането на западната и южната стена на Южната порта (**Обр. 1-10**), и вкопаването на стълбището пред нея в терена, е бил прекъснат канал № 1 (**Обр. 1-1**). Неделима част от неговото трасе в източна посока е посоченият вече канал № 3 (**Обр. 1-3**). Така се очертават двата сектора на един и същи канал – каналът за мръсната вода на дворцовата баня. След прекъсването на канала на банята е бил направен канал № 2 (**Обр. 1-2**). Той е заобикалял новата Южна порта от външната ѝ страна (**Обр. 1-10**) и е свързал канал №1 с останалата част от неговото трасе – в случая канал №3 (**Обр. 1-1, 3**). По този начин е било възстановено оттичането на мръсната вода от банята по източния склон на хълма. Едновременно със строителството на новата Южна порта е била изградена и сграда II, край чиято южна фасада е преминавал каналът (**Обр. 1-10, 11**). Точно при нейния югозападен ъгъл се намира края на канала на банята, а неговото продължение надолу по склона, към

източната крепостна стена на цитаделата, не е проучено.

Впоследствие, в ъгъла между новата Южна порта и южната крепостна стена на Двореца, е била изградена септичната шахта (**Обр. 1-6; Обр. 6-1, 2**). При нейното строителство каналът на банята отново е бил прекъснат (**Обр. 1-1**). Този път това е направено, за да се вкара каналът в самата шахта, като част от трасето му остава зазидано в нейните стени (**Обр. 1-6**). По този начин той вече е събирал водата и от тази шахта, която е обслужвала санитарния възел на Двореца, разположен също на втория етаж на сграда IV, но в нейния южен край. Изглежда, че във връзка с изграждането на септичната шахта е направена контролна шахта № 2. Тя е служила за почистването на канал № 2, поемал мръсната вода и отпадъците от септичната шахта, а също така и на канал № 4, който е отводнявал южната част на вътрешния двор на Двореца (**Обр. 1-12**). Шахтата има размери 0,45 м x 0,50 м и е изградена от камъни и бял хоросан. Контролната шахта е разположена на около 10,50 м източно от септичната шахта.

Банята в Царския дворец в Търновград не следва обичайната практика при строежа на такива съоръжения от това време. Особено при нея е това, че тя не е самостоятелна постройка, а е изградена на втория етаж на една от сградите в комплекса и е имала пряка връзка с дворцовата трапезария (**Обр. 1-1, 2, 6**). Банята е с опростено двуделно разпределение – съблекалня и къпалня (**Обр. 2-1, 2**); няма подподово отопление, но разполага със собствена камина (**Обр. 2-4**); липсва водопроводна инсталация и има отделен канал за мръсната вода (**Обр. 2-5**). С този си план и вид тя се отличава от традиционните бани, строени според класическата римска традиция (**Обр. 9; Обр. 10; Обр. 11**), явявайки се много опростен техен вариант, съобразен с наличните условия: липса на постоянен водоизточник и изграждане в съществуваща вече сграда, след основно преустройство на помещенията.

ДАТИРОВКА. Строежът на дворцовата баня най-вероятно е синхронен с времето на изграждане на помещението с пещите или е малко по-късен. Самите пещи са отнесени към втория строителен период на Двореца, датиран към времето на цар Иван Асен II (1218–1241 г.) (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 63). Банята е функционирала без прекъсване през останалото време от съществуването на Двореца до 1393 г., като временните разрушавания на трасето на канала за мръсната вода със сигурност не са били причина за преустановяване на нейното използване.

* * *

Строежът на бани във владетелските дворци и резиденции е било обичайна практика през XII–XIV в., засвидетелствана във Византия (Бокачо 1980, 177); (Овчаров, Хаджиева 1992, 24–25),

България (Горина 1973, 244), Сърбия (Микулчик 1982, 132), Русия (Георгиев 1981а, 106), Армения (Халпахчян 1960, 216, 223) и Грузия (Мухелишвили 1940, 270–276). Това показва, че дворцовата баня в Търновград не е изключение, а по-скоро правило, което е било прилагано при планировката и строителството на царските и болярски дворци в средновековна България (Георгиев 1982, 21). Включването на банята в етажа на сградата, където е разположена царската трапезария, също е характерно за духа на епохата, тъй като организираните приеми, празници, тържества, игри и забавления са били пряко свързани и с двете дворцови помещения (Георгиев 1981, 31); (Хованская 1952, 384); (Барня, Зиливинская 1988, 4); (Андреев 1992, 121–123).

Дворцовата баня в столичния Търновград е добър пример за хигиенните навици и културата на българските царе и техните семейства. Този извод се явява важно свидетелство и ценна подкрепа на оскъдните данни за строителството и използването на бани по времето на Второто българско царство. От тази гледна точка строителството на столичната дворцова баня се явява пряко доказателство за функционирането на такива хигиенни съоръжения и в другите владетелски резиденции в българските градове през XIII–XIV в.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Номерацията на каналите и шахтите е въведена от мен за улеснение при представянето на различните съоръжения.

ЛИТЕРАТУРА:

Акрабова-Жандова, Василева 1976: И. Акрабова-Жандова, Д. Василева. Баня във Вътрешния град на Преслав. – В: Преслав, т. II, 1976, 258–268.

Алексиев 1993: Й. Алексиев. "Шишмановата баня" във Велико Търново. – В: Международна здравна фондация "Св. Пантелеймон". В. Търново, 1993, 59–65.

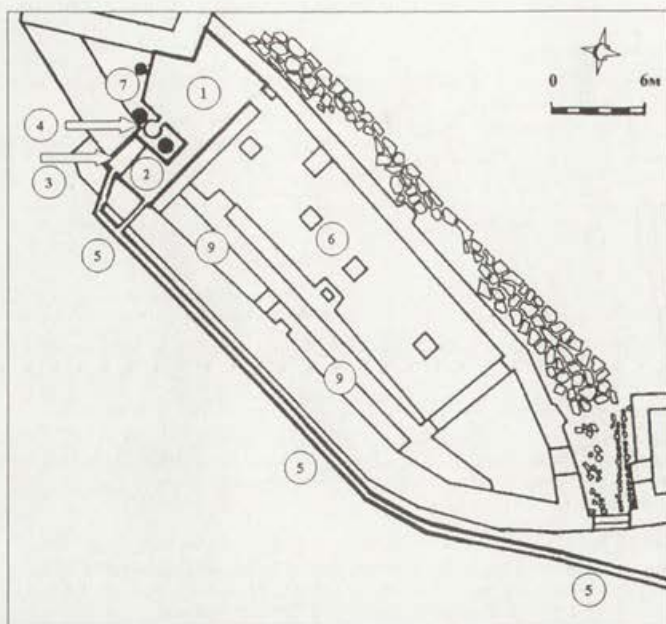
Ангелова 1979: С. Ангелова. Разкопки на Дурусторум-Дръстър. – АОР през 1978 г. С., 1979, 169–172.

Андреев 1992: Й. Андреев. Всекидневието на българите през XII–XIV век. С., 1992.

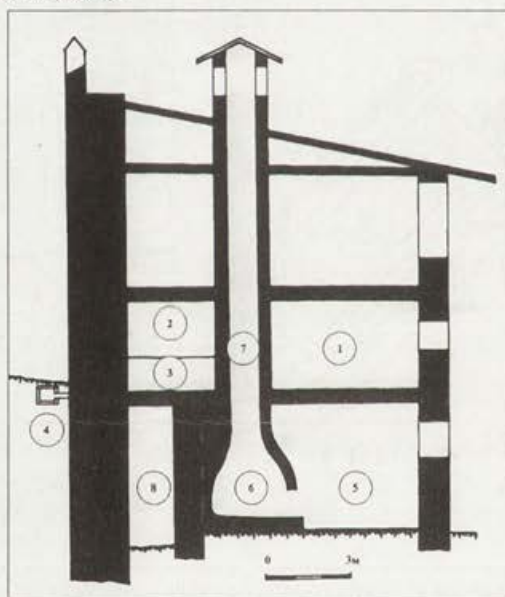
Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981: В. Антонова, Цв. Дремсизова-Нелчинова. Аулт на хан Омуртаг. С., 1981.

Барня, Зиливинская 1988: П. Барня, Е. Зиливинская. Бани Старого Орхей. – В: Средновековные памятники Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев, 1988, 4–27.

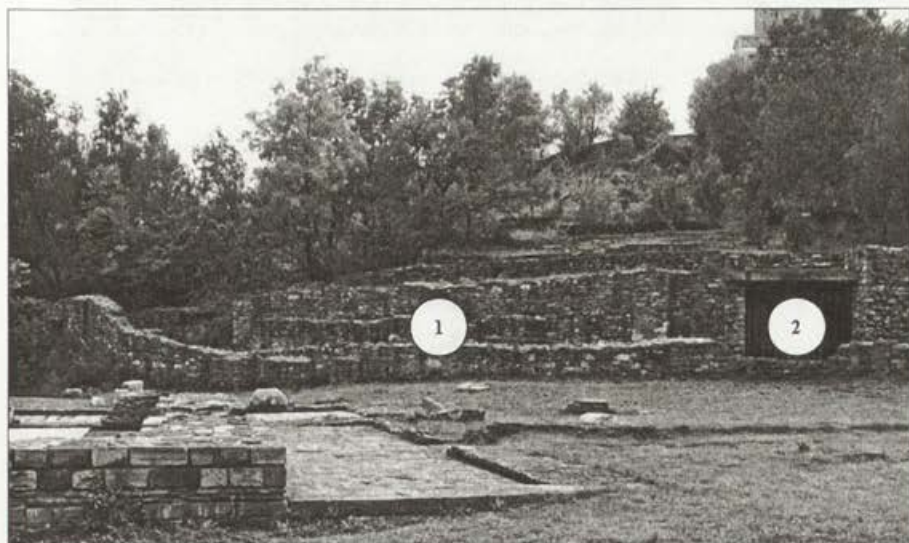
- Бокачо 1980:** Дж. Бокачо. Декамерон. С., 1980.
- Георгиев 1981:** П. Георгиев. Двуделна баня от Дворцовия комплекс в Плиска. – МПК, XXI, 1981, 4, 28–34.
- Георгиев 1981а:** П. Георгиев. К вопросу о древнерусских банях. – СА, XLIII, 1981, 4, 100–108.
- Георгиев 1982:** П. Георгиев. Ранносредновековни български бани VIII–X век. (Автореферат на кандидатска дисертация). С., 1982.
- Георгиев 1983:** П. Георгиев. Манастирска баня в Преслав. – В: Преслав, т.3, 1983, 81–90.
- Георгиев, Витлянов 2001:** П. Георгиев, С. Витлянов. Архиепископията–манастир в Плиска. С., 2001.
- Георгиева, Николова, Ангелов 1973:** С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов, т. I. С., 1973, 39–166.
- Горина 1973:** Л. Горина. Материали дневника Антона Бербери по истории Болгарии и Византии в XIV в. – Byzantinobulgarica, IV, 1973, 229–251.
- Кузев, Попконстантинов, Георгиев, Мединцева 1983:** Ал. Кузев, К. Попконстантинов, П. Георгиев, А. Мединцева. Разкопки на старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. – АОР през 1982 г. Плевен, 1983, 125–126.
- Микулчик 1982:** И. Микулчик. Старо Скопје со околните тврдини. Скопје, 1982.
- Мухелишвили 1940:** Л. Мухелишвили. Разкопки в Дманиси. – СА, II, 1940, 6, 258–286.
- Овчаров, Хаджиева 1992:** Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на архиепископията Ахридос /XI–XIV в./. – В: РПР, XXIV, 1992.
- Тотев 1998:** Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. С., 1998.
- Халпахчян 1960:** О. Халпахчян. Средновековные бани Армении. – СА, XXII, 1960, 1, 215–229.
- Хованская 1952:** О. Хованская. Бани города Болгара. – МИА, 1952, №42, 384–415.
- Якобсон 1946:** А. Якобсон. Истории средневековой архитектуры в Крыму, III. Средновековные бани Херсонеса. – СА, VIII, 1946, 261–278.

Обр. 2. План на дворцовата баня – реконструкция Е. Дерменджиев. 1. Съблекалня. 2. Къпалня. 3. Вана. 4. Камина. 5. Канал № 1 за мръсната вода. 6. Складово помещение под царската трапезария. 7. Комини на кухненските пещи. 8. Хидроизолационен коридор.

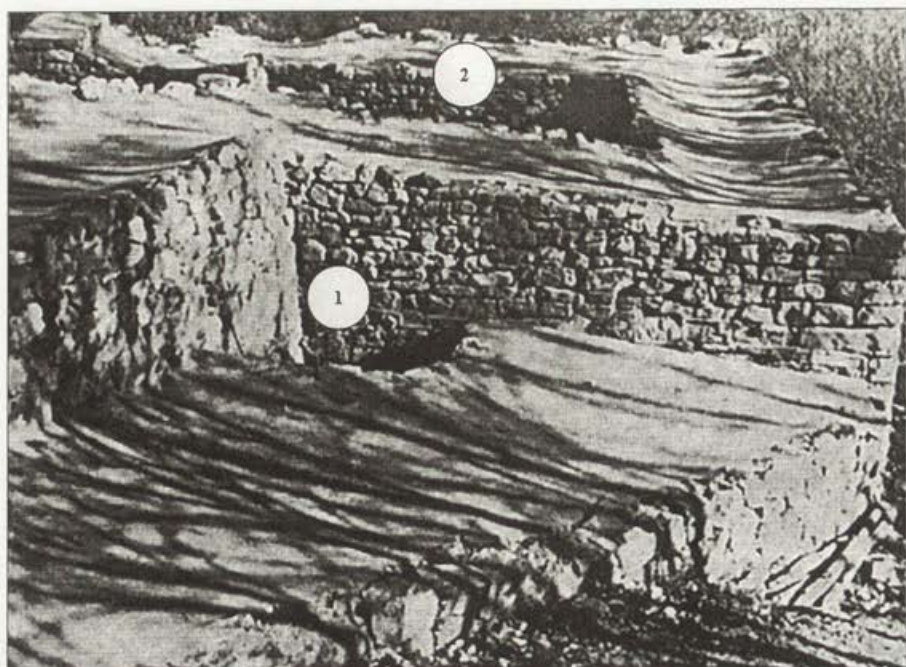
Обр. 3. Разрез на дворцовата баня – реконструкция Е. Дерменджиев. 1. Къпалня. 2. Съблекалня. 3. Вана. 4. Канал № 1 за мръсната вода. 5. Помещение с кухненски пещи. 6. Кухненска пещ. 7. Комин на кухненската пещ. 8. Хидроизолационен коридор.

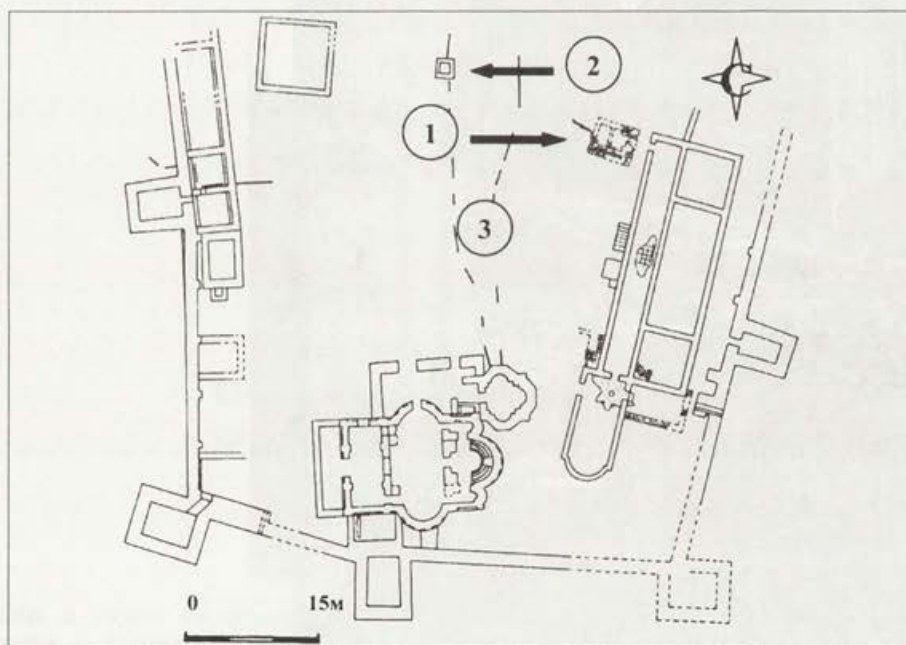
Обр. 4. Сграда IV с помещението с трите кухненски пещи – поглед от североизток.
1. Сграда IV. 2. Пещи.

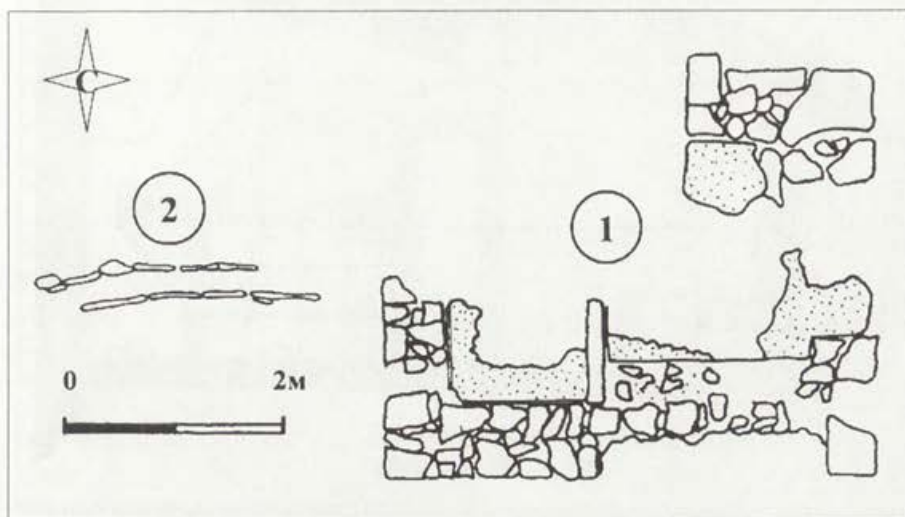
Обр. 5. Канал № 3 – поглед от изток (по С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов).
1. Канал № 3. 2. Южна порта.

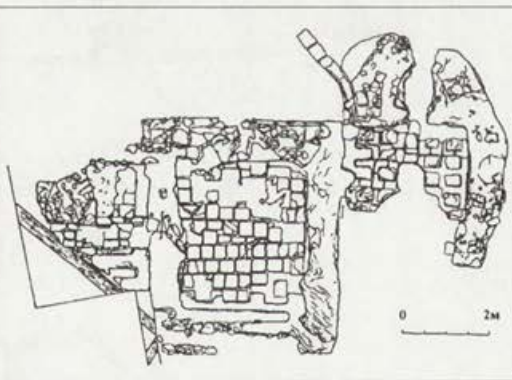
Обр. 6. Септичната шахта на санитарните възли – поглед от запад (по С. Георгиева, Я.Николова, Н.Ангелов). 1. Септична шахта. 2. Южна порта.

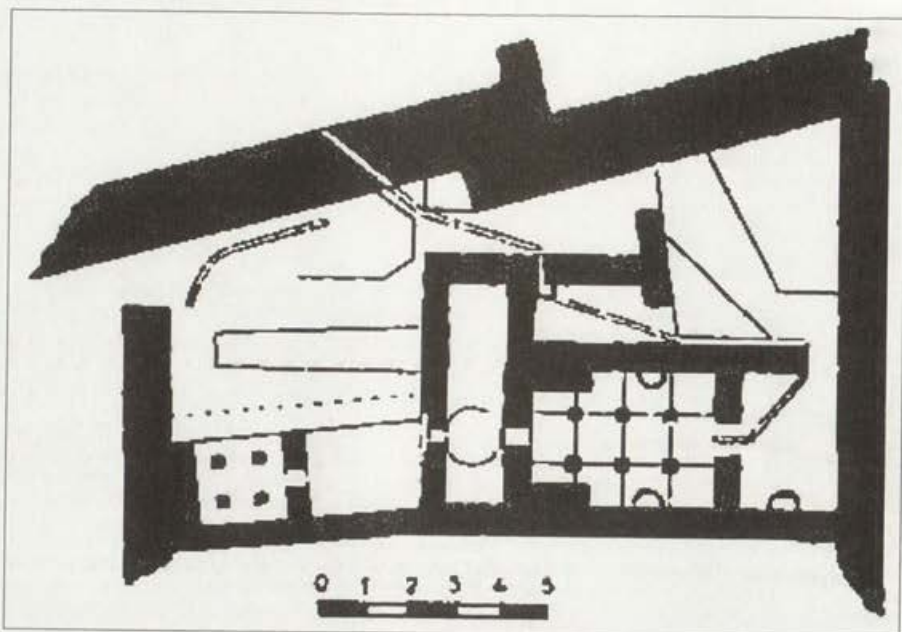
Обр. 7. Манастирът "Св. Йоан Продром" – реконструкция (по Н. Овчаров, Д. Хаджиева). 1. Баня. 2. Кладенец. 3. Водопроводи.

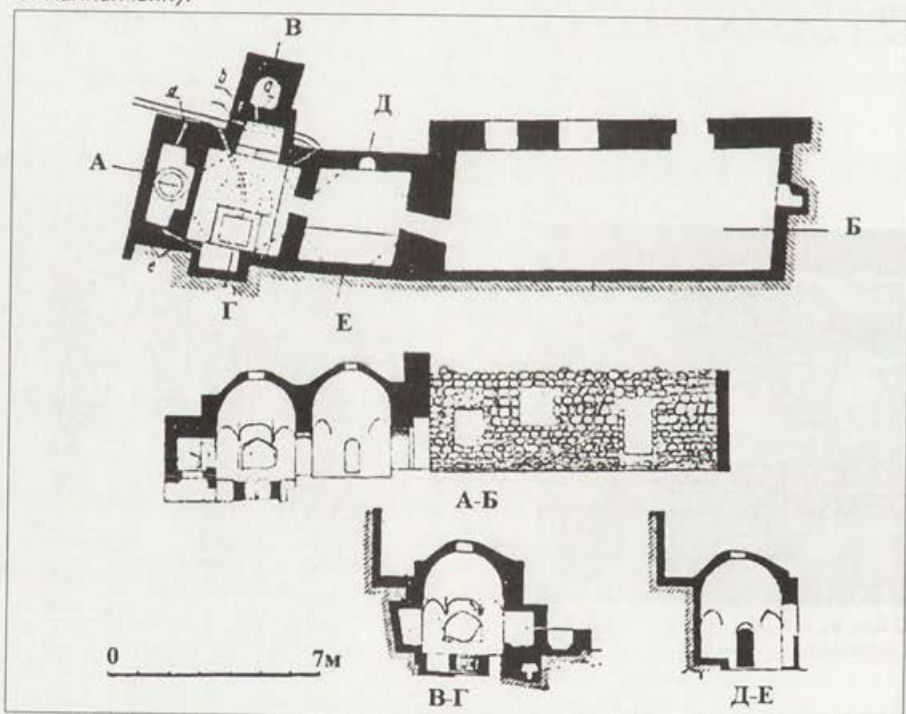
Обр. 8. План на банята в манастира "Св. Йоан Продром" от XI–XIV в. (по Н. Овчаров, Д. Хаджиева). 1. Баня. 2. Канал.

Обр. 9. Изглед и план на банята в Митрополията в Киев от XI–XII в. (по П. Георгиев).

Обр. 10. План на дворцовата баня от XI–XII в. в столицата на Армения Ани (по О. Халпахчян).

Обр. 11. План и разреди на дворцовата баня от XIII–XIV в. в грузинския град Дманиси (по Л. Мухелишвили).

LA SALLE DE BAIN DES ROIS BULGARES

EVGUENI DERMENDJIEV

(Résumé)

Dans l'article sont présentées des données pour la situation, le plan et les éléments constructifs de la salle de bain au Palais des rois bulgares dans la capitale Tarnovo. A la base de l'analyse faite des données concrètes et les parallèles cités avec de pareilles constructions d'hygiène se trouvant dans des pays voisins de la Bulgarie médiévale est exposée une reconstruction entière de la salle de bain royale.

La salle de bain se trouvait au second étage du grand édifice situé dans la partie sud-ouest du Palais. Elle était disposée à côté de la salle à manger royale et au-dessus de la salle avec les deux fours de cuisine. La salle de bain royale avait un vestiaire et un bain qui, probablement, était munie d'un baignoire. Pour le chauffage servaient les cheminées des fours de cuisine qui traversaient la salle de bain et, peut-être, une cheminée, construite dans le vestiaire. Il n'y avait pas une installation de canalisation. La canalisation comprenait un canal tracé du côté de la partie extérieure de la muraille fortificative du palais. La salle de bain était construite pendant le second quart du XIII s. et avait fonctionné tout le temps jusqu'à la fin du XIV s.

La salle de bain du palais dans la capitale Tarnovo représente un bon exemple des habitudes hygieniques et la culture des rois bulgares et de leurs familles. Cette conclusion s'avère un témoignage important et un support de valeur des données insuffisantes au sujet de la construction et l'usage de bains à l'époque du Second royaume bulgare. De ce point de vue la construction de la salle de bain du palais est une preuve directe pour le fonctionnement de pareilles installations d'hygiène aussi dans les autres residences souveraines dans les villes bulgares aux XIII-XIV ss.

РОЛЯТА НА СКЪПИТЕ ТЪКАНИ, ДОНЕСЕНИ В КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ 1213 Г. ОТ БЪЛГАРСКА ПРИНЦЕСА ЗА СВАТБАТА Й С ИМПЕРАТОР АНРИ ФЛАНДЪРСКИ

ИВАН ЧОКОЕВ

През първите четири години от своето управление цар Борил (1207–1218) води твърде активна военна политика срещу Латинската империя. След края на 1211 г. обаче, в резултат на претърпените поражения, той прекъсва конфронтацията с константинополския владетел. От друга страна, трябва да се подчертае и факта, че по същото време рицарски войски никога не успяват да преминат Стара планина, докато в Никея те достигат чак до турската граница и опустошават почти цялата страна (Данчева-Василева 1985, 80–106; Божилов 1985, 70–72)! Все пак напрегнатите военни действия на Балканския полуостров и Мала Азия, при които част от кръстоносците поемат обратно на Запад, а други стават ренегати, принуждават Латинската империя коренно да промени политиката си към съседните държави. За да продължи своето съществуване тя преминава към преговори и установяване на мирни, дори съюзни отношения с тях, скрепени с династични бракове. Племенници на константинополския император Анри Фландърски (1205–1216) са омъжени за никейския владетел Теодор Ласкарис и българския цар Борил (Примов 1946–1947, 33–35; Златарски 1940, 308, 320; Данчева-Василева 1985, 104–106; Божилов 1985, 72). Първи подобен брак обаче, и то преди да се установят нормални отношения между Латинската и Никейската империи, е този между самия Анри и една българска принцеса. Тази владетелска сватба, осъществена през 1213 г., вече многократно е коментирана от историците медиевисти (Шишков 1873, 211; Иречек 1978, 287; Златарски 1940, 308–310; Примов 1946–1947, 26–28, 34–35; Цанкова-Петкова 1970, 164–166; Данчева-Василева 1985, 105; Божилов 1985, 72, 93–94). Пет средновековни извора от западноевропейски произход, датиращи от XIII–XIV в., споменават за интересуващото ни събитие. Някои посочват, че младоженката била дъщеря на цар Борил (*Chronica Alberici monachi* 1874, 886; *Danduli* 1938–1939, 285), а други – дъщеря на цар Калоян (*Buchon* 1828, 290–291; *Mouskés* 1838, v. 23085–23091, p. 405). Робер дьо Клари пояснява, че тя е „*bele fille*“, т. е. „доведена дъщеря“, както отбелязва в българския превод Б. Примов (Примов 1946–1947, 27)¹. Всъщност след венчавката на цар Борил с калояновата вдовица

въпросната латинска императрица вече се явява негова доведена дъщеря, макар че по пряка кръвна връзка те са първи братовчеди (Шишков 1873, 211; Златарски 1940, 309; Божилов 1985, 93–94). В случая обаче не това е важното. Интерес за нашето изследване представляват подробностите, които дава Робер дьо Клари за изпращането на българската принцеса към Константинопол. В описанието на събитието, макар и направено по чужди сведения, разказвачът обръща особено внимание на количеството и качеството на тъканите: "...и нареди да ѝ дадат шестдесет коня, натоварени с богатство, злато и сребро, с копринени платове и разкошни накити; нямаше кон, който да не беше покрит с червен копринен плат, който беше толкова дълъг, че се влачеше седем или осем стъпки зад всеки кон. И макар че пътуваха през кал и по лоши пътища, никой от копринените платове не беше скъсан – всичко беше запазено в изящество и благородство" (Петров, Гюзелев 1978, 93)².

Първият въпрос, който съвсем естествено възниква е: възможно ли е по това време българският царски двор да е разполагал с толкова голямо количество представителен текстил? От разменените само десетина – петнадесет години преди това писма между папа Инокентий III и българите добре се вижда, че в хода на дипломатическите преговори, цар Калоян (1197–1207) изпраща в Рим извънредно скъпи тъкани, сред които и от един от най-ценените видове копринени платове по онова време – екзамит или самит (Петров, Гюзелев 1978, 41, 44; Фехнер 1977, 136, 139). Безспорно луксозните тъкани са били набавяни най-вече по пътя на търговията. Скъпи тъкани и одежди попадали в България и като военна плячка, и то още от началото на освободителните военни действия срещу Византия (Гръцки извори 1983, 30). Много текстилни материали вероятно са предадени на българите за оказаната от цар Калоян военна помощ на византийските градове в Тракия срещу латинците. За притежаването на скъпи текстилни изделия от гражданите по тези места конкретно може да се съди от думите на неизвестния латински автор, оставил сведения за разграбването на богатите тракийски градове по време на Третия кръстоносен поход. Натрупаното през 1189 г. от рицарите било толкова много, че "старателно изработени килими и копринени дрехи" не се смятали за някаква ценност (Петров, Гюзелев 1978, 17).

Като се връщаме отново към по-горе цитираното от Робер дьо Клари е важно да отбележим, че в българския превод на този текст е използвано словосъчетанието "копринен плат" ("копринени платове") за предаването на различни термини за копринени тъкани употребени в старофренския текст (Примов 1946–1947, 27–28; Петров, Гюзелев 1978, 93). Някои от тях обаче в

него са отбелязани като "samit" (Примов 1946–1947, 28), т.е. това е плат, известен като екзамит или самит. Той е бил един от най-скъпите и ефектни от онова време (Фехнер 1977, 136, 139). Точно такива тъкани, както бе вече посочено, цар Калоян е изпращал в Рим (Петров, Гюзелев 1978, 41, 44)³. Тук най-общо се стига и до въпроса за ролята и мястото на скъпите тъкани в живота на средновековните общества.

През вековете латинският Запад не само приема голямо количество от византийските, а и въобще източни изящни платове, но и директно подражава на Константинопол в тяхната употреба. Влиянието се чувства не само в светския живот, особено в дворцовите церемонии, но и в използването на блестящи копринени одежди при богослужението. С представителните коприни се придавал тържествен вид на интериора на храмовете, украсявали се кориците на латинските ръкописи. Най-вероятно от ранни времена част от скъпите коприни съзнателно са били определяни за обвиване мощите на светци (Muthesius 1997b, 119, 145). От оцелелите текстили, и от данните в църковните инвентарни описи в Западна Европа, датирани между VIII и XII в., се вижда, че около 1200 г. няколкостотин храма са имали множество дарители, щедро оставяли изящни византийски коприни за техните съкровищници. Тези благодетели са били императори, високопоставени църковници, както и твърде богати светски лица (Muthesius 1997b, 140).

Луксозните и въобще копринените тъкани обаче трудно достигали Западна Европа. До XII в. коприна не се произвеждала на запад и север от Византия, а константинополските императори бдели над текстилния износ чрез строги ограничения. Представителните платове можели да бъдат тъкани само в определени сгради, а строги търговски разпоредби, за спазването на които бдяли множество специални държавни чиновници, регулирали в детайли продажбите на скъпи тъкани и особено експорта на текстил за други държави (Lopez 1945, 2–3). От друга страна запазените до днес изящни византийски тъкани на Запад, доминират над ислямските, което показва ефективността на икономическата политика на Константинопол в контролирането и на ориенталския износ (Muthesius 1997b, 145, 148).

Средновековните документи, като например доклада на епископ Луитпранд за мисията му в Цариград от втората половина на X в., показват, че западни пратеници отнасяли обратно в своите страни скъпи тъкани от Византия (Muthesius 1997b, 148)⁴. Много представителни коприни достигали Западна Европа и като дипломатически дарове при воденето на брачни преговори между Византия и западни владетелски дворове. За времето от VIII до XII в. са водени не по-малко от 17 такива политически диалози. Съхранените изящни тъкани на Запад ясно очертават посоките на сключени-

те династични бракове с византийски принцеси (Muthesius 1997b, 145, 148; Muthesius 1997a, 304–305; Shepard 1988, 67–118)⁵.

Както вече отбелязахме много скъпи текстилни изделия попаднали в ръцете на западни рицари още през 1189 г., когато по времето на Третия кръстоносен поход те опустошили Тракия. След превземането на Солун и Константинопол несъмнено отново големи количества представителни византийски платове поели на Запад. В същото време обаче тяхното производство било силно разстроено. Следователно трудно може да се смята, че голямото търсене на луксозни коприни в Западна Европа е било заситено по това време.

Всичко това добре разбирал и българският цар Борил, когато изпратил с множество копринени платове доведената си дъщеря за съпруга на западния благородник Анри Фландърски, издигнат за латински император в Константинопол. На съвещанието за действията, които трябвало да се предприемат спрямо България, Анри бил придумван от бароните да се ожени за българска принцеса, на което обаче той силно се възпротивил. Императорът категорично отказвал да "вземе жена от толкова долен произход" – както сам се изразил (Петров, Гюзелев, 1978, 93). В края на краищата Анри приел аргумента на своите благородници, че българите "са най-силният народ и най-опасни за империята" (Петров, Гюзелев, 1978, 93). И ако все пак в него са останали някакви съмнения относно възможностите на България, то те трябвало окончателно да бъдат преодоляни при вида на сватбените дарове. Гледката с влачещия се след конете изключително скъп за времето си копринен плат – самит, силно е впечатлила по-непретенциозните по произход рицари и техните разкази са обиколили Европа – самият Робер дьо Клари пише по спомени на очевидци (Примов 1946–1947, 5; Жофроа дьо Вилардуен 1985, 32), но тя трябва коренно да е променила и отношението към България на израсналия на Запад Анри. При вида на тази изящна копринена процесия не е възможно той да не си е припомнил прекрасните източни тъкани, старателно съхранявани в големите западни църкви, както и съответните разкази за тяхното донасяне от византийските принцеси, венчани по тези земи.

Явно българският цар е постигнал целта си⁶.

БЕЛЕЖКИ:

¹ За работата с френския текст благодаря на г-жа Анна Маринова.

² Последната част на това съобщение е преведена от Б. Примов по следния начин: "... И не вървяха през кал и по лоши пътища, тъй че никой от копринените платове, всичко в изящество и благородство, не беше скъсан." (Примов 1946–1947, 27).

³ Този акт по своята същност представлява широкоотразен във вековете, за-дължителен жест от страна на западните владетели към папите и съответно той

бил високоценен от последните. В по-ранни времена – през IX в., извънредно ценни тъкани били изпращани на римския папа и от византийските императори (Muthesius 1997a, 314).

⁴ На епископ Луитпранд от Кремона, обаче не му било позволено да изнесе копирини, оцветени в императорски пурпур (Muthesius 1997b, 148).

⁵ Трябва да се отбележи, че не всички от тези преговори завършвали с венчавка (Muthesius 1997a, 304–305).

⁶ За издирената литература от библиотеки в странство благодаря на Ралица Иванова, ст. ас. в СУ "Св. Климент Охридски" и на д-р Милена Станчева от Р.И.М. В. Търново.

ЛИТЕРАТУРА:

Божилев 1985: И. Божилев. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1985.

Гръцки извори 1983: Гръцки извори за българската история. т. XI, С., 1983.

Данчева-Василева 1985: А. Данчева-Василева. България и Латинската империя (1204–1261). С., 1985.

Жофроя дьо Вилардуен 1985: Жофроя дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. И. Божилев (прев. и увод), С., 1985.

Златарски 1940: В. Златарски. История на българската държава през средните векове. т. III, С., 1940, (Репринт С., 1972).

Иречек 1978: К. Иречек. История на българите. С., 1978.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. т. 2. С., 1978.

Примов 1946–1947: Б. Примов. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя. – ГСУ, ИФФ, т. 43, 1946–1947, 1–36.

Фехнер 1977: М. В. Фехнер. Изделия шелкоткацких мастерских Византий в Древней Руси. – Советская археология, 1977, № 3, 130–142.

Цанкова-Петкова 1970: Г. Цанкова-Петкова. Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил. – ИИИ, т. 21, 1970, 149–172.

Шишков 1873: Т. Шишков. История на българския народ. Цариград, 1873.

Danduli 1938–1939: Andreae Danduli ducis venettiarum Chronica per extensum descripta aa. 46–1280 a. C. A. cura di E. Pastorelo. Bologna, 1938–1939.

Buchon 1828: J. A. Buchon. Collection des Chroniques nationales Françaises. t. 3. Paris, 1828.

Chronica Alberici monachi 1874: Chronica Alberici monachi Trium Fontium, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XXIII, 1874, 631–950.

Lopez 1945: R. S. Lopez. Silk industry in the Byzantine Empire. Speculum. 20/ 1 (1945), 1–42.

Muthesius 1997a: A. Muthesius. The role of Byzantine Silks in the Ottonian Empire. – Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jarhundert/ hrsg.von Evangelos Konstantinou. Köln; Weimar; Wien; Böhlau, 1997, 301–317.

Muthesius 1997b: A. Muthesius. Byzantine Silk Weaving (ad 400 to ad 1200). Vienna, 1997.

Mouskés 1838: Philippe Mouskés. Chronique rimes. Ed. F. T. baron Reiffenberg, Bruxelles, 1838.

Shepard 1988: J. Shepard. Byzantium and the West c. 850–1200. – In: Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford 1984. Published Amsterdam 1988, 67–118.

LE RÔLE DES TISSUS DE LUXE APPORTÉS À CONSTANTINOPLE EN
1213 PAR UNE PRINCESSE BULGARE POUR SON MARIAGE AVEC
L'EMPÉREUR HENRI DE FLANDRE

IVAN TCHOKOEV

(Résumé)

A la fin du 1211 a fini la confrontation entre la Bulgarie et l'Empire latin récemment créé avec capitale Constantinople. Les nouveaux rapports de paix, même d'alliance, son consolidés avec un mariage dynastique. En 1213 l'empéreur Henri de Flandre (1205-1216), devenu veuf, se marie à une princesse bulgare- une fille du roi Kaloyan (1197-1207). On envisage dans l'étude suivante les renseignements au sujet de cet évènement, donnés par Robert de Clary qui a participé dans la Quatrième croisade. Le chroniqueur prête une attention particulière à la qualité et la quantité des tissus envoyés à Constantinople par le roi bulgare Boril (1207-1218). En Europe d'Ouest au Moyen âge on cherchait beaucoup les textiles de luxe byzantins. Constantinople profitait bien habilement de son monopole sur le marche de la soie au sujet de ses buts politiques et économiques. Beaucoup de tissus de soie de luxe étaient emportés en Europe Occidentale en tant que dons diplomatiques lors des pourparlers de mariage entre Byzance et certaines cours royales occidentales. Evidemment le roi Boril, avec le riche dot de tissus coûteux, visait à transformer au fond le rapport envers la Bulgarie de la part de Henri de Flandre, exprimant les moeurs de l'Europe occidentale.

НОВООТКРИТИ ПАМЕТНИЦИ НА ЧИПРОВСКОТО ЗЛАТАРСТВО ОТ XVII–НАЧАЛОТО НА XVIII ВЕК В АРБАНАСИ И ТЪРНОВО

ХИТКО ВАЧЕВ

Чрез задълбочен анализ на обществените условия и на социалния климат в Чипровци и района през втората половина на XVI и целия XVII в. от една страна и изследване на достигналите до нас творения на чипровските златари от друга, убедително бе доказано наличието на златарска школа в региона (Сотиров 1984). Работейки по специални поръчки, майсторите-златари от Чипровската школа успяват да наложат своите художествени възгледи и открития, очертавайки се като активен и съзидателен елемент в художествената култура не само на българския, но и на съседните балкански народи – сърби и румънци. На базата на сигурно определени и датирани творения на чипровските майстори, разпилени по различни краища на целия Балкански полуостров, са установени границите по отношение на периметъра ѝ на действие (Сотиров 2001, 197). Това са централната част на Балканския полуостров, включваща като ядро земите на днешна Северозападна България и някои територии от Влахия, Южна Сърбия, Косово, Метохия, Македония, Южна и Западна България, в които са разположени най-големите южнославянски духовни средища – Бачковският и Рилският манастир, Дечанският манастир, фрушкогорските манастири, манастирът Тисмана и Светогорската обител (Сотиров 2001, 197). От приложената карта на разпространение на златарските произведения от Чипровската златарска школа е видно, че Търново също попада в периметъра ѝ на действие. Основание за това мнение дават две произведения на златарството, предназначени за нуждите на християнския култ, които имат сигурна чипровска характеристика.

През 1612 г. майсторите Никола и Костадин изковават за търновския митрополит Гавраил I голям сребърен жезъл. По изящество и техника на изработката той се нарежда между най-добрите произведения на Чипровската школа и на късносредновековното българско златарство (Сотиров 2001, 51–52, 207, табл. III, 5–9). През 1660 г. майстор Йован, заедно със сина си Георги, изработва една много интересна обкова на евангелие за търновската митрополитска църква "Св. Петър и Павел" (Сотиров 2001, 100, обр. 41, 42). И двете произведения на чипровското златарство са предназначени за нуждите на най-голямата митрополия

на територията на Балканския полуостров – Търновската. Защо именно на чипровски майстори са поръчани златарските произведения, предназначени за нуждите на християнския култ, има съвсем логичен отговор.

През XVII в. Чипровската школа вече е най-утвърденият център в българските земи по отношение производството на златарски произведения. Нейните представители работят по специални поръчки за главните културни и народностни средища на Балканите. Отличната репутация на чипровските златари е причината, поради която влашките воеводи, имащи в дворовете си множество изкусни златари търсят техните услуги и поръчват при тях ценни дарове за църквата. Вероятно от същите мотиви се ръководят и предстоятелите на търновския първосвещенически престол при поръчката на споменатите произведения на златарството, предназначени за нуждите на християнския култ.

Тук трябва да отбележим, че броят на паметниците с чипровски произход, предназначени за Търновската митрополия вероятно е бил далеч по-голям. Това наше виждане се основава на сведение, оставено от един от най-крупните изследователи на историята на Търновската епархия – Иван Снегаров.

В своята студия "Исторически вести за Търновската митрополия" той отбелязва един интересен факт (Снегаров 1943, 109–110). В църквата "Успение Богородично" в Арбанаси се пазело гръцко евангелие с позлатени сребърно обковани дъсчени корици. По-рано то е принадлежало на арбанашката църква "Св. архангели Михаил и Гавраил". Информация за това се съдържа в надпис на гръцки език (с унициално писмо) от 1648 г. Той е издълбан върху капачето, което свързва двете корици и има следното съдържание:

ανεχρίσθη το θιον κε ιερων εβαγγελιον του πανμεγίστου ταξιάρχου
Μιχαήλ καί Γαβριήλ εν ετι αχμη καί σινδρομς θομα ιερεα,
γεοργίου ιερα, μιχαήλ ιερα, κυρ Νικόλα παπα, κυρ Σταματ, κυρ
Νίκο Λεφτε(ρ), κυρ Γεωργος λεφτε(ρ). Μαστορος Πετρ ^{НЕ} _{ΔΑΛ ΚΒ} απο
χοριας Κιπροβζί

За съжаление опитите да установим каква е съдбата на въпросното евангелие се оказаха неуспешни.

От съдържанието на надписа е видно, че обковата е произведение на златарското изкуство, изпълнено от чипровски майстор носещ името Петър. В изследване, посветено на чипровското златарство е отбелязано, че през 1644 г. майстор Петър и неговия "ортак" Йован изработват проскомидиен дискос, предназначен за Бачковския манастир (Сотиров 2001, 55, табл. IV 10–12). Трудно е с категоричност да се отговори на въпроса дали майсторът на обковата от Арбанаси – Петър е идентичен с

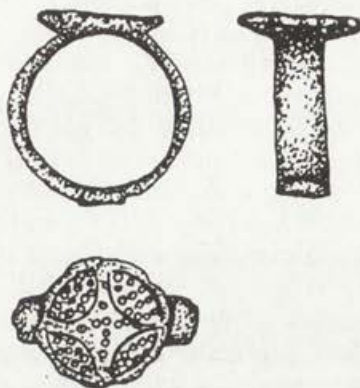
този, изработил проскомидийния дискос. Това най-лесно би могло да се установи на базата на сравнителен художествен анализ, но както вече отбелязах, арбанашкият паметник на този етап не може да бъде видян. Въпреки това има известни основания да считам, че обковата от Арбанаси също е дело на изковалия проскомидийния дискос за Бачковския манастир майстор Петър. В основата на това съждение стои фактът, че майстор Йован (изработил обковата на евангелието от търновската митрополитска църква през 1660 г.) е ученик и "ортак" на майстор Петър (Сотиров 2001, 100). Твърде вероятно е Търновската митрополия да е имала определени предпочитания при избора на майстори, които да изпълняват поръчките на златарски произведения, предназначени за нуждите на християнския култ. Художествените качества на проскомидийния дискос, изработен от Петър и Йован са безспорни (Сантова 1997). Той е предназначен за един от най-значимите центрове на православието в българските земи от периода на ранните векове на османското владичество – Бачковския манастир. Другият такъв значим център е Търновската митрополия. Съвсем закономерно е нейните представители да търсят именно най-авторитетните имена в областта на златарското изкуство, какъвто в случая се явява майстор Петър и нему да поверят изработката на обковата на евангелието от Арбанаси. В подкрепа на тези съждения е фактът, че през 1660 г. именно на ученика на Петър – Йован е поръчана изработката на обкова за евангелието, предназначено за митрополитския храм "Св. Петър и Павел".

Във връзка със казаното досега, сме длъжни да направим едно важно уточнение. То засяга въпроса защо свързваме обкованото от чипровския майстор Петър евангелие, принадлежало на църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси, с Търновската катедра. В резултат на комплексни изследвания е установено, че през XVII в. в споменатото селище се формира църковен ансамбъл, пряко обвързан с управлението на най-голямата митрополия на Балканския полуостров, подчинена на Вселенската патриаршия – Търновската (Вачев 2006). Храмът "Св. архангели Михаил и Гавраил" е част от този ансамбъл и именно за него е предназначена обковата от 1648 г.

Наред със споменатите златарските произведения с църковен характер, добър прием в Търновския регион намират произведения на златарството с чипровски произход, предназначени за светска употреба. Основание за това мнение дават някои находки, открити при археологическите проучвания на некрополите при църквите "Рождество Христово" и "Св. архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси (Вачев 2007). Преобладаващата част от тях са накити, пряко обвързани с личността на починалия. В след-

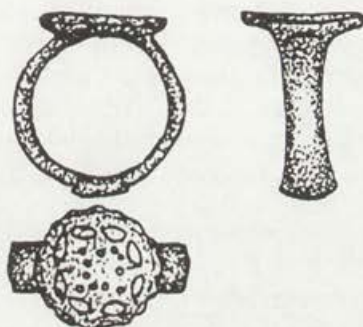
ващите редове представям тези, които на базата на сравнителен анализ с накити, имащи сигурна чипровска атрибуция, считам за произведения на Чипровската златарска школа.

1. Пръстен от сребро (Инв. № 29 А-Ар/РИМ-ВТ). Широка плоска халка с припоена към нея плочка с кръгла форма и фестонирани краища. Върху щита врязан равнораменен кръст, полетата между него и периферията запълнени с врязани кръгчета. Пълковидно удебеляване на халката срещуположно на плочката. Диаметър на халката: външен 23 мм, вътрешен 19 мм; плочка – диаметър 16 мм, дебелина 2 мм. Гроб № 62 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

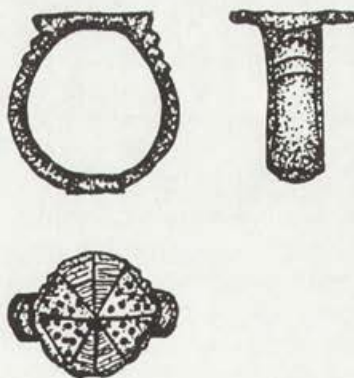
Аналогии: Сотиров 2001, табло XXXVIII-130; Николова, Рогов 2005, табл. XXVII-6.

2. Пръстен от сребро с позлата (Инв. № 22 А-Ар/РИМ-ВТ). Масивна плоска халка с припоена към нея кръгла плочка с фестонирани краища. Върху щита украса от стилизирани листа и кръгчета. Диаметър на халката: външен 22,2 мм, вътрешен 18,2 мм; плочка – диаметър 15,4 мм, дебелина 2 мм. Гроб № 37 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: Сотиров 2001, 259, кат. № 222; Писарова 1988, 162, обр.15.

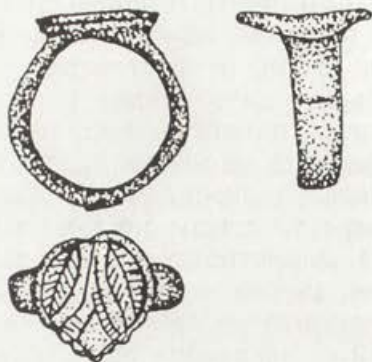
3. Пръстен от сребро (Инв. № 31 А-Ар/РИМ-ВТ). Широка плоска халка с припоена към нея кръгла плочка с фестонирани краища. Върху щита осем радиално разположени линии, образуваните полета запълнени с врязани линейки и кръгчета. Пълковидно удебеляване на халката срещуположно на плочката. Диаметър на халката: външен 22 мм, вътрешен 18 мм; плочка – диаметър 16 мм, дебелина 2 мм. Гроб № 72 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

гели Михаил и Гавраил". Датира се преди последната трета на XVII в.

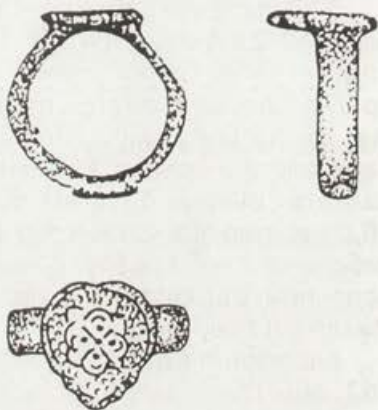
Тези три пръстена се отнасят към тип I от класификацията на чипровските пръстени (Сотиров 2001, 161).

4. Пръстен от бронз (Инв. № 23 А-Ар/РИМ-ВТ). Масивна плоска халка с припоена към нея плочка със сърцевидна форма. Заострената част е фестонирана, върху щита стилизирано цвете с листа. Пъпковидно удебеляване на халката срещуположно на плочката. Диаметър на халката: външен 22,2 мм, вътрешен 18,4 мм; плочка – дължина 15 мм, дебелина 1,5 мм. Гроб № 40 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

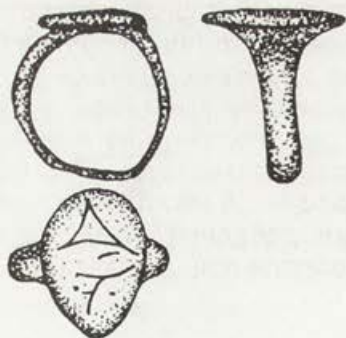
Аналогии: Сотиров 2001, 260, кат. № 225, 226, 227; Станчева, Писарова 1988, 107, обр.10д

5. Пръстен от сребро (Инв. № 25 А-Ар/РИМ-ВТ). Масивна халка с полукръгло сечение. Към нея припоена плочка със сърцевидна форма и фестониран заострен край. Върху щита украса от вписано в квадрат четирилистно цвете. Пространството между него и периферията запълнено с точковидни вдълбавания. Пъпковидно удебеляване на халката срещуположно на плочката. Диаметър на халката: външен 24 мм, вътрешен 19 мм; плочка – дължина 15 мм, ширина 16 мм, дебелина 2 мм. Гроб № 45 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: Сотиров 2001, 260, кат. № 225, 226, 227; Николова, Робов 2005 табл. XXIX-7.

6. Пръстен от сребро (Инв. № 43 А-Ар/РИМ-ВТ). Плоска постепенно разширяваща се халка и напречно припоена към нея плочка с листовидна форма. Върху щита врязан триъгълник с леко огънати рамене. Диаметър на халката: външен 20,9 мм, вътрешен 18,1 мм; плочка: дъл-

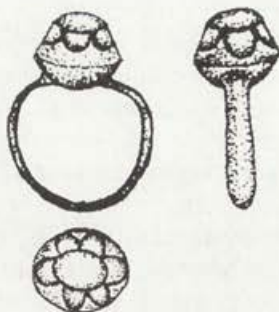

жина 14,2 мм, ширина 19 мм, дебелина 3,6 мм. В насипа на гроб № 16А от некропола при църквата "Рождество Христово".

Аналогии: Сотиров 2001, 260, кат. № 225; Сотиров 1984, обр. 105.

Представените три пръстена се отнасят към тип II от класификацията на чипровските пръстени (Сотиров 2001, 161–162).

7. Пръстен от сребро с позлата (Инв. № 3 А-Ар/РИМ-ВТ). Плоска халка с припоена към нея касета с форма на вдвоен пресечен конус. В гнездото вложено полупрозрачно стъкло, в горната му част чрез щамповане оформен релефен бордю̀р. Диаметър на халката: външен 19,5 мм, вътрешен 18 мм; касета – диаметър 13 мм, височина 7 мм. Гроб № 10 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: С релефен бордю̀р е пръстен от съкровището от с. Копиловци. Сотиров 2001, 263, кат. № 2416.

8. Пръстен от сребро с позлата (Инв. № 16 А-Ар/РИМ-ВТ). Плоска халка с припоена към нея касета с овална форма, леко конкавно дъно и украсени с къси линийки стени. В него вложен полигонално обработен камък с оранжев цвят. Диаметър на халката: външен 17 мм, вътрешен 15 мм; гнездо – дължина 14 мм, ширина 11,5 мм, височина 9,5 мм. Гроб № 32 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: Сотиров 2001, табл. XXXIX-132. От представените там екземпляри е видно, че чипровските златари влагат в пръстените полигонално обработени камъни; Николова, Робов 2005, табл. XXX-13; Маргос 1986, 122, табл. XV-1, 2, 3.

9. Пръстен от сребро с позлата (Инв. № 17 А-Ар/РИМ-ВТ). Плоска халка с припоена към нея касета с овална форма, по стените бордю̀р от къси връзани линийки, дъното леко конкавно. В нея вложен полигонално обработен камък с оранжевокафяв цвят. Диаметър на халката: външен 19,5 мм, вътрешен 17 мм; гнездо – дължина 14,5 мм, ширина 11,5 мм, височина

10,5 мм. Гроб № 32 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: същите като при предходния.

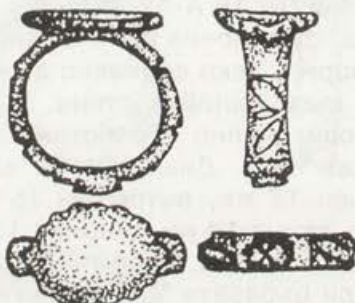
10. Пръстен от сребро с позлата (Инв. № 44 А-Ар/РИМ-ВТ). Халка с полукръгло сечение с припоена към нея касета с елипсовидна форма. Леко скосени стени с украса от луновидни вдълбавания. В касетата вложен камък с тъмночервен цвят. По периферията на халката врязани стилизирани листа. Диаметър на халката: външен 19,5 мм, вътрешен 18 мм; касета: дължина 16,5 мм, ширина 13 мм, височина 10 мм. Гроб № 16А от некропола при църквата "Рождество Христово".

Аналогии: Сотиров 2005, 263, кат. № 2416, 243; Николова, Рогов 2005, табл. XXX – 1, 2, 4; Маргос 1986, 122, табл. XV, обр. 1.

Четири пръстена се отнасят към тип IV от класификацията на чипровските пръстени (Сотиров 2001, 163).

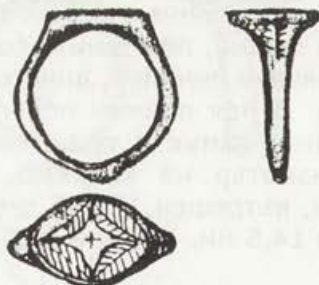
11. Пръстен от сребро (Инв. № 37 А-Ар/РИМ-ВТ). Халка с полукръгло сечение и бадемовидна плочка с фесто-нирани краища, излети заедно. По лицевата част на халката врязани стилизирани цветя, запълнени със светлозелен емайл. Срещуположно на плочката удебеляване с форма на шестстенен паралелепипед и врязан върху него кръстен знак. Диаметър на халката: външен 22,8 мм, вътрешен 18,4 мм; плочка – дължина 18,7 мм, ширина 12,4 мм, дебелина 2,1 мм. Гроб № 86 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: пръстен с бадемовидна, нефесто-нирана плочка и вкопан емайл по халката. вж. в Сотиров 2005, 264, кат. № 252, 253.

Този пръстен се отнася към тип V от класификацията на чипровските пръстени (Сотиров 2001, 163–164).

12. Пръстен от сребро (Инв. № 2 А-Ар/РИМ-ВТ). Халка с полукръгло сечение и плочка с елипсовидна форма, излети заедно. В центъра на щита врязан кръст, около него стилизирани листа запълнени с врязани линии. Пъпковидно удебеляване на халката срещуположно на плочката. Диаметър

на халката: външен 21 мм, вътрешен 17 мм; плочка – дължина 15 мм, ширина 11 мм, дебелина 2 мм. В насапа на гроб № 10 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

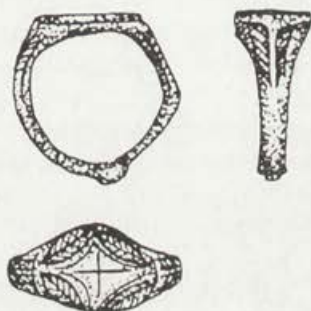
Аналогии: Сотиров 2001, 265, кат. № 259; Николова, Робов 2005, табл. ХХІХ-12.

13. Пръстен от сребро (Инв. № 32 А-Ар/РИМ-ВТ). Постепенно разширяваща се халка с полукръгло сечение, преминаваща в кръгла плочка. Лят. Между халката и плочката стилизирани животински маски в ренесансов стил, върху щита врязан кръст, по периферията му стилизирани листа. Диаметър на халката: външен 25 мм, вътрешен 20 мм; плочка – диаметър 12,8 мм, дебелина 2,6 мм. Гроб № 75 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

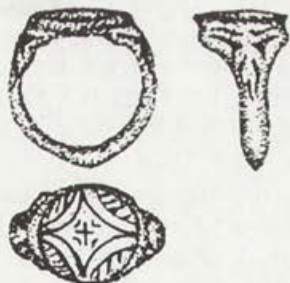
Аналогии: Сотиров 2001, 265, кат. № 258; Радойкович 1966, 104.

14. Пръстен от сребро (Инв. № 36 А-Ар/РИМ-ВТ). Плоска постепенно разширяваща се халка и елипсовидна плочка, излети заедно. В центъра на щита врязан кръст, обрaмчен от ромбовидна двойна рамка и стилизирани листа. Пъпковидно удебеляване на халката срещуположно на плочката. Диаметър на халката: външен 21,6 мм, вътрешен 18,5 мм; плочка – дължина 15 мм, ширина 10,5 мм, дебелина 2,5 мм. Гроб № 80 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: Идентичен с пръстен №12 (инв. № 2 А-Ар/РИМ-ВТ).

15. Пръстен от сребро (Инв. № 45 А-Ар/РИМ-ВТ). Халка с полукръгло сечение, постепенно разширяваща се и преминаваща в плочка с кръгла форма. Връзката между халката и плочката оформена като волути. Върху щита гравирана с двойна линия четирилъчева звезда, във вътрешността ѝ кръст. Пространството между звездата и периферията запълнено с врязани линии.

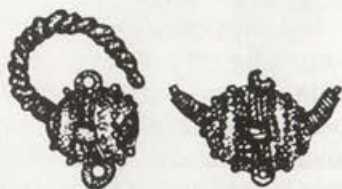

Пъпковидно удебеляване на халката срещуположно на плочката. Диаметър на халката: външен 20,2 мм, вътрешен 16,8 мм; плочка: диаметър 15 мм, дебелина 3,3 мм. Гроб № 16А от некропола при църквата "Рождество Христово".

Аналогии: Сотиров 2001, 265, кат. № 259; Николова, Робов 2005, табл. XXVII-8, XXIX-12.

Представените екземпляри се отнасят към тип VI от класификацията на чипровските пръстени (Сотиров 2001, 164–165)

16. Наушници от сребро, позлатени, чифт (Инв. № 54, 55 А-Ар/РИМ-ВТ). Състоят се от кръжило от двойно усукан тел и съединена с него куха сфера. По обиколката на сферата тънка, гладка лента, обрамчена от двете си страни с бордюр от дребни гранули. Към нея припоени четири цилиндърчета, изработени от спираловидно навит тел. Другите ѝ части украсени с кръгове от вдълбавания и гранули. Височина 24,4 мм, диаметър 12,2 мм.

Аналогии: По начин на изработка и стил наушниците са близки с накити, работени в Чипровци, вж. Сотиров 2001, табл. XXVII-92, 93.

17. Обкова на ножница от сребро с позлата (Инв. № 59 А-Ар/РИМ-ВТ). Горният край е с форма на арабеска. Върху лицевата страна са оформени три цилиндрични гнезда с вложени в тях камъни със син и бял цвят. Пространствата около тях украсени с геометрични и растителни мотиви, изпълнени с филигран. Дължина 102 мм, ширина 30–40 мм; диаметър на гнездата 11 мм, височина 4 мм. Гроб № 18 от некропола на църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: Формата и украсата показват редица сходства с обкови на ножници работени в Чипровци. Сотиров 2001, 142, кат. № 126, 129, 131, табло XX-73.

18. Копче от сребро (Инв. № 286 А-Ар/РИМ-ВТ). Състои се от петлица за пришиване и кухо сферично тяло. Ажурно оформената долната част завършва с едра гранула. Височина 19 мм, диаметър 11,8 мм. Гроб № 31 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: Сотиров 1984, обр. 108.

19. Копче от сребро (Инв. № 292 А-Ар/РИМ-ВТ). Ажурно сферично тяло и петлица за пришиване. Височина 18,5 мм, диаметър 12 мм. Гроб № 82 от некропола при църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил".

Аналогии: Сотиров 1984, обр. 108.

Освен по стилови особености, представените накити са аналогични с тези, които имат сигурна чипровска характеристика

по отношение на материал и използвани технически похвати. В преобладаващата си част те са от сребро, често позлатено, за изработката им са прилагани основните златарски техники, използвани от чипровските майстори (Сотиров 2001, 181–186).

Голяма част от разгледаните паметници на приложното изкуство са открити в гробове, които са добре датирани в хронологическите граници между XVII–началото на XVIII в. (Вачев 2007). Това е още един сериозен аргумент в подкрепа на чипровската им атрибуция.

В заключение ще представя накратко виждането си върху проблема за разпространението на накити с чипровски произход през XVII–началото на XVIII в. в Търново. От представения каталог на находките с чипровска характеристика от Арбанаси е видно, че аналогични паметници има и в Търново. Те са открити при проучването на некропола при църквата "Св. Димитър", който е най-големият от следстоличния период на града (Николова, Робов 2005, 99–172). За съжаление обаче проучвателите не предоставят стратиграфски и топографски данни за гробовете, от които произхождат. Независимо от това, за споменатите от мен като аналогии, както и за още няколко находки считам, че също са с чипровски произход. Основание за това ми дават техните художественостилови и технически характеристики. Тези паметници ще бъдат обект на отделно изследване.

ЛИТЕРАТУРА:

- Вачев 2006:** Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006.
- Вачев 2007:** Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите "Рождество Христово" и "Св. архангели Михаил и Гавраил". В. Търново (под печат).
- Маргос 1986:** А. Маргос. Късносредновековните църкви "Св. Димитър" и "Св. Никола" в село Пороище, Разградско. – Известия на Народния музей – Варна, 1986, 22 (37), 109–133.
- Николова, Робов 2005:** Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата "Св. Димитър" във Велико Търново. В. Търново, 2005.
- Писарова 1988:** В. Писарова. Средновековни пръстени от фонда на Окръжния исторически музей в Кюстендил. – Известия на Националния исторически музей, 1988, VII, 160–165.
- Радойкович 1966:** Б. Радойкович. Старо српско златарство XVI–XVII. Београд, 1966.
- Сантова 1997:** М. Сантова. Чипровският дискос. С., 1997.
- Снегаров 1943:** Ив. Снегаров. Исторически вести за Търновската митрополия. – Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, XX, 5, 1942/1943, 3–136.
- Сотиров 1984:** Ив. Сотиров. Чипровска златарска школа. С., 1984.
- Сотиров 2001:** Ив. Сотиров. Чипровска златарска школа. Средата на XVI–началото на XVIII в. С., 2001.
- Станчева, Писарова 1989:** М. Станчева, В. Писарова. Колекция от пръстени в музея за история на София. – В: Сердика, 2, С., 1989, 98–124

NEUENTDECKTE DENKMAELER DES GOLDSCHMIEDEHANDWERKS
VON TSCHIPROVZI SEIT DEM XVII – ANFANG DES XVIII Jhs.
IN TARNOVO UND ARBANASSI
HITKO VATSCHEV

(Zusammenfassung)

Seit der Mitte des XVI Jhs. bis zum Anfang des XVIII Jhs. ist Tschiprovzi das groeste Goldschmiedezentrum in den bulgarischen Gebieten. Es hat ungeheueren Wirkungsumfang – Nordwestbulgarien, Walachei, Kossovo, Methochia, die grossen suedslawischen geistigen Zentrums. Der bisherigen Erforschungen entsprechend, bieten zwei Erzeugnisse des Goldschmiedehandwerks den Anlass, Tarnovoer Region auch in dieser Reichweite aufzunehmen. Bei archaeologischen Untersuchungen in Arbanassi ist eine grosse Menge von Schmuecke entdeckt. Auf Grund von vergleichender Analyse ist festgestellt, dass der ueberwiegende Teil von ihnen Erzeugnisse des Goldschmiedehandwerks in Tschiprovzi sind. Autor eines Beschlags seit dem Jahre 1648, zu der Kirche "Hl. Erzengeln Michael und Gabriel" in Arbanassi bestimmt, ist der bekannte Meister Peter aus Tschiprovzi.

**"ВСЕЛЕНСКИТЕ СЪБОРИ" ОТ ГАЛЕРИЯТА НА ЦЪРКВАТА
"РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО" В СЕЛО АРБАНАСИ**

(Поглед към функционалните стойности на догматическите
решения в контекста на иконографската програма на параклиса,
преддверието на параклиса и галерията на храма)

ПЛАМЕН СЪБЕВ

Съществена част от историята на Християнската църква са Вселенските събори. Несъмнено те са причина за установяване на догматите, а техните окончателни формулировки регламентират с точност познанията на целия богочовешки организъм. Известно е, че още с установяването на Църквата се появяват учения, които се опитват да тълкуват и определят същността на Иисус Христос без да се съобразяват със свещените текстове на Новия Завет и посланията на светите апостоли. Проповедите на различни личности от II и III в., с вплетени антихристиянски идеи, представляват в основата си увлечения към многостранната и хаотична езическа философия. Вселенските постановления от периода IV–VIII в. се оказват седем стълба, върху които се издига и крепи християнската вяра, а разработените допълнителни въпроси от тях дават отражение върху управлението и организацията на църковната институция за векове наред. В историята на проучване темата за Вселенските събори се открояват имената на западни и руски специалисти по църковна история (Hefele 1896; Dvornik 1951; Davis 1987; Tanner 1990; Успенский 1996; Поснов 1993), догматика (Simonetti 1975; Giakalis 1994; Dragas 1999; Майендорф 1996) и изкуствознание (Salaville 1926; Walter 1970; 1977; Sahas 1986)*. Не без значение е засягането на темата от български специалисти. През 1978 г. Ив. Дуйчев развива идеята за борба срещу католицизма чрез "Вселенските събори" в трапезарията на Бачковския манастир (Дуйчев 1978, 13). По-късно А. Божков прави кратък коментар на "Първи вселенски събор", изобразен през XVII в. върху тилната страна на една българска икона (Божков 1984, 18). Принос към историографията има и Б. Пенкова, защото в нейната дисертация са анализирани седем сцени, съответстващи на Седемте вселенски събора в трапезарията на Бачковския манастир (Пенкова 1987, 20; 1989, 46). В изследването на Л. Прашков за църквата "Рождество Христово" в Арбанаси откриваме исторически справки за някои от "Вселенските събори" и освен това са преведени на български език част от надписите (Герасимова - Томова 1979, 203).

От друга страна Т. Коев дава много точен догматико-

исторически прочит на Вселенските събори и дори свързва събитията конкретно от Шестия вселенски събор със създаването на българската държава (Коев 1992, 126).

Въпреки старите трудове на S. Salaville и C. Walter, относно "Вселенските събори", днес остава нерешен въпросът за тяхната идейно-естетическа функция в контекста на цялостната иконографска програма в галерията на "Рождество Христово". Мотивът за съвременно изследване се заключава в липсата на публикация със съответния цялостен богословски анализ, проследяване на връзките между някои литературни текстове и конкретната визуализация върху стените от галерията на арбанашката църква. За решаване на поставените проблеми използвам интердисциплинарен метод на интерпретация, без работката на стилистични оценки.

За декорацията на самия паметник е налице богат списък от научна литература, започвайки от книгата на Л. Прашков (Прашков 1979) и стигайки до статиите в сп. "Проблеми на изкуството" (Геров 1996^a; Куюмджиева 2003; Стефанов 2004). В отделна студия е засегнат проблемът с иконографията на "Шестоднев", разположен в свода на втори травей от галерията на същия паметник (Цонев 1999, 235). Но дори и в публикацията на Г. Геров, въпреки излагането на фактите и търсене на замисъла на програмата в галерията на храма, са отделени само едно-две изречения за "Вселенските събори" (Геров 1996^a, 12). Това налага един прецизен преглед и търсене на принципа за тяхното разпределение на базата на екзегетически и функционални дадености.

Сцените от галерията на храма "Рождество Христово" в Арбанаси следват традицията на установената византийска иконография. Изписани са през 1649 г. В най-големите центрове на християнството през поствизантийския период тази тема продължава да бъде актуална, достатъчни са образци като: иконата на Михаил Дамаскинос, завършена на остров Крит през 1591 г. и стенописите в манастирите "Дохиар" и "Св. Атанасий" на Атон (Хатζηδάκης 1993, 459). Всичко това дава отражение в декоративната украса на някои български храмове, датирани от периода на османското владичество (Елешнишки манастир, Бачковска трапезария, икона в НЦИАМ с инв. № 3371). Безспорно в църквата "Рождество Христово" в Арбанаси се повтарят елементи, подсказващи за строго придържане към императорската идеология. Дори разположението на сцените в приспособеното външно помещение (галерия) е съобразено с каноните на Православната църква (**Обр. 1**), това е потвърдено и в Ерминията на Дионисий: "Νόρθηξ: На западната стена изобрази Светите вселенски събори..." (Успенский 1868, 228).

Обр. 1. Разположение на "Вселенските събори" в галерията на църквата "Рождество Христово" в село Арбанаси (компютърен дизайн Пл. Събев).

До земетресението от 1913 г. в галерията на "Св. св. Петър и Павел" във В. Търново са били запазени три от "Вселенските събори", днес се вижда реставриран само един от тях, а за останалите липсва информация. Съобразно направените сравнения на трите сцени от търновския храм с тези в галерията на "Рождество Христово" в Арбанаси може да се приеме за вярна идеята, изказана още през 1926 г. от S. Salaville, че те са послужили за образци в работата на зографите през 1649 г. (Salaville 1926, 175), (**Обр. 2 – 3**)¹¹.

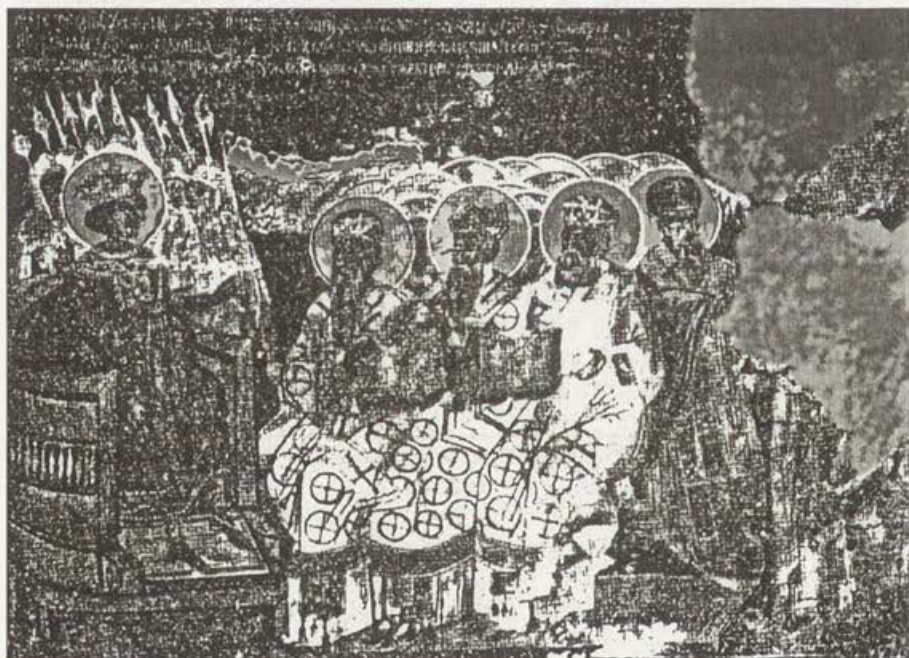
Относно иконографията на "Седемте събора" и превода на техните надписи вече е писано достатъчно, така че в настоящото изложение ще премина към една по-съществена интерпретация.

Преди време в своята статия Г. Геров, разсъждавайки за стенописите в галерията, достига до следното заключение: *"цялостната концепция е подчинена на идеята за времето"* (Геров 1996^a, 12). Действително това е така. Но тезата за възприемане на етапите от историята на християнското богопознание в *обратен каданс*, започвайки от "Вселенските събори", "Апостолските деяния", преминавайки през сцени от Новия Завет и достигайки до ключовите места на Стария Завет (*като линейно време*, Геров 1996^a, 9), може да бъде преразгледана съобразно някои мои наблюдения.

Обичайните неделни посещения на богомолците в арбанашкия храм могат да се видят от друг ъгъл. Въпросът е обвързан

Обр. 2. "Трети вселенски събор" в галерията на църквата "Рождество Христово" в село Арбанаси (сн. З. Николов).

Обр. 3. "Трети вселенски събор" в галерията на църквата "Св. св. Петър и Павел" във Велико Търново (сн. по S. Salaville, 1926).

с богослужението, с празниците и конкретно със свещените четива. При влизане с цел участие в литургията на верните е много трудно и възпрепятствано откъм време съзерцаването на стенописите в галерията. Тези, които са верни (въцърковлени), съпреживяват в неделните дни претворяването на хляба и виното и съответно слушат евангелските изборни четива. Въпреки това някой би възразил с мисълта за различие между стенописната програма в галерията и свещенодействията във вътрешността на храма. Нека обаче не се забравя, че храмовата постройка за светите отци е (и ще бъде) неделима по форма и предназначение.

В топографски аспект галерията е била издигната след параклиса и обособена като допълнително помещение. Това е изискувало появата на стенописи и разпределянето им съобразно наличието на вече утвърдена богословска концепция. Освен това идеята за времето като линейно развитие, като *"история"* в наративен вариант в арбанашкия паметник, трябва да бъде съобразена с опита на Древната църква да попълни цялата последователност в годишния църковен календар. Византийското богослужение винаги е било обвързано с основен принцип на преминаване от тъмнина към светлина или по-красноречиво изразено с думите на Й. Майендорф: *"преминаване от старото към новото, което е централна тема на всяка литургична единица"* (Майендорф 1996, 155). Това означава да се приеме за удачно разпределението на сцените от Стария Завет в отношение със специално подбрани моменти от Новия Завет. Преди обаче да стигна до конкретната иконография, бих искал да уточня някои религиозни аспекти, валидни за XVII век и отнасящи се до годишния богослужебен кръг с включени празници и литургични четива.

Времето, когато се е извършило великото Спасение (Пасха) е универсално. За християните този акт се повтаря всяка година в определен неделен ден. Към този ден постепенно се подредили най-важните исторически събития от Библията, а също били добавени Богородични и Светийски празници. В литургичен план предпразненството за Пасха (в миналото и днес) включва св. Четирдесетница, а следпразненството обхваща период от петдесет дена. Съответно седмиците на подготовка и следпразненство са изпъстрени с дати на мъченичества и велики подвизи на светии. Защо припомняме всичко това? Защото преди всичко е редно да се вземат под внимание представите на религиозното общество за богослужебно време и на базата на тези фактори да се потърсят мотивите за изписване на преддверието на параклиса и галерията.

Едва ли е случаен подборът на патрона за самия параклис, защото със зачеването на Предтеча (23. 09.) се достига прехода между Стария и Новия Завет. В Погодиновия сборник със слова на св. Климент Охридски е добавена една патетична формула

за възхвала на Предтеча, чието съдържание е заимствано от Лука 1:5–25 и чудесно се вмести в моята посока на изследване: *"Той даде на празниците благолепие и украси докрай (богослужебните) времена в духовни песни, за да възпяваме винаги името Господне"* (Шиваров, Вълчанов 1993, 266). Най-важното, св. Йоан Кръстител се явява като начало на евангелското повествование, неговото зачатие предопределя проявата на Божия милост към надяващите се в храма. Ето защо близо до зенита на свода в параклиса началото на неговото житие е представено със сцената *"Благовестие на Захария за зачатие"*, това е напълно оправдано според агиографската традиция и е в унисон с Похвалното слово на св. Климент Охридски: *"Кой ли език ще изрече твоето зачатие, станало необикновено и дивно в дълбока старост, възвестено от архангел на твоя баща Захария с обещание?"* (Шиваров, Вълчанов 1993, 266). От тук следва връзката с новозаветната програма в централната част на арбанашкия паметник.

Новият Завет е добре подчертан в наоса на храма, в този смисъл не е нужен коментар в настоящия текст. Важно е обаче да припомним каква е ролята на св. Йоан Кръстител – несъмнено той проправя пътя на Месия и в преносен смисъл началото на този път се проектира в периода на есента (в първи месец от църковната година). Разсъждавайки в тази посока, достигам до идеята за така необходимия преход от старото към новото, което е централна тема на всяко литургично последование. Преддверието на параклиса е своего рода континуум на великите подвизи и мъченичеството на св. Йоан Кръстител. Неговата програма е трябвало да включва теми за мъченичеството на отделни светци и последователи, като логично продължение на месеца, в който се отбелязва началото на църковната година и едновременно Зачатието на Предтеча, т. е. септември. Затова менологията продължава в съседните стени на същото помещение, обхващайки месеците октомври, ноември и декември.

Източната част на галерията също не може да бъде разглеждана отделно от стенописната програма на параклиса и преддверието. Обособените първи три травея близо до входната врата за женското отделение предлагат на посетителите теми, които са свързани с ключовите места на Стария Завет и както отбелязва Г. Геров *"тяхната семантика е в пряка връзка с изгонването и връщането на богоизбраните"* и *"символично предизвестие за това какво би получил чрез тайнствата в храма"* (Геров 1996^a, 10). Тяхната тематична обвързаност с параклиса и западната част на галерията обаче също не бива да бъдат пренебрегвани. Преди да продължа нататък е коректно да отбележа подробните и полезни изследвания на сцените от Стария Завет в същия паметник в дисертацията на М. Куюмджиева. В контекста на посочените пара-

лели между изображения и литературна основа е изключително съществено следното заключение: *"Изследванията показват, че повечето от употребяваните в литературата цитати са взети не просто от библейския текст, а от неговите богослужебни варианти (в случая със старозаветния корпус – от паримийниците)"* (Куюмджиева 2002, 9). Освен това се акцентира на предположението, че някои от сцените представляват илюстрации на литургични четива от определени дни: *"Тази връзка ни насочи към хипотезата, че представените в пети травей композиции са свързани с богословските теми от подготвителните за Великия пост седмици."* (Куюмджиева 2002, 22). Тези разсъждения действително имат своите логически обосновки и според мен те се отнасят не само за пети травей. Както ще стане видно в следващите редове от изложението, авторите на стенописите от 1643 – 1649 г. са се стремили да подредят сюжетите по такъв начин, че те да отговарят на празничните последования от поредните недели (или ако са подвижни – от седмичния кръг) за всички месеци.

Септември. Първата неделя от началото на църковната година е подвижна. В случаите когато тази неделя се падне на първо число, тогава присъстващите си спомнят проповедта в Назаретската синагога, а най-важно за поставените проблеми е Христовото приветствие: *"Да проповядвам благоприятната господня година"* (Лука 4:19). Цялата иконографска програма се обединява около тази проповед, защото преобладаващата част от теми на стенописния ансамбъл съответства на значителните благоприятни събития от дванадесет месеца.

Първият травей от източната част на галерията (по-точно зенита на свода и горен регистър на източната стена) побира композицията *"Всяко дихание да хвали Господа"*. Забележително е как зографите са познавали богослужебната литература и практически са приложили тези свои знания при разпределянето на стенописите. За никого не е чудно, че са използвани Пс. 148 – 150 като основа за иконографията. Но поставянето на този сюжет в източната част на галерията има своята допълнителна семантична натовареност. Конкретен интерес предизвиква Псалм 148: 1; 5: *"Хвалете Господа от небесата. Нека хвалят името на Господа, защото Той (каза – и се създадох), заповяда и се сътвори; постави ги за вечни векове. Хвалете Господа от земята"*. Тук несъмнено става дума за възхвала на великото първоначално чудо – Сътворение на небесния и земен свят и това напълно се адаптира към идеята за изначални форми на християнското богопознание. Тези цитати са своеобразно продължение в песнопоетична форма на кн. Битие 1: 1: *"В началото Бог сътвори небето и земята"* и в този ред на мисли *"Всяко дихание"* не може да се асоциира само с акта на грехопадението и с погребалните

функции на параклиса. По-скоро възхвалата за Сътворението е най-съществената форма на богослужение в началото на църковната година и това е отразено в самите стенописи. Фактически зографите са следвали един каноничен принцип на разпределение темите. Вярно е твърдението на М. Куюмджиева за това, че Сътворението по Битие 1:1 се чете като паримия в навечерието на различни големи празници (Куюмджиева 2002, 15), но в галерията на "Рождество Христово" в Арбанаси е налице асоциативна илюстрация на четиво, което е взето от Служебника за септември. Доказателство за това е тропарът, който се изпълнява в началото на индикта за този месец: *"Всей твари Создателю, времена и лета во Своей власти положишы, благослови венец лета благости Твоея, Господи, сохраняя в мире Твой, молитвами Богородице, и спаси нас"*. Явно е неговото смислово обвързване със Сътворението и възхвалата за този велик акт. Поставянето на Иисус Христос в средата на „Всяко дихание“ трябва да се тълкува като потвърждение на догмата за единосьщието с Отец, Който е творец на небето и земята, и едновременно като основна фигура в богослужението. Не случайно в своето слово на църковното новолетие архиепископ Ташкентски и Средноазиатски Владимир, уповавайки се на предишната мъдрост на св. отци, призовава всички в храма да встъпят в годишния кръг и да се удивят на създаването на великото небесно царство (Архиепископ Владимир 2000, 213–214). Съзнавайки това чудо, богомолците трябва да не престават да възхваляват Светата Троица чрез Давидовите псалми.

Дали тези насоки на почитание са били общодостъпни за изпълнителите на стенописите през XVII в.? Струва ми се това да е напълно възможно, въпреки че до голяма степен познанията в тази област остават приоритет на свещенослужителите.

Като опозиция на духовния свят е стремежът към богатство и власт, тъкмо по тази причина авторите са потърсили изразни средства за предпазване от подобни изкушения чрез стенописите. В тази връзка е изписано прочутото „Колело на живота“, с интересен надпис в горната част на композицията: *Ο ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΔΟΞΟΥΣ*, в превод - *Величието на богатството*. Показани са фазите от човешкия живот (години, месеци, дни), те съответстват на възможностите да се спаси от осъждане самата душа, предимно чрез църквата. Несъмнено тези есхатологични представи са съществени за вярващите, които пристъпват прага на новата църковна година.

Особено важни са четивата от следващата втора неделя на м. септември, тогава се чете текст според Йоан 3: 13–17. Тук акцентът върху предсказанието за спасение е в унисон със Стария Завет: *"И както Моисей издигна змията в пустинята, тъй трябва да се издигне Сина Човечески"*. Всеизвестно е, че съществува префигуративна връзка между старозаветния законодател Мои-

сей и Иисус Христос, спрямо стенописите в арбанашката църква това е успешно проследено в публикацията на М. Куюмджиева (Куюмджиева 2003, 37).

Необходимо е да се добави и друга особеност – по църковния календар на 04. 09. се чества паметта на св. пророк Моисей, който е автор на Петокнижието. В такъв случай вниманието на богомолците, вече присъствали на св. литургия, се прехвърля към най-важните епизоди от началото на Стария Завет (книгите Битие и Изход и конкретно към Моисеевия цикъл, сцени от втори и трети травей). Разбираемо някои от тези изображения имат своето литературно основание от четивата за различни дни, например паримии от вечерите в Страстната седмица, но наративната последователност подсказва за проследяване на събитията според църковния календар, защото поменавайки определената личност на 04. 09. се отделяло внимание на неговото житие.

През XVII век не е изключена възможността да се четат жития с добавени апокрифни епизоди. Това е период, в който богомолецът проследява цялостно грехопадението и съществените моменти от старозаветната история. В илюстрациите на Моисеевия цикъл се срещат апокрифни моменти и това може да се свърже с наличието на преписи от негово по-старо житие (Куюмджиева 2002, 19). Като цяло трябва да се приеме фактът, че Моисей, като велик старозаветен законодател и пророк, играе съществена роля в богослужебните четива от първите дни на църковната година. Следователно тук, в галерията, намираме основателна причина за визуална информация на онова, което се съпреживява вътре в наоса на храма през определения сезон.

Октомври. Както вече отбелязахме, минеят за този месец е изписан на северната стена, свода и южната стена в преддверието на параклиса. Използван е Мартирологий и Синаксар.

Ноември. Миней, изписан на западната стена в преддверието на параклиса. Литературната основа е еднаква и за останалите месеци.

Декември. Миней, изписан на източната стена в преддверието на параклиса. Сцени като "Рождество Христово" (25.12.) и "Избиването на младенците" (29.12.) са поместени в долния регистър.

Януари. Своеобразната прекъснатост от преддверието към средната част на галерията може да се обясни с идеята на Г. Геров за преходността от старото (респ. Стария Завет) към актуално новото (Новия Завет) и допускане на богоизбраните към сакралните тайнства в наоса. Въпреки наличието на отделни мъченически епизоди, зографите са преценили нуждата от усложняване на програмата с изображения от неделните четива преди Великия пост. По този начин календарната година не е прекъс-

ната. Сцената "Призоваване на митаря Закхей", шести травей, е от първото литургично евангелско четиво на третата неделя след Богоявление (Лука 19: 1-10). Тя попада в месец януари и според Ал. Шмеман нейното съдържание подсказва на възкресените желанието за духовно очистване (Шмеман 2001, 16). В съвременния типик, направен по образец и с известни редакции от печатно издание през 1525 г. във Венеция (Чифлянов 1996, 81), съществува една специална указателна част за реда на евангелските четива след Богоявление. В случаите, когато Пасхата се пада между 22 и 28 април, тогава след Неделята на Закхей се чете Евангелие от Матей 15: 21-28 (Типик 1980, 519). Това съответства на сцената "Изцеряване дъщерята на Хананейката" в същия шести травей.

В четвърти травей минеят за месец януари продължава.

Февруари. Започват три подготвителни седмици с четири недели от Постния триод – "Неделя на Митаря и Фарисея", сцена от пети травей. По канон следва "Неделя на Блудния син", в пет епизода, изписана в същата зона. Макар и синтезирано М. Куюмджиева в своята дисертация отбелязва тази тенденция на последователност в петия и отчасти в шестия травей, тя обаче не проследява темите от останалите травеи с богослужебните текстове и църковния календар (Куюмджиева 2002, 23). Третата неделя е Местни Заговезни (Задушница), чете се текст от Матей 25: 1-36. Тъй като "Страшният съд" вече е намерил своето място в храма, зографите перифразират темата чрез "Притчата за петте разумни и петте неразумни девици" и това трябва да се тълкува в смисъл на всеобщо разделяне на разумните от неразумните в деня на Страшния съд. Основанието за тази иконография намирам в същата 25-та глава от Матей, отразена и в синаксара за Велики вторник.

В южната стена и свода на четвърти травей са разгърнати минеи за месеците февруари и март.

Март. Последната Неделя преди началото на поста е Сиропустна. В този ден четивата (вкл. Матей 6: 14-21) отново предлагат ретроспекция към грехопадението на Адам и Ева (сцени от втори травей) и напътствия за великия пост. Тук откривам връзка и с "Притчата за Еднорога" в шести травей (Герев 1996^b, 37) като визуално средство за предпазване от изкушенията на материалния свят. Защо в тази последователност не са включени евангелските четива от първата седмица на Великия пост? Изключение прави „Ноевия ковчег“ в северната стена на пети травей, чието съдържание е включено в паримия от третата неделя на Великия пост. Този въпрос е възможно да се изясни едва в заключителната част на текста. Засега само ще обобща, че са илюстрирани четивата предимно от подготвителния период на Великия пост.

Април. Велики понеделник: "Христос проклѝна смокиновото дърво" и "Прогонване на търговците от храма". Тези евангелски четива са поместени в северната стена на шести травей. През този ден се чества паметта на библейския старозаветен патриарх Йосиф (три сцени от житието му са разположени в отсрещната стена на пети травей) и в този смисъл съпоставката между смирението на Йосиф и деня на Страшния съд, асоцииран чрез проклятието на безплодното дърво, е изведена успешно в дисертацията на М. Куюмджиева (Куюмджиева 2002, 20). Велики вторник: "Лептата на вдовицата" (горен регистър на северната стена в шести травей). На Велика сряда според синаксара се чете текст от Йоан 12: 1-11, отговаря на сцената "Блудницата помазва с миро Исус Христос", съответно тя е изписана в горния регистър на същото архитектурно пространство.

Април – май: Както вече казах, подвижността на Възкресение Христово предопределя датите на останалите празници. Разбираемо самата сцена "Възкресение" (или "Съшествие в ада") намира своето място в наоса на храма. Какво предлага галерията? Съществува едно обстоятелство в математически план и то не бива да бъде подминавано: броят на травеите в посока от изток към запад е шест, а седмия се съвпада с ъгъла на галерията. За числото 7 в есхатологичен аспект е вече достатъчно писано, тук мога само да допълня наблюдението, че струпването на теми с евхаристиен характер в този сектор трябва да се възприема като център на богослужебния кръг. В ъгъла на галерията (край-ъгълния камък на Домостроителството) е изписана "Вечерята в Емаус", едно от сигурните доказателства за Възкресението на Христос. Отново са постигнати визуални асоциации с Пасхата, чиято основа е развита чрез стенописите в олтаря и наоса на църквата.

Във вечерите на първите четири петъчни дни от Поста се чете на части Богородичен акатист, а на Светли петък след Пасха се чества празника Живоносен (или Живоприемий) източник. В тази връзка е и образът на Христос Емануил в слепия купол (основание за иконографията в Ис. 7: 14 и Мат. 1: 23), защото с раждането по плът от светата Дева на Сина Човечески се постига възможността за спасение. Сцените "Живоносен източник" (9-ти икос от Богородичния акатист) и "Светлоноса свещ" (10-ти икос) са запечатани в горния регистър от ъгъла на галерията. Композициите са повторени, въпреки разгръщането на цикъла в женското отделение, което означава, че авторът е държал на идеята за отразяване на значителните празнични събития от поредния месец.

Май. Г. Геров, разглеждайки тематичните групи на стенописния ансамбъл, споделя възможността своеобразието да се дължи не само на специфичната архитектура и функционалната обвързаност, но и на съображения от личен характер, например

подбора на сцени от житията на св. Георги и св. Николай и евентуалната им връзка с ктиторските имена (Геров 1996^a, 10). Към възможните донаторски изисквания обаче е удачно да се съпоставят сцените от житието на св. Георги с празника Гергьовден, той се пада в началото на месец май и това напълно отговаря на моята концепция за разпределяне на темите, съобразно последователността в църковния календар. Цикълът с избрани сцени е в долния регистър от ъгъла на галерията.

Юни. Тук е мястото да обясня каква е функцията на "Вселенските събори" и съответно да определя мястото на отделните сцени в контекста на календарната система в галерията. Съборът в Никея от 325 г. регламентира спазването на Юлианския църковен календар за целия християнски свят. От тази гледна точка сцената "Първи вселенски събор" е своеобразен израз на догматическия постулат и едновременно израз на богослужебния кръг за всичките дванадесет месеца (**Обр. 4**). Затова нейното място е изтеглено в южната част на галерията – с цел да запечата в съзнанието на оглашените и верните значението на всички религиозни събития през годината. Тези факти са били общодостъпни за всяко едно развито религиозно общество през XVI – XVII век. От друга страна осъждането на арианството може да се тълкува като победа на Православието, един вид победа на богочовешкия

Обр. 4. "Първи вселенски събор" в галерията на църквата "Рождество Христово" в село Арбанаси (сн. З. Николов).

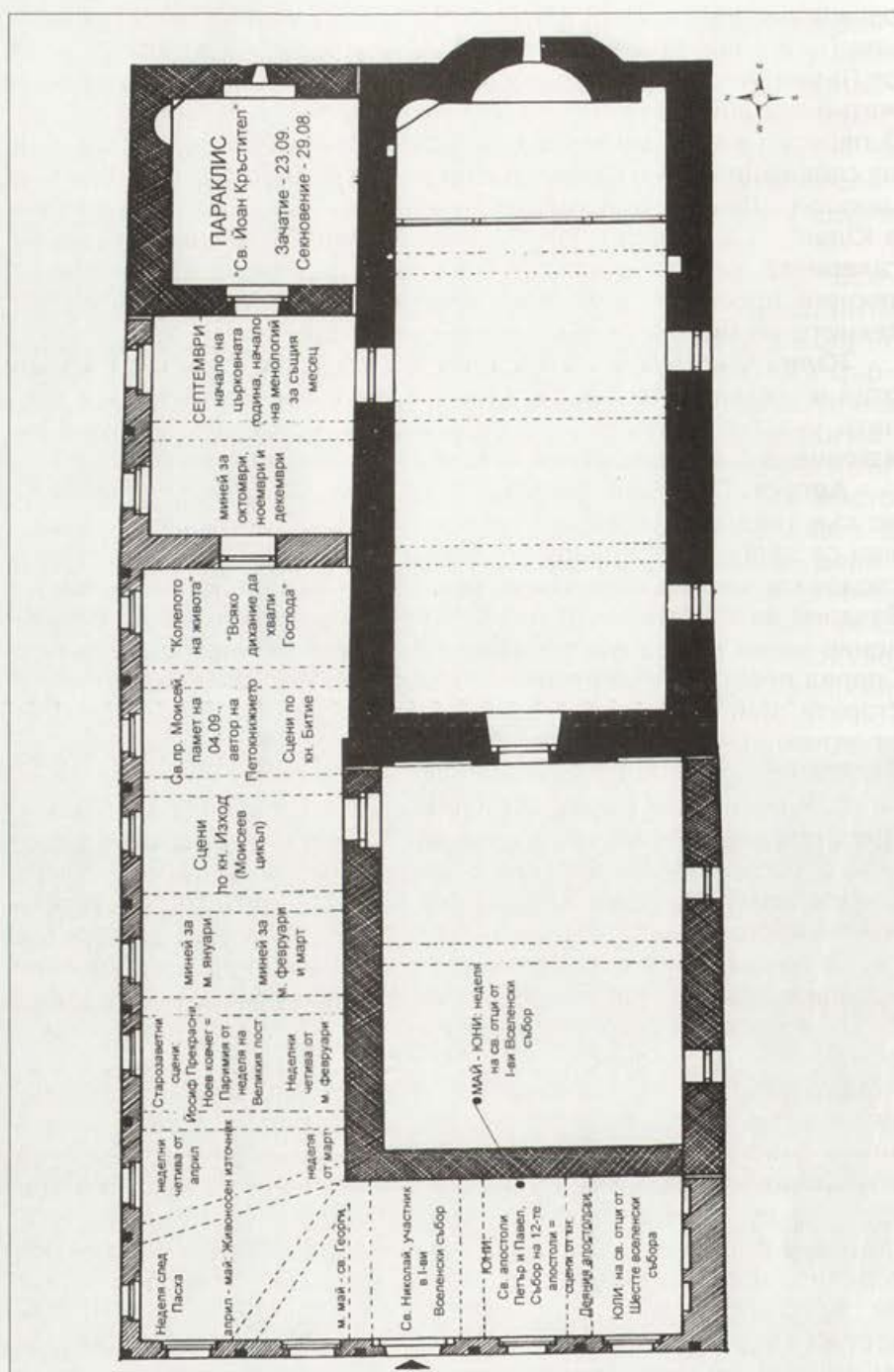
организъм през всички времена. В първата неделя след Възнесение (или в седмата неделя след Пасха) се почитат светите отци от Първи вселенски събор (твърде вероятно затова са включени житийни сцени на св. Николай, той е участник в паметния събор). В периода на същия месец се честват светите Петър и Павел, а на следващия ден е Събор на дванадесетте апостоли. Разбираемо цикълът „Деяния апостолски“ (например „Св. Яков проповядва в Юдея“, „Св. Павел в Рим“) са изобразени в западната част на галерията, като от една страна се подчертава продължението на тяхното просветно дело чрез Вселенските събори, а от друга – техните чествания се съвпадат в един и същ месец.

Юли. Съобразно календара подвижно се почитат светите отци от останалите шест вселенски събора. Както е видно, техните участия в заключителните заседания са разположени на източната и западна стени от южния дял на галерията.

Август. Отсичане главата на св. Йоан Кръстител (завръщане към темата в параклиса конкретно на 29. 08.). Чрез този помен се затваря календарният цикъл. Самата сцена е изписана в сводовата част на параклиса, срещуположно на „Благовестие на Захария за зачатие“. В народните вярвания празникът Секновение заема важно място, поради белезите на преходен период. Според повечето български етнографи, краят на месец август за старите християни представлявал пресичане на сезона, преход от лятото към есента. От канонична гледна точка това е краят на църковната година. Отново завръщайки се към похвалното слово на св. Климент Охридски, сега вече ясно може да се разкрие как Предтеча дава начало на празниците със своето зачеване и украсява богослужебните времена в духовни песни, за да се възпява винаги името Господне (дори чрез багри по стените). Неговото мъченичество пък бележи края на този годишен цикъл (**Обр. 5**).

От направения дотук анализ се различават три основни тематични ядра: 1. Минеи, жития и старозаветна химнография, 2. Евангелски четива от синаксара и 3. Празници с дидактично-обредна насоченост.

Структурата на стенописите се характеризира с последователност в съответствие с църковния календар, а не в символичен смисъл. Вярна е посоката на разсъждение на Г. Геров по отношение сакралните стойности на отделните архитектурни части на храма по оста изток – запад, но реално погледнато тя е свързана с преживяването на литургичните четива предимно от неделите преди и след Пасха. Какво означава тази тенденция? На първо място трябва да се отбележи функционалната обвързаност на средната зона на галерията (с преобладаващи синаксарни четива) с наоса. Връзката литургия – визуални съответствия не може да бъде завършена само с иконографията в сърцевина-

Обр. 5. Схема на стенописите по групи в параклиса, преддверието на параклиса и галерията на църквата "Рождество Христово" в село Арбанаси (по арх. Т. Теофилов).

та на "Рождество Христово", тя безспорно е продължена в пети, шести травей и ъгъла на галерията. Необходимо е да припомним и някои закономерности в последователността на богослужението. Старозаветните четива във всички неделни служби предхождат евангелските, а в това има йерархия, която е аналогична на разпределението на темите в галерията. Вече акцентирах и на календарното обвързване на стенописите от параклиса, преддверието на параклиса и източната част на галерията. Достатъчно е казано и за връзката между илюстрациите от кн. Битие и Изход с преминаването на вратата към женското отделение и наоса.

Към всичко това не бива да се забравят преданията за практиките на въцърковлените миряни след приключване на литургията да използват пространството от галерията за празнична трапезария. В нея вероятно се извършвали погребения или помени за мъртви. В контекста на търсене мотивите за разпределение на иконографската програма е редно да добавя фактите относно каноничното четене на различни старозаветни псалми и библейски текстове по време на помените. Не напразно в историческите извори се говори за събиране на вярващите в това помещение и раздаване на коливо (Геров 1986^a, 10). Ако се свържат материалите от изследването на Х. Вачев за т. нар. "некропол на ктиторите" (Вачев 2006, 122) с настоящия текст, може да се стигне до тезата, че теренът в галерията действително е играел ролята на гробница за ктиторите, а и твърде вероятно помените за упокой на техните души да са били извършвани на същото място. Консумирайки благословената храна, богомолците след ритуалните молитви за спасение душите на техните мъртви роднини, биха могли да коментират важните моменти от Стария Завет ("Гостолубие Авраамово") и от Новия Завет ("Христос насища 5000 души с 5 хляба и 2 риби" и др.), защото познават техния закодиран евхаристиен смисъл. Следователно концентрацията на теми по църковния календар би могла да се асоциира с традиционните обредни практики, които се провеждат не само в един месец, а през цялата година. Тук е мястото да се опитам да дам отговор и на въпроса защо зографите, представяйки неделните четива от подготвителните седмици на Великия пост, са пропуснали тези от първата седмица (неделя Православна и т. н.). Отговорът се заключава отново в Цариградския канон, защото според него не се правят помени на починали през първата седмица на Великия пост.

Това не означава напълно придържане към идеята да се извършват само помени за мъртви души, защото в такъв случай не може да се обясни наличието на сцени от Страстната седмица при положение, че Църквата забранява извършването на такива обреди в периода от Лазарова събота до Томина неделя. Всъщност напълно приемливо е извършването на тържества по случай

Пасха, Рождество Христово, водосвети (Йордановден, Кръстовден) и курбани по случай Никулден, Гергьовден и др.

Въпреки сложните проблеми относно функцията на галерията, считам, че може да се отстоява идеята за много добре обмислена иконографска програма в нея, да не говоря и за майсторското третиране на формите по дрехите и откритите части на телата. Реално погледнато авторите са демонстрирали задълбочени канонични познания и дори са вмъкнали сцени с апокрифен характер. Въпреки различните години, през които са изписвани отделните зони на параклиса, преддверието и галерията, днес се наблюдава реализацията на една добре замислена богословско-дидактична концепция, съобразно преживяването на отделни празници в църковния календар. Западната част на галерията в архитектурен план представлява пречупване на пространството, един вид смяна на посоката и времето. Дори целенасочено бих могъл да потърся тази извивка като опит за опасване главните части на храма и съответно затваряне на цикъла от сцени.

Логично е тогава да се приеме, че "Вселенските събори" от западната част се възприемат задълбочено не в началото, а малко преди края на съпреживяното през цялата година. Вярно е, че те представляват заключителен етап от историята на Новия Завет и едновременно основа в догматиката, но в контекста на закономерностите на църковния календар тяхното място е изключително подходящо намерено (т. е. в периода юни-юли). Тези особености вече са в унисон с богослужението в центъра на храма и се явяват като реминисцентни визуални съответствия на неделната духовна храна.

Не без значение е включването на някои от най-изтъкнатите борци против разпространението на ереси в регистъра прави фигури от западната част на галерията. Първият е св. Максим Исповедник, загинал мъченически в борбата срещу монотелитството през 662 г.; вторият – св. Йоан Дамаскин, изиграл съществена роля за създаване догмата на иконопочитанието. Техните фигури в цял ръст кореспондират със сцените от "Шести" и "Седми вселенски събор" на същото сакрално място.

Богомолецът, достигайки края на архитектурното пространство, фактически попада на най-съществените моменти от историята на църковната институция – "Вселенските събори". Техните постановления са в основата на каноните и църковния календар, а също така те са предпоставка за съществуването на иконописта. Композицията "Новозаветна Троица" е издигната целенасочено в сводовото пространство от южния дял на галерията за да се подчертае чрез нея истинността на приетите догмати. Прекланяйки се пред традицията и достиженията на по-старите майстори, зографите в Арбанаси изписват най-важните догматически решения и сякаш с

това напомнят старата максима – извън Църквата, чиято основа се крепи върху седем стълба, спасение няма.

Търсенето на единен богословски замисъл в съответните допълнителни части на храма едва ли може да се определи като уникална проява на творческия дух на самите автори. Още през 1955 година Св. Радойчич в своите анализи за зографското изкуство по Балканските земи достига до заключението, че в галерията на главната църква на Печката патриаршия се групират теми с удивително и задълбочено богословско съчетание между календарни сцени (за всички месеци), евангелски сцени от Постния триод (неделни и празнични) и илюстрации на литургически четива (Радойчић 1955, 67). Става дума за стенописи от 1561 година, добре съблюдавани от най-висшите предстоятели на патриаршията. По отношение на старозаветните теми, разгърнати в интериора на църквата във Велика Хоча (1577 г.) и стенописите от източната част на галерията на арбанашкия храм също са търсени паралели, в работата на М. Куюмджиева (Куюмджиева 2002, 44). През първата половина на XVII век не е изключено дадените примери от по-стари сръбски паметници да са послужили за основа на проектиране иконографската програма в параклиса, преддверието на параклиса и галерията на „Рождество Христово“ в Арбанаси.

Съществуват и определени исторически обстоятелства при изписването на частите на въпросния паметник. Периода 1632 – 1649 година е тревожен за православно население поради засилване на католическата пропаганда и приобщаването на различни социални групи към „догмати“ извън кръга на Вселенските събори. Това особено важи за арменските павликяни, които продължават да изповядват еретически учения. Въпреки това една голяма част от тях в Пловдив и северните български земи преминават на страната на католицизма. Освен това в Никополско е съсредоточена една друга група павликяни, които се считат за потомци на българските богомили (Мутафова 2006, 479).

Както бе отбелязано в историографската част на изследването, Ив. Дуйчев развива идеята за своеобразна форма на борба срещу католицизма чрез „Вселенските събори“ в трапезарията на Бачковския манастир (Дуйчев 1978, 13). Идентичната иконография между сцените във великотърновския храм „Св. св. Петър и Павел“ и тези от „Рождество Христово“ в Арбанаси дава основание да се предполага, че тази идея е била споделяна и в Търновската митрополия и поучително реализирана чрез цялостната богословска програма. На практика догматите от Вселенските събори представляват опозиция на павликянството. Това означава, че ако е съществувала пропаганда чрез стенописите в официални паметници, разположени на територията на завладе-

ните български земи (включително и на Арбанаси), следователно тя е била насочена срещу всякаква форма на ерес.

Като противопоставяне на нововъведенията през XVI век при изчисляване на Пасхата (съответно и на целия календар) в Западната църква, Цариградската патриаршия е продължавала да се ръководи по стария Юлиански календар. Логично е да се съпостави тази промяна с богослужението през XVII в. в търновските и арбанашките църкви, а от това следва да се отчита отнемането на 10 дена спрямо съвременния Типик, защото той е изготвен по григорианската формула за летоброене. Изместването на Пасха, както и следването на останалите подвижни празници през първата половина на XVII век съвсем не означава нарушение на реда на събитията. Каноните за разпределение на подготвителните дни за Поста, 40-те дена и следпасхалния период остават валидни за всички храмове, разположени в диоцеза на Търновската митрополия. Датите за празниците на светците също са били строго фиксирани и затова техните образи намират своите достойни места в отделните части на храма. Като заключение мога да посоча наличието на една сложна иконографска програма, чийто принцип на подреждане е адекватен на днешния православен календар.

Вследствие на извършения анализ може основателно да се признае постигането през 1649 г. на нравствено-дидактическо внушение чрез "Вселенските събори": излизайки от храма, да имаш пред себе си във визуален план каноните на православието, това безспорно е довеждало до позитивни и дълготрайни последици в религиозното съзнание.

БЕЛЕЖКИ:

* При подготовката на настоящото изследване ми бе предоставена информация за историята на проучване на Вселенските събори от Чл.-кор. проф. д-р Елка Бакалова. Използвам случая за да изкажа към нея своите най-сърдечни благодарности.

** Авторът на фотографиите от църквата "Рождество Христово" в Арбанаси е Здравко Николов. Благодаря му за оказаното професионално съдействие.

ЛИТЕРАТУРА:

- Архиепископ Владимир 2000:** Архиепископ Владимир Ташкентский и Средноазиатский. Слово на церковное новолетие, начало индикта. – Слова в дни памяти особо чтимых святых. Т. III, Москва, 2000.
- Божков 1984:** Ат. Божков. Българската икона. С., 1984.
- Вачев 2006:** Х. Вачев. "Некрополът на ктиторите" при храма "Рождество Христово" в Арбанаси. – Известия на Исторически музей В. Търново. XXI, 2006, 114-124.
- Герасимова-Томова 1979:** В. Герасимова-Томова. Надписите към стенописите в църквата "Рождество Христово" в Арбанаси: Л. Прашков. Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. С., 1979.
- Геров 1996^a:** Г. Геров. "Време" и "история" в стенописите от галерията на арбанашката църква "Рождество Христово". – Проблеми на изкуството. Бр. 4, 1996.
- Геров 1996^b:** Г. Геров. Изображението на една притча в църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 1996, 2.
- Дуйчев 1978:** Ив. Дуйчев. Древноезически мислители и писатели в старата българска живопис. С., 1978.
- Коев 1992:** Т. Коев, Г. Бакалов. Въведение в Християнството. С., 1992.
- Куюмджиева 2002:** М. Куюмджиева. Старозаветни теми в монументалната живопис от XV–XVII век (в паметниците на територията на съвременна България). Автореферат на дисертация. С., 2002.
- Куюмджиева 2003:** М. Куюмджиева. Цикълът по историята на пророк Моисей в галерията на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 2003, 2.
- Майендорф 1996:** Й. Майендорф. Византийско богословие. С., 1996.
- Мутафова 2006:** К. Мутафова. Павликийски селища в Централна Северна България в османски документи от XVI в. – В: Етнологията вчера, днес и утре (Изследвания, посветени на 65-годишния юбилей на доц. д-р Николай Колев). М. Иванова (Съст.), В. Търново, 2006.
- Пенкова 1987:** Б. Пенкова. Стенописната програма на манастирските трапезарии. Функция и иконографска програма. Дисертация, С., 1987.
- Пенкова 1989:** Б. Пенкова, Стенописната програма на трапезарията в Бачковския манастир. – Проблеми на изкуството, 1989, 1.
- Поснов 1993:** М. Поснов. История на християнската църква. Т. II, С., 1993.
- Прашков 1979:** Л. Прашков. Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. С., 1979.
- Радойчић 1955:** Св. Радойчић, Майстори старог српског сликарства. Кн. 3, Археолошки институт, Београд, 1955.
- Стефанов 2004:** Пл. Стефанов. Сцената "Носене на кръста" от наоса на църквата "Рождество Христово" в село Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 2004, 3.
- Типик 1980:** Типик. С., 1980.
- Успенский 1868:** П. Успенский. Ерминия или наставление в живописном искусстве. Трактат греческого живописца йеромонаха Дионисия Фурнаграфиота (1703–1733). Труды Киевопечерской Лавры. Киев, 1868 (Преизд. Москва, 1993).
- Успенский 1996:** Ф. Успенский. История Византийской империи VI – IX в. Москва, 1996.
- Цонев 1999:** В. Цонев. Към "Шестоднева" и отражението му в средновековното и ранновъзрожденското изкуство на България. – Известия на Исторически музей В. Търново. XIV, 1999.
- Чифлянов 1996:** Бл. Чифлянов. Литургика. С., 1996.
- Шиваров; Вълчанов 1993:** Н. Шиваров, С. Вълчанов. Вечното в двата Библиейски Завета. В. Търново, 1993.
- Шмеман 2001:** А. Шмеман. Великият пост. С., 2001.
- Davis 1987:** L. D. Davis. The First Seven Ecumenical Councils (325 – 787): Their History and Theology. Wilmington: Glazier, 1987.
- Dragas 1999:** G. D. Dragas. Ecumenical Councils. – Encyclopedia of early Christianity. New York /second edition/, 1999.

- Dvornik 1951:** F. Dvornik. Emperors, Popes and General Councils. DOP 6, 1951.
- Giakalis 1994:** A. Giakalis, Images of the Divine: The theology of icons at the Seventh ecumenical council. Leiden: Brill, 1994.
- Hefele 1896:** C. J. Hefele. A History of the Councils of the Church from the Original Documents. Edinburgh: Clark, 1896 (repr. New York, 1972, AMS).
- Sahas 1986:** D. Sahas, Icon and Logos: Sources in Eighth – Century Iconoclasm: An Annotated Translation of the Sixth Session of the Seventh Ecumenical Council. Toronto, 1986.
- Salaville 1926:** S. Salaville. L'iconographie des Sept Conciles Oecumeniques. Echos d'Orient, XXV, Paris, 1926.
- Simonetti 1975:** M. Simonetti, La crisi ariana nel IV secolo. Rome: Institutum Patristicum Augustinianum, 1975.
- Tanner 1990:** N. P. Tanner & G. Albergo, Decrees of the Ecumenical Councils. London, 1990.
- Walter 1970:** C. Walter. L'iconographie des Concils dans la tradition byzantine. Paris, 1970.
- Walter 1977:** C. Walter. Studies in Byzantine iconography. London, 1977.
- Χατζηδάκης 1993:** Μ. Χατζηδάκης. ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ (Από τον Χάνδακα την Τόσσα και την Αγία Πετρούπολη). Ηρακλείον, 1993.

THE "ECUMENICAL COUNCILS" FROM THE GALLERY OF THE "NATIVITY" CHURCH IN ARBANASSI

(Observation of the functional values of dogmatic determinations in
the context of the iconographical program of the temple)

PLAMEN SUBEV

(Summary)

The Synods represent the universal Church. The Ecumenical councils as an institution are related to Christianity's rise as the official religion of the Byzantine empire. The First ecumenical council was summoned in 325 by the Constantine the Great, and succeeded to make the first dogma and prepare an important program, which includes the church calendar.

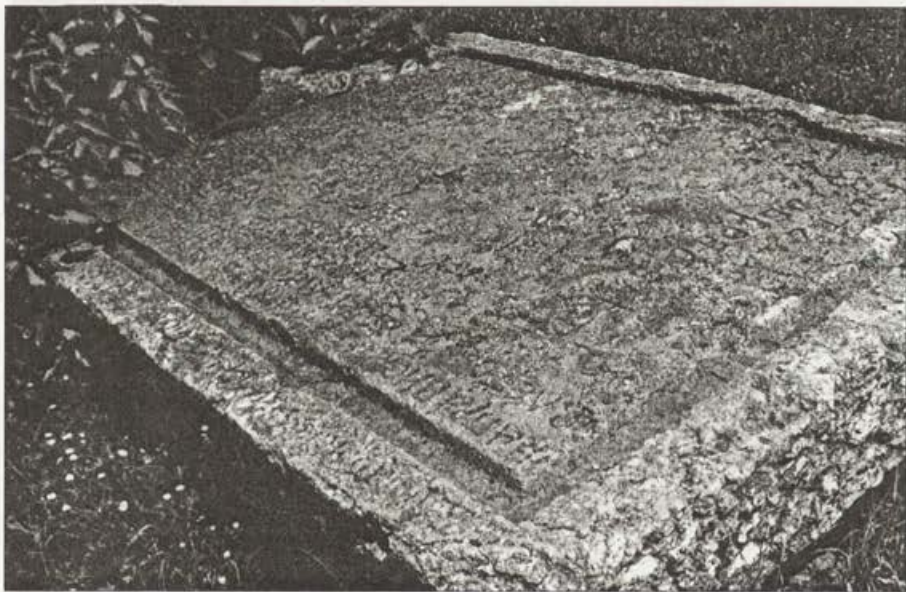
The iconographical program of mural paintings from the "Nativity" chapel and gallery is a very interesting. We have a combination of different scenes: Old Testament ones, martyr ones, illustrations from liturgical texts (New Testament) and "Ecumenical councils" scenes. The functional values of the dogmatic determinations in the context of iconographical program of the temple gives us the idea about a theological conception implemented in 1632 – 1649. Possibly that is a one-year calendar program, in conjunction with liturgical, festive and additional religious texts.

ЦЪРКВАТА "СВЕТА ВЕЛИКОМЪЧЕНИЦА ИРИНА" В СЕЛО ХОТНИЦА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

Вълка Илчева

В настоящото съобщение са представени нови данни за историята на храма "Св. Великомъченица Ирина" в с. Хотница, Великотърновско. Те са извлечени от епиграфски паметници, зографията на църквата и документални източници.

Църквата "Св. Великомъченица Ирина" е построена през 1836 г. За това узнаваме от надпис, издълбан върху голям жертвен камък, поставен в църковния двор и пригоден за извършване на църковни служби. Той има размери: дължина 2,32 м и ширина 1,72 м, от всички страни обграден с издълбани улеи с ширина 0,08 м. В единия край камъкът се стеснява, улеите се приближават и образуват място за изтичане на кръвта на жертвеното животно (**Обр. 1**). Надписът съобщава, че преди построяването на храма, в двора на църквата е имало метох на Рилския манастир. Сградата на метоха и до ден днешен е запазена западно от църквата (**Обр. 2**). Надписът е изсечен от известния на времето таксидиот на Рилския манастир Гаврил Рилец. Дело на същия автор е икона с надпис и означение на годината 1836.

Обр. 1. Жертвеният камък с надпис.

Обр. 2. Сградата на метоха на Рилския манастир.

Обр. 3. Сградата на църквата "Св. Великомъченица Ирина" и жертвеният камък.

Обр. 4. Входът и западната фасада на църквата с открития притвор. Виждат се част от стенописите над входа от ранния живописен слой.

Обр. 5. Запазените стенописи над входа.

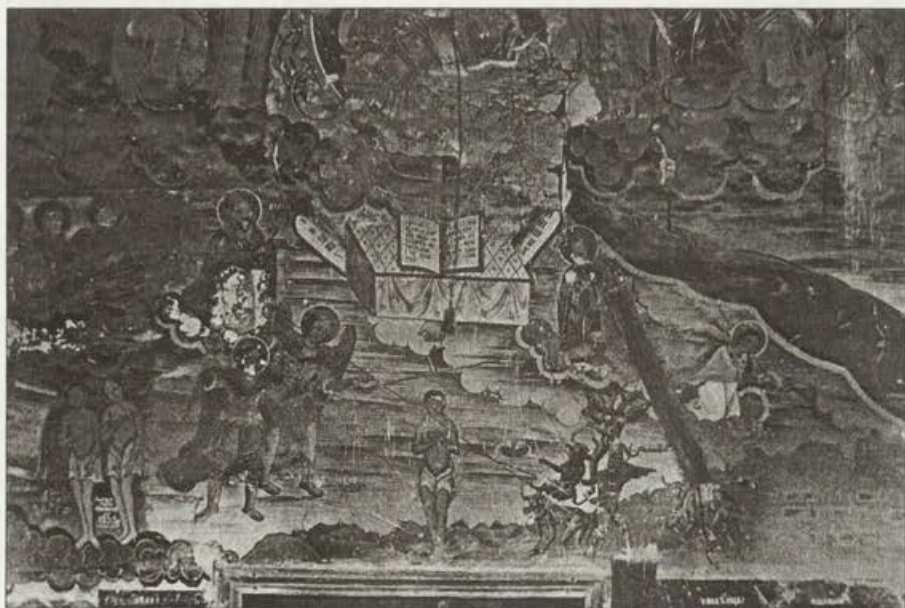
Църквата "Св. Великомъченица Ирина" в село Хотница представлява еднокорабна постройка с таблен иконостас, владишки трон и проскенетарий (**Обр. 3**). Размерите ѝ са: дължина 21,7 м. и ширина 8 метра. От запад има отворен притвор с размери 8 x 10 м, който е вкопан спрямо околния терен на дълбочина 1,10 м от повърхността. В същинската църква се влиза чрез две стъпала. Тя също е вкопана в земята на дълбочина 1,70 м. Вътрешността ѝ не е изписана. Стените са измазани в бяло, таванът е плосък, дървен. Входът е от запад (**Обр. 4**). Над него, в отворения притвор, има запазена стенопис, която според специалистите датира от 1837 година. Тя има следната композиция (**Обр. 5**): в центъра е изобразен кръст с надпис в два реда $\begin{matrix} \text{ICXC} \\ \text{HKA} \end{matrix}$. Под него е зографисан образът на Христос и Светите Четиридесет мъченици. В ляво от надписа е изписано слънце, а в дясно от него – луна. В ляво от централната сцена е изобразена Света Великомъченица Ирина (**Обр. 6**), до нея – пророк Илия. В дясно, под луната, отново е изписан кръст със същия надпис $\begin{matrix} \text{ICXC} \\ \text{HKA} \end{matrix}$. Под него е образът на Св. Иван Рилски, а до него е представена сцената Свети Димитър убива с меч си цар Калоян. Впоследствие над тази живопис е изписан втори живописен пласт. Върху него са изобразени сцени от Страшния съд (**Обр. 7**). Поради това, че тя е била много повредена и част от нея разрушена, тази стенопис е свалена и върху нея е извършена реставрация и консервация. В момента се съхранява в Регионалния исторически музей във Велико Търново.

Обр. 6. Света Великомъченица Ирина.

В специален надпис на картината на Страшния съд се споменават имената на четирима свещеници, които са обслужвали селото, както и тези на църковните настоятели. Надписът е бил добре запазен на 21. 05. 1961 година, когато е написана кратката история на църквата от председателя на църковното настоятелство свещеник Иван Ангелов. Същият споменава, че цифрите на годината на изографисването са изтрети отдавна, а надписът с имената е запазен. Той отбелязва, че мазилката, върху която е направена зографията на много места е пропукана, отлепена и е на разрушаване.

В двора, южно от църквата е изградена свободно стояща квадратна кула камбанария. Съгласно запазената документация към църквата, нейното построяване трябва да се отнесе след 1907 година. Неотдавна камбанарията е била реставрирана (Обр. 8).

Обр. 7. Фрагмент от страшния съд от късния живописен слой.

Многото и разнообразни религиозни нужди са налагали обслужването на населението на село Хотница да става от няколко души свещеници. От Освобождението през 1878 година до 1890 година при църквата са служили трима свещеника. Селото е било разделено на три енории. От данните се вижда, че църквата винаги е била в диоцеза на Великотърновската духовна околия.

В Териториална дирекция "Държавен архив" – Велико Търново се съхранява изключително прецизна документация, водена от църковното настоятелство:

1. Книга с протоколи и актове на църковното настоятелство за избор на църковни

настоятели, клисари и певци и актове на Митрополията по утвърждаването им. Започната е на 17. 01. 1899 година, завършена на 8. 03. 1943 година. Съдържа 39 листа (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а. е. 1.).

2. Книга с протоколи и постановления по ремонта и реставрацията на църковното имущество и контракти между настоятелството и майстори зидари. Обхваща периода от 22.10.1896 година до 28.08.1933 година. Съдържа 11 листа (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а. е. 1.). Тук можем да прочетем, че през 1896 година е взето решение за отпускане на 600 лева за поправка на стаята на църковната баба (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 1., л. 1). През 1904 година настоятелството гласува 800 лева за поправка на църковара и оградата на църковния двор (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 1, л. 2). През 1906 година са гласувани 300 лева за построяване-

Обр. 8. Квадратна кула камбанария към църквата.

то на привременна нова клепалня (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 1, л.3), а през 1907 година се иска разрешение за построяването на камбанария за 1000 лева (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 1, л. 4).

3. Протоколна книга на църковното настоятелство. Започната на 08. 04. 1907 година и завършена на 11. 05. 1924 година. Съдържа 43 листа (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 16). С протокол от 07. 10. 1907 година църковното настоятелство иска разрешение за направа на камбанария по домашен начин за 1000 лева (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 16, л.7). С протокол от 21. 11. 1922 година се разрешава бившият кмет, покойният Петко Иванов Баталов, да бъде погребан в църковния двор, като наследниците му внесат такса от 5000 лева. Заслугата му за това е, че когато турците от село Калиманица са продавали недвижими имоти, той е купувал с църковни пари гори и ниви около 100 дка за църквата (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 16, л. 38). Към нея има маточник за лозя, който се отдава под наем.

4. Протоколна книга от 22. 06. 1924 година до 10. 16. 1934 година. Съдържа 46 листа (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 17). Приходните книги са водени редовно и изправно. Извършвано е отдаване на търг под наем на църковните ниви. С протокол от 30. 09. 1928 година се взема решение да се измаже пода на църквата отгоре с глина, а под глината да се застеле със слама. Таванът да се боядиса с блажна боя (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 17, л. 21). С протокол от 19. 03. 1931 година се разрешава да се изработи ограда от 100 м дължина по стопански начин (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 17, л. 217). С протокол от 08. 02. 1934 година се приема дарение от Петър Игнатов Стойчев – бивш жител на село Хотница – от 4822 кв. м. гора на църквата, срещу задължението след смъртта му да се направи опело и една година да се споменава на великия вход (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. ,7, л. 25). За стриктността при воденето на документацията говори и следният факт: с протокол от 05. 06. 1932 година Църковното настоятелство разрешава на касиера да изтегли пари, за да купят три билета от лотарията (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 17, л. 34). С протокол от 11. 02. 1931 година църковното настоятелство разрешава тялото на покойния Гончо Иванов да бъде погребан в църковния двор, без наследниците му да плащат някаква такса, тъй като той е служил на църквата безкористно и с усърдие като църковен настоятел повече от 40 години и материалното му положение е слабо.

5. Протоколна книга, започната на 06. 05. 1934 година, завършена на 01. 01. 1948 година. Съдържа 49 листа (ТД "ДА" –

Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 18). В нея има протоколи за важни решения на църковното настоятелство: за отдаване на църковна земя и църковния двор под наем за обработка и рекапитулация за приходите и разходите на църквата.

6. Протоколи, постановления и поемни условия на настоятелството по финансови въпроси за отдаване под наем, отстъпване и продажба на имоти от и на църквата – от 06. 02. 1883 година до 13. 11. 1948 година. Съдържа 88 листа (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 3). Със специален протокол се възлага реставрацията на 12 големи и 12 малки икони за 420 лв. Възлага се още на Недялко Каба от Балван да изработи ограда на църковния двор срещу 3500 лв. С протокол от 28. 08. 1933 година Църковното настоятелство упълномощава касиера да изтегли сумата 12000 лв. за ремонт на храма. С протокол от 18. 05. 1911 година Лазар Петков Безев и Атанаса Атанасова даряват имота си след своята смърт срещу две гробни места в църковния двор – две ниви от по 8 дка (ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 3, л. 11,12).

7. Летописна книга, започната на 25.12.1936 година и завършена 24.12.1940 година. Съдържа 96 листа (ДТ"ДА" – Велико Търново, ф. 577 К, оп 1, а.е. 19).

В Заключение ще отбележа, че за съжаление този интересен паметник на архитектурата от епохата на Възраждането е в много тежко състояние и спешно се нуждае от ремонт.

СЪКРАЩЕНИЯ:

ТД "ДА" – Териториална дирекция "Държавен архив".

L'ÉGLISE "SAINTE MARTYRE IRINA" AU VILLAGE DE HOTNITSA,
DEP. DE VELIKO TARNOVO
VALKA ILTCHEVA

(Résumé)

En 2006 s'accomplissent 170 ans de la construction de l'église. On apprend de l'inscription, gravée sur une grande pierre de sacrifice qu'elle est édifiée en 1836. Il y avait, auparavant, dans la cour de l'église un couvent du monastère de Rila, dont l'édifice existe aujourd'hui et se trouve à l'Ouest du temple.

L'église "Sainte martyre Irina" au village de Hotnitsa représente un édifice à une nef avec une iconostase de table, un trône d'archevêque et proskenetarii. De l'ouest il y a une grande entrée, enfouie dans la terre à une profondeur de 1,10 m. Le naos est enfoui à une profondeur de 1,70 m dans la terre. Il n'y a pas de fresques. Les murs sont enduits en blanc, le plafond est plat, fait en bois. Au-dessus de l'entrée, dans le narthex ouvert actuellement il est conservée une fresque, datée de 1837 et elle fait partie de la couche ancienne de peinture. On a représenté les images de Jésus Christ et les 40 Martyrs, de la martyre sainte Irina, du profaite saint Elie, de st. Jean de Rila et la scène "Saint Dimitar tue par son épée le roi Kalojan". Plus tard on a fait une deuxième couche de peinture qui a été enlevée pour la conservation. Cette couche présente des scènes du Jugement dernier.

On a examiné la documentation précise, menée par le conseil curial qui se trouve aux Archives régionales à Véliko Tarnovo.

On a ajouté des données biographiques pour la martyre Irina à la base de sa Vie. On a prêté aussi l'attention sur l'état actuel de l'église.

РЕДКИ МОНЕТНИ ТИПОВЕ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ II–III ВЕК

РАДОСЛАВ ГУЩЕРАКЛИЕВ

В настоящата разработка са разгледани единадесет екземпляра, отсечени в монетарницата на Никополис ад Иструм. По императори се разпределят – Марк Аврелий като Цезар (139–161) – 1, Комод (180–192) – 2, Септимий Север (193–211) – 1, Каракала (198–217) – 2, Гета като Цезар (198–209) – 2, Юлия Домна – 2 и Елагабал (218–222) – 1. Шест от тях са от фонда на Исторически музей – Ловеч, останалите са притежание на колекционер. Голямата част са редки типове, другата са нови, неизвестни. Общото за всички е, че са с малки номинални стойности. Целта на настоящата разработка е не само да оповести новите и редки типове, а също да приведе в известност титулатурите на съответните владетели, които имат важно значение при хронологическата стратификация на печатите. Необходимостта произтича от невъзможността да се датират дребните номинали в рамките на управлението на съответните владетели. Не са много проучванията, свързани с публикуването на монети от дребен номинал (Цочев, Димов 1996, 211–214; Кожухаров 1998, 62–83). Причините са много, основната е, че се откриват предимно при археологически разкопки като единични екземпляри (Цочев 1998, 116–119, 144–145).

След провинциалния управител на Тракия – М. Antonius Zeno (142/144г.), известен по монети на Никополис ад Иструм, върху екземпляри от малък номинал (Pick 1898, 349–350, №1225–1227, №1229), следващите серии са трудни за по-точни датировки. Създадената хронологическа стратиграфия на печатите от Б. Пик (Pick 1898, 347–518, №1217–2108) и излязлата преди десетина години монография на Д. Ботева (Ботева 1997, 331–334) показват нуждата от подобни проучвания.

Вече съм имал възможността да публикувам нови типове за монетарницата на Никополис ад Иструм. Единият от тях е свързан със Зевс, Хера и Атина. Сечен е по времето на Септимий Север, при легата Косконий Гентиан (195/196–197/198 г.), т. е. след преминаването на градската управа към провинция Долна Мизия. Той е инспириран от статуарна група, засвидетелствана и епиграфски (Гущераклиев 2002, 124–125). Докладван е тип, свързан с Изидата, сечен при Комод, когато градът все още е бил в рамките на провинция Тракия (Гущераклиев 2005, 89–91).

ТИПОВЕ: Почти винаги, когато се говори за типовете на дадена монетарница, в това число и Никополис ад Иструм, се споменават цифри, които не винаги отговарят на реалността. Цитираните доста често 900 типа имат отношение към тях, но са свързани с други характеристики на монетосеченето на градската управа. Основните типове (без вариантите) на монетарницата не надхвърлят стотина. В основата на проучванията на типовете, след издадените корпуси в края на XIX и през XX век, стоят първичните публикации на даден нов тип или вариант. Верният прочит на титулатура, етникон, тип, вариант, метрични характеристики, води и до анализ на неговата поява в монетосеченето на съответната градска управа. Неправилните описания, особено когато са без илюстрации, имат отношение, но към друг тип проучвания. Трябва да се има предвид и един друг аспект на градските монетосечения. Монетите им са сечени в определени хронологически граници. Нумизматичният анализ може само да потвърди или не, наличие на определени изображения, свързани с архитектурната им история, култовете и т. н. Но тези граници са условни. Затова са необходими сравнения с останалия изворов материал – епиграфски и археологически, за да се получи по-цялостна картина за неговото развитие в съответната провинция в границите на Римската империя. В съчетание с епиграфски паметници, оброчни плочки, архитектура, селищни обекти, анализът би бил значително по-цялостен (Гочева 1984, 87–92; Владкова 2000, 101–112).

За Марк Аврелий, Б. Пик още в края на XIX в. (Pick, 1898, 350, №1228–1229), описва само два типа – на Тюхе и Нике. Двадесет години по-късно Н. Мушмов (Н. Мушмов 1912, 57, № 882–883) отбелязва същите изображения. Публикуваният тук тип за Зевс прав, наляво с патера над жертвеник и скипър, засега е най-ранният, сечен в Никополис ад Иструм (**Обр. 1. 1**).

Следващите два типа са свързани с монетосеченето на Комод. Върху първият е представено изображение на Атина права с шлем на главата наляво. В дясната ръка държи патера над жертвеник, с лявата придържа опрян на земята щит, зад него изправено копие (**Обр. 1. 2**). Типът не е известен за Комод. Друг тип на Атина за същия император описва И. Върбанов (Върбанов 2002, 142, №1725–1727). Представеният тук тип за Атина Полия е най-ранния. По-късно се среща при Септимий Север, Плавтила, Макрин и Диадумениан, върху монети от малък и голям номинал (Pick 1898, №1296–1297, №1362–1364, №1628–1629, №1745, №1846–1846). Според П. Владкова (Владкова 2000, 106), култът към Атина не е сред популярните в Никополис ад Иструм и територия му. И. Дончева (Дончева 2002, 39) го приема за един от официалните култове в града.

При другия екземпляр на Комод е представена права фигура, надясно (**Обр. 1. 3**). С дясната си ръка тя придържа мантията си, с лявата – неясно. Аналогичен тип описва Б. Пик (Pick 1889, 354, № 1246, но от друг печат). По-късно същият е описан и от Н. Мушмов (Мушмов 1912, 57, № 894). Интерпретиран е като Немезида с юзда. Онова, което със сигурност може да се каже е, че фигурата не държи юзда. Невъзможността да се определят атрибути, а такива вероятно няма, сближават изображението само с това на императора.

Следващият тип е нов (**Обр. 1. 5**). Той е без аналог в градските монетарници. Сечен е за Юлия Домна. На аверса и реверса е представен бюст на императрицата с коси на кок на тила. Различия има само в представянето и. На лицевата страна тя е с по-младежки черти, на реверса изглежда по-възрастна. Това се потвърждава и от надписите от двете страни, носещи името на Юлия Домна. Доколкото ми е известно, подобно изображение не съществува и в богатото типово разнообразие на градските монетарници от Долна Мизия и Тракия. Аналогичен, но само реверсен тип, в Никополис ад Иструм е познат при Септимий Север (Pick 1898, 388, №1448). Той е свързан с провъзгласяването на Каракала за Август и на Гета за Цезар. Среща се и при монети на Истрос за Септимий Север (Pick 1898, 173, №499).

Представянето на Юлия Домна от двете страни на монетното ядро, илюстрира авторитета ѝ в императорското семейство. През 198–199 г. Каракала посещава Долна Мизия, в това число и Никополис ад Иструм (Ботева 1997, 53–56, 239). Смята се, че именно благодарение на него градът получава разширение на териториалните си граници. В града са открити няколко синхронни епиграфски паметника, посветени на Юлия Домна (Ботева 1997, 171). Според Д. Ботева е възможно при посещението си в Никополис ад Иструм през 198 г., той да е бил придружаван от своята майка. Аналогично предположение, пак според епиграфски паметник, е изказано и за Истрос (Ботева 1997, 196). В случая представянето на бюста на Юлия Домна при монетите на двата града и епиграфските сведения взаимно потвърждават направените предположения.

По монети и епиграфски паметници на Никополис ад Иструм, Юлия Домна е известна и като ΘΕΑ – чествана е като богиня, а също и като майка на лагерите (Pick 1898, №1454, №1464; Ботева 1997, 59–60).

Подобни изображения са рядкост не само за римското, но и за византийското монетосечене. Вл. Пенчев (Пенчев 1987, 10–12) публикува монета-солид на императрица Ирина, сечен 797–802 г. Върху аверса и реверса също е представен един и същи бюст – на властната византийска императрица. Макар разликата

между Юлия Домна и Ирина да е около шест века, двете императрици са имали почти сходна съдба. Били са интелигентни и властни. Правели са всичко в името на властта. Гета е бил убит от собствения си брат Каракала, синът на Ирина е бил ослепен. В края на живота си Юлия Домна се самоубива, Ирина е изпратена на заточение на о-в Лесбос. И все пак разлика има – Домна, макар и императрица, е имала властта само чрез Септимий Север, докато Ирина е била първата жена, възкачила се на трона на византийските василевси като едноличен владетел.

Вероятно по-късно, при следващото посещение на императорското семейство през 202 г., върху бронзови монети на Сердика, Августа Траяна, Филипопол, Пауталия и Марцианопол тя е представяна като градска богиня с крепостна корона на главата. При тези изображения, градската богиня е с портретните черти на Юлия Домна. (Юркова 1978, 6–9; Юркова 1989, 3–7; Прокопов 1983, 9–11).

Друг рядък тип е представен по монети на Каракала като Цезар – факла с обвита около нея змия и глава надясно (**Обр. 1. 7**). Вариант на този тип е известен, но за Каракала Август (Кожухаров 1998, 80).

Подобен тип е описан за Филипопол, но сечен при Септимий Север (Мушмов 1927, 76, № 347).

Рядко срещани са и младежките бюстови изображения на Каракала като Август с лавров венец и на Гета като Цезар, гологлав (**Обр. 1. 8**). Б. Пик описва този тип през 1898 г. (Pick 1898, 419, N1621) и смята, че е сечен при провъзгласяването на Каракала за Август и на Гета за Цезар. Същият е цитиран и от Н. Мушмов (Мушмов 1912, 67, №1143), но и двата са без илюстрации. В едно от последните издания на монети на Никополис ад Иструм (И. Върбанов 2002, 183, № 2497–2504), дори се поставя под съмнение съществуването на това монетосечение.

Друг рядък тип е свързан с монетосеченото на Гета Цезар. Представен е тетрастилен храм, между чиито колони има змия с изправена глава (**Обр. 1. 9**). Подобен не е описван от Б. Пик и Н. Мушмов. Вариант на този тип за монетарницата на Никополис ад Иструм е публикуван от М. Минкова (Minkova 2002, 130, обр. 4–5), но сечен при Септимий Север. При Септимий Север, пак върху монети от дребен номинал, са представени – тетрастилен храм със статуя на Асклепий (Pick 1898, 424, № 1642), както и тетрастилен храм между колоните му дърво със змия (Кожухаров 1998, 74). Посочените типове и варианти, сечени върху монети от дребен номинал, свидетелстват за култ към здравеносните божества в Никополис ад Иструм. По монети на градската управа се срещат и изображения като змия, змия с нимб, змия около омфалос, змия около съд с класове, триножник със змия, тоя-

га със змия, олтар със змия, петел и змия (Pick 1898, 335, 338, 346). Част от представяните две, четири и пет колонни храмове със статуи на Асклепий прав, Зевс седнал, Артемида ловджийка, Конкордия, Тюхе, Хадес-Серапис, Серапис прав са сечени и върху монети от малък номинал (Pick 1898, 335).

Следващият рядък тип също не е публикуван. Сечен е и при Гета като Цезар (**Обр. 1. 10**). Върху реверса на монетата е представена мечка глава насреща. Типът не е познат в монетосеченията на градските управи в Долна Мизия и Тракия. Самостоятелните изображения на мечка са рядкост.*Известен ми е само за една градска управа в Лизидия, Сагаласос, в която има изображение на мечка надясно (Imhof-Blumer 1902, 392, №3) върху псевдоавтономна монета. Изображение на мечка се среща и в монетите на Никополис ад Иструм, при представянето на Хемус (Pick 1898 342; Мушмов 1912, 64, №1056, 73, №1296, 80, 1471). При Юлия Домна, Овиний Тертул и Макрин, Статилий Лонгин (Pick 1898, 389, №1450, 452, №1766), при планинския бог Хемус е представена и мечка. При Елагабал-Руф (Pick 1898, №1953) са представени мечка и сърна. На настоящия етап е възможно свързването на това изображение само с планинския бог Хемус, макар че са възможни и други интерпретации.

НОМИНАЛИ: Теглата и диаметрите са, както следва : 24 мм, 9,5 г за Марк Аврелий; 17 мм, 2,70 г и 15 мм, 2,2 г за Комод; 17 мм, 2,3 г за Септимий Север; 17/18,5 мм , 3,7 г и 15/17 мм, 2,57 г за Юлия Домна; Каракала – 18 мм, 3,3 г – Цезар и 16 мм, 1,8 г; Гета Цезар – 16 мм, 3,6 г и 17 мм, 2,7 г; Елагабал – 17 мм, 2,8 г.

Никополис ад Иструм сече монети от четири номинални стойности – ½ за псевдоавтономните и 1, 2 и 4 номинал за провинциалните (Pick 1898, 333). Ако приемем монетите с диаметри между 15 и 18 мм и тегла между – 1,8 и 3,7 г за първи номинал, то екземплярът за Марк Аврелий – 24 мм, 9,5 г може да бъде само 2 или 4 номинал. Но според Б. Пик, от него са познати само монети от 1 и 2 номинал. Според досегашните първични наблюдения за номиналите (Гущераклиев 2002, 123–124), доколкото при публикуването им има теглови данни. Те са, както следва:

Псевдоавтономни, 8 екземпляра – ср. тегло, 1,89 г/13–14 мм; Първи, 63 екз. – ср. тегло, 2,84 г/16–18 мм; Втори, 21 екз. – ср. тегло, 6,18 г/20–22 мм; Четвърти, 1049 екз. – ср. тегло, 11,95 г/24–29 мм. Една част от ранните екземпляри на монетарницата отсечени при Антонин Пий е възможно да са от 5 номинал. Той е характерен и за други градски управи на провинция Тракия, през периода, когато Никополис ад Иструм също е принадлежал към тази провинция.

Оповестяването на нови типове и варианти е рисковано начинание. Въпреки това, публикуваните тук нови типове и вари-

анти обогатяват не само репертоара на Никополис ад Иструм, но и на типовете на римските монети като цяло. Тяхната интерпретация може да бъде постигната само след задълбочен анализ на целия иконографски репертоар на Никополис ад Иструм.

КАТАЛОГ

МАРК АВРЕЛИЙ като ЦЕЗАР (139–161 г.)

1. Л. ΑΥΡΗΛΙΟΣ ΟΥ(Η) / (ΡΟC ΚΑΙC)ΑΡ

Младежки бюст (глава), без лавров венец, надясно.

Оп. ΝΕΙΚΟΠΟΛΕΙ / ΤΩΝ ΠΡΟC ΙC

Зевс прав, наляво. В дясната ръка държи патера над жертвеник, с лявата се опира на скиптер (**Обр. 1. 1**).

НСФ – №17; 24 мм, 9,5 г (с. Владиня, Ловешко, 1998 г.).

КОМОД (180–192) – 2 броя

2. Л. ΑΥΤ ΚΑΙ / ΚΟΜΟΔΟ.

Глава на Комод с лавров венец, надясно.

Оп. (ΝΙ)ΚΟΠΟΛ / Ι ΠΡΟC ΙCΤ

Атина права, с шлем на главата, наляво. В дясната ръка държи патера над жертвеник, с лявата придържа опрян на земята щит. Зад щита – изправено копие с върха нагоре (**Обр. 1.2**).

Инв. № 1760; 17 мм, 2,7 г (с. Слатина, Ловешко, 1997 г.).

3. Л. ΑΥ / Τ ΚΑΙ Μ Α. / ΡΗ ΚΟΜΟΔΟ / C

Глава на Комод с лавров венец, надясно.

Оп. ΝΕΙΚΟΠΟ / ... ΠΡΟC / ΙCΤΡ

Права фигура, надясно /жрец ?/. С дясната ръка държи мантията си, в лявата – неясно (**Обр. 1. 3**).

ЧК; 15/14,5 мм, 2,2 г; Pick I/1, 354, №1246–др. печат/.

СЕПТИМИЙ СЕВЕР (193–211)

4. Л. ΑΥ Λ CΕ / CΕΥΗΡΟC

Глава на императора с лавров венец, надясно.

Оп. ΝΙΚΟΠΟΛΙ / ΠΡΟC ΙCΤΡ.

Асклепий прав насреща, с глава наляво. В дясната ръка държи тояга със змия, лявата пред гърдите (**Обр. 1. 4**).

КВП – №96; 17 мм, 2,3 г; Pick I/1, 380, № 1382

ЮЛИЯ ДОМНА – 2 броя

5. Л. ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ ΣΕΒΑ

Бюст на императрицата с коси на кок на тила, надясно.

Оп. ΔΟΜΝΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤ ΠΡΟ

Аналогичен бюст на Юлия Домна, надясно (**Обр. 1. 5**).

ЧК; 17/18,5 мм, 3,7 г.

6. Л. (Ι)ΟΥΛΙΑ / ΔΟΜΝΑ С.

Бюст на Юлия Домна с коси на кок на тила.

Оп. ΝΙΚΟΠ(ΟΛΙΤΩ)Ν Π(ΡΟС Ι)СТР

Бик в ход надясно (**Обр. 1. 6**).

НСФ – №2; 15/17 мм, 2,57 г; Pick I/1, №1479 (с. Слатина, 1997 г.)

КАРАКАЛА (198–217) – 2 броя

7. Л. ..V К / Α...Ν..

Младежка глава (или бюст) на Каракала, без лавров венец, надясно.

Оп. ΝΙΚΟΠΟΛΙ / ΠΡ(ΟС ΙСТ)

Факла с обвита около нея змия с глава надясно (**Обр. 1. 7**).

КВП – № 87 ?; 18 мм, 3,3 г.

8. Л. ΑΥ Κ Μ Α / ΑΝΤΩΝΙΝ

Младежки бюст на Каракала, без брада, с лавров венец, надясно.

Оп. Α (С) ΚΑΙС ГЕТА. (ΝΙΚΟ) ΠΡΟ(С)

Младежки бюст на Гета, без лавров венец, надясно (**Обр. 1. 8**).

ЧК; 16 мм, 1,8 г; Pick I/1, 1898, № 1621.

ГЕТА като ЦЕЗАР (198–209) – 2 броя

9. Л. Α ΑΥ Κ / ГЕТАС

Младежки бюст на Гета, без лавров венец, надясно.

Оп. ..Κ / ΟΠ / Ο. / ΠР, в отреза – ΙСТР

Тетрастилен храм с триъгълен фронтон, тимпан и акротерий. В тимпана – вероятно кантарос. Между колоните – змия с изправена глава.

ЧК; 16 мм, 3,6 г; (**Обр. 1. 9**).

10. Л. Α ΑΥ Κ / ГЕΤ(ΑС)

Младежки бюст на Гета, без лавров венец, надясно.

Оп. ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩ ΠΡΟС ΙСТР

Меча глава насреща (**Обр. 1. 10**).

ЧК; 17 мм, 2,7 г.

ЕЛАГАБАЛ (218–222)

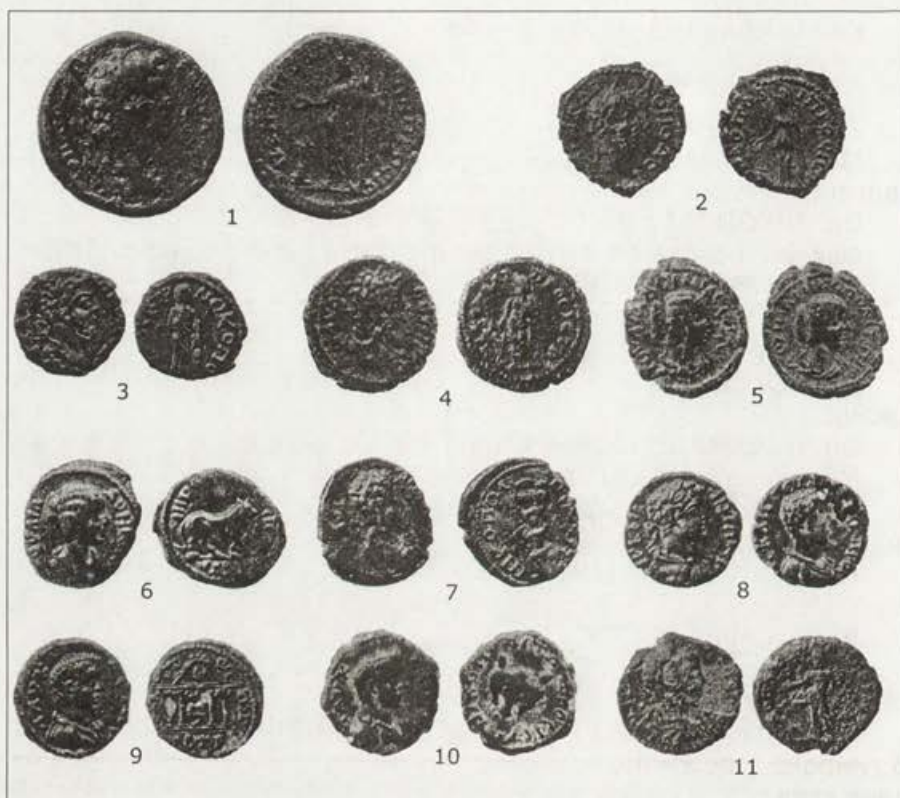
11. Л. AV.... /

Бюст на Елагабал, надясно с лавров венец.

Оп. ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟΣ ΙΣΤΡ.

Приап прав наляво (**Обр. 1. 11**).

НСФ – №3; 17/16 мм, 2,8 г; Н. Мушмов 1912, № 1439 (с. Слатина, 1997 г.).

Обр. 1 Монети на Никополис ад Иструм.

ЛИТЕРАТУРА

- Ботева 1997:** Д. Ботева. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193–217/218 г. сл. Хр.). С., 1997.
- Владкова 2000:** П. Владкова. Култовете в границите на административната територия на Никополис ад Иструм. – В: Материали от Юбилейна научна конференция в чест на 100-годишнината на чл.кор. проф. д-р В. Бешевлиев. В. Търново, 2000, 101–112.
- Върбанов 2002:** И. Върбанов. Гръцки императорски монети и техните стойности, I, 2002.
- Гочева 1984:** З. Гочева. Религиозният живот на Никополис ад Иструм. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, 87–92.
- Гущераклиев 2002:** Р. Гущераклиев. Монети на Никополис ад Иструм в находка Малиново и в находките от Северна България. – В: Римският и късноантичният град. С., 2002, 123–127.
- Гущераклиев 2005:** Р. Гущераклиев. Монета на Комод с изображение на Изидата от монетарницата на Никополис ад Иструм. – В: Монетите и банкнотите – възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст. н. с. д-р Христо Харитонов. В. Търново, 2005, 89–91.
- Дончева 2002:** И. Дончева. Култът към Атина в Никополис ад Иструм и неговата територия. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 39–45.
- Кожухаров 1998:** Р. Кожухаров. Монети на градовете в Долна Мизия и Тракия от II – III в., циркулирали в Русенския регион. – В: Монети от Русенския край. Русе, 1998, 57–87.
- Мушмов 1912:** Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912.
- Мушмов 1927:** Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. – В: Сборник Б. Дякович (ГПНБ 1925). С., 1927.
- Пенчев 1987:** В. Пенчев. Рядка византийска златна монета от фонда на НИМ – София. – Нумизматика, XXI, 1987, 1, 10–12.
- Прокопов 1983:** И. Прокопов. Нова монета на Пауталия. – Нумизматика, XVII, 1, 1983, 9–11.
- Цочев 1994:** М. Цочев. Монетосеченето на Никополис ад Иструм. – В: Нумизматика. Нови проучвания. В. Търново, 1994, 11–14.
- Цочев, Димов:** М. Цочев, М. Димов. Непубликувани монети на Никополис ад Иструм. – ИИМ-В.Търново, XI, 1996, 211–214.
- Цочев 1994:** М. Цочев. Монети и монетна циркулация в античните керамични центрове в Павликени и Бутово. Велико Търново, 1998.
- Юркова 1978:** Й. Юркова. Юлия Домна – градска богиня на Сердика. – С., 1978, №11, 6–9.
- Юркова 1989:** Й. Юркова. Крепостните съоръжения на Филипопол и монетните образи. – Нумизматика, XXIII, 1, 1989, 3–7.
- Imhoof-Blumer 1902:** F. Imhoof-Blumer. Kleinasiatische Münzen, Band II, Wien, 1902.
- Minkova 2002:** M. Minkova. Some Remarks on the circulation and the coining of Nicopolis ad Istrum in light of specimens from the historical museum in Stara Zagora. – В: Римският и късноантичният град. София, 2002, 128–132.
- Pick 1898:** B. Pick. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. Berlin, I/1, 1898.

RARE COIN TYPES OF NICOPOLIS AD ISTRUM 2nd – 3rd CENTURY

RADOSLAV GUSHTERAKLIEV

(Summary)

The subjects of this publication are 11 coin types from the mint of Nicopolis ad Istrum. The coins are all of small nominal value. Most of the coin types are rare or are presented earlier for this mint – Zeus – standing /M.Aurelius/; a standing figure and Athena Polia /Commodus/; a young bust of Geta /Caracalla/. Other part of the coin types are new or unknown – a bust of Julia Domna on the both sides of the coin – on the obverse and on the reverse; a torch with a snake winding round it /Caracalla/; a temple with four columns with a snake and a bear /Geta/. These types and variants enrich the iconographic scheme of the mint and explain the unknown moments of the history of Nicopolis ad Istrum.

НАХОДКА ОТ СИЛИКВИ ОТ НЕКРОПОЛА НА АВГУСТА ТРАЯНА

МАРИАНА МИНКОВА

Некрополът на Августа Траяна (II–IV век) е проучван в продължение на повече от 30 години. Изследвани са над 800 гроба. В значителна част от тях се откриват по една или няколко монети, поставяни на различни места при тялото на погребания, което е отражение на вярванията за живота след смъртта (Минкова 2005, 99). През 2004 г. по време на спасителни археологически проучвания, ръководени от Кр. Калчев, в гроб № 6 е открита находка от 15 силикви. Монетите са открити при таза на погребания, като е възможно да са били в торбичка, която е изтляла. Силиквите са от императорите: Констанций II (337–361) (1 бр.); Валентиниан I (364–375) (1бр.); Валент II (364–378) (7 бр.); Грациан (375–383) (5 бр.); неопределени (1 бр.).

В хронологичен порядък те обхващат един твърде кратък период от време, втората половина на IV-ти век, като най-ранната е на Констанций II (355–361), а най-късната на Грациан (378–383) (Таблица 1).

№ по ред	Император	Година на отсичане	Монетарница	ОБЩО
1.	Констанций II	355 – 361 г.	Неопределена	1
2.	Валентиниан I	364 – 367 г.	Константинопол	1
3.	Валент II	364 – 367 г.	Константинопол	1
4.	Валент II	367 – 375 г.	Антиохия	3
5.	Валент II	367 – 375 г.	–	2
6.	Валент II	375 – 378 г.	Константинопол	1
7.	Грациан	378 – 383 г.	Тесалоника	2
8.	Грациан	378 – 383 г.	Сисция	1
9.	Грациан	378 – 383 г.	–	2
10.	Неопределени			1
ОБЩО				15

Таблица 1. Находка от силикви от Некропола на Августа Траяна (гроб № 6)

През втората половина на IV-ти век от сребро се секат леки и тежки милиарензии (1/60 и 1/72 от либрата), аргентеуси – 1/96 от либрата и силикви, чието тегло към 397 г. се редуцира до 1.3 г. Теоретичното тегло на силиквата е 2,4 г, което се определя от съотношението ѝ спрямо солида (1/24). Силиквите от некропола на Августа Траяна са със тегла сравнително близки до теоретичното тегло на силиквата, както се вижда от представения в края на публикацията каталог на находката. Изключение

е силиква на Валент II, сечена в Антиохия (кат. № 6), при която теглото е силно редуцирано до 1,4 г. Другите силикви, които са с по-ниско тегло от теоретичното, са предимно с липсващи части от ядрата на монетите (кат. № 8, 14), горели и с изтрети повърхности (кат. № 15) на което се дължи по-ниското им тегло.

Силиквите са сечени в същите монетни ателиета в които са сечени и бронзовите монетни емисии: Тесалоника, Антиохия, Константинопол, Сисция. От структурата на находката се вижда, че както и при бронзовите монети тук отново преобладават сечените в източните и столичните монетарници.

През IV-ти век се наблюдава обедняване на монетните типове в римското монетосечене, което може да се проследи и при представените в находката силикви. Преобладават монетните типове свързани с отбелязване на годишнини от провъзгласяването на съответните императори. Всички силикви от находката са свързани именно с такива събития.

Откриването на силикви при археологически проучвания е рядкост за територията на римска Тракия. Най-близък паралел на монетите от некропола на Августа Траяна са двете силикви и половинка от императорите Юлиан II и Констанций II, от публикуваната смесена по състав, късноантична колективна монетна находка (47 монети), произхождаща от тракийския могилен некропол Шипка – Шейново (Божкова 1998, 1, 56–61). Находката се датира в периода 324–363 г. Трите силикви са пробити и в лошо качество.

От проучения и публикуван нумизматичен материал, открит в някои сектори от територията на Августа Траяна не са известни единични находки на силикви. Монетите открити в некропола на Августа Траяна по номинали и вид са както следва :

I.Гръцки императорски монети – 35 екземпляра

II.Римски императорски монети – 176 екземпляра

ас	5 екз.
– сестерции	4 екз.
– дупондии	2 екз.
– фолиси	30 екз.
– антониниани	23 екз.
– центенионалиси	18 екз.
– АЕ 3	56 екз.
– АЕ 4	38 екз.

Значително по-богат е нумизматичният материал от силикви от територията на *Barbaricum*, земите на днешна Румъния (Moisil 2002). От 63 открити при археологически проучвания монети от

сребро, 9 са силикви. Едната е имитация, сечена при Констанций II. Откривани са предимно в некрополи, от типа Сантана де Муреш–Черняхов. Повечето от монетите (7 бр.) са открити във Влахия и Молдова. Колективните находки със силикви са малко и са главно от района на Олтения и Кампия Романа. Само една колективна находка е открита в района на Трансилвания. Големи находки със силикви открити през XIX-ти век, произхождащи от Сучидава (6 000 бр.), Зимниче (400 бр.), Каракал (3 000 бр.), са загубени във времето или претопени (Moisil 2002). От смесените колективни монетни находки известна е тази от Сибиу, открита през 1785 г. Тя включва златни украшения и монети, между които денар на Дидий Юлиан, както и силиква на Констанций II. На територията на Румъния се откриват значително количество имитативни силикви, като тази на Констанций II от типа VOT XXX MULTIS XXXX, открита в гроб с инхумация в некропола на Богданеш, Молдова.

Каталог на находката:

1. Констанций II 324–361 г. – вторият син на Константин Велики и Фауста

л: DNCONSTAN [.....]

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема .
оп: Венец.

VOT

XXXX

Т. 2,0 г, Д. 20 мм

Инв.№ 4Сз 8209

Датировка: 355–361 г.

Литература: RIC, VIII.

2. Валентиниан I , Константинопол 364–375 г. – баща на Грациан

л: D N VALENTINI-ANVS P F AVG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема.
оп: Венец.

VOT

V

В отреза: •CONSA•

Т. 1,9 г, Д. 19 мм,

Инв.№ 4Сз 8210

Датировка: 364–367 г.

RIC IX, 13a.9.

3. Валент II, Константинополь 364–378 по-малкия брат на Валентиниан I

л: D N VALENS PF AVG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема.

оп: Венец

VOT

V

В отреза : С . Л

Т. 1,7 г, Д. 19 мм

Инв. № 4Сз 8211

Датировка: 364–367 г.

RIC IX 13d 8.

4. Валент II, Константинополь

л: Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема.

D N VALENS PF AVG

оп: Венец.

VOT

XX

MULT

XXX

В отреза: CNCN

Т. 2,0 г, Д. 19 мм

Инв. № 4Сз 8217

Датировка: 375–378 г.

RIC IX, 42.

5. Валент II, Антиохия, 367– 375 г.

л: D N VALENS [PER] F AVG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема.

оп: Венец

VOT

X

MULT

XX

В отреза : ANT *

Т. 2,1 г, Д. 19 мм

Инв. № 4Сз 8212

Датировка: 367–375 г.

RIC IX 34(d).3.

6. Валент II, Антиохия , 367– 375 г.

л: D N VALENS PER F AVG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема.

оп: Венец

VOT
X
MULT
XX

В отреза: ANTI

Т. 1,4 г, Д. 19 мм

Инв.№ 4Сз 8213

Датировка: 367–375 г.

RIC IX 34b.8.

7. Валент II, Антиохия, 367– 375 г.

л: D N VALENS PER F AVG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема.

оп: Венец

VOT
X
MULT
XX

В отреза: ANT

Т. 1,9 г, Д. 19 мм, липсва част от монетата

Инв.№ 4Сз 8214

Датировка: 367–375 г.

RIC IX, 34b.

8. Валент II – 367–375 г.

л: D N VALENS [PER]F AVG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема.

оп: Венец

VOT
X
MULT
XX

В отреза:

Счупена

Т. 1,7 г, Д. 19 мм, липсва част от монетата

Инв.№ 4Сз8215

Датировка: 367–375 г.

9. Валент II

л: Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема

DN VALEN S PF AUG

оп: VOT

X
MULT
XV

Т. 2,0 г, Д. 19 мм

Инв. № 4Сз 8216

10. Грациан, Тесалоника – син на Валентиниан I

л: DN GRATIANUS PF AUG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема

оп: VOT

XV

MULT

XX

в отреза: Т христограм Е

Т. 2,1 г, Д. 18 мм

Инв. № 8219

Датировка: 378–383 г.

11. Грациан, Тесалоника

л: DN GRATIANUS PF AUG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема

оп: VOT

XV

MULT

XX

Т христограм Е

Т. 1,9 г, Д. 18 мм

Инв. № 4Сз 8220

Датировка: 378–383 г.

12. Грациан 367–383 г., Сисция

л: DN GRATIANUS PF AUG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема

оп: VOT

XV

MULT

XX

В отреза : SISCPS

Т. 1,6 г

Инв. № 4Сз 8218

Датировка: 378–383 г.

RIC IX 19b.2.

13. Грациан 367– 383 г.

л: DN GRATIANUS PF AUG

Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема

оп: VOT

XV

MULT

XX

Т. 2,2 г, Д. 19 мм

Инв. № 4Сз 8221

Датировка: 378–383 г.

14. Грациан

DN GRATIANUS PF AUG

V[OT]

X

[MULT]

[....]

Т. 1,3 г, Д. 18 мм, липсва част от монетата

Инв. № 8222

15. IV-ти век /горяла /

л: Бюст на императора на дясно с двойна перлена диадема

оп: VOT

XX

Т. 1,1 г, Д. 18 мм.

Инв. № 8223

ЛИТЕРАТУРА:

Божкова 1998: Б. Божкова. Късноантична колективна монетна находка от тракийския некропол Шипка–Шейново. – Нумизматика и сфрагистика, V, 1998, 1, 56–61.

Минкова 2005: М. Минкова Нумизматичен материал от северозападния район на некропола на Августа Траяна. – В: Монетите и банкнотите възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на Христо Харитонов (П. Владкова, Г. Чохаджиева, В. Маринова Ред.). В. Търново 2005, 99–106.

Moisil 2002: Delia Moisil. The Danube *Limes* and the *Barbaricum* (294–498 A.D.). – *Histoire & Mesure*, XVII-3/4, 79–120.

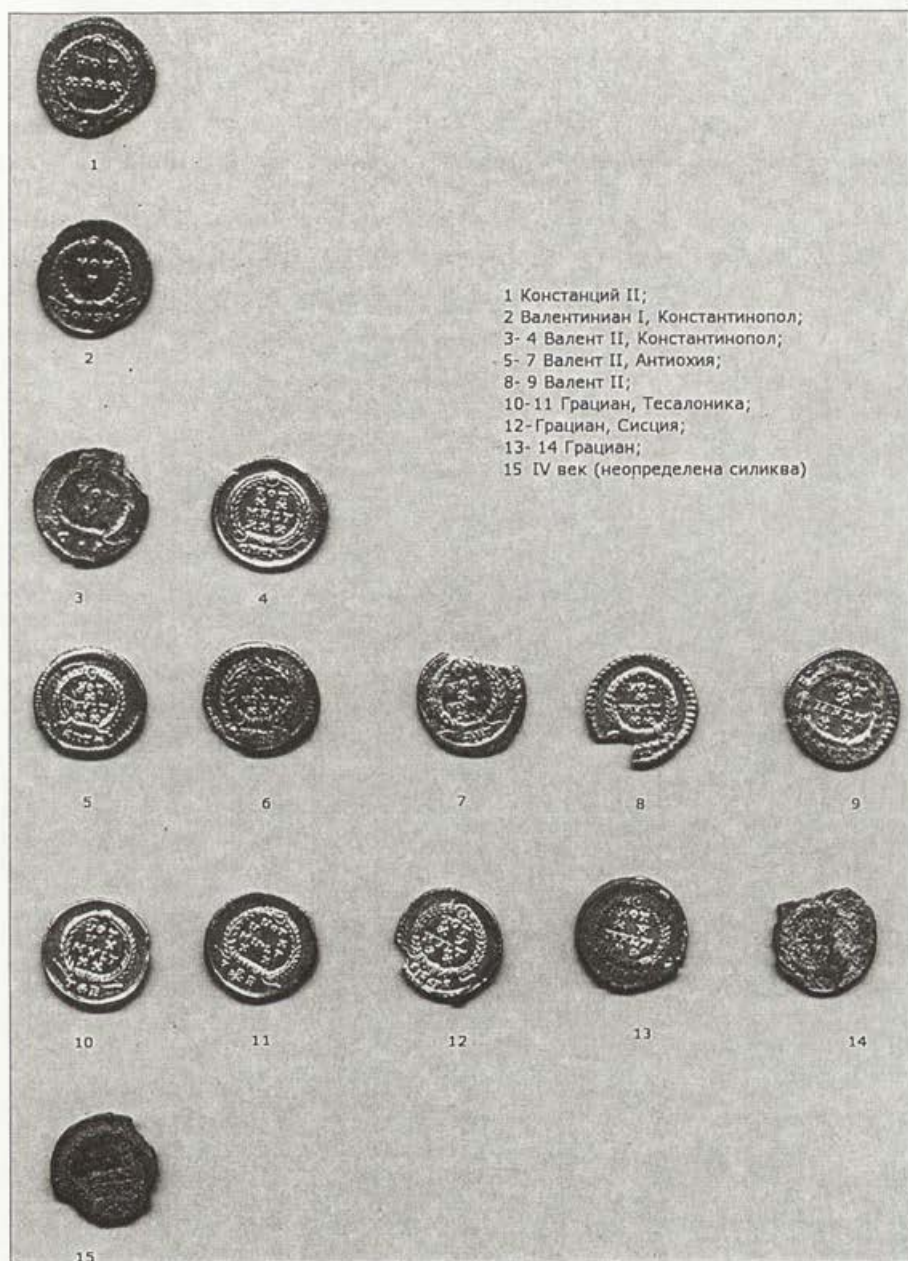
Moisil 2003: Delia Moisil, Un grand trésor de siliques découvert au XIXe siècles dans le département de Romanatți (Roumanie), – In: *Cahiers Numismatique*, 156, June 2003, 41–56.

RIC: J. P. C. Kent. The Roman Imperial Coinage, VIII. London. 1981.

RIC: Roman Imperial Coinage, volume IX. Valentinian I to Theodosius I. 1951.

Обр 1. Находка от силикви от Некропола на Августа Траяна (аверси)

Обр 2. Находка от силикви от Некропола на Августа Траяна (реверси)

SILIQVAS FIND FROM THE NECROPOLIS OF AUGUSTA TRAIANA

MARIANA MINKOVA

(Summary)

The author presents 15 siliquas found in the grave of the southwest part of Augusta Traiana necropolis, from the following emperors: Constantius II (1), Valentinianus I /Constantinopolis (1), Valent II/ Constantinopolis (2), Valent II/ Antiochia (3), Valent II/ unidentifed mint (2), Gratianus / Thessalonika (2), Gratianus/ Siscia (1), Gratianus (2), unidentifed (1).

ПРОБЛЕМИ НА РАННОВИЗАНТИЙСКАТА НУМИЗМАТИКА (VI–VII в.) В БЪЛГАРСКИТЕ НУМИЗМАТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Стоян Михайлов

Проучванията по ранновизантийска нумизматика са сравнително ново направление в българската нумизматична историопис. До 1962 г., с изключение на съобщението за Акаланската находка (Филов 1913, 324) и оскъдната информация в Бюлетина за колективните монетни находки открити в България (Мушмов 1928–1929, 382; 1930–1931, 314; Герасимов 1934, 467–470; 1937, 318–322; 1940–1942, 282; 1946, 237; 1950, 318–321; 1952, 400; 1959, 359, 361; 1962, 260), липсват специализирани публикации¹, в които обект на изследване са монети от Ранновизантийската епоха (Юркова 1964, 77–81). В периода от 1962 до 1973 г. Й. Юркова първа в българската научна литература публикува статии и научни съобщения, в които се засягат различни проблеми и интерпретации на монетосеченето и монетното обръщение по днешните български земи през VI–VII век². През 70-те и 80-те години на XX век с общото нарастване на нумизматичните изследвания в България (Юркова, Пенчев 1985, 1) се увеличават и материалите за разглеждания период. Към настоящия момент има повече от 60 научни съобщения, статии и части от монографии на български автори, в които е публикуван и интерпретиран конкретен монетен материал от VI–VII век, но тези публикации все още обхващат само малка част от ранновизантийските монети съхранявани в българските музейни и частни сбирки³.

Настоящото съобщение има за цел да представи състоянието на изследователските проблеми, които са занимавали българските автори до този момент, като разгледа отделните публикации въз основа на тяхната тематика, на изказаните мнения и хипотези.

В една група могат да се отделят статиите, в които се съобщава за нови неизвестни монетни типове. Й. Юркова публикува фолис на Анастасий I и деканумия на Юстиниан I (Юркова 1966, 229; Юркова 1970, 281), а Г. Жеков фолиси на Юстиниан I и фолис на Юстин II (Жеков 1988, 20–24; Жеков 1989, 21–22). Групата е сравнително малка, поради наличието на достатъчен брой обобщаващи трудове, обхващащи цялото византийско монетосечене, в резултат на което откриването на неописани типове или варианти на монети вече е доста по-рядко. Това не изключва възможността на територията на България в бъдеще

да бъдат открити все още неописани монетни типове.

Към групата публикации на нови монетни типове могат да се отнесат и тези на т. нар. "варварски" подражания (имитации) на ранновизантийски монети. Й. Юркова е първият изследовател в световен мащаб, който се занимава с този проблем. Тя публикува 5 екземпляра, всичките с номинал 40 нумии и знак за монетарница Константинопол. На две от монетите е представен император Анастасий I, а на три – Юстин I. Авторката изказва предположението, че тези монети са изработени от местното "тракийско" население на Балканския полуостров (където циркулират предимно монети сечени в Константинопол) в първите десетилетия на VI в., преди началото на масовите нашествия на славяни и българи (Юркова 1965, 22–23). Впоследствие са публикувани още два фолиса, върху които са отбелязани монетарниците Теуполис и Кизик, и е изказана хипотезата, че имитациите са изработвани извън границите на Византия (Жеков 1987, 22–23). В последните години се публикуваха още няколко подобни монети – 40 нумии със знак на монетарница Никомедия (Владимирова-Аладжова 1998, 74), 10 нумии със знак на монетарница Никомедия и 32 регионална година, т.е. представя се монета на Юстиниан I (Торбатов 2002–2003, 21) и 20 нумии, с представяне на аверса на император Юстин I (Филипова 2005, 85–87), но авторите и на трите работи не са се ангажирали с нови хипотези за произхода на този тип монети. Възможно е имитативните екземпляри да се изработват не само в един център, а на няколко места по различно време независимо един от друг, т. е. да съществуват различни по произход групи имитации.

Сравнително малобройни са публикациите разглеждащи въпросите за монетосеченето и разпространението на продукциите на отделните монетарници по днешните български земи. Й. Юркова определя картагенската монетарница като временно действаща при управлението на Юстиниан I с цел задоволяване нуждите с пари на византийската армия след отвоюването на Северна Африка през 534 г., а малкия брой находки на картагенски монети от България – като донесени от участници в тази военна експедиция след завръщането им на Балканския полуостров (Юркова 1964, 7–9). Към тази проблематика своя принос прави и Г. Жеков, който при обнародването на непубликувани бронзови монети отсечени в Константинопол представя общ преглед на емиисиите на император Юстиниан I в периода 538–565, произведени в столичната монетарница. В предложената от него таблица се виждат "смущенията" в монетното производство след 550 г. дори на най-голямото монетно ателие във Византийската империя (Жеков 1988, 20–24), което показва, че на монетното производство не трябва да се гледа като на нещо постоянно, а на процес със свои върхове и спадове (дори с липса на емисии в определени години).

При анализа на обнародваните от тях колективни находки или монетни комплекси от археологически разкопки, някои автори се спират и на съотношението между монетите на отделните монетарници. Общото наблюдение е значителното предимство в броя на отсечените в Константинопол монети. Останалите монетарници са представени с по-малко екземпляри, но тяхната подредба по относителен дял е винаги различна (Пенчев 1988, 36; Владимирова-Аладжова 1992, 74; 2001, 98; 2002, 375–376; Торбатов 2002, 90, 182, 210; Дочев 2002–2003, 291). В перспектива могат да се извършат изследвания в посока на търсене на регионална специфика при разпространението на емисиите на отделните монетарници, особено тези с второстепенно значение като Никомедия, Кизик, Тесалоника, Антиохия/Теуполис.

Друг проблем засегнат в изследванията, е разпространението и циркулацията на отделни номинали. Л. Лазаров разглежда разпространението в България на монетите с номинал 16 нумии, сечени единствено в Тесалоника. Авторът отбелязва, че монети от 16 нумии се откриват предимно в югозападните части на страната, което се обяснява с близостта до монетарницата, където са отсечени (Лазаров 1991, 16–19). Друг регион, в който се откриват такива монети е Добруджа (ранновизантийската провинция Скития). Липсата на монети от 16 нумии в провинциите Крайбрежна Дакия и Втора Мизия, разположени по-близо до Тесалоника, дава основание да се предположи, че този номинал е попаднал в Скития неслучайно (Лазаров 1991, 20).

В някои публикации се отбелязва наличието предимно на големите бронзови номинали от 40 и 20 нумии за сметка на по-малките от 10 и 5 нумии, като обикновено това се обяснява с евентуалното обезценяване на бронзовите монети (Пенчев 1988, 31; Аладжова 1992, 73). Това предположение не е безспорно, защото има случаи, когато преобладават дребните номинали – монетната серия от Ахтопол (Йорданов и др. 1998, 70–75) и колективната находка от Кареа (Торбатов, 2002–2003, 21–26). Възможно е това да се дължи на самото ценово изражение на стоките и услугите, които се заплащат с тези монети. Например, през VI–VII в. повечето хранителни стоки са имали цена кратна на 20 или 40 нумии, което би могло да обясни сеченето и разпространението предимно на по-големите бронзови номинали (Patlagean 1977, 359; Михайлов, под печат).

Важен проблем е интерпретацията на монетните съкровища. В голямата си част те се интерпретират като укрити при варварски нашествия (I. Jurukova 1966, 223–226; Juroukova 1969a, 257–260, 263; Кузманов 1975, 79; Александров 1980, 23–24; Пенчев 1988, 36; Юркова 1992, 11; Христова 1993, 84–85; Бъчваров 1994, 118; Jurukova 1992, 294; Божкова 2000, 28; Владимирова-Ала-

джова 2001, 99; Юркова 2001, 217; Пенчев 2002, 64; Лазаренко 2003, 156; Дзанев, 2005, 133). Има колективни находки, чието укриване се свързва с други причини (Yuroukova 1980, 188; Пенчев 1991, 9; Торбатов 2002–2003, 21). Обвързването на колективните находки предимно със заплахата на варварските нападения в някои случаи не е достатъчно обосновано (например колективните находки на 10 солида от Монтана и на 7 солида от Калиакра). Възможни са и други обяснения, например укриване на наличните пари или пък спестяване⁴ и последвали събития, които не позволяват на собственика да прибере своите пари, в това число и варварски нападения. В този случай инвазиите на нашествениците не се явяват повод за укриването, а евентуална причина, която пречи на собственика да прибере или премести парите си.

Друг основен момент, засяган при интерпретацията на колективните находки, е определянето на времето на укриването им. Едни изследователи обикновено предполагат време на укриване много близко до датата на отсичане на последната монета от съответната находка, и историческо събитие, с което да бъде свързана. Към тази група спадат предимно находки с конкретна археологическа среда (Пенчев 1988, 36; 2002, 65; Ангелова, Пенчев 1989, 41; Лазаренко 2003, 156) или групи от сходни находки (Juroukova 1969a, 256–259; Юркова 2001, 217). Други автори предлагат по-широки хронологически граници, без да търсят конкретно събитие като повод за укриване (Пенчев 1991, 8; Владимирова–Аладжова 1992, 74; Торбатов 2002–2003, 21). Двата подхода не би трябвало да се противопоставят, защото отразяват различния контекст и информация за отделните находки. Все пак, при обвързването с точно определени събития, вероятността за свръхинтерпретация е реална.

За разлика от монетните съкровища, които винаги са били обект на научни търсения, сериите от единични монетни находки дълго време са пренебрегвани (Йорданов 1980, 229). Вероятно причина за това са закъснението или въобще липсата на обобщаващи публикации след завършване на археологическото проучване на отделни обекти в България. Към момента в каталоген вид са издадени монети от Пернишката крепост (Юркова 1981, 241–255), Ятрус (Kluwe 1966, 410–411; Schönert-Geiss 1979, 206–207; 1991, 236–239), Калиакра (Парушев 1991, 26–31), Големаново кале (J. Jurukova 1992, 295–305), Плиска (Йорданов 2000, 143–144), Хисарлъка край Сливен (Владимова–Аладжова 2001, 100–105), Провадийската крепост (Лазаров 2001, 44–50), Германия (Филипова 2001, 57–58), Несебър (Theoklieva–Stoytcheva 2001, 41–45), Карасура (Minkova 2002, 169–174), Одърци (Торбатов 2002, 92–137) и Сторгозия (Ковачева 2005, 73–75). В по-обобщен вид са представени монети от

Преслав (Йорданов 1980, 231), Балчик (Димитров 1982, 36–38; Jordanov 1987, 203), Каварна (Jordanov 1987, 204), Силистра (Jordanov 1987, 205), Ахтопол (Йорданов и др. 1998, 71–75), Шуменската крепост (Владимирова-Аладжова, 2002, 375–377), Ескус (Иванов, Ковачева 2002, 48), ранновизантийския град на хълма Царевец (Дочев 2002–2003, 292–297), София – кв. Лозенец (Божкова 2004, 77–81), Августа Траяна (Минкова 2005, 93–95) и Пауталия (Филипова 2005, 85–86).

В нумизматичната литература е засегнат и въпросът за монетното обръщение като цяло през VI–VII век на територията на днешна България. Обобщение за цялата страна е публикувала Й. Юркова (Yuroukova 1968, 128–130; Юркова 1969, 21–29; Юркова 1975, 7–9), а за по-големи региони отново Й. Юркова (Yurukova 1966, 223–227) и И. Йорданов (Jordanov 1987, 185–187). В почти всички публикации също се правят някои обобщаващи наблюдения. Към днешна дата някои от застъпваните по-рано виждания вече не са актуални, поради публикуването както на нови материали от България, така и на развитието на византийската нумизматика като цяло⁵.

В нашата литература е разпространено мнението, че златните монети са обслужвали преди всичко външнотърговските отношения, а бронзовите монети са предназначени за вътрешния паричен пазар (Юркова 1965, 22; 1969, 28; 1975, 7; Христова 1993, 84). В този си вид това твърдение е невярно. Според закон на императорите Валентиниан I, Валенс и Грациан, издаден през 374–375 г., включен по-късно Юстиниановия кодекс и във „Василики“ на Леон VI (886–912), е забранено на частни лица да изнасят извън Византия злато (Hendy 1985, 257). От това следва, че златни монети се секат за вътрешна употреба, а напускат границите на империята най-вече като военна плячка или чрез държавни плащания на подкупи, подаръци и други договорени трибути (Hendy 1985, 260–264)⁶.

Бронзовите монети участват във вътрешното парично обръщение, но тяхната покупателна стойност е много ниска⁷ и се използват само при най-дребните парични операции. Също така, паричната стойност на бронзовите монети е значително по-голяма от тяхната стойност като метал⁸ и се определя административно от финансовите власти, т. е. тяхната парична стойност се гарантира само от държавата. Така бронзовите монети стават уязвими и могат да бъдат обезценени както по обективни стопански причини, така и спекулативно от страна на финансовите власти, което прави икономически неизгодно спестяването на голямо количество бронзови монети⁹.

В българската научна литература е утвърдено мнението, че монетното обръщение през VI–VII в. е било най-интензивно при

управлението на император Юстиниан I (527–565) (Jurukova 1966, 233). Този извод е верен, ако се има предвид само абсолютния брой на откритите монети. Юстиниан I е най-дълго управляващият владетел в разглеждания период – 38 години и е нормално неговите монети да са най-многобройни. При използването, обаче, на пресмятания като *“брой монети за година управление”* и *“фолиси за година управление”* се получава друга картина. Досега в България единствено С. Торбатов при публикуването на нумизматичния материал от Одърци е използвал такова представяне на информацията, от което се вижда, че най-интензивно сечене на бронзови монети е имало при управлението на Юстин II (565–578), а управлението на Юстиниан I е дори на трето място след това на Юстин I (518–527) (Торбатов 2002, 197–198, таб. XI–XII). Подобно е и положението при обобщението на резултатите от румънската част на провинция Скиция, където начело отново е управлението на Юстин II (Gândilă 2003–2005, 113, таб. 3).

В нумизматичната ни литература са изказани и мнения за времето и причините, довели до намаляването и практическото изчезване на монетното обръщение по днешните български земи през Ранното средновековие. Според по-старите изследвания при управленията на Юстин II (565–578), Тиберий II Константин (578–582) и Маврикий Тиберий (582–602), монетните находки (съответно и монетното обръщение) в разглежданата територия прогресивно намаляват и напълно изчезват при управлението на Фока (602–610) (Велков 1959, 168; Jurukova 1966, 223; Ангелов и др. 1981, 25). Впоследствие е отбелязано масовото прекъсване на монетното обръщение в селищата от територията на днешна Добруджа при управлението на Маврикий Тиберий (Yordanov 1987, 185). Авторите са единни в обяснението на причините за това – заселването на славяните и българите в земите на юг от река Дунав.

От публикации в последните години може да се обособи нова група от селища, в които са открити монети, сечени в началото на управлението на император Ираклий – Сердика (Божкова 2004, 78, таб. 2), Августа Траяна (Берое) (Минкова 2005, 95), града на хълма Царевец (Дочев 2002–2003, 297), Калиакра (Парушев 1991, 21), Одесос (Лазаренко 2003, 156) и Месемврия¹⁰ (Theoklieva–Stoytcheva 2001, 43–44). Според И. Лазаренко прекъсването на постъпленията на нови монети в посочените погоре селища се дължи на грандиозен аваро-славянски поход през 614–615 г., при който са превзети и последните оцелели към този момент византийски анклавни на Балканския полуостров (Лазаренко 2003, 156–159). По въпросния проблем е предложена и друга хипотеза. Почти пълното прекратяване на постъпле-

нията на монети сечени след 615 г. не само в днешните български земи, но също така на целия Балкански полуостров и Мала Азия, би могло да е следствие на всеобщата криза, която обхваща Византийската империя в началото на VII век, в частност и производството на бронзови монети (Михайлов 2005, 155).

От направения преглед на публикациите по ранновизантийска нумизматика в българската научна литература е видно, че са засегнати почти всички възможни изследователски теми и проблеми. Наблюдава се и значително нарастване на броя на проучванията, свързани с този дял на нумизматиката през последното десетилетие. Въпреки това, основен недостатък в изследванията на ранновизантийското монетно обръщение на територията на съвременна България остава сравнително малкият брой първични публикации на византийски монети от VI–VII в. Рядко се обръща внимание на стопанския аспект на монетните находки, чието пренебрегване обикновено води до разглеждането на монетите само като хронологически показател за отделни исторически събития. Отстраняването на посочените слабости може да се превърне в една от основните насоки за бъдещите проучвания по проблемите на монетната циркулация през ранновизантийския период в България.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Споменаванията на монети в археологически публикации, където те се използват само като хронологически указател, а липсва специално типологическо или количествено представяне на монетите, не могат да се считат за публикации с нумизматична информация.

² Повечето от публикациите представят различни проблеми на монетосеченето от разглеждания период (Юркова 1964, 7-9; Юркова 1965, 21-23; Юркова 1966, 228-230; Юркова 1970, 281-283; Juroukova 1969, 83-87) или имат обобщаващ характер (Jurukova 1966, 223-227; Juroukova 1968, 128-141; Юркова 1969, 21-30; Juroukova 1969a, 255-263), но са малко тези, които представят конкретен нумизматичен материал от България (Юркова 1962, 39-45).

³ Например от територията на ранновизантийската провинция Втора Мизия, за периода 498-680 г. са публикувани малко над 700 монети (Виж: Михайлов, под печат), докато от територията на провинция Скития, в частта ѝ от днешната територия на Румъния, са известни 2697 броя монети (Gândilă 2003-2005, 109; Roenaru Bordea et al. 2004, 5), въпреки че територията на Втора Мизия е по-голяма и обемите на археологическите проучвания са сравнително еднакви.

⁴ При липсата на банки, където да се депозират спестени или налични пари, укриването им е една от малкото възможности за осигуряване на някаква безопасност.

⁵ От 60-те години на XX век се публикуваха няколко корпуса и каталози обхващащи ранновизантийското монетосечене (Виж: A. Bellinger. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. vol. I. Washington D. C., 1966; P. Grierson. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*. vol. II, parts 1 and 2. Washington D. C., 1968; C. Morrisson. *Catalogue des monnaies byzantines de la*

Bibliothèque nationale. I, Paris, 1970; W. Hahn. *Moneta Imperii Byzantini*. 1-3, Wien, 1973-1975-1981; като изданията на Grierson и Hahn са придружени със значителни аналитични разработки). Публикувани са и обобщаващи изследвания засягащи икономическата страна на монетите (например: M. Hendy. *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*. Cambridge University Press, 1985; A. Laiou, Editor-in-Chief. *The Economic History of Byzantium*. 1-3, Washington D. C., 2002)

⁶ Вероятно е имало и нерегламентирани действия, водещи до износ на златни монети извън Византия, но в много по-малък обем от горепосочените случаи.

⁷ Макар и доста условно може да се даде следния нагледен пример. Ако днес имаме същите монетни номинали както във Византия през VI век би се получила следната картина: един солид би се равнявал на монета с номинал 142 лева, а съответно един бронзов фолис на монета от 80 стотинки (при най-изгодното съотношение 1 солид = 180 фолиса в периода 538-542) или на монета от 30 стотинки (при съотношение 1 солид = 480 фолиса, каквото е съотношението при управлението на император Фока в началото на VII в).

⁸ Паричния курс на размяна на бронзовите монети е бил от 30 % до 100 % по-голяма от металната им себестойност. За това виж: Morrisson, 2002, 919.

⁹ Такова спестяване е и практически неизгодно за частно лице, защото дори в периода 538-542 г., когато бронзовите монети са имали най-висока стойност, един солид с тегло 4,54 г се е равнявал на около 4 кг медни монети, съответно 10 солида (45 гр злато) – около 40 кг, а 100 солида (450 гр злато) – 400 кг, съответно биха възникнали трудности при укриването или пренасянето на подобни парични суми.

¹⁰ В Месемврия се намират и монети на Констанс II (641-668), Константин IV (668-685) и Юстиниан II (685-695) (Пенчев 1991, 5-8; Theoklieva-Stoytcheva 2001, 44-45).

ЛИТЕРАТУРА:

Александров 1980: Г. Александров. Златни монети от Монтана. – Нумизматика 1980, 3, 22-27.

Ангелов, Тивчев 1974: Д. Ангелов, П. Тивчев. Подбрани извори за историята на Византия. С., 1974.

Ангелов и др. 1981: Д. Ангелов, Б. Цветкова, М. Русенов, Л. Белов, С. Драганова, И. Йорданов. Паричното обръщение в Първата българска държава (681-1018). – В: История на финансовата и кредитната система на България. 1, С., 1981, 23-35.

Божкова 2000: Б. Божкова. Съкровище от ранновизантийски монети от С.. – НС, 2000, 18-37.

Божкова 2004: Б. Божкова. Монетни находки от архиепископския комплекс (IV-VI в) "Южен парк-Лозенец", София. – НСЕ, 1, 2004, 73-86.

Бъчваров 1994: И. Бъчваров. Монети от Раховец. В. Търново. 1994.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност. С., 1959.

Владимирова-Аладжова 1992: Д. Владимирова-Аладжова. Съкровище от медни византийски монети от VI век. – Известия на Историческия музей – Шумен, VII, 1992, 73-91.

Владимирова-Аладжова 1998: Д. Владимирова-Аладжова. Още за варварските имитации в монетното обръщение през VI в. – НС, 1998, 1, 70-75.

Владимирова-Аладжова 2001: Д. Владимирова-Аладжова. Монети и монетна циркулация на селището в Хисарлъка край Сливен. – В: Разкопки и проучвания, XXVIII, 2001, 97-14.

Владимирова-Аладжова 2002: Д. Владимирова-Аладжова. Картина на монетното обръщение в Шуменската крепост през Късната античност. – В: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002, 375-377.

- Герасимов 1934:** Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. – ИБАИ, VIII, 1934, 467–473.
- Герасимов 1937:** Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 г. – ИБАИ, XI, 1937, 315–324.
- Герасимов 1940–1942:** Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1940 г. – ИБАИ, XIV, 1940–1942, 282–285.
- Герасимов 1946:** Т. Герасимов. Колективни находки на монети през последните години. – ИБАИ, XV, 1946, 235–244.
- Герасимов 1950:** Т. Герасимов. Колективни находки на монети. – ИАИ, XVII, 1950, 316–326.
- Герасимов 1952:** Т. Герасимов. Колективни находки на монети през последните години. – ИАИ, XVIII, 1952, 400–404.
- Герасимов 1959:** Т. Герасимов. Колективни находки от монети през 1956 и 1957. – ИАИ, XXII, 1959, 356–366.
- Герасимов 1962:** Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1958 и 1959. – ИАИ, XXV, 1962, 225–237.
- Димитров 1982:** М. Димитров. Преглед върху монетната циркулация в Дионисополис през Ранното средновековие (VI–XI в.). – Нумизматика 1982, 1, 33–40.
- Дочев 2002–2003:** К. Дочев. Ранновизантийски монети от Търново (V–VII в.) – Известия. Регионален исторически музей – В. Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 287–298.
- Жеков 1987:** Г. Жеков. Две имитации на византийски медни монети от VI век. – Нумизматика 1987, 1, 22–25.
- Жеков 1988:** Г. Жеков. Непубликувани емисии от медни монети на Константинополската монетарница от времето на Юстиниан I (527–565). – Нумизматика 1988, 4, 20–24.
- Жеков 1988:** Г. Жеков. Непубликуван вариант на фолис на Юстин II, сечен в Теополис (Антиохия). – Нумизматика 1989, 2, 20–23.
- Иванов, Ковачева 2002:** Р. Иванов, Т. Ковачева. Улпия Ескус (Ulpia Oescus). – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1, Iврей–София, 2002, 31–58.
- Йорданов 1980:** И. Йорданов. Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново. – В: Средновековния български град. С., 1980, 229–239.
- Йорданов 2000:** И. Йорданов. Монетите и печатите от Плиска 1899–1999. – В: Плиска–Преслав, Т. 8, 2000, 135–167.
- Йорданов и др. 1998:** И. Йорданов, А. Койчев, В. Мутафов. Средновековния Ахтопол VI–XII в. според данните на нумизматиката и сфрагистиката. – НС, 1998, 2, 67–90.
- Ковачева 2005:** Т. Ковачева. Римски и ранновизантийски монети от Сторгозия и нейния хинтерланд. – НСЕ, 2, 2005, 53–77.
- Кузманов 1975:** Г. Кузманов. Съкровище от Ранновизантийски монети на нос Калиакра. – Векове, 1975, 4, 77–80.
- Лазаренко 2003:** И. Лазаренко. Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – Известия на Народния музей – Варна, 34–35 (49–50), 1998–1999, 2003, 150–160.
- Лазаров 1991:** Л. Лазаров. Монети от 16 нумии на Юстиниан I, сечени в Тесалоника и открити в България. – Нумизматика 1991, 1–2, 16–22.
- Лазаров 2001:** Л. Лазаров. Данни за монетната циркулация на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей). В. Търново, 2001.
- Минкова 2005:** М. Минкова. Монетна циркулация II–XIII в. на територията на Августа Траяна – Берое – Верея – Боруй. – НСЕ, 2, 2005, 79–102.
- Михайлов (под печат):** С. Михайлов. Видове номинали в монетното обръщение на византийските провинции Скития и Втора Мизия 498–681 г. – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие. Международна конференция в памет на ст.н.с. Милко Мирчев. 15–17. 09. 2005 г. Варна. (под печат)

- Мушмов 1928–1929:** Н. Мушмов. Колективни находки на монети 1927 и 1928. – ИБАИ, V, 1928–1929, 382–386.
- Мушмов 1930–1931:** Н. Мушмов. Колективни находки на монети 1929–1930. – ИБАИ, VI, 1930–1931, 314–318.
- Парушев 1991:** В. Парушев. Антични монети от Калиакра. – Известия на Народния музей Варна, 1991, 27 (42), 20–31.
- Пенчев 1988:** В. Пенчев. Колективна находка от медни византийски монети от VI в., намерена при разкопките на Никополис ад Нестум. – Нумизматика 1988, 4, 24–38.
- Пенчев 1991:** В. Пенчев. Колективна находка от медни византийски монети от втората половина на VII в., намерена в Несебър. – Нумизматика 1991, 3–4, 5–9.
- Пенчев 2002:** В. Пенчев. Съкровище от златни ранновизантийски монети, открито при археологическите разкопки в Кабиле. – Известия на Националния исторически музей, XIII, 2002, 61–72.
- Торбатов 2002:** С. Торбатов. Монетна циркулация в градището край Одръци (310 пр. Хр. – 610 сл. Хр.). В. Търново. 2002.
- Торбатов 2002–2003:** С. Торбатов. Ранновизантийско монетно съкровище от кастела Carea/Creas (провинция Скитея). – НС, 2002–2003, 20–27.
- Филов 1913:** Б. Филов. Находка при Акалан. – ИБАД, III, 1912–1913, 324.
- Филипова 2001:** С. Филипова. Монетите от разкопките в късноантичния град Германия. – НС, 2001, 1–2, 51–60.
- Филипова 2005:** С. Филипова. Монетна циркулация в Пауталия през VI век. – Известия. Регионален Исторически музей – Русе, IX, 2005, 84–88.
- Христова 1993:** З. Христова. Съкровище от Хаджи Синанлар. – НС, 1993, 1–4, 80–92.
- Юркова 1962:** Й. Юркова. Монети и печати от Пернишката крепост. – Археология 1962, 4, 39–45.
- Юркова 1964:** Й. Юркова. Дейността на картагенската монетарница и циркулацията на картагенски монети в нашите земи през VI век. – Археология 1964, 1, 7–9.
- Юркова 1964а:** Й. Юркова. По-важни открития и развитието на нумизматиката в България през последните двадесет години. – Археология 1964, 3, 77–81.
- Юркова 1965:** Й. Юркова. Варварски подражания на византийски бронзови монети от VI век. – Археология 1965, 1, 21–23.
- Юркова 1966:** Й. Юркова. Рядък тип медна монета на Анастасий. – ИАИ, XXIX, 1966, 228–230.
- Юркова 1969:** Й. Юркова. Характер и развитие на византийското монетосечение (VI–Xв.), – Археология 1969, 3, 21–30.
- Юркова 1970:** Й. Юркова. Неиздадени византийски бронзови монети от VI век. – ИАИ, XXXII, 1970, 281–283.
- Юркова 1981:** Й. Юркова. Антични и ранновизантийски монети. – В: Перник. Т 1, С., 1981, 218–262.
- Юркова 1975:** Й. Юркова. Парично–стоковите отношения в българските земи през преходния период. – Нумизматика 1975, 2–3, 3–10.
- Юркова 1992:** Й. Юркова. Съкровището от Акалан. – НС, 1992, 1–2, 10–16.
- Юркова 2001:** Й. Юркова. Монетните съкровища от селата Реселец и Ракита, Плевенско. – Годишник на Археологическия институт с музей – БАН, I, 2001, 214–222.
- Юркова, Пенчев 1985:** Й. Юркова, В. Пенчев. Нумизматиката в България – Археология 1985, 5, 1–18.
- Gândilă 2003–2005:** A. Gândilă. Sixth-to-seventh Century Coin Circulation in Dobruđa. – Cercetări numismatice. IX–XI. 2005. 109–166.
- Hendy 1985:** M. Hendy. Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450. Cambridge University Press, 1985.
- Jordanov 1987:** I. Jordanov. Dobruđa (498–1092) – selon les données de la numismatique et de la sphragistique. – In: Dobruđa. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 182–207.

- Juroukova 1969:** J. Juroukova. Imitations barbares de monnaies de bronze Byzantines du VIe siècle. – *Byzantinoslavica*, XXX, 1969, 83–87.
- Juroukova 1969a:** J. Juroukova. Les invasions slaves au Sud du Danube d'après les trésors monétaires en Bulgarie. – *Byzantinobulgarica*, III, 1969, 255–263.
- Jurukova 1992:** J. Jurukova. Trouvailles monétaires de Sadovetz. – In: S. Uenze. Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien): Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934–1937. München, 1992, 279–328.
- Kluwe 1966:** E. Kluwe. Münzfunde. – *Klio*. Bd. 47, 1966, 397–423.
- Minkova 2002:** M. Minkova. Antike und mittelalterliche Münzen aus Karasura. – In: Karasura. II, Langenweissbach, 2002, 143–231.
- Morrisson 2002:** C. Morisson. Byzantine Money: Its Production and Circulation. – In: *The Economic History of Byzantium*. Vol. 3, Washington D.C., 2002, 909–966.
- Patlagean 1977:** E. Patlagean. Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e–7e siècles. Paris – La Haye, 1977.
- Poenaru Bordea et al. 2004:** Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popeea. Monnaies Byzantines du musée de Constanța (Roumanie). Wetteren, 2004.
- Schönert-Geiss 1979:** E. Schönert-Geiss. Die Fundmünzen. – In: *Iatrus-Krivina*. I, Berlin, 1979, 167–209.
- Schönert-Geiss 1991:** E. Schönert-Geiss. Die Fundmünzen. – In: *Iatrus-Krivina*. IV, Berlin, 1991, 213–240.
- Theoklieva-Stoytcheva 2001:** E. Theoklieva-Stoytcheva. Medieval Coins from Mesembria. Sofia, 2001.
- Youroukova 1968:** Y. Youroukova. La circulation des monnaies byzantines en Bulgarie VI–X s., – *I Międzynarodowy kongres archeologii slovianskiej*, vol. VI, 1968, 128–141.
- Youroukova 1980:** Y. Youroukova. Un trésor de monnaies d'or Byzantines du VIIe s. découvert à Nesebre. – In: *Nesebre*, 2, 1980, 186–190.
- Yurukova 1966:** I. Yurukova. Particularités dans la circulation des monnaies Byzantines du VI–VIIe s. sur la litoral occidental de la Mer Noire. – *Byzantinobulgarica*, II, 1966, 223–227.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ:

- ИАИ** – Известия на археологическият институт
ИБАИ – Известия на българският археологически институт
ИБАД – Известия на българското археологическо дружество
НС – Нумизматика и сфрагистика
НСЕ – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика

PROBLEMS OF THE EARLY BYZANTINE NUMISMATICS
(VI-VII c. A. D.) IN BULGARIAN NUMISMATIC RESEARCHES

STOYAN MIHAYLOV

(Summary)

In this article has been made a report of the hitherto researches on the Early Byzantine numismatics in Bulgaria. It has been recorded that specialized research of coins from the Early Byzantine period in Bulgaria has been started just about 1962 from J. Yourukova, who remains the author with the biggest number of publications over these problems. Despite the late beginning Bulgarian researchers have investigated many topics. In the Bulgarian numismatic literature have been published unknown up to the corresponding moment versions of early Byzantine bronze coins, and for the first time ever in numismatics has been discussed the problem of the so called "barbarian imitations". There also has been studied the spreading on the territory of Bulgaria of coins minted in Carthage under the rule of Justinian I, as well as the coins of 16 numii coined in Thessalonica. Bulgarian authors have recorded the dominance in the money circulation of coins minted in Constantinople, as well as the predomination of the large bronze nominal of 40 and 20 numii, but without thorough explanation of this state of the finds. Up to now a central place in Bulgarian research papers is taken by the publications and interpretations of different coin treasures. The main reason for their hiding is shown to be the unabated barbarian invasions in the VI-VII c. A. D. The publications of singular coin finds from different settlements are fewer. The reasons for this are the certain underestimation of such type of finds, as well as the late overall publication of the results of the archeological researches in Bulgaria as a whole. Some researchers have made separate general observations on the coin circulation, and the most important are the works of J. Yourukova and J. Jordanov. During the last twenty years in Bulgaria hasn't been made any new summary of the coin circulation in VI-VII c. A. D., which can record the new coin finds as well as the achievements of the foreign specialized numismatic researches of the Early Byzantine period. Published in recent years single and collective finds show another group of settlements in which the last coins have been minted during the rule of Heraclius (610-641).

СЪБИТИЯТА ОТ 1186 г. СПОРЕД ДАННИТЕ ОТ КОЛЕКТИВНИТЕ МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ БЪЛГАРИЯ

ЖЕНЯ ЖЕКОВА

Събитията от 1186 г., които протичат в българските земи на север от Стара планина, довеждат до важни обществено-икономически промени. Възобновяването на Българското царство е закономерен процес, който възражда не само държавната традиция, но и българското самосъзнание за принадлежност към народ и държава. Управлението на династията на Асеневци поставя едно ново начало – епоха на възход и утвърждаване на българите в единни държавни граници. Свидетелства за протичащите тогава събития откриваме главно в писмените извори. Друг важен коректив за обществено-икономическото и социално развитие на обществото са монетните находки. Чрез тях се проследяват не само ежедневните процеси на размяна, но и неочакваните, внезапно настъпили събития.

Като цяло дванадесетият век е беден на изворова база за живота на населението в североизточните територии. Най-подробни са сведенията за непрестанните нашествия и опустошения, на които е подложено местното население през предхождащия го единадесети век. Съживяването на живота в тези земи е било продължителен процес. В земите на днешна Добруджа малка част от селищата и крепостите са възобновени след XII в. Такива са предимно крайдунавските и черноморски пристанища. В днешните шуменски земи, където варварските нашествия не са били толкова разорителни, животът продължава макар и с по-бавни темпове. Известно е, че още в края на XII в. започва процес на обновяване на крепостите от късноантичната епоха, някои от които са използвани и по времето на Първото българско царство. Данните от Шуменско и особено от самата Шуменска крепост сочат, че това става на по-късен етап. Самият Шумен добива облика на средновековен град едва в началото на XIV в. Тези наблюдения се основават не само на археологическите артефакти, които за XII в. са доста оскъдни, но най-вече на нумизматичния материал. Монетните находки от целия XII и първата половина на XIII в. са все още от порядъка на единични екземпляри и не могат да обрисуват пълната картина на протичалата монетна циркулация. Те все пак свидетелстват за настъпващите промени.

В нумизматичната литература е доказано, че раздвижването

на циркулационния поток в северните земи започва през втората половина на XII в. Това увеличение на монетна маса е регистрирано от третото билоново монетосечене на Мануил I Комнин (Дочев 1992, 11–14). То има реформен характер и е въведено в циркулация около 1150–1153 г. (Пенчев 1995–1997, 117).

Въпреки това, данните сочат отново количества, които едва ли говорят за някакво ниво на монетооборот. Те просто фиксират, че даденото населено място съществува като такова. Единствено находките от Търново и Преслав са по-значителни като количества. Данните от останалите проучени засега крепости като Шумен, Ряховец, Провадия, Червен сочат единични екземпляри, които само констатира присъствие в тях.

До извода, че в северните-североизточни земи през XII в. има живот достига и Васил Златарски, който заключава: *"... към средата на XII в. Северна България е признавала само върховната власт на ромейския император, и населението в нея се е управлявало от вътрешни местни владетели-воеводи на отделни крепости с тяхната територия, които се считали като съюзници на Византия"* (Златарски 1972, 370). С една дума, североизточните територии са били част от Империята и като такива животът в тях е протичал с всички характерни елементи от всекидневието на неговите жители. Наистина трудно обясним е фактът, че почти липсват монетни находки, особено от крайните североизточни предели. Вероятното обяснение за това трябва да потърсим в дестабилизацията на стопанските връзки между отделните селища и влошената инфраструктура на охранителните крепостни звена – процеси протичали през XI и XII в. Вследствие на това нарушеното снабдяване с парични ресурси и несигурността сред населението довеждат до нарушен монетооборот, но не и в неговата тотална липса. Ето защо на практика се получава разминаване между информацията в писмените извори, изброяваща многобройните процъфтяващи крепости в североизточните територии (Недков 1960, 83) и наличния документиран нумизматичен материал. Затова пък колективните монетни находки много точно маркират протичащите, случващите се процеси и събития в даден териториален и хронологичен обхват.

В следващите редове ще се опитам да установя дали данните от колективните монетни находки регистрират последвалите събития след обявяването на въстанието през пролетта на 1186 г. Въпросът е от особена значимост като се има предвид посочената в изворите информация, че въстаниците предвождани от братята Асен и Петър след обявяването на бунта се отправят към старата столица Велики Преслав. Потвърждава ли се това тяхно действие от нумизматичните данни?

Според византийските хронисти въстаниците не успяват да

превземат старата столица (Скутариот 1971, 244). В. Златарски смята, че те умишлено премълчават този факт, тъй като преславският гарнизон се предава без бой (Златарски 1972, 441–442). Със сигурност обаче българите овладяват голяма част от крепостите в Мизия. Като потвърждение на това са колективните монетни находки, чието укриване може да се обвърже с разглежданите тук събития. И. Йорданов, на когото принадлежи най-пълното и подробно засега изследване на нумизматичния материал от този период, заключава: *“Има и една група съкровища, в които последните монети са от Андроник I Комнин, което ще рече, че са укрити след влизането на монетите му в обръщение, но преди навлизането на тези от Исак II Ангел, т.е. в периода 1185–1187 г., който съвпада с освобождаването на българските земи от византийско владичество”* (Йорданов 1984, 110). Ето защо находките, в които последните монети са от Андроник I Комнин, имат за *terminus post quem* именно събитията около бунта от 1186 г. Засега в нумизматичната литература са регистрирани 11 съкровища, в които хронологически последните емисии са на император Андроник I Комнин (1182–1185). Проследяването на тяхната топография може да се обвърже с евентуалното придвижване на въстаниците на изток към Велики Преслав. Към тях могат да бъдат добавени и няколко находки съставени изключително от монети на Мануил I Комнин (1143–1180). Последните емисии в тях са от III билоново монетосечение на този император, което както вече отбелязахме е въведено в монетно обръщение след 50-те години на XII в. Ето защо датирането на въпросните находки е поставено в разглеждания тук времеви диапазон, без да изключвам възможността това да е станало и в по-ранен етап.

До този момент на север от Стара планина са регистрирани 5 колективни находки, в които последните емисии са от Андроник I Комнин – *Черенча (Шуменско)* (Жекова 2000, 54–61), *Търговище* (Йорданов 1984, 218), *Велико Търново* (Йорданов 1984, № 23), *Златарица (Търновско)* (Йорданов 1984, № 74), *Градница (Габровско)* (Йорданов 1984, 55). Три са находките с последни монети билоновите скифати на Мануил I Комнин – *Добри дял I, II (Търновско)* (Йорданов 1984, № 58–59) и *Веселиново (Шуменско)* (Йорданов 1984, № 32). Характерният момент тук е, че топографски всички тези находки са ориентирани на изток от Търново, т.е. в посока към старите столици. Огледално на това географско разположение, се наблюдава същата топографска последователност и на юг от Стара планина. В подбалканските котловини са регистрирани 6 находки, отново с последни емисии скифати на Андроник I Комнин – *Шипка, Ягода, Раднево (Старозагорско), Брястово, Каменово, Крушаре (Сливенско)* (Йорданов 1984, №№ 198, 202, 158, 14, 90, 101a). Съдържанието на

изброените находки е изключително от билонови византийски скифати – на практика това са средствата участващи в ежедневната размяна, т.е. става въпрос за монети, които са спешно трезорирани. Самите емисии (тези на Андроник I Комнин) са току-що извадени от монетооборота и по своята същност са оборотни средства. Това съответствие на съкровища на север и на юг от Стара планина води до извода за събитие протекло в един и същ момент, породено от една и съща причина.

Каква информация ни дават изворите? Никита Хониат на два пъти отбелязва, че след обявяването на бунта: *"... (въстаниците) се пръснали и по градчетата и населените места оттатък Хемус"* и *"Затова отминали (Преслав) и се спуснали от Хемус"* (Хониат 1983, 27–28). В. Златарски позовавайки се също на Хониат, пояснява: *"...въстанието бързо се разпространило и по другите по-отдалечени от планината паланки и селища, намиращи се в областта между Стара планина и Дунав"* (Златарски 1972, 441), след което допълва: *"... като видели, че обсадата на тая непристъпна крепост (Преслав) не ще бъде лесна и безопасна, въстаниците като минали край нея, прехвърлили планината, за да разпространят въстанието и в Южна България, и като се нахвърлили неочаквано върху паланките южно от планината, заловили много природни ромеи, работен добитък, бикове и немалък брой други домашни животни"* (Златарски 1972, 442).

В действителност посочените колективни находки трасират пътя на въстаниците – веднъж в северните български земи – движейки се от Търново, към Преслав, и втори път след преминаването на Стара планина в южните територии, но вече в посока от изток на запад, по всяка вероятност обратно към Търново. Веднага възниква въпросът: Кой укрива разгледаните тук съкровища? Според В. Златарски крепостите на север от Стара планина се управляват от местни първенци, но поставени там от византийците (Златарски 1972, 370). Вероятно византийска администрация е имало само в големите гарнизонни градове като Преслав. Възникналото в северните български земи напрежение още през 1185 г. е довело до временна дестабилизация и населението панически е започнало да укрива своите ценности. Това са били сравнително малки суми, за което съдим от състава на самите находки. По-големи като количества са единствено съкровищата от *Златарица (Търновско)*, *Ягода (Старозагорско)* и *Крушаре (Сливенско)*, въпреки, че стойността им възлиза на не повече от 3-4 златни перпери. Тук не изключвам и другата реална възможност – находките да са били собственост на византийско население.

Без съмнение по пътя си към Преслав, Асеновци овладяват някои от по-значимите укрепени звена, каквото е било укреп-

лението край днешното село Черенча. В потвърждение на това допускане е намерената в крепостта находка.

Нумизматичните данни сочат, че тази крепост с прилежащите ѝ селища е заемала водещи позиции в отбраната на столичните центрове Плиска и Велики Преслав. При нея се наблюдава непрекъснат континуитет, което е свидетелство за историческата ѝ значимост. Не случайно тя е сочена и като една от царските резиденции още през X в. (Йорданов 1999, 106). В действителност обаче това своеобразно "пътуване" на въстаниците и техните водачи на изток към старите столици е практическа реализация на вековната идея за приемствеността.

През XII в. споменът за Преслав като последна българска столица е все още жив, а важното стратегическо положение, което заема го превръща в един от най-силните византийски гарнизони в Мизия. И. Божилов разглежда похода към Преслав като убедителна демонстрация на историческата традиция и приемствеността между освободителното движение и руините на Първото българско царство. За него той е своеобразен опит за коронация на по-големия брат в Преслав. Несполуката край Преслав принудила двамата братя да изберат за своя столица Търново, защото знаели че царство без столица не може (Божилов 1995, 157).

Могат ли действително укритите колективни находки да бъдат коректив за събитийната история и в частност на събитията от 1186 г.? Характерен момент при изброените съкровища, в които последните емисии са от Андроник I Комнин е, че те са укрити във връзка с определено историческо събитие, което трасира и тяхното топографско разположение. Те на пратика очертават неговия географския обхват – първоначалната територия овладяна от Асеневци. Безспорно основния движещ фактор е получаване на легитимност за водачите на въстанието в старата Симеонова столица "великия град Преслав" – там, където "Симеон прие царството" (Божилов, Гюзелев 1999, 428). Отвоюването на Преслав и коронацията на Теодор-Петър би легитимирало Асеневци не само пред всички българи, но и пред Византия като единствени продължители на делото на преславските владетели.

ЛИТЕРАТУРА:

- Божилов 1995:** И. Божилов. Седем етюда по средновековна история. С., 1995.
Божилов, Гюзелев 1999: И. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII-XIV в. С., 1999.
Дочев 1992: К. Дочев. Монети и монетно обръщение в Търново XII-XIV в. В. Търново, 1992.

Жекова 2000: Ж. Жекова. Колективна находка с билонови византийски скифати (XII в.) от с. Черенча, Шуменска област. – Нумизматика и сфрагистика, 2, 2000, 54–61.

Златарски 1972: В. Златарски. История на Българската държава през средните векове. Т. II, С., 1972.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081–1261. С., 1984.

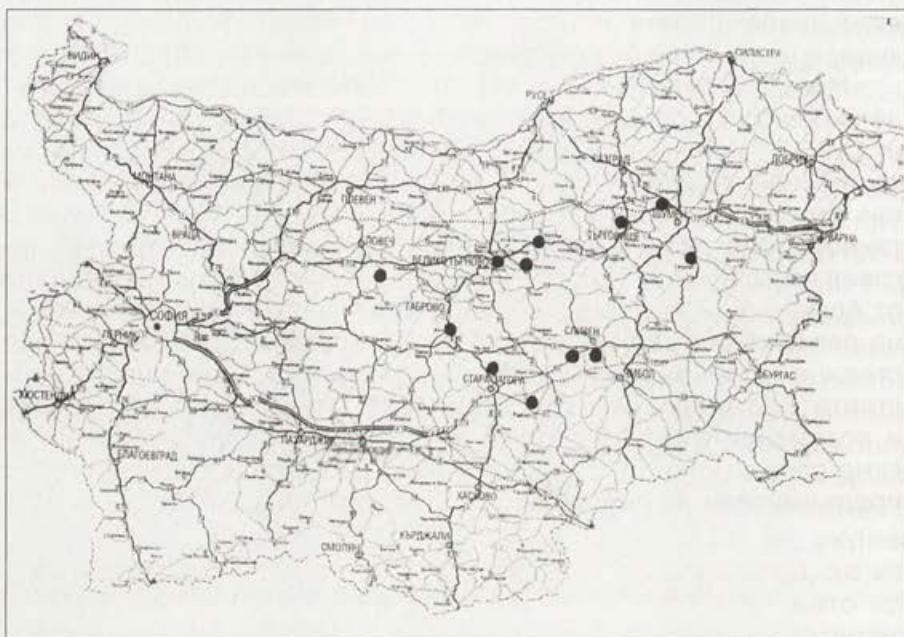
Йорданов 1999: И. Йорданов. Нов печат на Симеон I Велики (893–927). – Старици, 1, 1999, 101–106.

Недков 1960: Б. Недков. България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси. С., 1960.

Пенчев 1995–1997: В. Пенчев. Колективна находка с билонови византийски скифати от средата на XII в. – Нумизматика и сфрагистика, 1995–1997, IV, 115–126.

Скутариот 1971: Т. Скутариот. Обзорна хроника. – В: ГИБИ, XV (VIII), 1971, 215–303.

Хониат 1983: Н. Хониат. История. – В: ГИБИ, XXV (XI), 1983, 8–93.

Карта на колективните монетни находки от територията на България с *terminus post quem* 1186 г.

<i>Местонамиране</i>	<i>Състав</i>	<i>Датировка</i>
Добри дял I, Великотърновско Йорданов 1984, № 58	Мануил I Комнин – 176 екз.	преди 1186 г.
Добри дял II, Великотърновско Йорданов 1984, № 59	Мануил I Комнин – III сечене – 3 екз.; IV сечене – 9 екз.	преди 1186 г.
Веселиново, Шуменско Йорданов 1984, № 32	Мануил I Комнин – неизвестно количество	преди 1186 г.
Черенча, Шуменско Жекова 2000, с. 54-61	Мануил I Комнин – III сечене – 13 екз.; IV сечене – 11 екз. Андроник I Комнин – 3 екз.	1186 г.
Търговище Йорданов 1984, № 218	Документирани са 16 екз. от Мануил I Комнин и Андроник I Комнин	1186 г.
Велико Търново I Йорданов 1984, № 23	Мануил I Комнин – III сечене – 17 екз.; IV сечене – 28 екз. Андроник I Комнин – 4 екз.	1186 г.
Златарица II, Великотърновско Йорданов 1984, № 74	Мануил I Комнин – I сечене – 1 екз.; II сечене – 1 екз.; III сечене – 125 екз.; IV сечене – 311 екз. Андроник I Комнин – 28 екз.	1186 г.
Граница, Габровско Йорданов 1984, № 55	Документирани са 74 екз. от Мануил I Комнин и Андроник I Комнин	1186 г.
Шипка, Старозагорско Йорданов 1984, № 198	Мануил I Комнин – III сечене – 5 екз.; IV сечене – 5 екз. Андроник I Комнин – 2 екз.	1186 г.
Ягода, Старозагорско Йорданов 1984, № 202	Йоан II Комнин – II сечене – 1 екз.; Мануил I Комнин – II сечене – 1 екз.; III сечене – 109 екз.; IV сечене – 160 екз. Андроник I Комнин – 37 екз.	1186 г.
Раднево, Старозагорско Йорданов 1984, № 158	Мануил I Комнин – III сечене – 5 екз.; IV сечене – 3 екз. Андроник I Комнин – 1 екз.	1186 г.
Брястово, Сливенско Йорданов 1984, № 14	Мануил I Комнин – III сечене – 2 екз.; IV сечене – 1 екз. Андроник I Комнин – 1 екз.	1186/1187 г.
Каменно, Сливенско Йорданов 1984, № 90	Мануил I Комнин – III сечене – 4 екз.; IV сечене – 6 екз. Андроник I Комнин – 1 екз.	1186/1187 г.
Крушаре, Сливенско Йорданов 1984, № 101a	Мануил I Комнин – II сечене – 3 екз.; III сечене – 114 екз.; IV сечене – 155 екз. Андроник I Комнин – 58 екз.	1186/1187 г.

Колективни монетни находки от територията на България с *terminus post quem* 1186 г.

THE EVENTS FROM 1186 ACCORDING TO THE HOARDS OF THE BULGARIAN LANDS

ZHENYA ZHEKOVA

(Summary)

The article is an attempt to determine the events following the uprising of Assens during the spring of 1186. The written sources indicated that after the proclaiming of the revolt in Turnovo, Bulgarians lead by the two brothers Asen and Theodore-Peter set out to Preslav. The recollection of Preslav as the capital of the First Bulgarian Kingdom was still alive. That was the main reason of their "journey" to the East. This act represented the idea of the continuity of the state tradition. Does the information given by the hoards confirm their movement to the East?

Nine hoards were found in the territory of Bulgaria with terminus post quem the events of 1186. They consist of Billon aspron trachy of the emperors Manuel I Comnenus (1143-1180) and Andronicus I Comnenus (1182-1185). The last coins - those of Andronicus I date the hoards in 1186. Five of them were discovered North of the Balkan Mountain - Veliko Turnovo, Zlatariza (Veliko Turnovo district), Cherencha (Shumen district), Turgovishte, Gradniza (Gabrovo district) and six of them - South of it - Shipka, Jagoda, Radnevo (Stara Zagora district), Brjastovo, Kamenovo, Krushare (Sliven district). They depict the route of the liberating army of Assens during the 1186.

ПЛАЩАНИЯ С "ЛОШИ ПАРИ" ВЪВ ВИЗАНТИЯ В НАЧАЛОТО НА XIV в. И ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ ТЯХ

Константин Дочев

В политическата и стопанска история на Византия има редица любопитни, все още малко известни случаи за един или друг император, които, поради своята неподготвеност и недалновидност по отношение на финансовата организация и неумолимите закони на икономическите процеси, със своите лични действия, са довеждали до съдбоносни и непоправими последици в държавния живот на Ромейската империя.

В края на м. юли 1261 г. Михаил VIII Палеолог (1261–1282), регент на малолетния никейски император Йоан IV Ласкарис (1258–1261), успял да прогони латинците от Константинопол, които владеели града от 1204 г. На 15 август същата година той се провъзгласил за ромейски василевс. Възстановяването на византийската държава, макар и в много по-малък териториален обхват, в сравнение с тази от XIII в., станало с цената на големи политически, териториални отстъпки и с огромни парични плащания и съответни задължения. За да си осигури допълнителни парични заеми Михаил VIII предоставил изключително големи търговски и митнически права на Генуа и на Венеция (Острогорски 1998, 577–578). По отношение на финансите и монетосеченето Михаил VIII запазил паричната система, въведена от Алексий I Комнин през 1092 г. основана на златния хиперперон с практическо тегло от 4,30–4,40 г (Hendy 1999, 192–194). Той подновил сеченето на златни перпери, електронови трахеи и билонови номизми с корубести ядра в Константинопол, Солун и отчасти във Филаделфия и Магнезия, върху основата на интензивните монетосечения на никейските императори Йоан III Дука Ватаци (1222–1254) и Теодор II Ласкарис (1254–1258) (Grierson 1999, 106–123). Според Георги Пахимер, златното съдържание на номизмата на Йоан III Дука Ватаци се изчислявало на две трети от нейното тегло, т.е. на 16 карата, а на Михаил VIII – на 15 карата, сравнени с пълното съдържание от 24 карата (Pachymmeris II, 1835 493–494). Данните на Пахимер се потвърждават, макар и с малки разлики, от монетния списък на флорентинския търговски агент Франческо Балдучи Пеголоти, пребивавал в Константинопол през 20-те – 40-те години на XIV в. (Pegolotti 1936, 288–289), както и от някои съвременни химически анализи (Grierson 1999, 41, Tab. 2; 129, Tab. 10).

Още по-голяма девалвация на златната перпера се отбелязва при управлението на Андроник II Палеолог (1282–1328). Тази девалвация и икономически упадък на Империята се дължали на рязкото намаление бюджетните приходи, най-вече поради загубите на плодородните земи в Мала Азия, завзети от селджукските турци. На Балканския полуостров българският цар Теодор Светослав (1301–1322) успял да отхвърли татарската зависимост и ромейското влияние, като предприел ежегодни военни кампании за възвръщане на редица градове в Тракия и Южното Черноморие.

Не останал бездеен и сръбският крал Стефан Урош Милутин (1282–1321) с постепенното окупиране на Северна Македония, а в Тесалия севастократор Йоан Ангел управлявал като независим владетел. Генуезците по това време още повече засилили своята икономическа власт посредством приходите от морската търговия и митническите такси. Малко по-късно Никифор Григора с горчивина ще отбележи, че приходите на генуезците само от мита в Константинопол възлизали на около 200 хиляди златни перпери, а на ромеите едва на 30 хиляди перпери (Gregora I, 317).

В края на XIII в. селджукските турци в Мала Азия започнали да формират отделни самостоятелни емирства върху територията на ромейските провинции Мизия, Лидия, Йония, Мидия и др. Към 1301–1302 г. вече били създадени емирствата Караман, Караси, Ментеше, Айдин, Герми и Сарухан, а ромейските жители и техните съюзни федерати се изселвали масово на Балканския полуостров без средства и препитание. В този район на Византия останали само няколко по-големи градове като Магнезия, Филадельфия, Никея, но и те били под постоянната обсада на турците. Андроник II и неговия син Михаил IX Палеолог нямали почти никаква възможност да сформират боеспособна византийска армия, която да спре нашествието и заселването на турците в Мала Азия. Дватама започнали да търсят наемни военни отряди, които да освободят източните провинции без да жаят парични средства. В този критичен за Византия момент в Константинопол пристигнало писмено предложение за наемна военна служба от известния авантюрист и опитен организатор на морски пиратства Роже де Флор (Рихард де Блум). Той бил германец по произход и от малък постъпил на обучение в Ордена на Тамплиерите, където бързо израснал във военната йерархия. Заподозрян в нечисти сделки от монасите-воини, Роже де Флор си предложил услугите на Робер Анжуйски, който през 1301–1302 г. бил дук на Калабрия, а след това станал крал на Неаполитанското кралство. Роже де Флор много активно се включил във войната между френските Анжуйци от Неапол и арагонците от Сицилия, но на страната на сицилианския крал Фредерик III (1296–1337), трети син на арагонския крал Пере II Велики (1276–1285). Роже многократно ограбвал френските ко-

раби, а със доставките от храни за обсадените арагонци в Сицилия допълнително се обогатил (Мунтанер 1994, 38–40) През август 1302 г. бил подписан мирен договор между французи и арагонци и Роже трябвало да си потърси друг работодател. Той разбрал за трудностите на василевсите във Византия и веднага им предложил своите услуги като водач на отряд от боеспособни и дисциплинирани войници, естествено срещу добро заплащане.

Периодът на пребиваването на Роже де Флор във Византия от 1303 до 1305 г., както и действията на предвожданияте от него наемници, предимно каталонци, са описани в хрониката на Рамон Мунтанер, който също бил родом каталонец. Той се присъединил към отряда на Роже още през 1302 г., като изпълнявал длъжностите канцлер и ковчезник на войската (Мунтанер 1994, 19–21). Тази негова Хроника е все още малко използвана в нашата историопис, макар че тя съдържа доста преки и косвени сведения не само за византийската, но и за българската история. Разглежданият период сравнително подробно е описан от Г. Пахимер и отчасти от Н. Григора, така че каталонският хронист и византийските историци взаимно се допълват и много често се коригират, особено за някои събития с негативен характер, за които те проявяват и своите етнически пристрастия.

Според Пахимер, Роже де Флор побързал да напусне Сицилия, тъй като римският папа Бонифаций VIII (1294–1303) го издирвал за измами спрямо Ордена на Тамплиерите, сицилианският крал Фредерик го подтиквал към Романия с цел в бъдеще да заеме трона в Константинопол (Мунтанер 1994, 44). Преди своето тръгване Роже предявил големи претенции към византийските императори. Каталонският водач настоявал да получи за съпруга племенницата на Андроник II, Мария Асенина, дъщеря на цар Иван Асен III (1279–1280), който с цялото си семейство пребивавал в Константинопол, след неговото бягство от Търново през 1280 г; да бъде удостоен с титлата "Велик дук" на Империята, както и заплаща за 4 месеца напред – 4 унции номизми за тежковъоръжен конник /24 перпери/ и по 1 унция /6 перпери/ за пехотинец (Мунтанер 1994, 44). Византийската страна се задължавала по време на целия престой на каталонците да им изплаща същото уговорено възнаграждение. Според Мунтанер, условията на Роже били приети от Андроник II, включително и тези за плащанията на всеки войник и офицер: 4 унции на месец за тежковъоръжен конник; 1 унция за пехотинец; 4 унции за комит на гребците; 4 унции за кормчия; 20 тарини(сицилиански сребърни монети) за стрелец и 25 тарини за началник на гребците (Мунтанер 1994, 46). Докато все още пребивавал в Сицилия Роже де Флор получил от Андроник II грамота със златен печат/хризовул/ за титлата "Велик дук", жезъл, знаме и шапка. Според Мунтанер, наемниците наброявали

около 7-8 хиляди, предимно каталонци и арагонци, без да се броят техните жени, деца и приятелки. Ударната част на тази армия се състояла от 4 хиляди алмогавари /от араб. "ал-мугавир"/, които били опитни пехотинци в боевете гърди срещу гърди и хвърлянето на копия. През ранната пролет на 1303 г. войската на Роже де Флор отплавала от Месина /Сицилия/, натоварена на 36 плавателни съда. По повод на заминаването на каталонския водач към Константинопол, Пахимер не пропуска да спомене, че той потеглил без пукната пара, макар малко преди това взел заем от генуезците от 20 хиляди номизми, по-голямата част в наличност, а другата – като такса за превоз на войската му (Pachymmeres II, 397).

Роже де Флор пристигнал в Константинопол, където бил приет радушно от Андроник II и неговите синове. Веднага след това се състояла сватбата, като Великият дук (Роже) взел за съпруга Мария Асенина "най-умната и най-красива девойка на земята, макар и само на 16 години" (Мунтанер 1994, 48). Редом със сватбата била изплатена уговорената заплата за 4 месеца и след това алмогаварите преминали оттатък Босфора. Според Мунтанер каталонската войска изтласкала много бързо турците от околността на античния Кизик, като заграбила обилна плячка (Мунтанер 1994, 49–50). Всъщност Роже опустошавал не само турски селища, но и ромейски градове и села. Успехите на каталонския водач не се харесали на престолонаследника Михаил IX Палеолог, който по характер бил твърде честолюбив и сприхав човек. През март 1304 г. Роже де Флор се върнал в Константинопол за да вземе още пари за заплата, с които неговата войска трябвало да си уреди сметките с местното ромейско население. Както се очаквало всички войници живяли на вересия, като техните разходи надхвърляли двойно и тройно от определената сума. Според Мунтанер дългът на конниците възлизал на 50 хиляди златни унции /300 хиляди перпери/, на пехотинците – 40 хиляди златни унции /240 хиляди перпери/, а на благородниците – 6 хиляди унции /24 хиляди перпери/, които се равнявали на 2 милиона барселонски денара или валенсиански реала. Роже де Флор, като човек стоящ над земната суета, наредил на войниците си да изгорят документите за задълженията и заповядал на своите ковчежници да заплатят полагаемото на местните хора. На другия ден Роже отново издал твърде радостна заповед, според която войниците отново получили заплата за 4 месеца напред в "добри пари" (Мунтанер 1994, 52–53). След това повел войската на юг към Филаделфия, Смирна и Ефес, като по пътя си ограбвал всичко наред. При крепостта Анея той отново дал заплата за 4 месеца. По същото време /лятото на 1304 г./, докато Роже действал в Западна Мала Азия, българският цар Теодор Светослав предприел активна военна кампания в Тракия и Южното Черноморие. Край р. Скафида /Факийска река/

до Созопол, той нанесъл съкрушително поражение на ромейската армия, за която отговарял Михаил IX. На страната на византийците участвал боляринът Войсил, най-малкият брат на цар Смилец (1292–1299) (Pachymmeris II, 447). Михаил IX решил да отвърне на българската експанзия със свой военен поход, но в този момент той нямал нито добре обучена войска, нито пари. Г. Пахимер разказва с умилително преувеличение как младият император се принудил да даде своите лични предмети от злато и сребро за отсичане на необходимите монети за предстоящата кампания. В това начинание му помагала неговата съпруга Мария, тъй като повечето предмети от злато и сребро били донесени като нейна зестра (Pachymmeris II, 448). Походът на Михаил IX в България нямал никакъв резултат, а по-скоро той бил изява на сила, понеже ромейската войска стигнала до района на Сливен – Стара Загора и се върнала в Адрианопол (Pachymmeris II, 448).

През есента на 1304 г. Роже претърпял поражение край Магнезия и бил спешно извикан да се върне в Константинопол поради военните успехи на Теодор Светослав. Макар и награбил се с огромна плячка, взета от турци и ромеи, Роже отново поискал заплати за каталонците. Според Мунтанер Андроник II обещал да се издължи, но явно поради липсата на ресурс от злато, той преминал към отсичането на сребърни монети: "...Той /Андроник II/ заповяда да се отсече монета с формата на венецианския дукат, който струваше 8 барселонски пари /денара/; и ги нарече "винсилеонс", т.е. "василеус". Те не струваха и три пари/денара/, но той поиска с тях да ни плати и да ги приравни по стойност с тези от 8 денара; и той се разпореда всеки, който вземе /купи/ от гърците коне, муле или мулица, провизии и други необходими неща, да заплаща с тези монети "винсилеонс". А това го /Андроник II/ направи с лоша умисъл..."(Мунтанер 1994, 58). Роже де Флор веднага прозрял очевидната измама от страна на финансовите власти на Андроник II в плащането с тези нискостойностни монети и отказал да ги приеме. Пахимер дава допълнителни сведения за спречкванията между Андроник II и Роже относно размера на паричното възнаграждение. Вождът на алмогаварите, въпреки събраната огромна плячка от Мала Азия, проявил още по-голяма алчност и нехаел за трудностите, които престолонаследникът Михаил IX изпитвал срещу настъпващите българи в Югоизточна Тракия. Според Пахимер, каталонците изчислили дължимите си заплати в стотици хиляди златни перпери (Pachymmeris II, 481). Роже де Флор изпратил своята войска в Галиполи, а той с жена си Мария Асенина и тъща си Ирина Асенина, се установили в Константинопол, където продължил да иска пари от Андроник II. По време на този престой старият и коварен ромейски император вероятно се договорил с Роже де Флор за някои отстъпки, най-вече с обе-

щания за лично плащане, без да узнаят неговите войници и командири. Като допълнение към тази договорка и поласкаване на неговото самолюбие Роже бил почетен с високата титла "кесар", която от близо 400 години не била давана във Византия. Кесарят бил втори по ранг след императора, носел специална стема и дрехи в син цвят (Мунтанер 1994, 59). По-важни се оказали правомощията на кесаря, от които разбираме защо Роже дал обещание да продължи през пролетта военната кампания в Мала Азия. Мунтанер дословно изрежда правата на кесаря, каквито имал и василевса, а именно: можел да раздава пожизнени имоти, можел да взема от хазната, можел да налага данъци и т.н. (Мунтанер 1994, 59). Пахимер дава сведения какво още получил новоиздигнатият кесар, данни, които Мунтанер премълчава. Според византийския хронист Роже взел 33 хиляди златни перпери или 1 кентарион, равен на 33-34 кг злато, както и 100 хиляди местни модия жито (1 модий равен на ок. 40-50 литра вместимост) за препитание на войската (Pachymeres II, 521). Според постигнатата на четири очи договорка Роже се задължавал да премине в Мала Азия само с 4 хиляди войника, а останалите да се изтеглят извън границите на Романия. Така през януари 1305 г. всичко било договорено и Роже де Флор се съгласил да вземе за 6 месеца заплати с "онези лоши пари", които василевсът отсякъл специално за алмогаварите. Мунтанер пише, че Роже разбрал за измамата с нискостойностните пари, но все пак ги раздал на своите войници, а те се разплатили с местното население за направените от тях битийни разходи (Мунтанер 1994, 59). Въпреки постигнатата договореност с ромейския василевс, Роже не се отказвал от нови и нови искания за повече пари, като към тях бил подтикван от своите помощници Беренге д'Ентенса и Бернат де Рокафорт. Така в края на април 1305 г. той пристигнал с около 200 конника на приятелско посещение при Михаил IX, който пребивавал в Адрианопол (Мунтанер 1994, 60). Според Пахимер каталонският водач отишъл при младия василевс с цел да разузнае броя на войската, както и да иска още пари (Pachymeres II, 523-524). Григора е по-конкретен за това посещение, като съобщава, че Роже поискал от Михаил IX пари за целогодишна издръжка и съответно го заплашил с война (Gregoras I, 223-224). На седмия ден от пристигането си в Адрианопол, след официален обяд, Роже де Флор бил посечен заедно със своите приближени пред очите на Михаил IX и неговата съпруга. Това злодеяние, според Мунтанер, било извършено от водача на аланите Гиргон, който бил съюзник на ромеите в този момент. Останалите каталонци, които останали извън двореца били също изклани, като се спасили само трима от тях (Мунтанер 1994, 62). Убийството на Роже де Флор било предварително подготвена акция от Андроник II и Михаил IX за повсеместно избиване и

прогонване на алмогаварите от пределите на Византия. Мунтанер съобщава, че в същия ден Галиполи, в който пребивавала голяма част от наемниците, бил нападен от многобройна войска, съставена от ромеи, алани и туркопули (Мунтанер 1994, 62). В двуседмичните сражения загинали няколко хиляди каталонски войници. Така станало и в Константинопол, където по заповед на Андроник II всички пребиваващи там каталонци и арагонци били убити. След този жесток погром над смаяните и стъписани каталонци, последвали ответни военни действия от тяхна страна. Те бързо се съвзели и под водачеството на Бернат де Рокафорт започнали да плячкосват и грабят наред в Беломорска Тракия (Мунтанер 1994, 66). Цар Теодор Светослав също предприел военни действия в Тракия, като предложил съюз с новия каталонски водач, но той не бил сключен (Мунтанер 1994, 69; Pachymmeris II' 606-607). Разграбването на ромейските земи покрай Мраморно и Бяло море продължило и през 1306 и 1307 г. (Gregora I, 244-246). Последните от грабежите на алмогаварите най-добре са представени от самия Мунтанер, че не останал нито един град неразрушен и ограбен, освен Константинопол, Адрианопол, Хриstopол (Кавал) и Солун. Според него всичко това се дължало на "плодовете на лошите деяния на императора /Андроник/ и на предателството на гърците, което бяха извършили срещу нас; така беше загубена цяла Анатолия, като турците си възстановиха властта, а ние опустошихме цяла Романия" (Мунтанер 1994, 78). Споменатите територии били допълнително обезлюдени поради настаналия жесток глад, тъй като Андроник II, в желанието си да изгони каталонците, забранил на останалото тук-там ромейско население да засява и да обработва земята (Мунтанер 1994, 77). Едва към края на 1307 г. алмогаварите започнали да се придвижват бавно на югозапад към Тесалия, а по-късно към Атика поради започналите взаимни дразги и избивания, подклаждани с византийско злато. Пахимер съобщава, че по време на техните безчинства и грабежи Андроник II получил от техните водачи предложение за оттегляне срещу 300 хиляди номизми (1 тон и 300 кг злато). Ромейският василевс им предложил 100 хиляди номизми, но те отказали. Все пак някои от водачите им приел тези условия, защото последвали жестоки кланета между самите каталонци.

Пътят на алмогаварите продължил до района на Атинското дукство, като от 1311 до 1388 г. то станало тяхно владение. Гладът в Източна и Беломорска Тракия бил постепенно преодолян благодарение на подобрените българо-византийски отношения, затвърдени с брак на цар Теодор Светослав с Теодора Палеолог, дъщеря на Михаил IX и внучка на Андроник II Палеолог (Pachymmeres II 628-629; Gregora I, 283). В края на 1307 г. започнали редовни доставки на българско жито за Константинопол

и другите селище от този район.

Ако се върнем отново към многобройните парични плащания във византийски номизми или други чуждестранни монети, споменати от Мунтанер и ромейските хронисти, трябва да анализираме и изясним какви са били тези "лоши пари", дадени от Андроник II и Михаил IX на Роже де Флор, които се оказали като един от най-важните и фатални фактори за започналата жестока война между тях. Както вече отбелязахме, Андроник II запазил, даже и увеличил в количествено отношение златното и медно монетосечение в началото на своето управление. От него са познати три типа златни перпери с корубести ядра – "императорът коленичел пред Христос"; "императорът със сина си Михаил IX" и "императорът със своя внук Андроник III" (Bendall, Donald 1979, 34, 62, 108; Grierson 1999, 128–146). Първият и третият тип са сечени в сравнително малки количества, но от втория са пуснати десетки милиона екземпляри, като неговото начало е свързано с коронацията на Михаил IX за съимператор през 1294 г. Почти всички споменавания на Мунтанер, Пахимер и Григора, които се отнасяли за парични суми от номизми, са били златни перпери от типа "Андроник II с Михаил IX", макар че по това време все още в обръщение били и част от златните перпери на Йоан III Дука Ватаци. За тях подробни сведения дава Франческо Пеголоти (Pegolotti 1936, 290). В периода на описаните събития перперите на Андроник II били сечени със златно съдържание от 14 карата (583/1000) и 13,5 карата (559/1000), докато голяма част от перперите на Комнините и на Ангелите имат златно съдържание от 20 карата (850/1000; на Йоан III Дука Ватаци – 16 карата (750/1000), а на Михаил VIII – 15,5 карата (646/1000) (Hendy 1999, 41–43). Флорентинският търговски агент Франческо Пеголоти дава подробен списък на видовете златни, сребърни, билонови и медни византийски монети, тяхното тегло и съдържание на благороден метал. Неговите данни са ценно свидетелство и за всички чуждестранни монети, циркулирали в Константинопол през първата четвърт на XIV в., както и начините на тяхната размяна. През този период перперите на Андроник II с Михаил IX, били не само с ниско златно съдържание, но и издавани в доста голям тегловен интервал от 2,50 до 5,0 г, вместо традиционното практическо тегло от 4,30–4,40 г. Това се дължало на преминаване към системата на отсичане "**al marko**", при която не се следяло теглото на отделната монета, а само средното общо тегло, в случая литрата от 327,45 г. Всички по-стари перпери от XII и XIII в. са издавани по системата "**al pezzo**" при спазване почти точно теглото на отделните екземпляри, вариращо между 4,30–4,45 г. От началото на XIV в. започнала практиката златните, а след това и сребърните монети, да се плащат или разменят не на брой, а на тегло. Всеки град, тържище или пристанище имали оп-

ределен тегловен стандарт – еталон (*saggio*) за златната монета, което е споменато на много места от Мунтанер, Пахимер, Пеголоти и в други писмени източници. За това много често цитираните парични суми са представяни и в брой или в тегловни единици – унции, кентинарии, таланти.

До 1204 г. във Византия по стара традиция от реформата на Алексий I Комнин (1092 г.) са издавани предимно златни перпери и обменяеми на тях по определен курс електронови, билонови и медни монети, предимно с корубеста форма. Пускани и са сребърни трахеи, но те заемали малка част от огромното за тогавашно време парично обръщение на Византийската империя. Доскоро се приемаше, че първите византийски сребърни монети с плоски ядра, известни под името "василикони", са отсечени за пръв път през 1294 г., заедно със златните перпери на Андроник II с Михаил IX (Bendall, Donald 1979, 64–68). Тези сребърни василикони, със своето иконографско оформление, са твърде близки до венецианския сребърен грош (дукат). На лицевата им страна са представени Андроник II с Михаил IX, държащи лабарум с дълга дръжка, а на венецианския грош – дожът и Св.Марко, държащи знаме. Византийските василикони, според данните от единичните и колективни находки, са сравнително рядки монети. Тяхното местонамиране е предимно в Източна Тракия и в много рядко на по отдалечени места, както е случаят с няколко екземпляра в съкровището от с. Тишевица, Врачанска област (Сотиров 2001). Първоначалното тегло на василиконите е било ок. 2,0-2,10 г и сребърно съдържание от 920-930/1000, докато теоретичното тегло на венецианския грош от това време е 2,18 г и сребърно съдържание от 960/1000, споменато в списъка на Пеголоти (Pegolotti 1936, 290). В писмените документи много често се отбелязват различни видове златни и сребърни монети, но под едно и също наименование относно техния номинал и трябва да се внимава в зависимост от контекста за какъв вид монета става дума и тогава да се търси съответно тълкуване на стойностното съотношение спрямо други монети издания, тегло и съдържание на благороден метал. Напоследък между изследователите, занимаващи се с проучването на монетосеченето на Палеолозите, а те са твърде малко, надделява мнението, че началото на пускането на първите византийски сребърни монети с плоски ядра трябва да се отнесе към 1304 г. (Grierson 1999, 46; 50-51). Това събитие във финансовия живот на Империята много добре е засвидетелствано в "Хрониката" на Мунтанер, гл. 210, озаглавена: "Как се породи неприязън между Андроник (II) и Великия дук (Роже де Флор)". За да удовлетвори поредната заявка за пари от ненаситния Роже де Флор, византийският василевс се принудил да отсече еднократно по-големи количества сребърни монети, тъй като в този момент той не разполагал с необходимия злат-

тен ресурс. Новите сребърни византийски монети с плоски ядра, наречени от каталонците **"vincillions" (basileus)** (били отсечени според Мунтанер, с формата на сребърния венециански дукат, но той трябвало да се разменя по стойност (курс), определен от Андроник II, на 8 барселонски денара, а всъщност те не стрували и 3 денара (Мунтанер 1994, 58). Ако анализираме отново това сведение ще отбележим, че новите сребърни монети имали формата на венецианския сребърен дукат (**ducatus argentus**), катао от 1284 г. Венеция започнала да сече и златни дукати с тегло от 3,50 г и златно съдържание от 999/1000 (**aureus ducatus**). Според Пеголоти 1 златна перпера от това време се равнявала на 12,5 или на 13 венециански сребърни гроша (Pegolotti 1936, 40-41). В същия списък на флорентинеца е отбелязано, че 1 венециански грош е равен на 8 по-малки сребърни монети с тегло от ок. 0,80 г (**tornesi piccioli**). По отношение на новите византийски "basilei" Пеголоти напълно потвърждава сведението на Мунтанер, че сребърните василикони били сечени по модела на венецианския грош (**grossi viniziani d'argento di Vinegia**), но регистрира два нови номинала за тях – **"Basilei di Romania fatti a modo di viniziani, a once 11, denari 8"** и **"Basilei di Romania nuovi nuovi a once 5 e denari 12"** (Pegolotti 1936, 290). Всъщност Пеголоти обективно представя един път първите василикони от 1304 г., със сребърно съдържание от 930/1000, както и по-късните издания от същия номинал от ок. 1320–1330 г., които били пуснати не само с намалено тегло, но и с понижено сребърно съдържание от ок. 800–850/1000. От друга страна, Мунтанер определя като "лоши пари" само монетите, направени по венециански образец със съдържание от 930/1000, което е било твърде задоволително качество за тогавашното време. Трудността при тълкуването и изчисляването на тези "лоши пари" идва от липсата на точни данни за теглото и сребърното съдържание на барселонските денари, които Мунтанер прилага като стойностно сравнително съотношение и дали то е било реално или сметководно. Относно колко е струвал барселонския сребърен денар спрямо новия византийски василикон или към тогавашната златна перпера, сведения могат да се открият в "Хрониката" на Мунтанер, както и в други писмени източници. Така на 31 май 1305 г. генуезците с измама пленили Беренге д'Ентенса, пръв помощник на Роже де Флор, а след неговата смърт, водач на каталаните. По време на неговото пленничество Мунтанер лично се срещнал с него и предложил на генуезците откуп от 10 хиляди перпери /ок.40 кг злато/, като той посочва, че 1 златен перпер се разменял за 10 барселонски су /сребърна монета с тегло от ок. 2,0 г (Мунтанер 1994, 65). От други писмени документи става ясно, че 1 барселонско су се равнявало на 8 барселонски денара, така че 1 златен перпер бил равен приблизително на 120 барселонски

денара или на 15 нови сребърни василикона (Hendy 1985, 533-534). По същото време венецианските сребърни грошове-дукати имали по-висока стойност, тъй като се разменяли, както вече отбелязахме, за 12,5 или 13 за 1 златен перпер. Въз основа на тези сравнения, съобщението на Мунтанер се потвърждава, че 1 нов сребърен василикон със съдържание от 930/1000 се равнявал на 8 барселонски сребърни денара. Все пак твърде едностранчиво и наивно е да приключим с тези обикновени аритметически пресмятания без да се съобразим със специфичните особености на политическия и най-вече финансов живот на византийската държава в началните години на XIV в. Новите сребърни монети с образите на Андроник II и Михаил IX не са могли да бъдат "лоши пари" в смисъл на парични знаци с ниско сребърно съдържание от 930/1000 и първоначално тегло от 2,0 г и едва ли това са били причините за недоволството сред каталаните, стига тези монети да са били в повече количества за тях. Основният повод за първоначалния отказ на Роже де Флор да плати с тези монети, макар че после той ги приел със съответните облаги за себе си, е в различния стойностен курс, който бил тройно по-нисък спрямо перперата, отколкото обичайният за този момент. Същият спекулативен курс бил определен и наложен от самия Андроник II, по-скоро от неговия финансов министър, като ромейското население било предупредено да взема тройно по-висока цена от каталонците при погасяване на своите задължения. Същата мярка се изисквала и от сарафите, търговците, от митническата и финансова администрация. Рамон Мунтанер не случайно и с укор отбелязва, че Андроник II "...заповядал всеки, който вземе от гърците кон, муле или мулица, храни или други неща, да ги заплаща с тези монети..." (Мунтанер 1994, 58). Тези действия на василевса и финансовия министър могат да бъдат определени като умишлено предизвикана инфлация в металическото парично обръщение с двустранно приложим стойностен режим – за ромейските граждани 1 златна перпера да се разменя за 15 василикона или за ок. 30 г сребро, а за каталонците 1 перпера да се равнява на 3 василикона или за ок. 6 г сребро. Роже де Флор много бързо усетил тази измама, вероятно с помощта на самия Мунтанер, който бил главен ковчезник, но сетне, явно воден от своята алчност и лични сметки, каталонският водач приел тези василикони за заплати на своите войници, макар с големи загуби за тях. Изкуствено наложения стойностен паричен курс допълнително усилил омразата и ненавистта на каталонците към ромеите, което довело до смъртта на десетки хиляди невинни хора, разрушаването и обезлюдяването на стотици цветущи градове села и най-вече улесняване на по-късните турски завоевания на Балканския полуостров.

ЛИТЕРАТУРА:

- Острогорски 1998:** Г. Острогорски. История на византийската държава. С., 1998.
- Мунтанер 1994:** Рамон Мунтанер. Хроника (Експедиция на каталонците на изток). Съст. и прев. Р.Панова. С., 1994.
- Сотиров 2001:** И.Сотиров. Нумизматичен етюд към историята на автономното Византинско княжество от края на XIII век до 30-те години на XIV век. – Годишник на Археологическия институт с музей, I, 2001. С., 288-332.
- Bendall, Donald 1979:** S.Bendall, P.Donald. The Later Palaeologan Coinage (182-1453). London, 1979.
- Gregora I-II:** Nicephori Gregora Byzantina historia, I-I. Bonnae, 1829-1830.
- Grierson 1999.** P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol.5, Michael VIII to Constantine XI (1258-1453). Washington, 1999.
- Hendy 1985:** M. Hendy. Studies in the Byzantine Monetary Economy (300-1450). Cambridge, 1985.
- Hendy 1999.** M. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Collection Oaks and in the Whittemore Collection, vol.4, Alexius I to Michael VIII (1081-1261). Washington, 1999.
- Pegolotti 1936:** F. B. Pegolotti. La pratica delld mercatura. Cambridge (:Massachusetts), 1936.
- Pachymmeris I-II, 1835:** Georgii Pachymmeris de Michele et Andronico Palaeologis. rec. I. Beckerus, II. Bonnae, 1835.

MODES DE PAYER EN "MAUVAIS" ARGENT A BYZANCE AU DÉBUT DU XIV S. ET LES CONSÉQUENCES QUI EN SUCCÈDENT

KONSTANTIN DOTCHEV

(Résumé)

A la base de " la Chronique" du catalognien Ramon Mountanere, qui reste encore peu utilisée, ainsi qu'à l'aide d'autres sources écrites (Gueorgui Pachymere et Nicéphore Grigora) on envisage certains processus et évènements bien curieux dans la vie politique et financière de Byzance pendant la période de 1303-1307. Dans la période citée l'empereur byzantin Andronic II Paléologue et son fils Michail IX avaient eu recours aux troupes de mercenaires contre les turcs en Asie Mineure, composées de catalogniens et aragoniens sous le guide du grand commandant et célèbre aventurier Roger de Fleur. Les empereurs byzantins au début payaient à Roger de Fleur et à son armée de mercenaires de grandes sommes d'argent, surtout en perperas en or. Plus tard, à cause du manque de finances, Andronic II a frappé des monnaies en argent pour payer spécialement aux catalogniens, les ainsi dits "vassilikoni" (basilei) mais d'une valeur d'échange très basse. Ce fait a provoqué l'indignation de Roger de Fleur

qui a été tué sous l'ordre de Michail IX Paléologue. Après l'assassinat de Roger de Fleur les catalogniens s'étaient vengés aux romains avec des attaques ruineuses au cours de deux années et le gaspillage de vastes régions dans la Thrace de l'Est et de la Mer d'Egée. C'est ainsi qu'une mesure financière fausse et sans perspicacité de la part des empereurs byzantins avait eu des conséquences fatales et funestes pour Byzance durant une longue période dorénavant.

ВЪЗРОЖДЕНСКИ ДОМАШНИ ИКОНИ В КОЛЕКЦИЯТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ЕЛЕНА ПОПОВА

Домашната икона има странна съдба. Сакрален център на дома и обект на силна религиозна почит през Възраждането, към средата на XX век тя попада във фокуса на научния интерес за кратко, колкото да бъде подложена на естетическа оценка и отхвърлена като "нисък", долнокачествен вид изкуство, което дори не заслужава да бъде изследвано.

Какво всъщност представлява феноменът "домашна икона"?

През XVIII и XIX век в семейните иконостаси намират място предмети с различен произход и характер. Естествено, всякакви икони с подходящ размер, оказали се притежание на рода, могат да функционират и като домашни – но тук с понятието "домашни икони" обозначавам само тези, които са създадени специално за частния култ; те имат собствени семантика и морфология, различни от тези на храмовите икони. Често са многосъставни, във формата на триптих с лика на св. Богородица в средното поле – направени от тънки дъсчици, те имат малки размери и са евтини, леки и леснопреносими.

В спомените си Никола Начев от Калофер описва съдържанието на домашния иконостас в къщата на своя дядо Начо:

"У дома в долния кат и собата имаше, на източната страна, разбира се, по един окаден и почернял иконостас. В тях бяха наредени разни икони и щампи, по-прости и по-хубави, работени от тревненски зографи, някои купувани от странстващи руски калугери или миряни, които често кондисваха в черковните килии. Щампите бяха донесени от Рилския манастир, от Св. гора и от другаде. [...] В иконостаса в къщи бяха: една икона на Исус Христос, друга – св. Богородица Троеручица, защото беше с три ръце, прегърнала младенеца Исуса. Имаше друга една дъсчена, съставена от три части, от които двете крайните като крила можеха да се захлупват върху третата, о която бяха закачени с телени резета. Тя бе тъй омацана с шарлаган и окадена и даже изпогорена от кадилото и свещите, щото мъчно можеха да се разпознаят изображенията, които сякаш бяха на абисинци. Тая икона бе на най-голяма почит. Дядо Начо положително твърдеше, че едно време, когато боледували децата, тя ноще клепала..." (Начев 1908; Хаджийски 1974, 483–485; Гандев 1976,

219–227). Сред изброените в този текст култови изображения несъмнено „домашна икона“ е „дъсчената, съставена от три части“ – т. е. триптихът, който се ползвал „с най-голяма почит“.

Тази почит към домашната икона обаче съвсем не се споделя от специалистите през XX век.

През 1955 г. Н. Мавродинов отбелязва: „...в тях не може да става и дума за изкуство. Те са груби, неук и бързо работени от посредствени занаятчии, но те са били широко разпространени. Имало ги е във всяка българска къща, тъй като дървените триптици са били евтини, а многобройните светчета по тях са им давали цена на цели иконостасчета. Това е било евтино изкуство за простия народ, но то показва несъмнено един упадък на религиозното чувство у тоя народ, едно формално отношение към образите на светците и издава един свършено популярен възглед към религиозните проблеми, в които има доста безразличие.“ (Мавродинов 1955, 60–61).

Становището на Мавродинов съдържа няколко заблуди, автоматично споделяни и до днес от научните среди. Първо – негативната оценка на този вид изкуство задълго предопределя пренебрежението и липсата на интерес. Второ – за домашни икони се считат единствено малките триптиси (т. нар. „капаклии-икони“). И трето – по-нататък в текста си Н. Мавродинов говори за един единствен локален център на производството на триптиси (наречен от него „школа на триптиците“). Впоследствие Асен Василиев уточнява, че това е Трявна (Василиев 1965, 96, бел. 2) и оттогава насетне на всички домашни триптиси по нашите земи автоматично се слага етикетът „тревненска школа“. Тук веднага следва да уточня, че домашни икони се изработват в зографските ателиета из целия Балкански полуостров. Те се разнасят от пътуващи търговци по селските панаири, така че в православните домове на територията на днешна България, Гърция, Румъния, Македония, Сърбия и Албания иконите, маркиращи сакралния център на дома, имат сходни, а нерядко и съвсем идентични характеристики – и това е обяснимо. Функциите им в системата на народното православие, тяхното място в домашните обредни практики сред всички православни етноси са напълно идентични. Оттук произтичат и общите принципи в тяхната семантика и морфология, които в крайна сметка им придават наднационален, универсален характер.

Да се върнем към триптисите – „капаклии“. Погрешна е представата, че с тях се изчерпва многообразието на домашните икони. Първо – защото конструкцията на дървената основа сама по себе си не е фактор при структурирането на изображението. Свършено еднакви композиции могат да се поместят и върху многосъставни икони (диптиси или триптиси) и върху икони, изписани върху една дъска. В експозицията на РИМ – Велико Тър-

ново например може да се види едносъставната домашна икона с инв. № 80, разграфена на три полета: в централното е Богородица Одигитрия, фланкирана от фигурите на св. Параскева и св. Неделя – другаде можем да срещнем същите светци, поместени върху крилата на триптих (например св. Неделя върху дясно крило от триптих във фонда на музея, инв. № 106).

Иконната сбирка на Търновския музей е в състояние да опровергае и най-сериозната грешка на специалистите: че домашните икони са долнокачествен примитив; безжизнена, нетворчески възпроизвеждана масова продукция, стояща далеч от високите критерии на храмовото изкуство (**Обр. 1, 2, 3**). Дори един бегъл поглед към витрините на експозицията ще ни убеди в многообразието и естетическите качества на този вид живопис, в която зографите са влагали не само примитивни емоции, а и техническо умение, изискан вкус и – нерядко – завидна ерудиция.*

Сред най-интересните експонати са четири икони-молитвеници. Върху тях е поместено изображението на Богородица с младенеца (с или без светци), а в долната част е изписан текстът на молитва към Божията майка. Разгледани в хронологична последователност, това са: 1. Неподписана икона с инв. № 423, с допоясни изображения на светците Георги и Димитър в медальони, фланкиращи текста на молитвата (**Обр. 4**). 2. Икона № 240 от 1868 г. с подпис: "изъгравъ Великиѣ Величїиѣ ѿ Трѣвна" – от двете страни на Богородица са изправени в цял ръст св. Трифон и св. Харалампий (**Обр. 5**). 3. Друга подобна икона от 1876 г., без подпис, с фигурите на св. Харалампий и св. Николай (в момента тя не е в експозиция). 4. Икона № 243 от същата 1876 г., без светци, само с образа на Богородица Одигитрия (**Обр. 6**).

Този комплект може да се разглежда като част от една по-голяма група икони, която съдържа и няколко образци, днес намиращи се в Трявна. Тогава, подреден по хронология, списъкът им би изглеждал така:

1. Най-ранна е иконата с датировка 1840 г., изложена в Музея на иконата в Трявна. Тя не е подписана, но според местните експерти носи почерка на Цоню Симеонов. В медальони в долните ъгли са вписани полуфигурите на двама архиереи.

2. Веднага следва иконата от Велико Търново с № 423. Там архиереите са заменени от светците Георги и Димитър, композиционната структура е същата, както и качеството на живописата, издаващо един по-рафиниран стил, различен от този в по-късните икони. Идентична е и позата на Младенеца (с едно краче, опънато под дясната ръка на майката); в лявата си ръка той държи сгънат свитък, който в по-късните икони ще бъде заменен със сфера. Следват:

3. Икона от Велико Търново № 240, от 1868 г., подписана от

Симеон Симеонов (със светците Трифон и Харалампий);

4. Икона от Музея в Трявна, от 1873 г., подписана от Симеон Симеонов, с изображения на апостолите Петър и Павел (Божков 1983, 180) (**Обр. 7, 8**).

5. Икона от Велико Търново от 1876 г. (със св. Харалампий и св. Николай);

6. Втората икона от 1876 г. във Велико Търново (без светци);

7. Икона от Даскаловата къща в Трявна (със св. архидякон Стефан и св. Харалампий) с датировка 1879 г.

Само две от иконите са подписани от Симеон Симеонов, но и останалите три (от 1876 и 1879 г.) несъмнено са изписани от същата четка. Зографът умира на 3 декември 1879 г. и иконата в Даскаловата къща явно е едно от последните му произведения. След тази година няма да видим други икони с подобни характеристики. Цоню и Симеон са синове на зографа Симеон Коюв – един от най-надарените живописци от първото поколение на Витановия род. Най-ранните икони-молитвеници, които вероятно са дело на по-големия брат Цоню (роден 1820 г.), още носят следи от забележителния творчески стил на бащата. По-късните – рисувани от малкия брат Симеон (роден 1823 г.), показват известно огрубяване на стила, характерно за късните десетилетия на Възрожденското изкуство.

В тази група икони обаче най-интересен е текстът на молитвата, повтарящ се почти без изменения (само на места може да бъде леко съкратен) във всичките седем творби. Той е следният: *"Царице моя всеблагая, надежде моя Богородице, приятелище сирым, и странным предстателнице, скорбящим радости, обидимым покровителнице – зриши мою беду, зриши мою скорбь; помози ми яко немощну, откорми мя яко странна, обиду мою веси, разреши ту яко волиши; яко не имам иныя помощи разве тебе, ни благия утешителницы, ни иныя предстателницы токмо тебе, о Богомати; яко да сохраниши мя и покриеши мя во веки веков. Амин."*

И така, след въвеждащите думи *"Царице моѣ преблагаѣ, надежде моѣ Богородице"*, текстът модифицира епитетите към Богородица, съдържащи се в молитвата, с която завършва т. нар. Малък молебен канон *"Сполетян от много напасти"*, съставен през IX век от монаха Теостирикт от Витиния (Попова 2001, 473–484). Пълният текст на молитвата *"Царице моя преблагаѣ"* обаче не се включва в състава на богослужебните книги, той е късна компилация, предназначена не за църковно-служебна, а за индивидуална употреба. Срещаме го в молитвеници-амулети, например в този от Софийската народна библиотека *"Св. св. Кирил и Методий"* (№ 1440, от първата четвърт на XIX век) – съдържа *"избрани молитви, които трябва да се четат всеки ден и да се носят със"*

себе си, за да предпазват човека от различни беди и напасти" (Христова 1996, 200; Апокрифно християнство 1999, 25, кат. № 46); шест от тях са към св. Богородица ("Царице моя преблагая" е на лист 26 а-б). Текстът на молитвата върху нашите икони несъмнено е преписан именно от такъв молитвеник-амулет.

Що се отнася до визуалните прототипи, като такива несъмнено са послужили някакви щампи (през целия XIX век щампите са неизчерпаем източник на композиционни, образно-орнаментални и текстуални нововъведения, с които се обогатява морфологията и на храмовите, но най-вече на домашните икони). В нашия случай подобен текст на молитва към св. Богородица откриваме в ранна щампа от Хилендарския манастир – по-точно в гравираната медна плоча, тъй като отпечатъци от нея до нас не са достигнали. Тя е дело на зографа Партений Каравиас от Итака, направена е на 13 февруари 1806 г. в Константинопол (Папаотратов 1986, 124, ар. 107) (**Обр. 9**). Представлява „Богородица Фанеромени“ с изписана отдолу в 5 реда молитва на гръцки език, започваща с думите "Παντων θλιβομενη χαρα" – т. е. "Всех скорбящих радости" (нататък следват епитетите „обидимым покровителнице“, „странным предстателнице“ и прочие, въведени още през IX век от Теостирикт в Малкия молебен канон, включени и в текста на молитвата „Царице моя всеблагая“)(**Обр. 10**).

Домашните икони-молитвеници в Трявна и в РИМ – Велико Търново не са изключение, макар да представляват най-многочислената група произведения с подобен характер, предназначени за частния култ. Икони с изписани върху тях молитви към Богородица срещаме и в други музейни сбирки (например в Кriptата на НХГ (Попова 2006, 31–42) – икона от 1830 г. с подписа на Захарий Зограф, включваща текстове на пророци, части от Акатиста към чудотворната кипърска икона на св. Богородица от Кикос, както и текста "Все зпованне мое на тѣѣ бо", който е цитат от Кондак на Пресв. Богородица "Взбранной", влизащ в състава на Вечерното молитвено правило. Върху друга икона от Фонда на Кriptата – с инв. № 443 – „Богородица със св. Теодосий и св. Харалампий“ виждаме цитат от Молебния канон на Пресв. Богородица: "Спаси от бѣде рабѣхъ твоѣхъ Бѣ/цѣ іакѡ вси по Бж/е къ тебе при / бѣгнемъ іакѡ къ нерушѣмъ стѣне и предстателствъ" (Цветослов 1929, 899). В Капиновския манастир край Велико Търново пък има „молебна икона“ с изписана в пет реда молитва към св. Богородица, започваща с думите: "Ико не имали дерзновење за премногѣ грѣхи наша".

Ако трябва да обобщим, в иконите – "молитвеници" централният Богородичен образ обикновено възпроизвежда не най-характерния за домашната икона иконографски тип "Богородица Неувяхваща роза", а Одигитрия или някой от прочутите чудотворни образи. Стихове от Акатиста към тях или от други молитви

допълват изображението и могат да бъдат четени директно от иконата по време на ежедневния молитвен акт пред домашния олтар. Присъствието на светците, фланкиращи централния образ, осигурява допълнително застъпничество пред Божията майка и подсилва въздействието на молитвата за милостивата ѝ закрила. Съчетаващи изобразителен и словесен текст, такива икони представляват сложни компилации от разнопосочни източници – хартиени щампи, книжни молитвеници-амулетни, Акатисти и химнографски текстове, дори – канонични евангелски текстове (например в иконата от Симеон Симеонов от 1873 г. ангелите, коронясващи Богородица, държат свитъци с цитати от Евангелието на св. Лука). Всичко това категорично опровергава тезата за невежеството на създателите на домашни икони и ниското качество на продукцията, предназначена за семейния олтар.

БЕЛЕЖКИ:

* Изказвам благодарност на изкуствоведите Диана Косева и д-р Пламен Събев, както, на уредниците в Музей „Възраждане и учредително събрание“ за любезното съдействие, което ми оказаха при подготовката на този текст и на ст. н. с. д-р Христо Харитонов.

ЛИТЕРАТУРА:

Апокрифно християнство 1999: Апокрифно християнство. Апокрифна и гадателна книжнина по Балканските земи, запазена във фондовете на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Каталог. С., 1999.

Божков 1983: А. Божков. Тревненская художественная школа. С., 1983.

Василиев 1965: Ас. Василиев. Български възрожденски майстори. Живописци, резбари, строители. С., 1965.

Гандев 1976: Хр. Гандев. Проблеми на българското възраждане. С., 1976.

Мавродинов 1955: Н. Мавродинов. Изкуството на българското възраждане. С., 1955.

Начев 1908: Н. Начев. Спомени – В: Сборник на Калоферската дружба. Кн. I. 1908.

Попова 2001: Е. Попова. Иконата „молебное пение ко Пресвятой богородице“ в Националната художествена галерия. – В: Традиция, приемственост, новаторство. Сборник в чест на академик П. Динеков. С., 2001.

Попова 2006: Е. Попова. Домашните икони в колекцията на НХГ – семантика и морфология. – Проблеми на изкуството, кн. 1, 2006.

Хаджийски 1974: И. Хаджийски. Бит и душевност на нашия народ, т. 2, С., 1974.

Христова 1996: Б. Христова, Д. Караджова, Н. Вутова. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Том V, С., 1996.

Цветослов 1929: Църковен Цветослов. С., 1929.

Παπαστράτου 1986: Ντ. Παπαστράτου. Χαρτινές εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτικά 1665–1899. Τόμος Ι. Αθήνα, 1986.

Обр. 1. Триптих .

Обр. 2. "Богородица Неувяхваща роза" – централна част от триптих.

Обр. 3. Триптих.

Обр. 4. "Богородица със св. Георги и св. Димитър".

Обр. 5. Симеон Симеонов, "Богородица със св. Трифон и св. Харалампий", 1868 г.

Обр. 6. Симеон Симеонов (?), икона - молитвеник, 1876 г.

Обр. 7. Симеон Симеонов, "Богородица с апостолите Петър и Павел", 1873 г.

Обр. 8. Детайл от иконата от Симеон Симеонов "Богородица с апостолите Петър и Павел" от 1873 – текст на молитвата "Царице моя всеблагая".

Обр. 9. Партений Каравиас от Итака - Медна плоча с изображение на св. Богородица и молитва към нея (негатив), 1806 г., Хилендар.

Обр. 10. Детайл от Обр. 9 – огледално обърнато изображение на молитвата към св. Богородица.

DOMESTIC ICONS IN THE COLLECTION OF THE REGIONAL
MUSEUM OF HISTORY IN VELIKO TARNOVO

ELENA POPOVA

(Summary)

Domestic icon in the sacred centre of home is the most venerable one by the Orthodox family during the period of XVIII – XIX centuries. Toward the middle of XX century – so up till now – the icon production for domestic altars was been neglected by scientists working in the field of the art history as “λαϊκή τέχνη”, as a low part of the art intended for temples without its own semantic and morphology, fruit of ignorance and lack of any talent. Scholars are not right, of course – and the collection of domestic icons in the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo with their variety and high quality is an evidence for that. Probably the most interesting of all is the group of “prayer-icons”: not only the Holly image of the Virgin is depicted on their surface but also the whole text of a prior to her.

ПАСТИРСКА ДЪРВОРЕЗБА ОТ ФОНДОВЕТЕ НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СМОЛЯН

Ваня Йорданова

Обработката на дърво в българските земи съществува от древни времена. Удобен и достъпен за обработка, дървен материал се намира в изобилие навсякъде около нас, което предполага широката му употреба още от първите обитатели на нашите земи. Същевременно нетрайността и податливостта на атмосферни влияния ни лишава от възможността да се насладим на повече и разнообразни образци на художествена обработка на дърво от по-стари времена (Друмев 1989, 12; Пунтев и др. 1979, 195).

Съчиненията на първите български книжовници свидетелстват, че още от епохата на българското средновековие обработката на дърво е вече с подчертани художествени изяви и достига нивото на оригинално българско изкуство (Йоан Екзарх 1988, 96). В годините на Възраждането то вече е на една забележителна художествена висота, доказателство, за което са многото образци от епохата (Василиев 1965, 99, 477, 485, 654).

Оцелялото и пренесено през вековете народно резбарско изкуство застъпва монументалната и дребна резба (Вакарелски 1969, 16).

Монументалната резба, представена от вътрешната декорация на жилища, църкви и други култови сгради, е обект на изследователски интерес от редица наши изкуствоведи (Ангелов 1989, 42–90; Мавродинов 1957, 104–116, 238–257, 372; Друмев 1989, 25–55; Друмев 1976, 283–289; Иванова, Коева 1979; Славов 1975, 116–151). В техните съчинения само се маркира присъствието и значението и на другия тип резба – пастирската. Останала в периферията на изкуствоведските анализи, тя буди основателен интерес сред етнологии и изследователи на народното изкуство (Вакарелски 1969, 16–17; Пунтев 1979, 195–219). Доколкото това изкуство е материален изказ на “културата на всекидневието” (Живков 1993, 11) чрез “език визуален” (Друмев 1989, 11), език на който хората си съобщават онова, което не могат с други комуникативни средства, то провокира интерес и сред всеки, който се вълнува от проблемите на културата в различните ѝ форми и проявления.

Пастирската дърворезба носи наименованието си именно поради факта, че е дело на бродещите из планините овчари, които всекидневният досег с неповторимата красота на природата

омайва и превръща в творци. Те не притежават професионални умения и специални инструменти. Най-често джобното ножче, а впоследствие и полукръгло длето, са били достатъчни за шаренето на изработваните от тях битови предмети. Липсата на подходящи пособия и специално придобити знания обаче не са единственият фактор, който обуславя ниския релеф на тази резба. Положението върху предмети с утилитарно предназначение, чиято основна функция предполага достатъчна здравина, тя идва да покаже, че и там, в планината, в усамотението, което тя създава, може да се твори. Нещо повече, могат да се създават модели и образци, които с основание можем да наречем произведения на изкуството. Изкуство, провокирано и родено от непосредствения досег с природата, почерпило мотиви и идеи от формите, които създава тя.

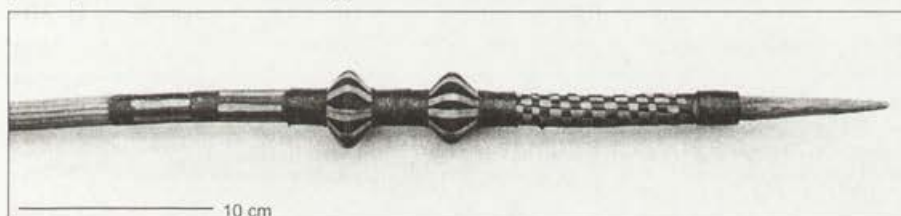
Силно развитото в Средните Родопи овцевъдство е безспорна предпоставка за наличието и разцвета на този тип резба (Дечов 1968, 197–395; Примовски 1973, 283). В стремежа да издирва, съхранява и популяризира културно-историческото наследство на Родопския край, Исторически музей – Смолян пази във фондовете си богата колекция предмети от типа "пастирска дърворезба". Сред тях централно място заемат хурките. Това е напълно обяснимо. В епохата на Възраждането, а и по-късно, до към 60-70-те години на XX век почти не е имало жена в българското село, която да не е умеела да преде. Дори в такъв тържествен момент като сватбеното шествие, една от участничките в него, облечена като баба, държи хурка с шарена вълна, за да е сръчна невестата. Обредното запридане, повсеместно разпространено тук, е и всъщност първата къщна работа, която извършва дни след сватбата младата невеста. Работа, която символично я приобщава към новия ѝ дом и семейство. Ето защо красивата хурка, дарена от годеника, от брата или съпруга, е чакан с трепет подарък. Освен основно пособие в делника на жената, тя е натоварена и със силно апотропейно значение. Неслучайно в много от народните песни умението на момъка да прави хубава хурка, се сочи като решаващо за спечелване благосклонността на девойката (Райчев 1973, 279).

Затова мотивите, осъзнатите и неосъзнати комбинации от символи и знаци, изобилстват в украсата им. Във фонда на Исторически музей – Смолян се съхраняват различни видове и типове хурки. Най-старите от тях - двуроги, трироги, оформени от подходящо дърво, впоследствие са заменени от такива със специално изработени за вълната държатели. В повечето случаи те са направени от лескови кори и представляват спираловидни навити дървени ленти, образуващи кръгове или елипси, в които са вписани други по-малки елипси или осморки. Според класификационната схема, предложена от Христо Вакарелски, те принадлежат

към т. нар. кошничковиден тип хурки (Вакарелски 1977, 320).

По-детайлното вглеждане върху украсата дава основание да направим, колкото и условно да е то, едно селищно разграничаване. То се налага не толкова от различията на орнаменти и форми, колкото от вариациите при тяхното комбиниране и ефектът, които се постига като крайно въздействие.

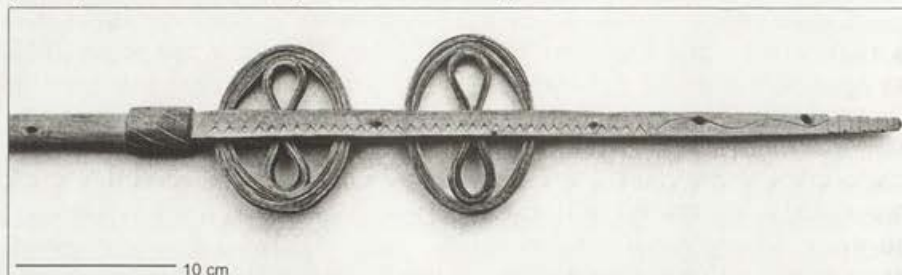
Съществено отличаващи се от другите хурки, изработвани в този край, са образците от с. Осиково¹. Освен традиционната дрянова клонка, от която най-често се изработват хурките, в Осиково като допълнителни украсителни елементи в направата на хурката се употребяват бор и череша. Върху тези хурки пастирска дърворезба, в смисъла, в който е употребявано това понятие, т. е. врязване и дълбане на орнаменти, рядко може да се види. Изключение прави една хурка² (**Обр. 1**), в която под държателя за вълна има пояс от необелена кора, на която чрез отнемане са оформени два реда симетрично разположени пояси от правоъгълници. Като традиция обаче, характерна за това селище е украсата, получена от плетене на лескови клонки с черешова кора. Ефектът, който се получава е на шахматна дъска. Този вид украса обхваща горната част на хурката, разстоянието около и малко под ограничителите за вълна. Те представляват пръстени, обикновено два броя, от борова кора, разделени един от друг с ясно очертан пояс черешова кора. Сведенията в историческата справка към всеки от експонатите показват широка употреба на този вид хурки чак до 80-те г. на XX век.

Обр. 1.

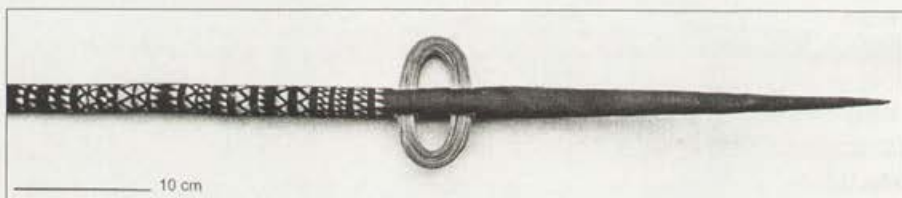
Традиционна техника на изработка - дялане, цепене и резбоване, е приложена в хурките с местопроизход с. Соколовци³. Две от тях⁴ (инв. № 8038-13) са интересно оформени в горната половина (**Обр. 2**). Именно там е съсредоточена декоративната украса, представляваща врязани геометрични орнаменти – ромбоиди и вълнообразни линии. Тук усетът към балансираност и хармоничност, проявен от майстора-овчар, намира израз в направата на държателите за вълна. Те представляват спираловидно завити лескови ленти, образуващи осморка, вписана в елипса, получена отново от завити по подходящ начин лескови ленти. Ефектът на завършеност в художествената обработка на хурки-

те, се засилва и от разположените под държателите един или два пръстена също украсени с геометрични орнаменти или обикновени успоредно разположени една спрямо друга наклонени линии, които сякаш прикрепят по-обемните държатели и правят по-плавен прехода от кръглото (в долния край) към правоъгълно (в горната половина) сечение на хурката.

Обр. 2.

При другата двойка хурки⁵ (инв. № 8038-14) акцентът вече не е в държателя, а в участъка непосредствено под него (**Обр. 3**). С изключителна точност, издаваща вещина, търпение и усет, следват един след друг пояси от врязани геометрични мотиви - триъгълници, ромбоиди, зигзаговидни чертици. Допълнителното опушване на цялата хурка подсилва впечатлението от тази украса. На тъмния фон, който се получава при тази обработка, още по-ясно изпъкват врязаните орнаменти. Опушването като способ за подсилване на украсата е познато и в други среднородопски селища и в по-стари времена. В 20-те г. на XX век то е прилагано и в с. Сливка⁶.

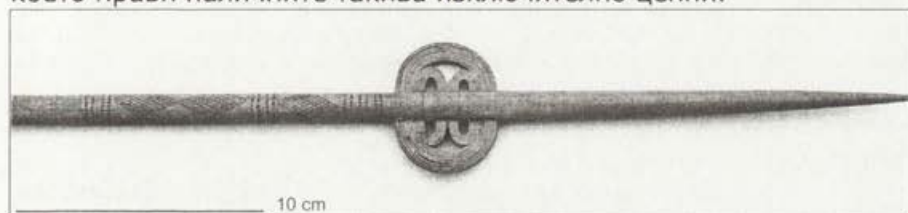

Обр. 3.

Прави впечатление фактът, че там, където липсва резба по хурката (при все, че обработката на дървената пръчка е налице – тя е издялана, с обелена кора и пр.), държателят за вълна е оформен по привлекателен начин и погледът неизбежно се спира върху него⁷.

Изборът на вида държател сам по себе си не, обаче, не изключва украса на останалата част от хурката. Исторически музей - Смолян разполага с един изключително красив образец на пастирска дърворезба от с. Солища, в който са налице и стилно оформен държател, и изящно положена резба⁸ (**Обр. 4**). Тук по неповторим

начин се съчетават въображението на майстора с неговите умения и художествен усет. Изключително фино и прецизно положена резба, вероятно само с върха на джобното ножче, опасва значителна част от хурката. Получените върху дървото тънки нарезки оформят пояси от редуващи се околоръстни геометрични ивици - ромбове и триъгълници, запълнени впоследствие с барут или въглен, който още повече откроява декоративните орнаменти. Безименният майстор обаче излиза от традицията като вмъква между тях и пояс от по-сложни нарезки, наподобяващи силно стилизирана животинска глава. Дали това е главата на куче или на животно от стадото, можем само да гадаем, но е напълно логично да видим нейната поява тук. В крайна сметка това е най-близкото обкръжение на пастира и ако при оформянето на куката за гегите възможността за скулптурирането на такъв образ е доста по-голяма, то в хурките способите за визуализация са по-ограничени. Затова са много редки образците, в които можем да се натъкнем на подобно нещо, което прави наличните такива изключително ценни.

Обр. 4.

В потвърждение на твърдението за художествения усет на майстора-резбар, е появата и на друг рядко срещан в хурките мотив – стилизирано цвете. С него всъщност започва композицията, така както с първия досег с природата започва и творческия порив на родопските овчари. Ако дадем простор на въображението си, освен флорални, бихме могли да открием и мотиви от най-близката около пастирите фауна. Традиционно тълкувани като осморка, вписаните в кръглия държател две елипси, в тази хурка наподобяват крилете на пеперуда, такава, каквата я виждаме в първите неумели все още детски рисунки.

Подобен детайл откриваме и в хурка от с. Полковник Серафимово⁹, при която получените от резбоването ромбове и триъгълници, са подчертани чрез допълнителното им боядисване в шахматен порядък с блажна боя. Както четем в историческата справка, този тип хурки, използвани до 60-70-те г. на XX век, са предназначени за годежен или сватбен дар от годеника (младоженеца), затова са допълнително доукрасени чрез употребата на боя.

Като задължителен дар за годеници и невести в Беломорска Тракия широко разпространени са хурките-ликатки, от които във фонда на Исторически музей - Смолян има два екземпляра¹⁰ (Ва-

карелски 1977, 319). Използвани за предене на памук, появата им тук е ограничена, но при все това, както споделят информатори, те са дело на овчари от тукашните села - главно Славейно, Петково. Лъкатушните начупени линии, ажурното изрязване на детайли, връзаният кръстен знак, украсяват и тези предмети на бита.

Когато говорим за най-характерната за хурките резбена украса - геометричните орнаменти (ромбоиди и триъгълници), разположени в различна последователност и ритмичност, непременно трябва да отбележим, че често срещан мотив са дългите пояси от успоредно разположени и пресичащи се по диагонал връзани линии, които много напомнят люспите на змийска кожа¹¹.

Според народното вярване в Родопите (края на XIX - нач. на XX век) змията има функцията на покровител и защитник. Вярвало се е, че всяка къща, кошара, нива, харман, стадо и др. имоти и имане имат по една змия - пазител, наричана ступан, сайбия. Силно разпространена е вярата, че смъртта на змията - сайбия, води до смъртта на член от семейството. Затова тя се тачи и почита. Затова в не един и два предмета с утилитарно предназначение можем да видим символи и елементи, напомнящи ни за нейното съществуване и почитанието, отдавано ѝ от местното население. Най-явно и почти задължително е присъствието ѝ върху овчарските геги.

Както споделя Манол Трендафилов от с. Гела (НА-ИМ-Смолян VI-146/5: 2-7) - овчар, майстор на геги, лъжици, дървени кишкили и др., геги се научаващ да правиш, гледайки от други овчари. Задължителен първоначален етап е издирването и подготовката на материала. Най-добър за геги според него е *жоштила*. Така наричат тук клена. Той е здраво дърво, лесно се дяла, издържа на топлина и когато се обработи стои гладко. Когато търси материал за гегите гледа дървото да е естествено изкривено, "да има малка извивка". Според него хубава гегата става само от естествено криво дърво, защото тогава "се вижда мъзгата как е извита и затова е хубаво и по-здраво". След като си намери и подготви материала на гегата той започва да изрязва с ножчето си формата ѝ. Направата на гегата е бавна работа, като инструментите, колкото и обикновени да са те, се сменят един след друг. Първо се придава общата форма. Определя се и се изрязва в най-общи линии тялото на змията от едната страна, и от другата - главата на овена. Змийското тяло е спираловидно завито и заоблено. Гегите, които прави Манол Трендафилов си приличат, но не са еднакви. Почти във всички присъства от единия край завитата спираловидна змия. В горният край е изрязан овен, на който ясно са очертани рогата, главата, очите. Устата е направена от две връзани линии. В някои случай овенът се приближава до реалния образ, в други е твърде далеч. Трендафилов нарича главата на

овена глава на коч. За него той представлява стадото, което се пази с гегата. Змията пък е символ на здравето на стоката. Затова я поставя от другата страна. Да видиш змия е хубаво нещо. Даже, когато ухапела човек, не бивало да се убива, защото носи нещастие. При направата на змията и коча, майсторът се стреми да постигне скулптурни фигури. Това, елементарно на пръв поглед скулптуриране, възможно благодарение на особеностите на украсяваните предмети, както и на формите на използваните за целта късове дърво, има стари славянски традиции (Вакарелски 1969, 17). Впрочем, именно скулптурирането в пастирската дърворезба оказва влияние върху по-сетнешното развитие на дълбоката резба, практикувана от професионални майстори-резбари.

Във фонда на Исторически музей – Смолян се съхраняват две геги¹², дело на Манол Трендафилов, върху една от които с релеф са изобразени още катеричка, гълъб и вълк (инв. № 5116). Те също са натоварени със символично значение. Според майстора вълкът, катеричката и гълъбът – това е свободния свят около стадото, "това е пашата" (НА-ИМ-Смолян VI-146/5: 7) (**Обр. 5**). Освен посочените по-горе образи, върху гегите се срещат и други орнаменти, нямащи специални названия. Това са полукръгчета, които най-често се оприличават на люспите на змия, кръгчета, вписани едно в друго кръгчета с точка в средата, символизиращи слънцето, розетки, направени със замбичките за розетки и др. подобни.

Обр. 5.

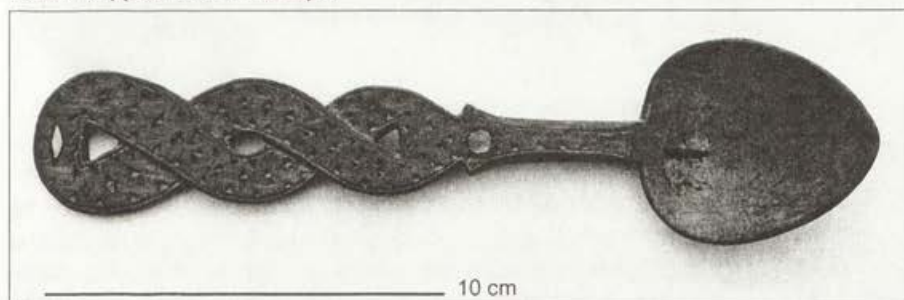
Колекцията геги, с местопроизход с. Соколовци, изработени от Панайот Анастасов Панайотов¹³, затвърждава убеждението за култа към змията сред местното население. Впрочем, освен основна стопанска функция на змията, вярванията в Родопите ѝ приписват и лечебно-облекчителни качества. Тези вярвания са отглас от античността, където култът към нея се свързва с божества като Дионис, Асклепий, Деметра и пр.

В споменатите по-горе геги, освен традиционно скулптурираните върху куката фигури на глава на овен, преминаващ в спираловидно завито тяло на змия, се наблюдава и интересно оформяне на дръжката на гегата - релефна, спираловидно увита по протежението ѝ двуглава змия.

Рядко срещано, почти изключение за родопските геги, е човешкото изображение, каквото откриваме при друг образец от с. Соколовци. То е представено в средната горна част на главата на овена¹⁴. Основните елементи на украсата на куката на гегата - главата на овен и змийското тяло, са типични особености на овчарските геги от XIX и нач. на XX век. Като следващ етап в развитието на овчарската резба е украсата чрез пирографиране, която изисква вече по-специална техника и умения за работа със съответните пособия¹⁵ (Вакарелски 1977, 635).

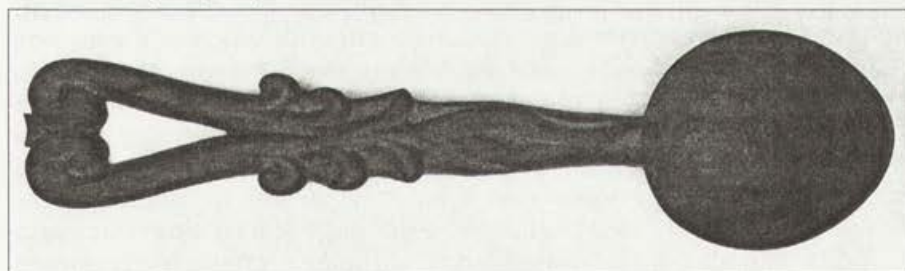
Към 30-40-те г. на XX век се отнасят съхраняваните във фонда на музея дървени лъжици, украсени също с пастирска резба¹⁶. С малки изключения, всички те са с местобитуване с. Буката и са дело на овчари, запечатали върху тях своя стремеж към красота и изящество. Съобразени с функционалното предназначение на предмета, мотивите тук са малко по-различни. Най-често срещана е плетеницата с или без ажурно изрязване между преплитащите се ленти. Като допълнителен украсителен елемент върху горната част на дръжката са врязани околоръстни контурни линии, които всъщност оформят самата плитка, а върху нея - симетрично разположени ромбоиди и триъгълници¹⁷. Често срещан акцент в украсата е шестолъчна звезда, разположена в основата на плитката. Появата на седефена инкрустация в основата и края на плетеницата при един от образците¹⁸ (**Обр. 6**) е интересно явление (Мавродинов 1957, 103). Според данните, с които разполагаме, тя е доставена от беломорски градски център в края на XIX век и използвана в домакинството на заможни фамилии. Пълното сходство в декоративната украса с другите съхранявани в музея лъжици, ни дават основание да предположим, че този екземпляр също е дело на родопски майстор. Както четем в творбите на първите изследователи на овчарския бит, част от родопските овчари след 1 октомври се отправят със стадата си към Ениджанското поле за презимуване (Дечов 1968, 239). Съвсем естествено е и там, далеч от родната

планина обикновения овчар да продължава своите традиционни занимания. Така той поддържа и пази спомена от родния край, така той излива душата и мислите си върху наглед най-обикновени и делнични неща.

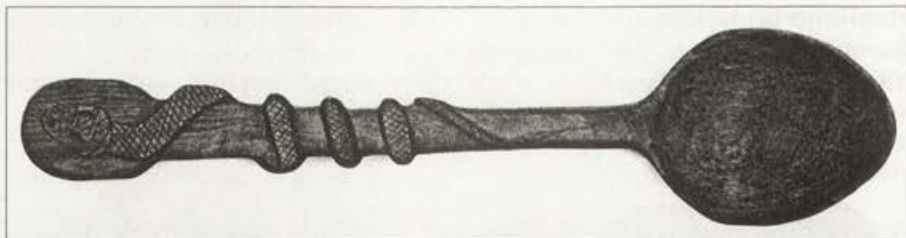

Обр. 6.

Ромбът, вдлъбнатият или изпъкнал триъгълник, лъкатушните линии като любими мотиви в пастирската резба, откриваме и върху други дървени лъжици от фонда на музея¹⁹. При някои от тях се появяват и стилизирани или съвсем ясно подчертани флорални и зооморфни елементи от най-близкото обкръжение на пастирите. Появата им отново не учудва, а прецизността, с която са създадени е резултат от продължителното съзерцаване и осмисляне на формите и багрите, дарилата ни природата. Пречупени през сетивните възприятия на всеки, който носи дълбоко в себе си усет към красота, те намират различна реализация. Листовидни елементи²⁰ (**Обр. 7**), цветя²¹, риби²² - релефно изобразени или само контурно подчертани, ни подканват да се вгледаме в тях, да прозрем вълненията на техния създател, да се удивим за пореден път на умението му да създава от най-обикновената лъжица за хранене произведение на изкуството. Макар и рядко, като украса върху дръжката на лъжици се появява един много характерен за гегите орнамент - глава на овен, преминаваща в змийско тяло²³ или само релефно очертано спираловидно тяло на змия²⁴ (**Обр. 8**).

Обр. 7.

Обр. 8.

Едно от най-старите народни изкуства – такова място е отредено на пастирската резба в научните изследвания (Тошков 1973, 24–25). Изкуство, което оказва влияние върху развитието на по-късната дълбока или обемна резба и най-вече върху развитието на столарската резба. И още – изкуство, което се превръща в стил и традиция и влиза в цялостната украса на дома.

Този стремеж за търсене, за откриване и пресъздаване на красотата около нас, в природата, е наистина удивителен. Едва ли неукият, според съвременните ни представи овчар – майстор на геги, хурки, е подозирал, че връзаните детайли и орнаменти върху изработваните от него предмети, впоследствие ще се определят като стил и етап в развитието на дърворезбата, а още по-малко като принос в културната история на българския народ. Ето защо, съвсем естествено във времето на тяхното създаване писаните хурки, геги, лъжици и пр., не са будели интереса, който провокират сега и размислите, на които ни навеждат.

Голяма част от тях са вече само музейни експонати. С напредването на технологичният процес, с въвеждането на техническите открития повсеместно в бита на българина, необходимостта от производството и употребата на подобни пособия рязко се ограничава.

Поривът към търсене и откриване на красотата около нас обаче остава. Негов израз е например съвременната монументална дърворезба, която черпи мотиви и идеи от старите български традиции при художествената обработка на дърво. В последните години тя все по-често е дело на майстори-професионалисти, развили своите умения или в специализирани училища, или под вещото ръководство на доказани авторитети в тази област. Но както в края на XIX и първата половина на XX век природата въздейства със своите форми и багри и върху неумелия и неук овчар, за да излее душата си в писаната хурка или гега, така и днес, в зората на новото хилядолетие, е налице подобно явление в по-различно измерение. Умението да се вдъхновяваш и впечатляваш от обкръжаващата природна среда, желанието да "внесеш" частица от духа ѝ в своя бит, не се придобива и възпитава специално. То е вътрешна необходимост, изява на

творческото начало, заложено вероятно у всеки от нас. Така, както някога бродещите из планините овчари, са разказали своята "приказка върху дърво" (Милчева 1989, 2), днес хора с различно образование и професии дават простор на въображението си, на порива към творчество, събирайки и обработвайки фигури от коренища и дърво.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 7115, 7122, 7151, 7152.
- ² ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 7115.
- ³ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 8038-12, 8038-13, 8038-14, 8038-15.
- ⁴ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 8038-12, 8038-13.
- ⁵ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 8038-14, 8038-15.
- ⁶ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 6916.
- ⁷ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 5424, 8088, 8294.
- ⁸ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 2879.
- ⁹ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 4935.
- ¹⁰ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 6804, 6723.
- ¹¹ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 6818, 8218.
- ¹² ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 5116, 6460.
- ¹³ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 7942/1-13; 7943/3,4.
- ¹⁴ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 5111.
- ¹⁵ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 6284.
- ¹⁶ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 3610, 3611, 3612, 3613, 3614, 3617 и др.
- ¹⁷ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 3409, 3410, 3614, 3617, 3622, 3382, 3538-13.
- ¹⁸ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 3616.
- ¹⁹ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 3612, 3613, 3620, 3538-13.
- ²⁰ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 3538-15.
- ²¹ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № № 3612, 3620.
- ²² ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 3613.
- ²³ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 3924.
- ²⁴ ИМ-Смолян, Фонд "Етнография", инв. № 3411.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ангелов 1989:** В. Ангелов. Дърворезбата. – В: Съвременни декоративно-приложни изкуства в България. С., 1989.
- Василев 1965:** А. Василиев. Български възрожденски майстори, С., 1965.
- Вакарелски 1969:** Хр. Вакарелски. Българско народно изкуство, С., 1969.
- Вакарелски 1977:** Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1977.
- Дечов 1968:** В. Дечов. Избрани произведения. Пловдив, 1968.
- Друмев 1976:** Д. Друмев. Резбарско изкуство – В: История на българското изобразително изкуство. С., 1976.
- Друмев 1989:** Д. Друмев. Резбарско изкуство, С., 1989.
- Екзарх Йоан:** Й. Екзарх. Из Шестоднева – В: Из старата българска литература (Съст. Петър Динеков), С., 1988
- Живков 1993:** Т. Ив. Живков. Разрушаването на порядъка. – Български фолклор, 1993, 1, 3-12.
- Иванова, Коева 1979:** В. Иванова, М. Коева. Пластическото богатство на възрожденската църковна дърворезба. С., 1979.

- Мавродинов 1957:** Н. Мавродинов. Изкуството на българското Възраждане. С., 1957.
- Милчева 1989:** Хр. Милчева. Разговор за дърворезбата. С., 1989
НА-ИМ-Смолян VI-146/5, зап. Н. Тенева
- Примовски 1973:** А. Примовски. Бит и култура на родопските българи. Материална култура. – В: СБНУНК, С., 1973, LIV.
- Пунтев и др. 1979:** П. Пунтев, М. Черкезова, Ж. Стаменова, В. Ковачева. Българско народно изкуство, С., 1979.
- Райчев 1973:** А. Райчев. Народни песни от Средните родопи. С., 1973.
- Славов 1975:** А. Славов. Традиции и перспективи на българското приложно изкуство. С., 1975.
- Тошков 1973:** М. Тошков. По следите на овчарската костура. – Турист, 1973, 11, 24–25.

SHEPHERD'S WOOD-CARVING FROM THE DEPOSITORIES OF THE SMOLYAN HISTORY MUSEUM

VANYA YORDANOVA

(Summary)

The studies of the first Bulgarian scholars show that as early as the epoch of the Bulgarian Middle Ages the wood-carving has reached the level of an original Bulgarian art, despite the foreign influences which affected it. In the Revival period it achieves a remarkable artistic height which can be seen in the numerous objects preserved today. Together with the monumental wood-carving represented in the indoor decoration of houses and churches, the so-called "shepherd's" wood-carving also contributes to the development of the Bulgarian wood-carving art. In the Rhodopes region the highly developed sheep-breeding and the unique beauty of the mountain offer fertile soil for the flourishing of this kind of carving. The name comes from the fact that it is work of wandering the woods shepherds which do not own neither the tools nor the professional skill of the master artisans from the known wood-carving schools. Despite that, the created by them objects continue to excite us with the artistic insight, skill and imagination of their creators.

In the depositories of the Smolyan History Museum there is a large number of objects from the type shepherd's wood-carving – spoons, distaffs, shepherds' clubs, chests. They mainly come from villages in the Central Rhodopes region and they are vivid proof for the strive of the Rhodopes people to input a personal intimate attitude in objects with an utilitarian use.

This paper presents the more interesting objects from the wood-carving collection of the museum, most of which have not been published.

ЧАСОВНИЦИ ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ

Биляна Попова

*"...А в стаята е тихо, тихо и само дишането на стария часовник напомня за доброто старо време. Тик-так, Тик-так."
/Марин Цонев; Сбогом барон Хирш/*

Нищо не е по-консервативно и жилаво от мярката за времето (Ариес 1997, 31).

Проблемът с отмерването на времето, структурирането и пълноценното използване на деня, възниква още в древността.

Часовникът, като неизменно присъстваща в човешкото ежедневие вещь изпълнява едновременно две функции: да показва точния час и да служи като украшение. Осмислянето на правилното и пълноценно използване на продуктивната част от денонощието, претърпява своето развитие паралелно с нарастването на икономическите и духовни потребности на индивида – от времето за заработване на прехраната, през нуждата от религиозна удовлетвореност – чрез молитва, до време за семейството и интимни наслади. Ето защо различието в нуждите на обществото и личността, довеждат до появата в различно време на изключителни образци на времеизмервателни механизми – от размера и мащабите на камбанария до деликатно бижу, носено на ръката или скътано в джоба.

Историята и методите за измерване на времето – това е пътят от първите часовници на древния свят, позволяващи отчитането на времето с точност до няколко минути в денонощие, към съвременните астрономически часовници, боравещи с точност до хилядни и милионни деления на секундата. През векове и хилядолетия са се разширявали мащабите на измерените промеждутъци от време и се увеличава точността на техните определения.

Първите прибори с помощта, на които хората започват да измерват времето са слънчевите, пясъчните, огнените и водните часовници (Завелский 1972, 23).

Механичните часовници възникват за нуждите на манастирите в късния XIII век – за оповестяване времето за молитва, а към средата на XIV век в повечето европейски градове има поне по един обществен часовник. Едва към XVI век обществените часовници се монтират в кули, така че звука от техните камбани да бъде чуван в целия град (Гарниър 2000, 194-199).

Регулирането на работното време в занаятчийските работил-

ници и търговски дюкяни и избягването на нелоялната конкуренция изисква "едновременното вдигане и спускане на кепенците" в цялата чаршия, занаятчийска улица или площад, под ударите на "сахата" (Тонев 1952, 13).

Първите къщни часовници са правени от същите майстори на градски часовници. Те имат само две назъбени колела, ешампан и само една стрелка, като се навиват на всеки шест часа, посредством издигане и спускане на тежест.

В историята на часовникарството няма единство по въпроса за изработката на първия джобен часовник, но те са малки по размери, прикрепвани към връвчица, окачена на врата (Часовникарски преглед, 1920, 8-10).

Първите часовници носени с гордост на пояса са повече предмет за украса, отколкото уред за отчитане на точното време. От края на XVI век джобните и ръчни часовници често имат овална форма, а след 1600 г. са осмоъгълни или с очертанията на животни, цветя или различни предмети – това са т. нар. фигурални часовници.

Окончателното налагане на ръчния часовник се осъществява едва през 1937 г. на Всемирното изложение в Париж *"Кой би помислил само преди няколко години, че той ще бъде представен под толкова различни форми и с такова разнообразие"*, пише един тогавашен коментатор (Атали 1993, 186).

Индивидуалният часовник, независимо от неговата стойност и марка се превръща от атрибут за демонстриране на определен социален статус в обществото, в жизнено необходим битов предмет и задължителен елемент от изисквания костюм.

Днес, часовниците привличат изследователите преди всичко със съчетанието на механиката с изкуството. В нашия XXI век, масовото навлизане на електронните часовници и постоянното съобщаване на точното време по радиото и телевизията ни затрудняват да оценим колко много са значели механичните часовници в ежедневието на хората, даже и в средата на XX век.

Часовниците са механизми, които очевидно заслужават внимание. В настоящето съобщение се представят часовниците от фонда на Етнографски музей – Пловдив, които представляват една сравнително малка, но интересна и ценна колекция, която досега не е била обект на специално изследване.

1. Часовник – каминен, произведен в Германия, битувал в Пловдив от края на XIX – началото на XX век, керамичен с морски пейзаж в долната си част. Към часовника има две декоративни вази със същите мотиви. На циферблата е прикрепена медна пластина с растителни мотиви; с арабски цифри. В горната си част часовникът има поставена подвижна топка. Вис. 22 см (инв. № 3879).

2. Часовник за маса с метална поставка и махало, с неиз-

вестен произход от началото на XX век, изработен от месинг и олово. Часовникът е представител на стила "Сецесион" – с изпъкнали форми на циферблата, с арабски цифри. В долната му част стилизирани две лалета. Вис. 25 см (инв. № 2370).

3. Часовник – стенен със синджир и тежести, "Schwarzwald", изработен от дърво, от XIX век, с неизвестен произход. Часовникът е със стъклен капак, циферблатът – с римски цифри. В горната и долна част около него – стилизирани растителни мотиви, а от двете му страни – изляти декоративни колони. Вис. 25 см (инв. № 3076).

4. Часовник, английски – настолен, порцеланов, битувал в Пловдив. Часовникът е богато декориран, в стил Ампиър. В средната си част е опасан с венец от рози, а от двете му страни – стилизирани глави на овен. В горната си част завършва с античен съд, който също е опасан с гирлянди от рози. В долната си част е украсен с декоративен геометричен мотив – меандър. Циферблатът на часовника е с арабски цифри, обточен по края със златиста ивица. Вис. 32 см (инв. № 3239).

5. Часовник, английски – вграден в лята поставка от порцеланов прах "бисквит", марка "Foreign", стил Арт Деко, битувал в Пловдив през XX век. В средната част на часовника е изобразена пластична женска фигура, а горната част завършва със стилизирани женски ръце. Циферблатът – с арабски цифри. Вис. 29 см (инв. № 4243).

6. Часовник – каминен, френски от втората половина на XIX век, изработен от месинг, постъпил в музея от вторични суровини. Циферблатът на часовника е прикрепен към декоративни колони с капители, с римски цифри, декориран с венец от цветя. Вис. 40 см (инв. № 3205).

7. Часовник – стенен, порцеланов, "Schwarzwald", с неустановен произход от XIX век. Часовникът е декориран с растителна и линейна украса, а циферблатът е с "турски" цифри. Вис. 20 см (инв. № 3329).

8. Часовник – будилник, с неизвестен произход. Циферблатът – орнаментиран с растителна украса; с арабски цифри; с два допълнителни кръга, единият – за отчитане на секундите, а другият – за събуждане. Вис. 16 см (инв. № 2997).

9. Часовник – джобен, сребърен, английски, предназначен за офицери от турската армия, с ланец, битувал в Пловдив от XVIII век. Часовникът е с два капака, снабден с допълнителен кръг за отчитане на секундите. Представител на т. нар. "турски" часовници. Циферблатът – обточен от страни със златиста ивица. Диаметър 6 см (инв. № 3555).

10. Часовник – джобен, сребърен, швейцарски, с два капака и оригинално кристално стъкло, битувал в Пловдив през XVIII век.

Циферблатът на часовника е с "турски" цифри, снабден с допълнителен кръг за отчитане на секундите. Диаметър 7 см (инв. № 553).

11. Часовник – джобен, сребърен, "C. Flory", специална поръчка, с оригинално кристално стъкло, с неизвестен произход от нач. на XX век. Капакът на часовника е снабден с външен циферблат. Циферблатът – с римски цифри и допълнителен механизъм за отчитане на секундите. Диаметър 6 см (инв. № 4320).

12. Часовник – джобен, сребърен, ръчно кован, украсен с кост от костенурка, марка "George Prior" – Лондон, битувал в Пловдив през XVIII век. Часовникът е с три капака, "турски" цифри на циферблата, с две стрелки за отчитане на часовете и минутите. Украсен със сребърна набивка на растителни елементи. От едната страна капакът на часовника е орнаментиран богато с растителни форми, а от другата с хексаграма вписана в кръг. Диам. 6 см (инв. № 691).

13. Часовник – джобен, сребърен, марка "Orta", без капак и верижка, с неизвестен произход от нач. на XX в. Циферблатът на часовника е с арабски цифри и допълнителен кръг за секундната стрелка. Диам. 6 см (инв. № 4480).

14. Часовник – джобен, с капак тип "костенурка", сребърен, марка "Ralpf Gout" – Лондон, ръчна изработка за Османската империя, с неизвестен произход от началото на XVIII век. Часовникът е богато украсен с кост от костенурка, с набивки от сребро – растителни елементи. Циферблатът е сребърен, с "турски" цифри. Капакът е украсен с растителни орнаменти от едната страна и хексаграма със стилизирани рози, а от другата – растителни и геометрични форми, вписани в кръг, в средата червен камък. Диам. 7 см (инв. № 3023).

15. Часовник – джобен, сребърен, с капак, марка "Edward Prior" – Лондон, с неизвестен произход от XVIII век. Циферблатът на часовника е с "турски" цифри и две стрелки. Капакът е ръчно кован и богато декориран с релефна растителна и геометрична украса. Диам. 5 см (инв. № 3342).

16. Часовник – джобен, сребърен, с капак, ланец и ключове за фиксиране на часа, механизъм "Анкър", с 23 рубина намиращи се на всяка ос, в средата оставено място за монограм, с неизвестен произход от XVIII век. Циферблатът на часовника е с римски цифри, обточен със златиста ивица по края, снабден с допълнителен кръг за секундната стрелка. Капакът е богато орнаментиран с растителна, линейна и зооморфна украса. Диам. 4 см (инв. № 3550).

17. Часовник – джобен, снабден с три капака, сребърен, марка "George Prior", битувал в гр. Клисуря през XVIII век. Циферблатът на часовника е с "турски" цифри. Капаците на часовника са без украса. Диам. 4 см (инв. № 3202).

18. Капак за джобен часовник, сребърен, с мидообразна изпъкнала форма, тип "костенурка", ръчно кован, гравирани с линеарна и растителна украса от двете страни, в единия ъгъл стилизирани рози и листа, с елементи, срещани в Барока. Диаметър 8 см (инв. № 3022).

19. Капак за джобен часовник, сребърен, кръгъл, от едната страна гравирани растителни орнаменти, а от другата хексаграма в средата с розетка. Диаметър 8 см (инв. № 404).

20. Капак за джобен часовник, изработен от кавказко сребро, ръчно кован, ниелотехника. От едната страна капакът е орнаментиран с лаврови клонки, кръстосани пушки и корона, в средата с вензела на княз Фердинанд, а отстрани надпис "За отлична стрелба". От другата страна централно място заема гербът на Княжество България с три лъва и корона. Надпис: "7й Преславски полк, Ефр. Нидялко Владев". Диаметър 5 см (инв. № 3021).

Във фонда на Етнографски музей – Пловдив се е съхранявал часовниковият механизъм от кулата на Сахат тепе до 11. 11. 1975 г., когато е бил даден на инж. Иван Димов Рангелов, за да бъде ремонтиран и отново монтиран на кулата.

Интересна е историята на този часовников механизъм, считан за един от най-старите, не само в България, но и на Балканите.

Първ за него съобщава пътешественикът Хенрих Ранцовен, който посещава гр. Пловдив през 1623 г., като отбелязва, че по това време часовникът не работи. През 1652 г. през Пловдив преминава турският пътешественик и географ Евлия Челеби, който говори с възхищение за часовника от кулата на Сахат тепе, чийто звън бил "страшен" и се чувал на "едно конашко разстояние".

Часовниковият механизъм работи до 1928–1930 г., когато е свален и даден за поправка в работилницата на пловдивския майстор часовникар Таквор Гарабедян. След неговата смърт механизъмът на часовника непотърсен от никого бил прибран в мазето на дома му. Скоро след това е предаден на Етнографски музей – Пловдив от сина на майстора – Ханк Гарабедян, където се съхранява до споменатата 1975 г.

Сбирката от часовници на Етнографски музей – Пловдив би могла да се обособи в три основни групи: 1. Преносими часовници – джобни; 2. Стенни, каминни часовници и будилници; 3. Капаци за часовници.

Най-представителна е групата на джобните часовници, която включва девет експоната, сравнително добре запазени. Сред тях има часовници, производство на известните английски майстори от XVIII в. "Eduard Prior", "George Prior", "Ralpf Gout". Тези фирми успяват в края на XVIII в. да се наложат като основни производители на всички видове часовници за цялата Османска империя (Петрушев 1977, 159–160).

Джобните часовници максимално са отговаряли на тогавашните експлоатационни условия – поставяли се в пояса заедно с пищовите, ножовете и др. Ето защо, самите механизми са били монтирани в няколко комплекта капаци. По този начин им се е осигурявала максимална защита от нараняване и прах. Сред джобните часовници се срещат широко разпространените у нас т. нар. "турски" часовници. Те са също с механизми, изработвани в Западна Европа, но имат циферблати с "турски" цифри (Петрушев 1977, 161–162). Със своята особена декоративност се отличава ажурната розетка, в която лагерува оста на баланското колело, при някои от представителите на фирмите "G. Prior" и "Ed. Prior" (инв. № 3202, 691, 3342).

Друг интересен представител на джобните часовници от сбирката на музея е модел на английски часовник (инв. № 3555), който се е изработвал за нуждите на турската армия и по специално за офицерите. Някои от джобните часовници се отличават с богата линеарна, растителна и зооморфна украса на капациите си. При други интерес представлява самият им дизайн, а именно наличието на два или три циферблата за отчитане на минутите и секундите. Циферблатите на голяма част от джобните часовници са покрити с бял емайл, като изключение в това отношение прави един представител на известната английска марка "Ralpf Gout", изработен от сребро.

Стенните часовници в сбирката включват два експоната. Единият от тях е изработен от порцелан с циферблат с "турски" цифри и е представител на широко разпространените през Възраждането у нас марка часовници "Schwarzwald", а другият е с дървена конструкция, чийто циферблат е с римски цифри и е също "Schwarzwald".

Каминните часовници са представени от пет експоната. Характерното за тях е, че като задължителен елемент на интериора в гостната стая те се отличават с разнообразието на дизайна си, при все че не са съществували определени правила и закономерности във формите. Материалът, от който са изработени също се отличава със своето разнообразие: от месинг и олово; от мраморен прах; гипс и др. Циферблатите им са без особена украса и се отличават със своята кръгла форма. Външното оформление на тези часовници напомня стиловете Рококо, Сецесион, Ампиr, без да може със сигурност да се твърди, че са изработени точно по това време.

Внимание заслужава и един от капациите за часовник, изработен от висока проба сребро, ниелотехника, в който вероятно е имало швейцарски часовник, даден от Фердинанд за военни заслуги на ефрейтор от армията. В средата на капака е поставен и вензела на княза.

Капаците на някои от часовниците са гравирани допълнително с хексаграмни знаци, което навежда на мисълта, че най-вероятно са били специални поръчки за клиенти-евреи.

Завършвайки прегледа на сбирката часовници от Етнографски музей – Пловдив, може да се заключи следното:

Известните и скъпи като изработка и стойност часовници от марките "G. Prior" и "E. Prior" са популярни и предпочитани от жителите на града. Това от своя страна потвърждава степента на икономически и финансови възможности на част от пловдивчани, предимно заможни занаятчии и търговци, които търговията отвежда до далечни страни. Техните пътувания, животът им в по-цивилизовани държави, придобитите там навици, променят техния индивидуален вкус и мироглед и при завръщането си в Пловдив те се заобикалят с предмети, който са донесли отвън, като неминуемо сред тях е и часовникът – стенен, каминен или джобен.

Наличието на такива образци дава сведения за културно-икономическото състояние на Пловдив и потвърждава водещото му място в контактите с останалия свят.

Необходимо е да се подчертае, че притежанието на тези скъпи вещи е по възможностите единствено на поданици на Империята, които разполагат със средства. Това неминуемо ги свързва, малко или много, с турската властимаща върхушка, от която са покровителствани. За обикновения поданик тези вещи са недостижима мечта. Естествено часовникът, като вещь на лукса и по-особена принадлежност, е още едно доказателство, че законите на прогреса и техниката не могат да бъдат ограничавани географски, политически или по друг начин.

В раждането на световните модели на общества и икономики, колкото и различни да са – идеологически, политически или религиозно – те притежават свързващ ги компонент, без който стройното им съществуване е немислимо и това е часовникът.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ариес 1997:** Ф. Ариес. История на манталитета. – В: Духът на Анали. С. 1997.
- Атали 1993:** Ж. Атали. История на времето. С., 1993
- Гарниър 2000:** Р. Гарниър. Часовници и научни инструменти. – В: Наръчник на антикваря. С., 2000.
- Завелский 1972:** Ф. Завелский. Время и его измерение. Москва, 1972.
- Петрушев 1977:** Л. Петрушев. Часовниковата колекция в националния политехнически музей. – В: Годишник на националния политехнически музей, 7, 1977, 159–162.
- Тонев 1952:** Л. Тонев. Кули и камбанарии в България до Освобождението. С., 1952.
- Часовникарски преглед.** С., 1920, 8–10.

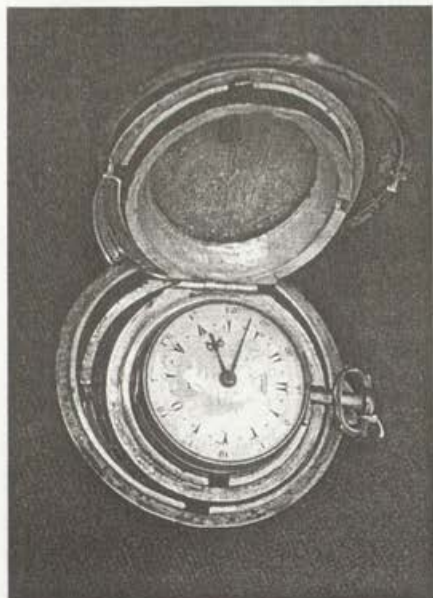
Часовник "Ralpf Gout"

Часовник "G. Prior"

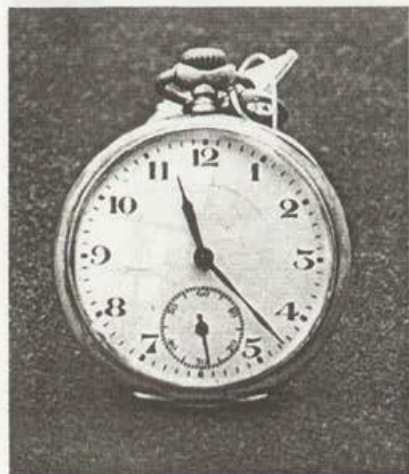
Часовник - джобен - сребърен

Часовник "G. Prior"

Часовник с външен циферблат

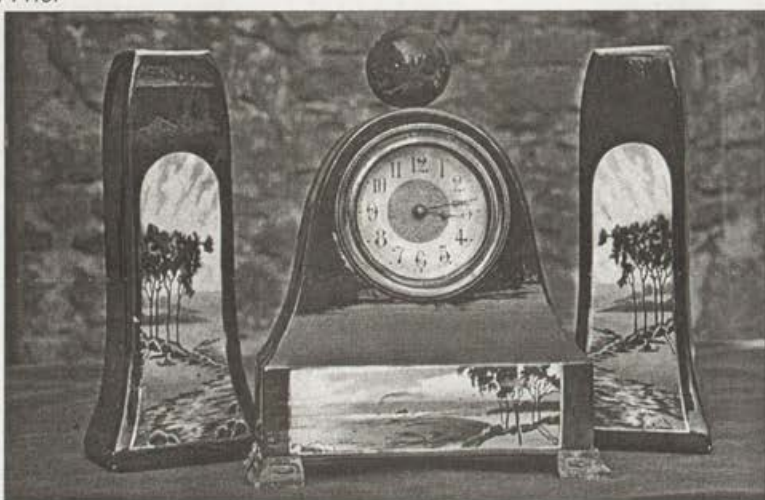
Часовник - "Orta"

Капак за часовник с вензела на Фердинанд

Часовник "E. Prior"

Часовник тип каминен

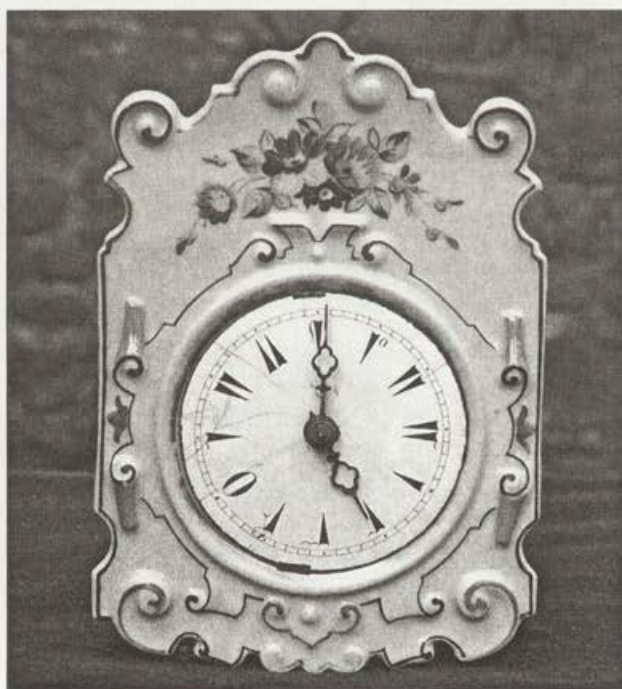
Часовник - будилник

Часовник "Schwarzwald"

Часовник в стил Ампи́р

Часовник "Schwarzwald"

Часовник "Foreign"

Часовник - каминен

CLOCKS FROM THE EXHIBITION OF THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM- PLOVDIV

BILYANA POPOVA

(Summary)

The subject of research of the following note are the clocks from the collection of the Ethnographic Museum in Plovdiv. It is not very large but an extremely interesting collection which includes watches, fire-place- and table-clocks. The number of the watches, most of them made by silver, is predominating. The oldest watch dates from the beginning of the 18th century and is with the trade mark "Ralpf Gout".

КОЛЕКЦИЯ ОТ СТАРИННИ ЛАМПИ В ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ

РАЙНА КАБЛЕШКОВА

Светлината разсейваща тъмнината, изгонваща заедно с нея инстинктивния страх, включва в себе си нещо вълшебно. За овладяването ѝ човекът изпробва най-различни материали и изобретява много източници на светлина с възможности за тяхното използване.

Лампите, които светят чрез газ се произвеждат във Франция, Австро-Унгария, Германия, Англия през XIX в. Ковачите, стъklarите, резбарите, майсторите на мрамор, емайл и порцелан, златарите изработват осветителни прибори в стила на своето време. В Западна Европа възникват специализирани занаятчийски работилници за лампи, направени от порцелан, смеси от ковки метали, керамика, мрамор, позлатени и посребрени. Те са с декоративни форми, някои с високи мраморни колони, други повдигнати на крачета. Като украси са използвани геометрични и растителни орнаменти, екзотични цветя със сложно преплетени линии в японски мотиви, лятни човешки фигури и пр. Най-употребяваните инструменти за обслужване на тези разкошни лампи са различните видове фитилни ножици и фитили, които с течение на времето придобиват все по-декоративен характер.

Чрез статията се прави опит за по-цялостно изследване на старинните лампи, хвърля се светлина относно произхода им, битуването им по българските земи и в Пловдив, технологията на изработка, дава се оценка за историческата и художествена стойност на тези експонати, описва се колекцията в Етнографски музей–Пловдив*.

Лампите достигат до нашите земи най-вече през 70-те години на XIX век като вносни луксозни стоки с много висока цена и се ползват само от най-заможните слоеве на населението в големите български градове. За внос на подобни лампи у нас споменават в изследванията на редица автори (Гаврилова 1999; Генчев 1981; Георгиев 1979; Паскалева 1986).

Те служат не само за осветление, но са и изящни ръчни образци на европейското приложно изкуство.

В живота на висшето пловдивско общество през втората половина на XIX век, все повече се усеща европейското влияние. Новата богата възрожденска пловдивска къща се подрежда в

европейски стил, угасва ползваната дотогава лоеница, светва европейската лампа с газ. Вносът на технически усъвършенствани европейски лампи, които осигуряват повече светлина и разкош, се осъществява от Австро-Унгария, Виена, Германия, Будапеща с посредничеството на известните търговски пловдивски фамилии: Гешови, Н. Недкович, А. Стоянович, М. Милков, Георгияди, Клиянти, Куюмджиоглу и др. Те достигат до Пловдив от дунавските пристанища Лом и Свищов през Берковица, София и Предбалкана. Лампите, които дават по-равномерна светлина са с регулируема сила и яркост не служат само за осветление, но и като допълнение към европейските мебели в богатите пловдивски домове. Те представляват съществена част от интериора на къщите в стария град. Такива лампи битуват у пловдивските семейства Чалъкови, Чомакови, Герови, Груеви, Недкович, Георгияди, Хиндлиян, Лампша, Куюмджиоглу.

Колекцията от вносни старинни лампи от XIX век във фонд "Мебели и интериор" на Етнографския музей – Пловдив включва общо 28 лампи. Деветнадесет от тях са запазени в добро състояние. От които девет са пълен комплект, оборудвани с оригинални шишета и други стъклени тела, а останалите са без шишета. Притежаваната от музея колекция до сега не е проучвана. Вносните лампи са закупувани за нуждите на музея от частни лица в Пловдив през 60-те и 70-те години на XX век.

Според технологията и материала за изработка, лампите се разделят на няколко вида: лампи калаена композиция, лампи от порцелан, лампи от бял и цветен мрамор, керамични лампи, лампи ЦАМ. Калаената композиция е материал съставен от калай и цинк, отгоре с покритие от благороден метал, каквато е преобладаващата част от колекцията. Материалът за изработка ЦАМ означава, че основен метал тук е цинкът с покритие от друг метал.

Установихме, че върху металната част за прикрепване на фитила на лампата и върху механизма с колелце регулиращо движението му е изписана държавата или фирмата производител. Изящната им ръчна оригинална изработка, тяхната старинност (от XIX в.) прави колекцията много ценна и стойностна.

Ще разгледаме само някои отделни образци на видовете лампи съхранявани във фонда.

- Лампа, инв. № 3769 – калаена композиция, позлатена, с кръгла основа и лети геометрични фигури, нагоре с малка стойка, която крепи резервоара в тумбеста форма (**Обр. 1**). От двете му страни са изобразени две херувимчета, а нагоре с метална конусовидна част за фитила с ажурна украса; с оригинално стъклено шише и удължена цилиндрична част

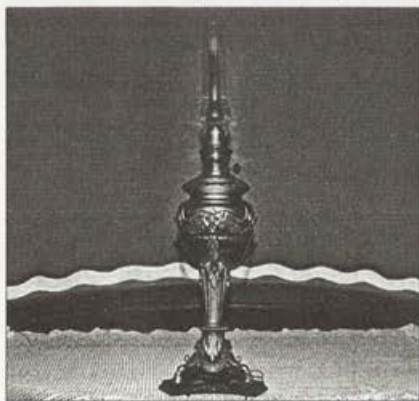
Обр. 1. Лампа, калаена композиция, позлатена.

- Лампа, инв. № 1700 – калаена композиция, посребрена, стояща обла основа на 4 крака с орнаменти; върху резервоара са

Обр. 2. Лампа, калаена композиция с матово стъклено тяло "Коломбо".

- Лампа, инв. № 1704 – калаена композиция позлатена, с основа от черен оникс, нагоре с удължена цилиндрична част,

Обр. 3. Лампа, калаена композиция, позлатена, с ножичка.

нагоре. Произведена от братя Брунер – Виена в Югендстил. Размери – вис. – 0,33 м, диам. на резервоара 0,14 м.

изобразени две женски фигури, орнаментирана част от метал на фитила с кръгъл механизъм за регулация, нагоре завършващ с матово стъклено тяло Коломбо с изобразени по него херувимчета (**Обр. 2**). Произведена от братя Брунер – Виена. Размери – вис. 0,41 м, вис. на шишето – 0,18 м.

върху резервоара релефна украса от лъвска глава с висящи от двете страни позлатени синджири, нагоре с ажурно украсена метална част за фитила и кръгъл механизъм за регулиране, с оригинално цилиндрично шише с надпис върху него "Швейцария – SMG" (**Обр. 3**). Върху основата долу има ножичка за гасене на фитила. Произведена от Блиц Бренер

– Германия. Размери – височина 0,56 м, диаметър на резервоара – 0,14, дължина на ножичката – 0,17 м.

- Лампа, инв. № 5755 – калаена композиция с бронзов стълб, кръгла основа стояща на четири крака, богато орнаментирана, върху резервоара изляти геометрични фигури и херувимчета, металната част за фитила с ажурни орнаменти и кръгъл механизъм за регулиране, без стъклено шише (**Обр. 4**).

Обр. 4. Самоковлиева лампа с бронзов стълб.

Произведена от Дитмар, Германия. Лампата е била притежание на първия кмет на Пловдив Атанас Самоковлиев (12. 01. – 26. 02. 1878 г.) – богат търговец. Битувала е в неговия дом. Позната е под името Самоковлиева лампа и е закупена от правнучката му за музея. Размери – вис. 0,50 м, диам. на резервоара 0,16 м.

- Лампа, инв. № 1699 – с квадратна основа на четири крака от месинг с орнаменти и бял мрамор, с високо вдигната мраморна цилиндрична колона завършваща с кръгла месингова част, богато украсена, над която стои резервоар от зелено стъкло, по което са изрисувани цветя в бяло, оранжево и розово; над резервоара метална ажурна част за прикрепване на фитила и кръгъл механизъм за регулиране, без стъклено шише (**Обр. 5**).

Обр. 5. Лампи, мраморни, стил късен Амбир.

Лампата е в стил късен Амбир произведена от Братя Брунер – Виена. Размери – вис. 0,49 м, диам. на резервоара 0,15 м.

- Лампа, инв. № 1773 – с кръгла основа от черен порцелан, нагоре от розов порцелан в средата с изрисуван японски мотив, изобразяващ кацнала на цъфнал храст птичка в зелени, бели и кафяви цветове (**Обр. 6**). Композицията е ограничена от страни със сини орнаменти; нагоре с метална ажурна част за закрепване на фитила, с оригинално стъклено шише удължено в края цилиндрично, патент на Англия.

Размери – вис. 0,40 м, вис. на шишето 0,29 м, диам. на дъното 0,15 м.

Обр. 6. Лампа, порцелан, с рисувани японски мотиви.

- Лампа, инв. № 1698 – от бял и розов порцелан, с розова кръгла порцеланова основа и удължена нагоре част с изписани върху нея гирлянди в розово и зелени растителни мотиви в долната част (Обр. 7). Нагоре с резервоар от порцелан в бяло и розово и изписани розови гирлянди. Кръгла, ажурена метална част за прикрепване на фитила, без стъклено шише. Произведена от Дитмар – Виена. Размери – вис. 0,24 м, диам. на резервоара 0,115 м.

Обр. 7. Лампа, порцеланова, с гирлянди и растителни мотиви.

- Лампа, инв. № 1702 – с основа от калаена композиция кръгла на два крака орнаментирана, нагоре изработена от розов порцелан със сферична форма, в средата с изрисувана сцена изобразяваща момиче в дълга бяла рокля седнало сред цъфнали храсти, протягащо ръка към единия храст на зелен фон в зелени и кафяви цветове; цилиндрична метална част с ажурни орнаменти за закрепване на фитила и кръгъл механизъм за регулиране, с оригинално цилиндрично стъклено шише (Обр. 8). Произведена от Братя Брунер – Виена.

Размери – вис. 0,38 м, вис. на шишето 0,26 м, диам. на резервоара 0,12 м.

Обр. 8. Лампа, порцелан, ръчно изрисувана.

• Лампа, инв. № 3357 – калаена композиция с позлатена основа на четири крака с геометрични елементи, нагоре керамична тумбеста част в кафяв цвят с изписани в зелено и светло

кафяво геометрични елементи, квадрати и др.; по-горе квадрати върху резервоара в тъмно кафяво, с ажурно украсена металическа част за закрепване на фитила, без стъкло шише (**Обр. 9**). Произведена от Матадор – Германия. Размери – вис. 0,37 м, диам. на основата 0,13 м, диам. на резервоара 0,14 м.

Обр. 9. Лампа, керамична.

• Лампа, инв. № 1701 – основа от ЦАМ във формата на пресечен конус повдигнат нагоре, богато орнаментирана с гирлянди нагоре със стъклен сферичен прозрачен резервоар, над него с метална ажурна част за фитила, без стъкло шише (**Обр. 10**). Произведена в Германия. Размери – вис. 0,275 м, диам. на резервоара 0,09 м.

Обр. 10. Лампа, ЦАМ.

БЕЛЕЖКИ:

* Изказвам благодарност за консултацията на: Мая Костадинова Крумова, антиквар и Милко Крумов Крумов, експерт-антиквар.

ЛИТЕРАТУРА:

Гаврилова 1999: Р. Гаврилова. Колелото на живота. С., 1999.

Генчев 1981: Н. Генчев. Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981.

Георгиев 1979: Г. Георгиев. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ. С., 1979.

Паскалева 1986: В. Паскалева. Средна Европа и земите на Долния Дунав през XVIII-XIX в. С., 1986.

A COLLECTION OF ANTIQUE LAMPS FROM THE ETHNOGRAPHICAL MUSEUM – PLOVDIV RAYNA KABLESHKOVA

(Summary)

This collection includes 28 antique lamps from the XIX century. The present article tries to reveal a more detailed study of these lamps. Light has been thrown upon their origin, their place in Bulgaria in Plovdiv, their specific technology of manufacturing and their historical and art value have been estimated.

ДАТИРАНИ КИЛИМИ ОТ ФОНДА НА ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ

Ана РАДЕВА

Килимарството е един от най-големите български художествени занаяти, един от най-големите клонове на текстилната промишленост. То е значителен икономически и социален фактор в живота на народа ни. Значението му като народно изкуство е още по-голямо, защото в него има национални постижения, с които можем да се гордеем пред другите народи (Велев 1960, 3). В продължение на години талантлив народни творци създават и утвърждават удивителни по своето художествено въздействие килимени образци.

Килимът представлява художествена интериорна тъкан, изградена чрез развитие на отделни мотиви и елементи в цялостна декоративна композиция с централно поле и бордюр (Черкезова 1979, 26).

Българските килими се тъкат на вертикален стан и се делят на източнобългарски с център Котел и западнобългарски с центрове Чипровци, Самоков и Пирот. При тъкането на източнобългарските килими се изпълнява тъкане с късане на квадратче, при което вътъчните нишки се натъкават на чифтове основни нишки на височина, за да образуват квадратче, което определя стъпаловидно начупения по котленските килими контур на орнаментите. Тъкането на нишка, при която цветните фигури се изпълняват само на една нишка, като съседните разноцветни нишки взаимно се преплитат между две основни нишки и осигуряват гоблена фактура, създава възможност за заоблени очертания на орнаментите и меки преливни съчетания на западнобългарските килими (Кръстева 1983, 76; Станков 1960, 18).

Във фонда на Етнографски музей – Пловдив се съхранява богата колекция от черги и килими. Сред тях има 11 датирани килима и една килимена черга. Началото ѝ е поставено от именития народовед Стойо Шишков през 1917 г. Два от тези килими с инвентарен № 1 (на Цана Цупонина) и инвентарен № 1801 са включени в Държавния музеен фонд.

Килим инвентарен № 1 е един от най-оригиналните пиротски килими (**Обр. 1а**). В четвъртото поле на килима на червен фон е разположен ромбовиден медальон, отвътре очертан с прекрасен венец от гроздове. В средата му е изтъкано голямо дърво на живота с пречупени наведени клони, с много плодове и листа. Под

клоните на дървото растат цветни храсти, а по тях, на върха му и наоколо са пръснати много птички. Под дървото е изтъкан елен с разклонени рога. Други елени са втъкани в клоните и долу под храстите му. Част от датировката и надписите "1865 СЕНЕ ТИА КИЛИМЪ ТКАЛА ГО БАБА ЦАНА" са разположени в горната част на стеблото на дървото, а другата част "И АНАСТАСИЯ И ЕВДОКИА ЦУПОНИНА" е изтъкана в два хоризонтални реда над короната на дървото и медальона (**Обр. 16**). Килимът е с размери: 4/4,20 м. Това е един от най-живописните пиротски килими.

Обр. 1а.

Обр. 16.

Килим инвентарен № 1801 – пиротско килимче (**Обр. 2а**). Килимчето е с бордюру и поле в червено, в което една над друга са разположени по една роза в саксия и между тях под наклон е разположен надписът и датировката "ДИМИТЪРЪ Т. БАРЗОВЪ 1879" (**Обр. 26**). Размерите му са: 1/1,55 м.

Обр. 2а.

Обр. 26.

Килим инвентарен № 1952 – пиротски килим (**Обр. 3а**). Килимът е с външен бордюру в червено и вътрешен в черно, централно поле в червено и цялото на ромбове – "венци" в черно и жълто. Датировка в горната къса страна "1899 год." разположена под черния бордюру (**Обр. 36**). Килимът е с размери: 3,25/4 м.

Килим инвентарен № 5938 – пиротско килимче (**Обр. 4а**). Килимът има тънък външен фриз, зигзаговидно начупен. В червеното поле са разположени в три вертикални реда по четири

огледала в черно, сиво, жълто, червено и бяло; в сиво, червено, черно, червено и бяло; черно, бяло, сиво, червено и сиво; сиво, червено, жълто, червено, сиво и др. цветове, завършващи с "ръчици" и "клонки" в горната част на огледалата. Датировката и надписът са разположени в долната къса страна на килимчето в два реда "1891 г. Т. ПАЗАРЖ. СПАСЪ СТ. ГЕШОВЪ" (Обр. 46). Размерите на килимчето са: 1/1,40 м.

Обр. 3а.

Обр. 36.

Обр. 4а.

Обр. 46.

Килим с инвентарен № 1358 – чипровски килим. Килимът е с оригинално спазено композиционно решение на поле и ниша. Той е най-стария датиран килим във фонда на музея. Полето е тъмносиньо и изпълнено със ситни тъмночервени мотивчета "бибици". Подчертан е центърът на килима – "огледалото" в червен квадрат разпростира клони и цветове "дървото на живота" в зелено, черно, жълто, синьо, сиво, над клоните му летят птички. Отдолу, след тъмносиня ивица са изтъкани година, име и презиме на собственика: "1850 ПЕР МОРАВЕЊЪ". Килимът е с размери: 2,75/2,80 м.

Килим с инвентарен № 3743 – чипровски килим (**Обр. 5а**). Килимът има външна червена ивица, след която следва бордюр в черно с вписани в него жабици в различни цветове, следва друг бордюр в червено с вътъкани в него двойни крилца в различни цветове и трети бордюр в зелено с вписани разноцветни макази. В червеното поле са разположени четири ромба "венци" – два по два в ред в различни цветове. Под и над ромбовете по късите страни на килима са разположени цветни храсти. В зеления бордюр, по част от едната дълга страна са разположени надписът и датировката: "ГОСПОДИЊ ПАВЕЛЪ МАРКОВЪ ОТ С. ЧИПРОВЦИ 1910" (**Обр. 5б**). Този килим е най-късния по време от нашата колекция. Размерите му са: 3,86/4,86 м.

Обр. 5а.

Обр. 5б.

Килим с инвентарен № 5997 – чипровски килим (**Обр. 6**). Килимът има черен фриз, зигзаговидно начупен. В червения бордюр са вписани фигури, изградени от четири триъгълника и горе ръка в черно и бяло, синьо и бяло, бяло и черно, бордюрът е отделен от полето със зигзаговидни линии в бяло, зелено и черно. В червеното поле са разположени в пет реда, съответно по три и пет през ред храсти с кацнали птички върху тях в същите цветове като споменатите по-горе. Датировката на килима е разположена в полето, по дългата му страна. "А. Ч. 98 г." Килимът е с размери: 2,05/2,20 м.

Обр. 6.

Килим с инвентарен № 2127 – котленски килим (**Обр. 7а**). Килимът има външна червена зигзагообразна ивица и зелен бордюс с вътъкани в него жабици в синьо и червено и червено и черно. Цялото му поле е изпълнено от фучилата, едни от най-разпространените мотиви по котленските килими в червено, зелено, синьо и черно. Датировката му е разположена в горната лява част на късата му страна, в червен фриз над зеления бордюс: "1869" (**Обр. 7б**). Според информацията в инвентарната книга този килим е изтъкан от Елена Докторова под ръководството на Нанка Търпанова, сестра на Георги С. Раковски и се употребява за постилане на миндер. Размерите на килима са 1,80/4 м.

Обр. 7а.

Обр. 7б.

Килим с инвентарен № 2412 – котленски (**Обр. 8а**). Килимът е с външна червена зигзагообразна ивица и бордюс в зелено с вътъкани в него хиксообразни мотиви в лилаво, розово, червено и черно. Полето е в червено, с разположени в него къдрави звезди в синьо и зелено в диагонални редове. В десния ъгъл на едната

къса страна са разположени надписът и датировката в четири реда: "АНКА ЙОВАНОВА 1889 Г. АВГУСТ" (**Обр. 86**). Килимът е с размери: 2,20/3,28 м.

Обр. 8а.

Обр. 86.

Килим с инвентарен № 2550 – котленски (**Обр. 9а**). Килимът има външна зигзагообразна ивица в червено и бордюр в зелено с вписани в него хиксообразни мотиви в розово, червено, черно и мораво. Полето му е изцяло изпълнено от огърлици в червено, зелено, синьо, розово, мораво и жълто. Датировката и надписът му са разположени в морав фриз над червената зигзагообразна ивица на килима: "ГОСПОДЖИЦА ГУНА. ГЕОРГИЕВА. 1893 Г. ЮЛИИ НА. 8" (**Обр. 96**). Размерите на килима са: 2,24/3,60 м.

Обр. 9а.

Обр. 96.

Килим с инвентарен № 6036 – котленски (**Обр. 10а**). Килимът е с външна червена охлювообразна ивица, следвана от черна също охлювообразна. До тях е разположен зелен бордюр с вътъкани в него хиксообразни мотиви в червено, черно, бяло и мораво. Бордюрът му е отделен от полето от двойна черна охлювообразна ивица. Цялото поле на килима е изпълнено от мотиви – огърлици в зелено, червено, черно, светлосиньо, розово и бяло. Надписът и датировката му са разположени в двете горни части на бордюра: "ДАФИНА БИЛИК" (**Обр. 106**) и "К 1888: ИУЛИ 8:" (**Обр. 10в**). Килимът е с размери: 2,15/3,52 м.

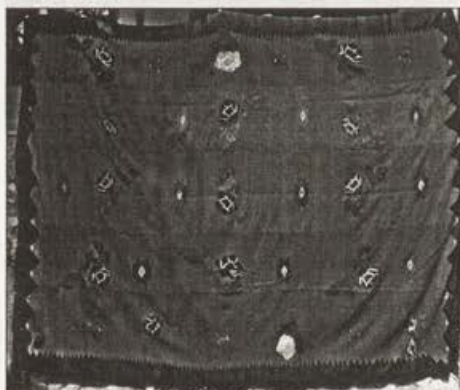
Обр. 10а.

Обр. 10б.

Обр. 10в.

Обр. 11а.

Обр. 11б.

Килимена черга с инвентарен № 4683 (Обр. 11а). Чергата е от четири зашити плата. Има външна черна зигзагообразна иви-

ца и червено поле, в което наредко са разположени едри рози в светлосиньо, бяло и зелено; в бяло и зелено; във виненочервено и зелено. Между розите в хоризонтални редове са разположени канатици. Датировката на чергата е разположена в горната и дясна част и се състои само от година: "1899", изписана в синьо (**Обр. 116**). Килимената черга е с размери: 3/3,70 м.

От описанието на датираните килими от фонда на Етнографския музей – Пловдив се вижда, че изтъканите дати обикновено оповестяват годината, в която е изтъкан килимът, а името е на тъкачката, собственика или дарителя. Датираните килими са особено ценни за историята на килимарството, тъй като представляват единствените най-точни източници за създаването на даден килим. От тях научаваме онова, което не е записано от никой историк или пътеписец, а именно какъв десен се работи по дадено време, кой го е изработил или за кого е предназначен.

ЛИТЕРАТУРА:

Велев 1960: Д. Велев. Български килими. БАН, С., 1960.

Кръстева 1985: Г. Кръстева. Тъкane. – В: Етнография на България. т. II, С., 1983.

Черкезова 1979: М. Черкезова. Облекло, шевици, плетива и тъкани. – В: Българско народно изкуство. С., 1979.

CARPETS REGISTERED IN THE FUND OF THE ETHNOGRAPHICAL MUSEUM – PLOVDIV

ANA RADEVA

(Summary)

This scientific report views the present eleven registered carpets and one registered rag in the fund "Material and clothing" of the Ethnographical museum – Plovdiv. Four of the carpets are from Pirov, and two of them with reg. №1 and reg. №1801 are enlisted in the State museum fund. Three of the carpets are from Chiprovo, and others are from Kotel. The most ancient one is from 1850, and the most recent one is from 1910.

ЗА НЯКОИ НАДПИСИ И СИМВОЛИ ВЪРХУ ОРЪЖИЯ ОТ ФОНДА НА ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ

СОНЯ СЕМЕРДЖИЕВА

Във фонда на Етнографски музей – Пловдив се съхраняват 82 експоната старинно огнестрелно и хладно оръжие, ръчна изработка. Колекцията съдържа уникални образци на тюфекчийския занаят, специална поръчка. Всички са богато орнаментирани, украсата е със сребърен и месингов обков, гравюра, златни и сребърни набивки, с монтиране на седеф и кост. В нея изобилстват растителни и геометрични композиции, съобразени с изискванията на времето и потребителите. Срещат се и зооморфни и антропоморфни изображения, които недвусмислено говорят, че изработката е дело на български майстори.

Колекцията включва голям брой оръжия с надписи, различни по вид и изработка, но в настоящето изложение ще разгледаме само някои османотурски епиграфски надписи¹ върху ятагани, повечето от които вградени в сребърна набивка върху острието във флорален елемент. Като цяло всички тези орнаменти (набивки) се отличават със специфична стилистика, която съдържа белези предимно на стила "хатаи" (hatai) и при много ограничен брой експонати – на стила "руми" (rumi) от периода на тяхната османска редакция XVII–XIX в.²

За турския език от османската епоха специалистите използват понятието османски или османотурски език. Именно през този период в неговия речников състав се наблюдава силно присъствие на арабска и персийска лексика, както и влияние на арабската и персийската граматика, което допълнително затруднява прецизния превод.³

Независимо от присъщата им едностранчивост и подчертана специфика османотурските надписи несъмнено представляват незаменим източник за историята. Значителни трудности от езиков и палеографски характер обаче правят тези извори все още недостъпни за много изследователи.

Общозвестно е, че османотурските епиграфски надписи върху оръжие не съдържат обилна информация по въпроси, осветляващи определен период от историческото развитие. Поради характерната си форма, езикът на надписите има своя специфика – той е стегнат и точен (металът не предразполага излишна фразеология). Изписването става много по-трудно в сравнение с това на пергамент.

Разчитането на надписите е значително по-трудно, отколкото на ръкописите и това се дължи не само на сложната им ортография. Част от тях са запазени в много лошо състояние – потъмнели, липсват отделни букви, отделни участъци са нечетивни. Вместо архаичните езикови форми, често в надписите е записан живият народен език. Това се наблюдава предимно при графитите – скорописът на надписите – пълни с диалектни особености (Андреев 1985, 134). Такъв надпис има върху огнестрелно оръжие, кремъклияка, с рязана цев и богата украса (инв. № 1969) (**Обр. 1**). Надпис графит върху кремъчния механизъм гласи: *Фесали Мохамед*, вероятно това е името на собственика, съобразно практиката и традицията по онова време.

Обр. 1. Кремъклияка, с рязана цев и богата украса (инв. № 1969). Надпис графит върху кремъчния механизъм.

Настоящото съобщение е опит да се разкрие възможно най-пълно съдържанието на посочените надписи; информацията, която носят те, както и различните символи върху оръжията; да се подпомогне точното им датиране; да насочи краеведите към основните потоци информация, която те съдържат, респективно – да им предостави по-разнообразни и по-конкретни данни за техните проучвания. Целта е надписът, инкрустиран в златна или сребърна набивка, да излезе от ограничната роля на илюстративен орнамент и сам да се превърне в обект на интензивно проучване като епиграфски текст, като извор за историята.

Надписите са твърде фрагментарни, напълно в стила на текстове от подобен род в афористичен стил, цитиращи текстове от Корана или призив, типичен за войнстващата ислямска религия, както и надписи и символи с апотропеен характер. Понякога

представяват плах опит за изява на собственото "Аз". Друг път са молби към Бога за закрила. Има случаи, когато в този род надписи са отбелязани и по-значителни събития, които носят информация за различни страни от живота на османското общество, сведения за неговия бит, култура, социална структура и служебна йерархия, дори ценни податки за военната организация на османците. Те осветляват множество тънкости от духовно естество.

В тях бихме могли да открием дори сведения за степента на турското проникване и съпътстващата го ислямизация. Те са ценни извори за историческата метрология и хронологията. Наситени с лични имена и названия, те представляват интерес и за българската и за турската ономастика. Всичко това определя изворовата им стойност и обуславя важността им при проучванията по българска история за периода XV–XIX в. (Стоянов 1991, 136).

Мюсюлманската религия преобразява живота на арабските народи и османските турци. Превърната в политическа основа, тя се вписва дори върху острието на оръжията и съпътства завоевателната им сянка. Поради факта, че ислямът забранява изображенията, голямо значение и развитие при арабите придобива изкуството на орнаментиката, в която област е привлечено и писмото. В резултат се усъвършенства не само калиграфията, но и произлизат различни стилове писма като самостоятелни видове.⁴ Главни приемници и продължители на арабските традиции в областта на художественото разработване на писмото са персите. Чрез тях и под силното им влияние това изкуство преминава и у османските турци (Недков 1966, 96).

Богатата украса от флорални орнаменти и инкрустации, съчетавани с декоративно изписани нравоучителни текстове е тясно обвързано с особеностите на арабския шрифт и съпровождащата го философски спокойна съсредоточеност. *"Ние сочим знаци на онези, които ги разбират."* (цитат от Корана) (Беджев 2000, 65).

За красотата на оръжието, богато инкрустирано с камъни, злато и сребро се намират сведения още в пътеписните бележки на западноевропейските пътешественици, посетили Ориента и оставили впечатляващи описания на дюкяните и покритите безистени, в които освен всичко останало се продава и оръжие:

"За турците оръжието е лукс. То е парадна, показна вещ, чрез която се демонстрират величие, власт, положение, заможност. Това е един от занаятите, в които занаятчиите все още блестят, защото главният лукс на турчина е в оръжията му." (Френски пътеписи 1981, 158).

"В дюкяните се предлага оръжие с украса от злато и скъпоценни камъни. Присъщият за Ориента вкус към блясък, натруфеност и разкош – луксозна скъпоценност, но предназначена, достъпна и най-вече позволена за онази обществена прослойка,

изповядваща "правата вяра" (Арменски пътеписи 1975).

Колкото по-маркирана е една вещь, толкова по-информативна е тя, толкова повече нараства нейната специализираност. Въмъкването на благороден метал повишава значително техния семиотичен (знаков) статус. Имайки предвид функцията на благородните метали като медиатори между хората и боговете, между световите и времената, в случая те се превръщат в онези "златни пропуски" към отвъдното (Маразов 1994, 12), така необходими на бойното поле. Или просто би трябвало да се разглеждат в светлината на идеята за хварна (от перс. *hvarnah* – слава) (Топоров 1972, 23–37)

Първата група оръжия, която ще бъде разгледана са обединени от факта, че върху тях са изписани текстове от Корана, чисто арабски графики и калиграми с апотропейна функция, т.е. те представляват своеобразна обредна формула.

Едно от най-старите оръжия, които се съхраняват във фонда на Етнографски музей – Пловдив е сабя-ятаган (инв. № 1956) (**Обр. 2а**). Класическа турска сабя-ятаган от първата половина на XVIII век с дължина 86 см; дължина на клина: 73,5 см; отличава се със широка остра част с рязка извивка. Дръжка – кост, без гард и кания, при това силно деформирана, както личи поради съприкосновение с много висока температура, вероятно обгоряла при пожар. Острието е ръчна изработка, изковано от пестра азиатска стомана, което дава основание да се датира около 1730–1740 г., когато е на въоръжение при нередовните турски конни части – черкези и башибозук. Клинтът е широк и тънък със силно извита дъга в долната половина. На тъпата страна под реброто е обозначена с гравирани релефни орнаменти и позлата точката на удар (при удар с тази част на острието ръката изпитва най-малко сътресение). Изключително интересна е богатата украса върху клина, непосредствено до дръжката и върху реброто – преплетени ковани златни нишки.

Обр. 2а. *Сабя-ятаган от нач. на XVIII в. (инв. № 1956).*

От дясната страна на дръжката по посока на острието върху клина, непосредствено след богатите флорални орнаменти от златни нишки, личи (почти наполовина заличена) златна набивка-медальон, отличаваща се със специфична стилистика – ортографска⁵ калиграма, в която се разчита (без колебание)

единствено думата Мохамед. Вмъкната е, доколкото може да се разчете незаличеното, в украса от арабски графем (Обр. 26).

Обр. 26. Ортографска калиграма върху сабя-ятаган (инв. № 1956).

Многоплановостта на явните и скрити значения на кораничния текст кореспондира с тези на художествената форма, за чийто "прочит" в ислямското изкуство винаги се разчита на верига от асоциации. Представите на ислямския калиграф (гравьор) се определят от Корана и Сунната⁶, според които изображенията са забранени. Но идеята за пространство може да бъде изразена чрез езотеричния език на орнамента или надписа като наситена със сакрален смисъл среда.

При арабската графика от особено важно значение са диакритичните знаци (различителен знак към буква за означаване на друг звук, отсенка на произношението, дължина или краткост и др.) над и под реда. Липсата на дори един такъв води до поливариантност или до невъзможност за разчитане (Иванова 2003, 165).

Друго оръжие от тази група е ятаганът с инв. № 1929 (Обр. 3а). От дясната страна на дръжката по посока на острието върху клина, в центъра на набивка от сребро с флорални елементи (в каре) е изписана една характерна фраза от Корана, която звучи така: *Taokalto Ala Allah* (Таокалът Ал Аллах) и в превод означава: "Разчитам на Аллах в моите действия (моите деяния)".⁷ Превода не е съвсем буквален, а по-скоро смислов. Когато човек тръгва на път, при всяко ново начинание, преди всяко сериозно начинание това е фразата от Корана, която трябва да му осигури успех. Би могло да се преведе още: "С подкрепата на Аллах и в

неговото име!" (буквалния превод е невъзможен и нежелателен). "Аллах да пази!" или "Аллах с нас!" Това вероятно е единствения надпис върху наше оръжие на писмо куфи. То е монументално писмо с отсечени геометрични линии и първоначално се употребява за надписи върху камък и метал, а по-късно и за писане на текстове от Корана.

От лявата страна на дръжката по посока на острието върху клина, в центъра на набивка от сребро с флорални елементи в два реда (**Обр. 36**) четем следното:

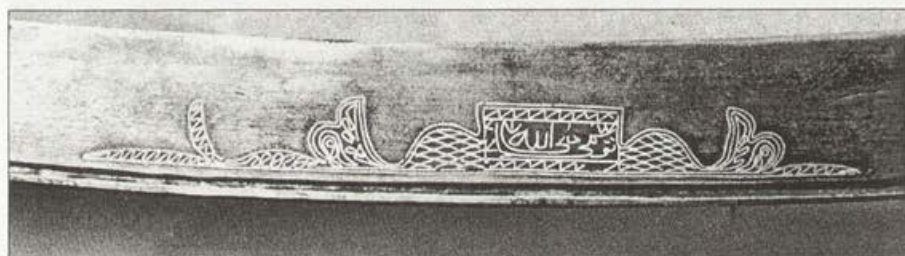
1 ред: *О, Мохаммед, казано е "застъпничество" (пред Бог)...*
(не се чете)

2 ред: *'Sahep Alî ağa, 1272; Maşallah*

Притежател (собственик) Али ага, 1272, машаллах

1272 = 13.09.1855 до 31.08.1856 година.

Думата "машаллах" е арабска и изразява възторг, похвала (браво), прекрасно! Това е също и словото, което се изписва върху т. нар. златен амулет за предпазване от зли очи. В този случай би трябвало да се преведе "Бог да пази!"

Обр. 3а Ятаган (инв. № 1929) Текст от корана.

Обр. 3б. Ятаган (инв. № 1929).

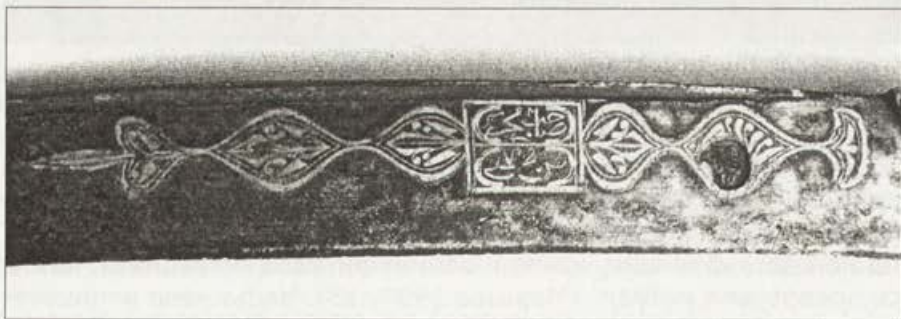
Не е случаен и скъпоценния метал върху острието на оръжието, който повишава магическата ефективност на самото ритуално действие (доколкото воюването може да се приеме като ритуално действие). Така украсата на едно оръжие чрез въвеждане на по-конкретизиращи изобразителни кодове прави по-прозрачна неговата функция, както и самият ритуал (ситуацията, която се превръща в ритуал) (Маразов 1994, 13). Несъмнено и предметът придобива по-важна роля в изграждането на целия обред.

Обединяващият елемент за следващата група надписи върху оръжия, разгледани в настоящето съобщение е, че при тях се намират главно имена и символи. Като правило по-често върху остриетата се среща името на собственика, не на майстора. Известно е, че български майстори са изработвали предимно заготовки – остриета по поръчка и никога не са поставяли клеймото си върху остриетата (по обясними причини); такава традиция се среща при западноевропейските майстори на оръжие, както и в Ориента.

Първоначално оръжейният занаят в османските предели е предимно български занаят. Гръцката завера от 1821 г. води до ограничения в производството на оръжие, като то се запазва само в големите градове. След Кримската война властта в империята целенасочено се стреми да изолира българите, което дава основание да се твърди, че производителите на хладно и огнестрелно оръжие през XIX век са главно турци и албанци (Ковачева-Костадинова 1991, 235). Логично е да се предположи, че там, където се открива име на майстор, то е на майстор-гравьор. Възможно е част от гравюрите (в набивка от злато и сребро) да е правена от български майстори-златари (но техни имена със сигурност няма да се открият върху оръжието). По онова време особено известни са пловдивските и одринските майстори-гравьори.

От тази група е ятаганът с инв. № 1945 (**Обр. 4**) с бяла кокалена дръжка, с камъни яспис и празни гнезда за карнеоли; дължина: 78,5 см; дължина на клина: 63 см; ширина 3 см. От лявата страна на дръжката, върху металната част, по посока на острието има майсторски щемпел (тугра)⁸, нанесен върху златната флорална набивка като гаранция за качеството на ценния метал и пробата. Известно е, че майсторските тугри са различни според материала – мед, злато, сребро. Изхождайки от особеностите на изработката на острието, то може да се датира около 1830–1850 г. Надписът (на два реда в централната част на набивката в каре) гласи:

*'Sahip Mohammet (Притежател и собственик Мохамед),
Ben Ali (син на Али)*

Обр. 4. Ятаган (инв. № 1945) с майсторска тугра.

Ятаган (инв. № 1944) с дължина 74 см; дължина на клина: 60 см; ширина 3,5 см. Канията – прекрасна изработка от кожа и дърво; звездата на Давид; изработката на острието дава основание то да се датира някъде около 1850 г.; постно ребро, фабрично острие; върху едната страна на острието в характерна сребърна набивка с флорални елементи има надпис (**Обр. 5а**).

Надписът върху острието гласи:

'Amel Mohammat al'Hadġi, (Изработил (майстор) Мохамед ел-хадж),

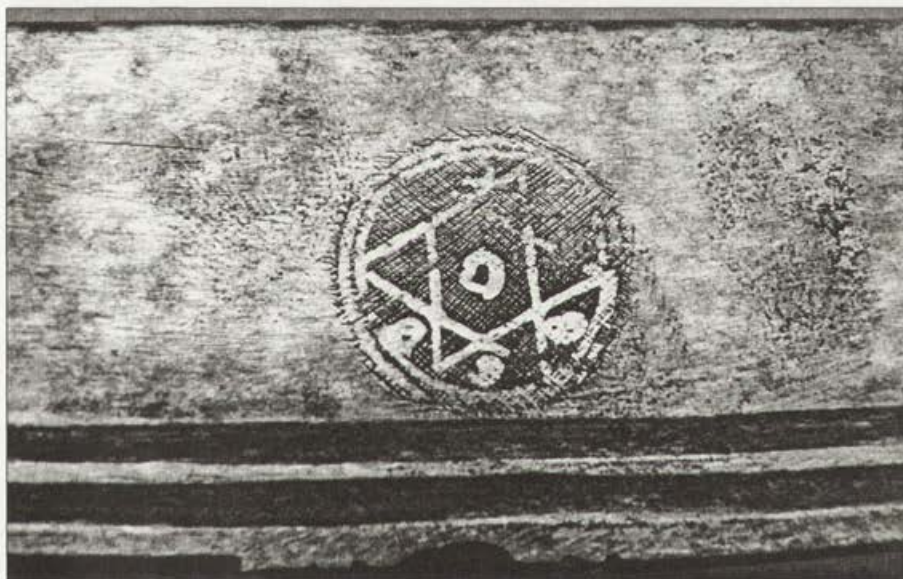
'Sahip ... (Притежател ... (не се чете името...))

Частицата *ал* членува следващата дума (играе ролята на член)⁹.

Точният превод звучи: Изработил (или майстор) Мохамед Хаджията.

Обр. 5а. Ятаган (инв. № 1944)

Обр. 5б. Ятаган (инв. № 1944) С изображение на шестолъчна звезда – своеобразна мандала.

На другата страна върху острието (**Обр. 56**) пак чрез сребърна набивка се открива изображение на Соломоновата звезда, инкрустирана в два концентрични кръга като в центъра и в част от образуваните фигури са инкрустирани точки, общо 5 броя.

Със шестолъчната звезда Соломон, син на Давид, до смъртта си прогонвал демони, поради което тя е известна още като печат Соломонов или щит Давидов, но в случая не би трябвало да се свързва с юдаизма.

Същата звезда е известна и като могъщ магически знак, по принцип без да има нещо общо с еврейството. Най-близо до ислямската религия¹⁰ е юдаизмът, което обяснява и многото общи символи между тях. В очертанията на един кръг би следвало да се разглежда като своеобразна мандала – средство за концентрация. Тя представлява още *imago mundi*; обграждане на сакралното пространство, заграденото и защитено от враждебни сили място. Известно е, че кръглата форма е свещена; тя се свързва с невидимото, безкрайното, вечността. Концентричните кръгове (с каквито в случая е изписан щита Давидов върху острието на ятагана) са едновременно соларни и лунарни символи – небето, небесното царство. В ислямската традиция те се свързват с небесния свод; божествената светлина, а точката – с "Божие обиталище"; Бог, "окото на сърцето". В ислямското изкуство точката-център с изведена от нея окръжност е "основа на съществуването" на условно пространствената (орнаментална, епиграфска) композиция, като развитието ѝ започва от нея и се завръща при нея. Точката-център винаги носи сакрално-символична смислова натовареност (Стародуб 2003, 13). Точката е Бог, скритият център; неизразимото. Свързва се с представата, че всяко действие трябва да бъде подчинено на нормите, установени от Твореца, комуто принадлежи "творението и повелята" (Коран, 7: 54); "... и щом реши нещо, казва му само: *"Бъди!"*. И то става" (Коран 2, 117).

Фактът, че точките са пет, вероятно може да бъде свързан с петте стълба на вярата. В ислямската религия основните неща, основните принципи са пет. Би могло да се направи и друго тълкование. Разположението на точките в шестолъчната звезда е: три на три – отвесно и хоризонтално, взаимно засичащи се така, че едната точка се явява обща за двете триади. Тройката е свещено число за мюсюлманите: при хетеродоксните мюсюлмани то е символ на неразривното единство между Аллах, Мохамед и Али. Това единство е свещено – своеобразна Света Троица. Сакралното значение на тройката и единицата в тази формула е еднакво: "Аллах е един, Мохамед и Али" (Миков 2005, 319). Не е изключено по този начин да е маркирано сакрално пространство като Божии щит. Удвояването на триадите би трябвало да се свързва с удвояване на силата.

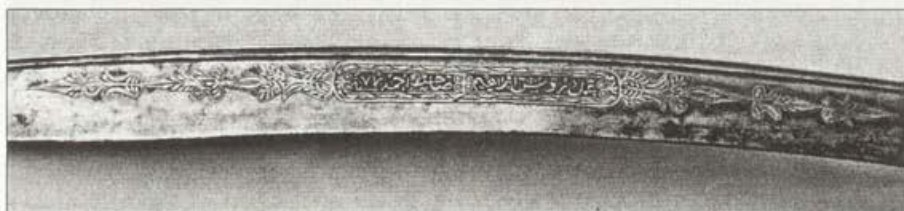
От всичко казано става ясно, че това символно изображение е ясно изразен апотропеен знак в духа на ислямската традиция.

Ятаган с инв. № 1943 (**Обр. 6а**):

'Amel Derviş (тур. от перс. – отшелник) Ebrahim //Sahip Ahmat sana 77

Изработил Дервиш (Рош) Ибрахим Собственик Ахмед, година 77-ма (1861)¹¹

В случая Дервиш би могло да бъде лично име на майстора, а би могло да е прякор, с който той е известен (Ибрахим отшелника). Най-точното значение в превод е "отшелник".¹² Тук, както и повечето други надписи са на несих, или несхи – основен вид писмо у османските турци, т.н. заоблен скоропис. С течение на времето от него произлизат разни стилове писма, които влизат в употреба у турци, перси и други мюсюлмански народи (талики, несталики, сюлюс и др.).¹³

Обр. 6а. Ятаган (инв. № 1943).

От другата страна на острието (**Обр. 6б**) се чете надпис със следното съдържание:

О, Мохаммед, казано е "застъпничество" (пред Бог) – това е надеждата му.

Ятаган (инв. № 1934) с дължина 82 см; дължина на клина 66 см; ширина 3,5 см; специална поръчка розов камък (карнеоли); остриета на ятагани има правени и от български майстори; бялата кост по принцип е белег за принадлежност на човек с по-висок сан – юзбашия, онбашия. Военачалникът с по-висок сан носи този вид ятаган.

Обр. 6б. Ятаган (инв. № 1943).

Върху острието: надпис (**Обр. 7**):

'Amel 'Osmân

Изработил Осман

'Sahip Alî ağa, 1282

Притежател и собственик Али
ага, 1282

1282 = 27.05.1865 до 15.05.1866 година.

Следва популярна фраза от известен сюжет, която звучи така:

La fatâ illâ 'Alî la sayf illâ Zu'l-Fikâr

Няма друг герой като Али, няма друга сабя като Зул-Фикяр.

"Зул-Фикяр"¹⁴ е названието на прословутата митична двувърха сабя, която Мохамед получава като трофей в битката при Бадр (624 г.) и която той завещава на Али. Полският османист З. Жигулски Младши изтъква, че според хадисите Мохамед получава Зюлфיקяр направо от небето, т.е. от Аллах. Според преданието тя притежава магическа сила; възприема се като образ, който символизира удвоена сила.

Обр. 7. Ятаган (инв. № 1934.)

Интересен експонат е един ятаган (инв. № 1948) с дължина 82 см; дължина на клина 63 см; ширина 3,5 см, върху който е гравирани дълъг релефен надпис върху цялото острие (**Обр. 8**) и от двете страни; изключително рядък именно поради начина на изписване.

Украсите върху дръжката са по-семпли и острието е по-опростено; не се вижда "ръчичката" (изчукването), което говори, че ятаганът е късна изработка, но надписът е любопитен. Цялата работа при него е ръчна, наблегнато е на острието, не на дръжката.

Обр. 8. Ятаган (инв. № 1948)

На пръв поглед надписът изглежда цялостен, но около острието е силно потъмнял, времето е оставило своя отпечатък и някои елементи от писмото, диакритични знаци, отделни участъци от надписа са частично или изцяло заличени. Има пасажи с несигурен или вариантен прочит. Правописните грешки биха могли да се тълкуват като показател за ниската езикова култура на майстора-гравьор. В орнамента от лявата страна на дръжката

е изписан странен и необясним, неясен текст (в първата част) с много неправилно написани думи, персийски изрази, които първа ще се тълкуват. Явно има някаква символика, която за сега ни е неизвестна:

Удари със свещ хирурга(?), ако видиш трудност ... (?) с черна сабя ...?

Следва: 'Amel Sulemân Sahip Sulemân ibn Alî, ..., 1284

Изработил (майстор) Сюлейман, Собственик Сюлейман, син на Али, грешният и ... (думата не се чете), 1284.

1284 = 05.05.1867 до 23.04.1868 година.

Изводът, който се налага е, че представените надписи, калиграми и символи паралелно с декоративното си предназначение възпроизвеждат изключително специфичните мюсюлмански възгледи и символика, които носят информация за различни страни от живота на османското общество, сведения за неговия бит, култура, социална структура, както и за разпространението и съхранението им в България през XVII–XIX век (и до днес). Те осветляват множество тънкости от духовно естество, останали неизвестни и неразбираеми за европейския наблюдател.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Надписите са преведени от Петя Цолева (османист) и съгласувани с проф. Аспарух Велков и ст. н.с. д-р Румен Ковачев от Ориенталски отдел на НБКМ – София, за което им благодарям. Голяма част от тях са преведени и пояснени още от Ахмед Лабаш (арабин) и Бита Арманфар (персийка), съобразно изискванията за превод на научни съчинения и текстове от подобен род.

² Повече за стиловете "хатаи" и "руми" Вж. Стайнова 1995, 80–81.

³ Освен сложното съчетание от турски, арабски и персийски изразни средства, подчинени на правилата на съответните три граматики, към него се добавят и изразни форми от разговорния турски език на епохата: вкл. диалектизми и идиоми. За да направи точен превод, преводачът-османист трябва да владее отлично както литературния османотурски език, така и разговорния турски език; да има познания по история на Турция. Вж. Гълъбов 1967, 122–125.

⁴ Повече за различните видове арабско писмо Вж. Недков 1966, 92–109

⁵ Орфографските мотиви са украса, състояща се от букви от арабската азбука, разпространена преди всичко през XVIII век, дори и в приложното изкуство. Вж. Стайнова 1995, 80–82.

⁶ Сунна (ар. – пример, образец) – деянията и постъпките на Пророк Мохамед, записани като свещено предание – хадис. Те са в основата на правото (фикх) и по значение се нареждат след Корана. Вж. Кендерова 1998, 353–355

⁷ Текстът е преведен и пояснен от Ахмед Лабаш (арабин) и Бита Арманфар (персийка), за което им благодарям.

⁸ Тугра (ар.) – монограмно изработен подпис на султан (всеки султан е имал своя тугра). Вж. Недков 1972, 209–227. Това е основния белег, потвърждаващ достоверността на османотурските владетелски актове. Самото название *tuğra* се свързва с *doğru* (истина, правилно, т.е. потвърдено). Вж. Стоянов 1991, 237–246. В случая става дума за майсторска тугра.

⁹ Пояснението е направено от Ахмед Лабаш и вероятно е характерно за арабската графика.

¹⁰ Ислямската религия съдържа множество заемки от християнството и най-вече от еврейската вяра.

¹¹ За точното преизчисляване на годините от егира (хиджрата) в нашето летоброене Вж. Иванов 1986, 111–117.

¹² Така изписани фразите не дават възможност да бъде определено на какъв език е текстът. Ако е арабски името на майстора ще бъде четено Рош Ибрахим, На персийски то звучи Дервиш Ибрахим; името на собственика ще се чете Ахмат; съответно – Ахмед.

¹³ Още за видовете арабско писмо Вж. Недков 1966, 92–108.

¹⁴ Названието е арабско и шиитите го интерпретират като "Господар на двете остриета". По-подробно за тази сабя Вж. Миков 2005, 294.

ЛИТЕРАТУРА:

Андреев 1985: Й. Андреев. Семинариум по средновековна българска история. Помощни исторически дисциплини, В. Търново, 1985.

Беджев 2000: Ив. Беджев. В света на стиловите мебели, С., 2000.

Гълъбов 1967: Г. Гълъбов. Към въпроса за научното превеждане на турски архивни извори. – Известия на държавните архиви, т. 13, 1967.

Иванова 2003: З. Иванова. За един епиграфски текст и една еничарска сабя. – Български фолклор, кн. 2-3, 2003.

Иванов 1986: Стр. Иванов. Монетите на турските султани 1299–1923. – В: Методическо ръководство по нумизматика, С., 1986.

Кендерова 1998: С. Кендерова. Хадисната литература в България. – В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Мюсюлманската култура по българските земи. Т. 2, С., 1998.

Ковачева-Костадинова 1991: В. Ковачева-Костадинова. Занаяти в югозападните български земи през XV–XIX век, С., 1991.

Маразов 1994: Ив. Маразов. Митология на златото (митология и културантропология), С., 1994.

Миков 1998: Л. Миков. Интериорна украса на бекташките гробници в България (стенописи, картини, шампи) – В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Мюсюлманската култура по българските земи. Т. 2, С., 1998.

Недков 1966: Б. Недков. Османотурска дипломатика и палеография., С., т. 1, 1966.

Недков 1972: Б. Недков. Османотурска дипломатика и палеография., С., т. 2, 1972.

Стайнова 1995: М. Стайнова. Османски изкуства на Балканите XV–XVIII в., С., 1995.

Стародуб 2003: Т. Стародуб. Пространство извън времето (Опит за изследване на ислямското изкуство). – В: Български фолклор, кн. 2–3, 2003.

Стоянов 1991: В. Стоянов. Дипломатика на средновековните извори, С., 1991.

Топоров 1981: В. Топоров. О происхождении нескольких русских слов. В: Этимология, М. 1972.

Френски пътеписи 1981: Френски пътеписи, т.4, С., 1981.

Арменски пътеписи 1975: Арменски пътеписи, С., 1975.

ON SOME INSCRIPTIONS AND SYMBOLS ON WEAPONS FROM THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM STOCK IN THE TOWN OF PLOVDIV

SONYA SEMERDZHIEVA

(Summary)

The scientific report deals with part of the collection of unique samples of ancient weaponry stored in the Ethnographic Museum stock in the town of Plovdiv. Richly ornamented with lush decorations in floral and geometric compositions the weapons met the demands of the times and those of their users.

The object of research in this scientific publication are the Ottoman-Turkish epigraphic inscriptions, most of which are engraved in silver padding with a floral element at the blade.

The present report is an attempt at revealing as fully as possible the main currents of information conveyed as well as the semantic and functional charge of the symbols depicted and the exact dating of the weapons.

The purpose of this work is to help the inscription incrustated in gold or silver padding exit from its limited role of illustrative ornament and turn into an object of intense research as an epigraphic text and a source for history.

Typically, such texts are rather fragmentary, aphoristic in style, quoting texts from the Koran, or represent an appeal characteristic of the militant Islamic army, as well as inscriptions and symbols of protective character. Brimming over with names and denominations they prove of interest to the Bulgarian and Turkish onomastics.

The research imposes the conclusion of these inscriptions playing a socially important role as a reflection of the way of life, culture and customs of a society, and determines their value as a source of information and their significance to the research into the history of Bulgaria between the 15th and 19th centuries.

ТРИ КУЮМДЖИЙСКИ ТЕФТЕРА НА ИЗВЕСТНИЯ ГАБРОВСКИ ЗЛАТАР МАКСИМ ГРИГОРОВ

Юлиана Шулекова

Предмет на настоящия доклад са три куюмджийски тефтера на известния габровски златар и епитроп в църквата "Св. Троица" в Габрово – Максим Григоров (Шулекова, Чолакова 2001, 23).

През XIX в. Габрово се оформя като известен златарски център (Чернев 1964, 26) с обособена златарска махала (Инв. № 1, 908, VI В, 617), а златарският занаят е един от първите и добре организирани в куюмджийски еснаф (Шулекова 1980, 94–95).

Във фонда на РИМ – Габрово се съхраняват три куюмджийски тефтера (Инв. № 368 В, № 378 В, № 376 В, РИМ – Габрово).

През 1921 г. Бяла Максимова, дъщеря на златаря Максим Григоров ги дарява на Историографското дружество в града. Те са с твърди картонени корици, а в левия горен ъгъл на етикетчетата са изписани следните номера: № 58 "а"; 58 "е" и 75, с които са заведени в дарителската книга (Инв. № 3322 К, РИМ – Габрово). Тефтерите са с формат 30x12 см. Листовите вътре са от плътна хартия с широки и тесни графи.

Първият по хронология тефтер обхваща периода от 28 януари 1876 г. до юни 1880 г., като вписванията вътре са направени почти изцяло с черно мастило и една малка част – с лилаво. Има и допълнения с черен молив. На титулната му страница в средата е записано с черно мастило: "1876 януария 28 Габрово. Тефтер на Максима Григорова" (Инв. № 368 В). Той съдържа 92 пронумеровани страници, в които са записани 500 сметки за поръчки на различни видове накити, утвари, инструменти. Те се отнасят до клиенти от различни селища и колиби на габровския регион, както и за търговия с тях в други селища от страната. Сметките са записани прецизно, като в тях са посочени селището, името на клиента, вида на накитите, материалът, от който ще се изработват, теглото, колко е дал клиентът, колко е допълнил майсторът и накрая колко струва "усталък". В някои от сметките е посочен и етническият произход на клиента, неговата професия, както и целта, за която се изработват накитите: за "мень" (годеж), сватба и др.

При втория тефтер (Инв. № 376 В) на третата страница е записано: "1879 ноември 9" и накрая завършва с: "19 юли 1882". Съдържа 123 пронумеровани страници. На гърба на корицата му има етикет, на който е отбелязано: "№ 62", а в долния край е от-

печатано: "LAZAR KOITS BUDAPEST". По всяка вероятност това е фирмата, от която е закупен и внесен тефтерът. На авантитулната му страница, в горния десен ъгъл, има малък елипсовиден печат със слънчев диск, лъчи и инициалите: "С. З. Попов". Тефтерът е изписан с лилаво мастило и на места има допълнения с черен молив. Съдържа 426 сметки за поръчки, за дадена стока за продан извън "дюгеня" за Русчушки и Разградски, Плевенски и Ловешки села, за закупени стоки: масло (олио), черна и бяла вълна, жито, вино, захар, бакър, дудия, куршум и др. за лични нужди.

На гърба на корицата на третия тефтер (Инв. № 378 В) е записано: "1889 априлия 26", а на края: "1881 март 8. Габрово". Съдържа 80 прономеровани страници. Вписванията са правени изцяло с черно мастило, с изключение на последните 2-3 страници, където се вижда лилаво. Съдържа 499 сметки за поръчка на накити, утвари, закупена друга стока, за наемане на калфа, за което четем: "1889 априлия 26 пазарихме Ивана Милчов калфа за една година за 350 гроша." Следват плащанията по месеци. Наред със сметките за поръчки тук фигурират и сметки за даване на пари в заем, лихварство, прекупвачество, за различни плащания на ратаи по ниви, яхъри, вземания на пари от зеле, орташки сметки, плащания на данъци, разходи за битови нужди: дърва за огрев, брашно, за празници – мисир и кокошки, вино.

Вписванията и в трите тефтера са направени на български език от ръката на едно и също лице – Максим Григоров. Има и няколко изключения за допълнения към сметките, записани с молив, вероятно от друго лице. Информацията в тези тефтери касае главно златарският занаят, изработката и търговията с куюмджийски произведения. Освен в дюкяна си Максим Григоров продава стоката си и по пазари, сборове, панаири в други селища из цялата страна като: Русчушко, Разградско, Плевенско, Ловешко, Калофер, Шипка, Казанлък и дори извън страната в Букурещ, Цариград в сдружение с други търговци и кърджии, като плаща кирията, отбелязва прецизно всички разходи и накрая "файдата" от тях.

При всички сметки фигурират цените на различните предмети, изработвани по това време, както и парите, които се намират в обръщение за този период.

Повечето от направените поръчки се отнасят до изработката на накити, като най-многобройна е групата на различни видове чапрази. Посочени са местните названия: "ягода, киманета, гангарии, ламички, фтички, решеткини". Според формата те са: криви, завити, сидефени с пречки, без пречки. Записани са и видовете по-големина: големи, средни, малки, както и материала, от който са изработени – главно сребро, сребро с позлата и по рядко медни. Така на с. 68 от втория тефтер е записано: "1881 априлия 21, що заема свако Иванъ 330 дра, 2 кадилници с тасове,

95 дра 2 кандила, 298 дра 5 чиф гангарии с преч, 130 дра 2 чиф. киманета, 1 кръст сребъренъ, 152 дра 3 чиф. гривни, 110 дра 2 чиф. алхалии, 56 дра прастени, 72 дра 2 чиф. ягоди, 3 чиф. криви чапр, 2 чифта фтички, 2 ламички, 2 светилника, 100 прастена”.

На с. 80 от същия тефтер четем: “1881 ноемвриа 14,558 дра 10 чифта гангарии, 606 дра, 10 чиф. гангарии, 524 дра 8 чиф. киманета, 490 драма 10 чифта арнавут, 249 дра 5 чиф. алхалии, 288 дра ягоди саде, 148 дра 3 чиф сидефени, 44 драма прастени, 9 макари по 8 . Провеждам по Цана. 40 дра трепки и моски. 40 дра прастени, 100 дра интеш 2 чифта, 1 шипки, 25 ноември утакмихме”. Много са поръчките за чапрази, като най-много от тях присъстват в сметките, които се отнасят до дадени на съдружници за продан в други селища.

На второ място в поръчките и сметките се споменават гривните: алхалии, алалии, интешии, циганки. Според размера и формите те биват още: широки, тесни, големи, малки. Най-голяма е групата на алхалиите, които са типични за габровския регион и се носят по една и на двете ръце. Обикновено те се дават и като сватбени дарове. Те се състоят от две полудъги, закопчаващи се посредством шарнир. По повърхността на някои от тях има украса на ивици по дължина, като се редуват по едно, две или три ребра, гладки или със стилизиран растителен мотив: палмета, розета, полуелипси, гроздовиден орнамент, нарезки, точки и между тях се вижда шнуровиден, усукан или преплетен тел и ситни гранули (Шулекова 2002, 148).

На трето място се открояват поръчките за пръстени. Те се носят от мъже и жени в Габровско и присъствуват в почти всяка сметка наред с чапразите и гривните. Те могат да бъдат с кошничка, с “ялдъзи”, с “камъни” с емайл, шарени, с “мехур” или печат и в някои с инициали на лицето. Така в една поръчка четем: “Боженците Нено Иванов, прастен Олуклия пазарен съсъ Н и И, главни букви и позлатени на дясното кутре”.

Бройката на поръчките за обици е най-малка в сметките.

Освен накити, Максим Григоров изработва и печати “мехур”. Така в една сметка е записано: “1876 март 6 Цанко Рачко 2 мехурчета, 1 мехур за Ловчалия, 1 куличка откована”. Освен за частни лица той изработва и печати за църкви, което се вижда от следната поръчка: “1890 януария 15 от триченската черква с архангеле перинч за 32:40”.

Габровският златар Максим Григоров изработва и църковна утвар. Той е изключително вещ в занаята и затова неговите съдове и предмети за църковни треби са търсени из цялата страна, включително и в селища като Враца, Трявна, Търново, които са известни златарски центрове по това време. И в трите тефтера в поръчките и сметките за утвари, най-много са кандилата. Така в

първия тефтер на с. 15 четем: (Инв. № 368В) "1876 февруария 24 от Трявна Марко Витанов 44 драма кандило му проводихме по Анастаси". На друго място: "От Трявна попъ Костадин 83 драма сребро за 2 кандила по 30 пари усталък". В сметките за дадени за продан предмети извън "дюгена". Списъците на утвари са дълги. Така в един от тях четем: "1890 март 27 какви стоки зема Георги за към Плевена и Враца: 350 драма един подир голям и дискос, звезда лажичка копие и теплота, 300 драма вторият сосъ всички такъми, 159 др. кадилници, 140 драма втората кадилница, 81: голямъ кивот, 131:2 кивота позлати, 325:6 кандила, един дискосъ даде, една лъжица, една теплота, 93 драма крастъ голямъ, 73 драма другия кръстъ, 66 драма третия. Един чиф чапраз със бели сидефи, за харч пари 150 гроша, един чиф светилници за двери, един крастъ за распятие утъкмено".

След кандилата в поръчките по брой идват кръстовете. Те са: малки, големи, "за распятие", сребърни, пиринчени, с емайл. След тях са посочени потири "сосъ сичките им такъми", дискусии, теплоти и разбира се "лажички" сребърни и с позлата за причастие. Изработва още кадилници, кивоти: големи, малки, позлатени.

Към предметите за църковни треби, но не и за преки обреди, принадлежат т. нар. "вотиви". На няколко места в тефтерите се споменават поръчки за тях. Така в първия тефтер (Инв. № 368 В), на с. 29 четем: "Поповци Димитрица 5 драма сребро за крак леви" и по-нататък пак в същия тефтер е отбелязано: "От Райновци Начовица 7 драма сребро за крака леви има рана".

И в трите тефтера са записани поръчки за светилници. Така в една от тях четем: "Рачовци Колю Пенчев 1 кръжило остави да направим светилник". Тук е посочен и материалът, от който ще се изработи той. Повечето поръчки се правят с материали на клиента, което се вижда от сметките и по-малко се изработват с донаждане от страна на майстора. При златните накити те се правят с материал изцяло от клиента, като в сметката е записана и неговата равностойност в грошове. За направа на накитите се дават различни златни и сребърни монети: меки махмудии, главно за позлата, наполеони "франчушки" франкове, "франга" румънска, турски лири, ирмилици, бешеклици, рубета, немски минцове, "звонки" немски марки, рубли. В сметките е дадена и тяхната равностойност в грошове или български левове. Освен монети клиентите носят и "вети" накити, "вети пари". Това са излезли от употреба монети, които са поизтрити, с намален грамаж и не отговарят на номиналната стойност. В тефтерите се срещат и сметки за закупуване на едро на "стари пари" от самия златар, като материал за изработка на готова стока за продан по панаири, пазари.

Тези сведения са изключително ценни като изворов материал, тъй като дават информация не само за куюмджийския заная-

ят, но и за паричните средства, които са в обръщение по това време, както и че златари и търговци следят стриктно за промяната на паричните курсове и се съобразяват с нея.

Освен с изработка и продажба на златарски произведения в трите тефтера са отразени и финансовите операции на Максим Григоров, като сарафство, даване на пари в заем на различни хора, църкви, дори на известни габровски търговци като Янко Арнаудов, споменат на три места.

И тук сметките са водени педантично, следи се за точното разплащане, като в някои бележки има за вересии в пари и стока. С израза "дадох с файда" или "получих с файда" е отразена и печалбата от заетите пари. В някои от сметките са посочени и занаятията на клиентите – занаятчий, куюмджии, папукчий, фурнаджии, кундурджии, свещеници, терзии, търговец и т. н. Посочени се и турските имена на някои от тях. Така в третия тефтер (Инв. №376 В) четем: "1880 февруария от Адамово Кадир Асанов 5 рубки на заем, 10 рубли на заем, 7 рубли тислиме" и по-нататък: "От Адамово, Чокмака Ахмед 3 рубли заем".

От бележките в тефтерите може да се проследят и отношенията в семейството. От една страна има задружност и доверие, а от друга подробни сметки, дори и за най-дребни разходи по празници като Великден, Коледа. Записани са всички харчове за: мисиря, кокошки, вино, брашно, захар, та дори най-незначителни разходи по тях.

Тефтерите на габровския златар Максим Григоров са изключително ценни със сведенията, които ни дават за един от най-добре развитите и организирани занаяти в Габрово. От списъка с поръчките и сметките в тях можем да определим какви са най-разпространените и носени накити в Габровския регион, да се направят изводи за техниката на изработка, местните названия, за някои от които няма друг източник и са споменати за пръв път в тези тефтери. Може да се определят какви накити се поръчват най-често за годехи и сватби като дарове, материалът от който се изработват. Може да се направят изводи за социалния състав на местното население, за цените на изработените предмети и утвари, за паричното обръщение и курсовете на монетите по това време, тяхната равностойност в грошове и левове. Търговията със златарски произведения на габровския куюмджия Максим Григоров излиза извън границите на региона и стига дори до известни и утвърдени вече други златарски центрове като Враца и Търново, и та чак до Букурещ и Цариград, което още веднъж говори за голямото майсторство и вещина, с която работи този прочут габровски златар.

По-нататъшните проучвания на тези тефтери ще допринесе за изясняване на други въпроси свързани със старите майстори и тяхното художествено наследство.

ЛИТЕРАТУРА:

Чернев 1964: Ч. Чернев. Изкуството на старите български златари. – Изкуство, 3, 1964.

Шулева 1980: Ю. Шулева. Златарството в Габровския край през XIX и началото на XX в. – Векове, 4, 1980.

Шулева, Чолакова 2001: Ю. Шулева, Кр. Чолакова. Църквата Света Троица. Габрово, 2001.

Шулева 2002: Ю. Шулева. Гривните – един обикнат народен накит у балканджиите – В: Народна култура на балканджиите, т. III. Габрово, 2002.

THREE UNKNOWN COUMJIISKI REGISTERS FROM 1876 TO 1890 OF THE FAMOUS GABROVONIAN GOLDSMITH MAXIM GRIGOROV

JULIANA SHULEKOVA

(Summary)

The author treats three registers, which concerned work of famous gabrovonian coumjla Maxim Grigorov. It spaned period from 1876 y. to 1890 y. and gave notion for different goldsmith's products making by him, its material (various types coins), local names of types finery, prices for make, as well as a season of order mostly as wedding presents. The registers are valuable contribution to studying of one of the earliest and well organized crafts in Gabrovo.

НОВИ ДАРЕНИЯ ЗА ФОНД "ЕТНОГРАФИЯ" НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПАВЛИКЕНИ

Нели ЦОНЕВА

В нашето съвремие има различни начини за проява на родолюбие и патриотизъм, а дарителството е едно от най-благородните доказателства за тях. То е ярко доказателство за духовното богатство на дарителя, за неговото преклонно отношение към културно-историческото наследство на народа ни, както и за притежаваните от него най-висши общочовешки добродетели и нравствени качества. Всеки по свой начин и по собствени критерии възприема културно-историческото наследство на родния си край. И в това многообразие обединяващо е, че никой не остава безразличен към собствената си родова памет. Всеки пази в дома си стари черно-бели снимки, лични вещи от баби и дядовци, архивни документи – свидетелства за отминали епохи. И когато човек реши да се раздели с тях, за да ги подари безвъзмездно на една обществена институция и да ги направи достояние на обществеността, в този жест има и благородство, и родолюбие.

При постоянната липса на средства за откупки на музейни ценности, през последните 15 години единствената възможност за обогатяване фондовете на Исторически музей – Павликени е чрез дарения. Най-често даряваните предмети са етнографските – старинни оръдия на труда, характеризиращи занаятите в нашия край или красиви национални костюми, съхранявани дълги години в семейните ракли.

Новопостъпилите музейни предмети през последните 3 години във фонд "Етнография" са образци на традиционното българско народно облекло. Даренията датират от средата на XIX в. или от втората половина на същия. Те са дело предимно на домашното производство и са ярко доказателство за вродения женски усет за красота и естетика у българката. При изработването им жените са проявявали творчество, а произведенията им са синтез на безгранична фантазия и здрав прагматизъм. За направа и украса на дрехите са използвани традиционни материали – коноп, вълна, памук, лен и коприна.

Характерна особеност за развитието на Павликени през периода на Възраждането са сложните миграционни процеси и променящият се етнически облик на селището. След Освобождението Павликени е заселено с български домакинства от съсед-

ните села на Търновския край и от балканджийските райони на съседните окръзи. Това се отразява и на традиционните народни облекла, които битуват в Павликени. Те носят отличителните белези на селищата и районите от където са преселниците.

Новите дарения във фонд "Етнография" на ИМ – Павликени илюстрират по възможно най-атрактивния начин многообразието и колорита на различните носии. Те създават зрителна представа за етническата специфика и характерните особености на облеклото в Павлиkenския край. В много от случаите са и вещественно доказателство за значими исторически събития или за живота и съдбата на отделни личности. С такова значение е дарението на Добриня Николова Ганева, жителка на Павликени, ул. Отец Паисий № 14 (Инв. № 1619). Това е женска риза, домашно тъкана, изработена от комбинирани части памук и коноп. Ушита е от два правоъгълни плата – отпред и отзад, към които са зашити по два трапецовидни клина в ляво и в дясно. Горната част на предницата е от по-fino памучно платно. Под пазвата са разположени симетрично два вертикални разреза по 15 см, обточени с червени и сини вълнени конци. Разрезите подсказват предназначението на ризата за жена, която е родила и кърми малко дете. Дрехата е с дълги ръкави, които са прави, ушити от две части по дължина на ръкава. Горната част е от по-fino платно, а по ръбовете, където се съединяват, е извезана шевица с вълнени конци в кафяво, червено и синьо. На рамото ръкавът е набран и богато украсен с шевица от множество растителни и геометрични орнаменти. Използвани са различни видове бодове – кръстат, прав бод, бримчен и други. Цветовете на шевицата преливат от розово, лилаво, червено до кафяво и черно. Дължината на ризата е 145 см. Около пазвата, по ръкавите и в долния ѝ край е извезана шевица с растителни мотиви в черно, червено и кафяво, както и дълги цветни линии. Около врата ризата е с набор, а 6-сантиметровата яка е с плътна везбована украса. Платното, от което е изработена ризата, в двата си края по дължина има гладка тъкана украса от тънки червени линии.

Това, което предизвиква нашия интерес в случая, е принадлежността на тази риза на Гана Вачева – прапрабаба на дарителката. Тя е жителка на Бяла черква и съпруга на Трифон Вачев – един от най-младите участници в Априлското въстание през 1876 г. от четата на поп Харитон. Едва 19-годишен той е убит по време на 9-дневната битка в Дряновския манастир. Същата година, само няколко месеца след въстанието, още по-младата му съпруга ражда син, кръщава го на името на убития си съпруг и го отглежда сама. До края на дните си Гана Вачева не сключва втори брак, живее със семейството на сина си, отглежда петимата си внука и почива на 85-годишна възраст. Ризата е съхранявана

от семейството като скъпа реликва до наши дни.

Интересно и особено красиво дарение на музея направи друга наша съгражданка – Йорданка Хаджиева (Инв. № 1621–1628). Тя дари три броя пещемали, две вълнени торби и три женски престилки. Дарените части от женско традиционно облекло илюстрират характерните за Търновския край елементи на двупрестилчената носия. Тази носия е широко разпространена в полските райони на Търновско и в Павликенските села. Двата пещемала (Инв. № 1621 и 1622) са битували в с. Бутово и имат много общи орнаменти и характеристики. Изработени са от вълнен, домашно тъкан черен плат. В горния край на плата има тъкана украса от 5 см в червено. Целият плат е силно плисирен, а в горната си част и набран. Дължината и на двата пещемала е 62 см. Украсата в долната част на полата се състои от две също 5 см хоризонтални ленти от синьо и черно кадифе, над тях има други две ленти с бродирани цветни растителни орнаменти в различни цветове. В долния край на единия пещемал е зашита 4-сантиметрова бяла дантела, която завършва с друга дантела, плетена в жълто и с висящи лутурки. Третият пещемал е малко по-различен. Битувал е в с. Горско Сливово, днес в Община Сухиндол. Изработен е също от черен домашно тъкан вълнен плат, дължината на дрехата е 72 см, платът е изпънат, а само в левия и в десния край има ситни плисета. В долния край на полата е апликирана лента от червен, зелен, бял и син плат, украсена с геометрични орнаменти. Над тая лента има зашита ивица със сърмен конец а най-отгоре са нашити лутурки. Трите пещемала са изработени в средата на XIX в. и са предавани от поколение на поколение в семейството на Й. Хаджиева.

Към това дарение принадлежат две вълнени червени торбички и три престилки – две вълнени и една памучна. Първата престилка (Инв. № 1626) е черна, вълнена, домашно тъкана, с въткани светлосини и жълти линии. В долния край, по средата на престилката има 10-сантиметрова ивица с везбовани растителни орнаменти в червено, цикламено, синьо, жълто и зелено. Върху трите края на престилката е зашита ивица от черно кадифе с ширина 5 см. Размерите на престилката са 31/71 см. Втората престилка (Инв. № 1627) е вълнена, червена, в дясно и ляво вертикално в плата са въткани бели ивици. Престилката е двуплата, с размери 45/70 см, по краищата е обазена с памучен плат. Третата престилка (Инв. № 1628) е черна, памучна, в долния и край са бродирани пет цветя и цветни клонки. По краищата е обшита с червен вълнен конец, дължината е 69 см, ширината – 64 см.

В резултат на вътрешно миграционните процеси и аграрния преврат, след Освобождението много български семейства от Балкана намират подслон и възможност за препитание в долината на р. Росица. Идвайки в Павликени те пренасят със себе

си и своите специфични традиции, облекло и обичаи, допълват колорита на местното традиционно изкуство. В този ред на мисли особено ценно е дарението, направено от Петър Миков Стайков, жител на Павликени, ул. Кирил и Методий № 57 (Инв. № 1629–1633). То представлява ансамбъл от три части на мъжки костюм – потури, сетре с дълъг ръкав и елече, както и два черни вълнени сукмана – женски и детски. Те са принадлежали на неговите баба и дядо – Мико Стайков Миков и съпругата му Петкана Маринова Стайкова, жители на с. Малка Желязна, Тетевенско. Изработени са през средата на XIX в. Съхранявани са в семейството на сина им, което се преселва да живее в Павликени. В деня на сватбата, свекървата е подарила тези костюми на младата невеста. Облеклата притежават автентичността и всички отличителни белези на балканджийската одежда.

Мъжките потури са изработени от домашно тъкан шаяк в естествен кафяв цвят, богато украсени по джобовите, по крачолите и по съединителните ръбове от черни гайтани. Дължината на потурите е 110 см, а обиколката в горната им част е 240 см. Съобразявайки се с народната представа, че колкото са по-набрани и колкото по-ниско и надиплено е дъното на потурите, толкова по-заможен е притежателят им, то в случая собственикът на потурите трябва да е бил заможен и едър българин. Долната част на крачолите е с разрез, обшит с много гайтани и закопчаващ се със 17 телени копчета. Под джобовите са пришити красиви орнаменти от черни гайтани (Инв. № 1629).

От същия кафяв шаяк и със същите орнаменти на украса от черни гайтани са изработени мъжко елече и горна дреха – сетре с дълги ръкави (Инв. № 1630 и 1631). И двете дрехи се закопчават отпред с телени копчета, украсени са богато в предната част, около врата и по ръкавите на сетрето. Дължината на сетрето е 50 см, а на елечето 54 см, ширината и на двете дрехи е 52 см. Много красив и същевременно практичен елемент в украсата на тези облекла е наличието в предната дясна част на два джоба, зашити един върху друг. Долният, по-голям е кафяв, а върху него е зашит по-малък червен. И двата джоба са обточени с черни гайтани.

Не по-малко внимание заслужават и двата сукмана, изработени също в с. Малка Желязна, Тетевенско (Инв. № 1632 и 1633). Независимо, че единият е женски, а другият детски те имат еднаква кройка и много общи елементи в украсата. И двата са изработени от чер шаяк, без ръкави и принадлежат към т.нар. "висококлинеста" женска сукмена носия. Веревно разположените клинове започват от рамото, но от кръста на долу са силно разкроени и дават голяма ширина на дрехата. И двата сукмана са с дълбоко изрязана пазва. Размерите на женския сукман са – дължина 110 см, гръдна обиколка 94 см и обиколка в най-долната част 200

см. Детският сукман е с размери – 80 см дължина, гръдна обиколка 80 см и в най-широката му част – 180 см. На черния фон особено силно изпъкват ярките цветове на гайтаните, които украсяват пазвите, джобовите и съединителните шевове. В женския сукман украсата е в червено, оранжево, синьо и зелено, а гайтаните на детската дреха са предимно в жълто, синьо и зелено.

Друга разновидност на женската двупрестилчена носия е дарението, което направи на музея покойната вече Розка Аврамова – Павликени, ул. Ал. Стамболийски № 48, починала 2005 г. (Инв. № 1633–1641). Дарението представлява женски костюм, изработен през втората половина на XIX в. в Бяла черква и подарен на приносителката от свекърва ѝ в деня на сватбата. Той се състои от женска фуста, вълнен пещемал, елече без ръкави, памучно горно сетре с дълги ръкави, престилка и кърпа (Инв. № 1634–1639). Фустата (долна риза) е от бяло памучно тъкано платно, с дължина 85 см, разкроена в долния си край от трапецовидни клинове, завършваща с дантела плетена на една кука. Пещемалът е от тъмносин вълнен тъкан плат с дължина 75 см. Отпред и отзад полата е права, а в ляво и дясно платът е надиплен по на четири широки плохи. В долната част са апликирани шевица от геометрични фигури в червено, бяло, зелено и синьо, както и сърмена украса. Върху пещемала се завързва престилка в наситено червен цвят, украсена с втъкани успоредни орнаменти по дължина, обагени в светли тонове. В горната част на престилката има една хоризонтална шевица, а в долния ѝ край е зашита синя шевица на зиг-заг. Размерите на престилката са 50/70 см. Част от носията е вълнено черно елече, което се закопчава отпред с два реда копчета и е украсено около врата с черен гайтан. Елечето е дълго 40 см, а гръдната обиколка е 80 см. Над елечето или само над долна риза се облича памучно сетре с дълги ръкави, закопчаващо се също с два реда копчета отпред. Сетретото е тъмносиньо, има памучен пълнеж, а подплатата му е от кариран домашно тъкан плат. Дрехата е украсена с черни гайтани, а размерите ѝ доказват, че е принадлежала на стройна и елегантна българка. Част от дарението на Розка Аврамова е и черна памучна забрадка с размери 90/90 см, украсена от всички страни с дантела, плетена на една кука и черни ресни. В семейството на дарителката се е съхранила и бяла ленена кърпа, фино изтъкана с украса – т.нар. "късана техника", с дантела, изплетена на една кука, с ресни и размери – 45/180 см (Инв. № 1640 и 1641).

Подобно на гореописаното е и дарението на Неша Стефанова, жител на Павликени, ул. 19 февруари № 36, вх. А. То представлява женски костюм, характерен за балканджийките и състоящ се от три части:

- женска дълга риза с бродерия в червено и черно по ръка-

вите, около врата и по пазвата, ръкавът е дълъг и широк, ризата е с дължина 132 см (Инв. № 1646);

- чер вълнен домашно тъкан сукман, без ръкави, от типа "висококлинести", с апликирана украса в долната част от 4,5 см в червено, синьо, жълто и зелено, дължина на сукмана 118 см (Инв. № 1644);

- женска престилка, вълнена, домашно тъкана в оранжево и червено, на хоризонтални линии, на всеки 7 см са вътъкани ленти в черно, лилаво, зелено. В долната част на престилката има 14 см лента в разнообразни цветове и форми, размери на престилката 44/66 см (Инв. № 1645).

Този костюм е принадлежал на Неда Стоянова Бекирева от с. Дебелцово, Севлиево, починала през 1928 год. Семейството и се преселва да живее в Павликени в началото на XX в., а костюмът е съхранен от внучката и Неша Стефанова, която днес е на 76 години.

Неповторими и много атрактивни образци на творчеството и естетическия вкус на българката представляват женските ризи, дарени на музея от Надка Митева Личкова – Павликени, ул. Гурко № 9 (Инв. № 1650 и 1651). Те са ушити и са принадлежали на нейната баба Гица Лазарова Христова, живяла в с. Кулина вода, община Белене. Г. Христова е родена през 1861 г., а е починала на 85 години през 1946 г. Семейството са преселници в Павликени, а ризите са се съхранявали и предавали през три поколения. Това, което им придава особен колорит и неповторимост е тяхната украса. По пазвата, на раменете, по дължината на ръкава и в най-долната част на ризите са извезани невероятни български шевици. Използвани са различни видове техники, материалите са коприна, памук и вълна, в цветовете преобладават няколко варианта на червено в комбинация с черно. Шевиците са плътни, ювелирно изработени, съчетани са флорални и зооморфни елементи с геометрични фигури и различни линии, на места е пришит и червен гайтан. Шевиците по полите на ризите са с вълнени конци, а в горната част са по-фини – от памук и коприна. Бялото платно, от което са скроени има вътъкана гладка украса от две успоредни червени линии в двата края на платното. Ризите са набрани около врата, а ширината в долната част се постига чрез страничните трапецовидни клинове, които започват от ръкавите. Половината от ръкавите завършват на китката с набор и 3 см маншет, който е изпълнен с бродерия. Другата половина на ръкава е право парче, без маншет и завършващо само с 2-3 реда декоративно цветно обточване.

Друга специфична особеност на тези две ризи са размерите им, които недвусмислено доказват, че са принадлежали на сравнително висока и едра жена. И двете ризи са с дължина 160 – 170 см, а гръдната обиколка е 114 см, дължината на ръкавите е

55–57 см, а обиколката в най-долната част е 190–200 см. Едната риза в предната си част е с два отвора, симетрично разположени под пазвата.

Част от това дарение е и уникалната забрадка, която е изработена и е принадлежала на същата Гица Христова от с. Кулина вода. Забрадката е бяла, от домашно тъкан плат, с размери 80/80 см. Направена е от два плата, зашити един за друг. Там където се съединяват платовете и по всички краища има извезана бродерия в червено, светло синьо и черно. В два диагонално разположени ъгъла са зашити правоъгълни парчета с богата шевица в преобладаващо червено и други цветове, по края завършват с ресни и мъниста. Тези две парчета са с размери 40/12 см и са служели за завързване на забрадката. Платът, от който са направени, е с декоративна украса от бели и червени ивици. Такава забрадка с правоъгълни парчета е нов вид за етнографската колекция на Исторически музей – Павликени. Тя допълва колорита и разнообразието от традиционни народни облекла.

Последното дарение, което постъпи във фонд "Етнография" на музея в края на 2005 г., е дарението на Бонка Христова Ненова – жител на Павликени, ул. Цар Иван Асен II, № 20, вх. 6. То съдържа – пещемал, елече, две престилки, три женски колана, 1 чифт пафти, една вълнена торбичка и три пунгии (Инв. № 1652–1663). Те са изработени от нейната баба Бойка Петрова Мънкова (1881–1949) от с. Крамолин, Севлиево. Дарението, освен етнографската си стойност, съдържа и ценна информация общо за историята на селището. Семейството на Бойка Мънкова и съпругът и Петър Рачев Мънков се преселват в Павликени през 1914 г. Занимава се основно със земеделие, а през 30-те години Петър Мънков работи в телеграфо-пощенската станция на Павликени. В семейство Мънкови са отгледани пет деца.

Характерна особеност на пещемала от това дарение е, че при него 17 см в горната му част са набрани като плисе, а надолу платът е изпънат. В двата края на полата, които се събират отпред, има втъкана украса в червено, зелено и бяло. В долния край на пещемала има апликирана и бродирана шевица в червено, зелено, жълто и други цветове. Пещемалът е изработен от вълнен, домашно тъкан, чер плат (Инв. № 1652).

Женското елече е изработено от тъмно кафяво кадифе, подлатено е с памучен, светлосин плат на бели цветчета, изминати са вертикални успоредни тигели. По пазвата е украсено с бял гайтан, комбиниран с метална нишка. Дължината на елечето е 42 см (Инв. № 1653).

Престилките са вълнени, в едната преобладава червения цвят, а другата е черна. И двете са изработени от два плата, съединени хоризонтално с гайтани. Украсата е предимно от фло-

рални орнаменти, линии и геометрични фигури в палитра от различни цветове (Инв. № 1654 и 1655).

Особено интересни са трите женски колана от т.нар. вид "тъкани на кори". Размерите им са различни – ширина 3,3 см; 4,3 см; 5 см, а дължината им съответно – 288 см, 92 см, 250 см. При изработването им в основата преобладава червена и черна прежда, а украсата е съчетание от много други цветове. Двата колана са с въткани надписи, като на единия ясно се разчита годината 1881 и думата "съединението". Другият колан също е с надписи и с един чифт красиви, кръгли, бронзови пафти. Те са с релефна украса от флорални мотиви, разположени в няколко концентрични кръга с врязана украса. Диаметърът на пафтите е 10 см. Третият колан е украсен с въткани геометрични орнаменти, като засилено присъства ромба (Инв. № 1656–1659).

Последният елемент от дарението са три платнени памучни торбички – т.нар. пунгии. Те са широки 11 см, а дължината им е различна – 41, 45 и 49 см. И трите торбички са ушити от домашно тъкан плат с декоративна гладка въткана украса на хоризонтални линии в червено и синьо на различни интервали. Друг елемент на украсата са и вътканите ромбоиди в червено. И трите торбички имат разрези, някои от които са обточени с цветни конци. В горния край торбичките имат пришити усукани цветни конци за връзки. Изработени са през втората половина на XIX в. Подобни образци на народното творчество и прагматизъм на българите, постъпват за първи път във фонда на музея (Инв. № 1661–1663).

Новопостъпилите материали във фонд "Етнография" на Исторически музей – Павликени са неизчерпаем източник на информация и ценни доказателства за многообразието на традиционното народно облекло в Павликенския край. Тук съвместно съжителстват балканджийските сукмани и двупрестилчената носия, характерна за селата в полето. В нюансите от цветове, кройки и украси се крият различията в костюмите за млади и стари, за невести и за възрастните жени. В някои от случаите носията е и израз на социалното положение на българина. Традиционното народно облекло е убедително доказателство за богатата душевност на българката, за нейните високохудожествени заложи и талант, израз на вечния и стремеж за красота и хармония. А тези, които са съхранили тази красота и сега я дават на музеите, доказват на дело обичта си към България.

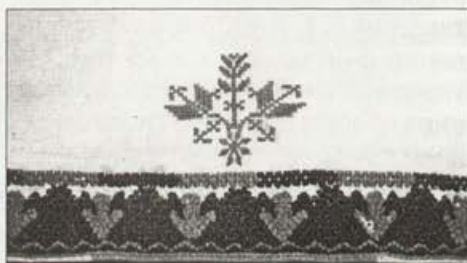
Инв. № 1619 ф. "Е"

Инв. № 1650 ф. "Е"

Инв. № 1650 ф. "Е"

Инв. № 1651 ф. "Е"

Инв. № 1632 ф. "Е"

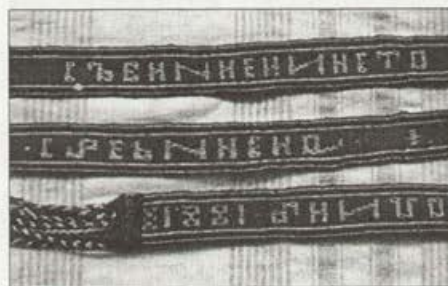
Инв. № 1652-1655 ф. "Е"

Инв. № 1649 ф. "Е"

Инв. № 1649 ф. "Е"

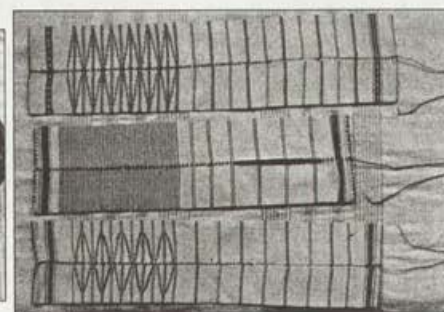
Инв. № 1656 ф. "Е"

Инв. № 1657 ф. "Е"

Инв. № 1658 ф. "Е"

Инв. № 1661-1663 ф. "Е"

Инв. № 1629–1631 ф. "Е"

Инв. № 1633–1641 ф. "Е"

Инв. № 1644–1646 и 1652–1655 ф. "Е"

Инв. № 1621 ф. "Е"

NEW DONATIONS FOR "ETHNOGRAPHY" FUND OF THE HISTORY
MUSEUM – PAVLIKENI
NELI TSONEVA

(Summary)

The donation is a bright proof for the spiritual affluence of the donor, for his/her admiration to the cultural and historic heritage of our people, as well as to the highest universal virtues and moral qualities he/she has.

The new museum objects that entered in the "Ethnography" fund are examples of the traditional Bulgarian dress. The donations date from the middle or the second half of the 19thⁿ century. They are mainly home made and are a bright proof of the generic sense of beauty and esthetics in the Bulgarian woman. Women used to show creativity in their workmanship and their works are a synthesis of infinite imagination and strong pragmatism. Traditional materials like hemp, wool, and cotton, linen and silk were used for the make and the decoration of the clothes.

The donations illustrate in the mast possible attractive way the diversity and colour of the different costumes. They create a visual presentation for the ethnic specifics and the characteristic features of the clothing in the Pavlikeni region. In many of the cases, they are also material evidence for significant historical events or for the life and fate of separate individuals.

КРАЕВЕДЪТ ЯРОСЛАВ ГОЧЕВ – ДАРИТЕЛ НА ВАРНЕНСКИЯ МУЗЕЙ

КРАСИМИРА ТОМОВА

През 1998 г. в Музея за нова история на Варна постъпи богатата колекция от картички и снимки на стара Варна, рекламни материали, книги, вестници, документи и предмети на известния краевед Ярослав Гочев. Смъртта му попречи лично той да изпълни изцяло благородното си намерение. Направиха го с цялата отговорност, че изпълняват последната воля на Ярослав Гочев, племенникът му Петър Георгиев и сестра му Милада Георгиева. Милада Георгиева предостави на музея и архива на баща си Велико Гочев и на брат си д-р Петър Гочев.

Семейство Гочев са известна варненска фамилия. Бащата Велико Гочев е роден през 1867 г. в Котел. Учител е по естествена история във варненските Мъжка и Девическа гимназии, във Висшия педагогически институт и Средното търговско училище, където известно време е и директор. Той е един от най-добрите автори на учебници по естествена история и география. Десетки години работи с братята Хермин и Карел Шкорпил във варненското археологическо дружество. Велико Гочев е привърженик на идеята за въвеждане на задължителното прогимназиално образование. За заслугите му към образователното дело в България е награден с три ордена – орден "Св. Александър" – IV степен, орден "За гражданска заслуга" – IV степен и орден "За гражданска заслуга" – III степен.

Съпругата на Велико Гочев – Елена е чехкиня, интелигентна и будна жена. Семейството има три деца – Петър, Милада и Ярослав.

Големият син д-р Петър Гочев е роден през 1902 г. във Видин. Завършва естествени науки в Софийския университет. През 1932 г. защитава докторска дисертация. Той е първия защитил докторат по геология в България (дипломата му за доктор е издадена през 1933 г.). Умира през 1938 г.

Дъщерята Милада е родена през 1907 г. Тя е учителка последователно в Средното търговско училище в Червен бряг и Варна.

Малкият син – Ярослав Гочев е роден на 23 януари 1910 г. във Варна. Завършва класическия отдел на Мъжката гимназия в града. Следва право във Софийския университет, но не завършва. Работи като служащ в Кооперативна централа "Напредък", в Дирекцията по електроснабдяване, в "Топливо" и др. Той е един

от основателите на плувния маратон Варна–Галата през 1937 г., на филателното дружество през 1938 г., член е на туристическото дружество "Родни балкани". Дейността му е възнаградена с многобройни грамоти и значки (Биографична справка).

От 1930 г. Ярослав Гочев започва да събира пощенски картички и снимки на стара Варна, проспекти, карти, покани и устава на различните дружества създадени в града, литература, вестници и списания, т.е. всичко онова което би помогнало да се възстанови облика на Варна. За това му увлечение безспорна заслуга има неговото семейство и приятелският им кръг от известни варненски общественици. Самият Ярослав Гочев не веднъж е подчертавал: "Роден съм в град Варна, с което много се гордея"; "Аз не мога без Варна, отделя ли се за повече от 3–4 дена от моя град, чувствам се като заточеник" (Биографична справка; в. Народно дело, бр. 249, 10 декември 1969).

Колекцията подарена на музея наброява над 2000 фондови единици. Съдържа материали от областите на история, археология, природа, етнография, музейно дело, култура, просвета, спорт, морски и сухопътен транспорт, курорт, икономика, геология и биология. Групирана е тематично. В първата категория са документи, отнасящи се до фамилия Гочев като: лични бележки, свидетелства за завършено образование, удостоверения, документи, свързани със служебната и обществената им дейност и пр. Те дават сведения за живота на дарителите. Вторият вид материали се отнасят до всички области на обществено-политическия, културно-просветния и стопански живот в града. Третият вид са публикациите на Ярослав Гочев в периодичния печат отразяващи миналото на Варна.

Поради големия обем на дарението, настоящото съобщение няма за цел да направи пълен преглед на целия архив, а да се посочат по-интересните материали, събрани и обработени от Ярослав Гочев.

Ярослав Гочев издирва, купува, копира, всички периодични издания за Варна и околностите ѝ. Което не може да купи – преписва на пишеща машина. Такъв е случаят с единствения екземпляр на книгата "Варненското пристанище", издадена през 1906 г. от Дирекцията за постройка на железницата и пристанището, която той открива в тогавашната библиотека на пристанището (Инв. № 27)¹. Този препис е единствения известен до сега, а информацията, която съдържа е безценна за изследователите, тъй като оригиналът на книгата е загубен.

От дъщерята на Шкорпил, чрез архива на Гочев до нас достигат покани за тържествата провеждани в някогашна Варна, както и книгата "50 години Морско училище във Варна", издадена през 1931 г., с която той се сдобива след 20 години търсене (Инв. № 671).

Сред подарените експонати е възпоменателен плакет от 10 ноември 1927 г. с надпис от "Българо-полското дружество във Варшава на братския град Варна по случай 483 годишнината от смъртта на полския и унгарски крал Владислав Ягелонски" (Инв. № 915). Изключително ценни са двете картини рисувани по поръчка на Варненската община от инж. Индржих Кноб. На тях са изобразени крепостната стена на града и стари дъсчени къщи от края на XIX в. (Инв. № 949, 950). Рядкост са и плановите на Варна и крайбрежието от края на XIX в. и първата половина на XX в., чрез които се вижда как и в какви посоки се разраства града. Най-старият план е от 1897 г.

Особено място в сбирката му заемат над 700 пощенски картички, няколкостотин снимки и рисунки отразяващи промените на града и околностите (Инв. № 1/1-633). Те са подредени от него тематично в специални албуми. На тях са запечатани спомени от Морската градина, двореца "Евксиноград", замръзналото море, строежа на варненското пристанище, улици и сгради, пазари, гроздобер, търговия, първата "модерна" сладкарница във Варна, в стил барок, първият автомобил "дефилиращ" по улиците на града, полагане основния камък на театралната сграда, позабравени лица на видни по онова време стопански, културни и обществени дейци, отминали събития. От снимките се вижда кои стари крепостни стени, къщи, ниски дюкяни са отстъпили място на нови модерни сгради, как и кога се оформят площите, новите улици и квартали на Варна. Картичките и снимките илюстрират хронологията на промените в архитектурата на града, изграждането на обществени, културни и култови сгради, които са символи на Варна и до днес. Те са една своеобразна разходка из стара Варна.

Десетки са и военните картички, отразяващи бойните действия на Осми Пехотен Приморски полк по време на Балканските и Първата световна войни (Инв. № 6/1-56).

Красиво илюстрираните рекламни проспекти, афиши, пътеводители и брошури, проследяват развитието на курорта (Инв. № 11, 13, 36-64, 208-216, 229-233, 828-831).

Ценен източник за информация са документите, снимките и литературата, свързани с първите фабрики във Варна, банковото дело, началото на корабоплаването, създаването и развитието на параходното дружество, строежа на пристанището и пр. (Инв. № 18, 20, 21, 56-132, 235-260). Многобройни са пътеводителите за Международната промишлена изложба, провеждана във Варна от 1932 до 1940 г. и плакетите, с които са награждавани участниците в нея (Инв. № 7, 10, 17, 268-272, 664, 825).

Друга група материали в колекцията са покани, програми и афиши, отнасящи се до театралните представления и концерти-

те изнасяни във Варна, за десетките художествени изложби организирани тук, за Българските народни музикални тържества, открити за първи път през лятото на 1926 г. (днес Международен музикален фестивал "Варненско лято"), за прояви на обществени, културни и спортни организации (Инв. № 7–9, 346–349, 346, 355–579, 622–669, 1020–1037).

Впечатляващи са красиво оформените учебници, тетрадка и свидетелства за завършено образование за началните и прогимназиални класове, както и учебните пособия (Инв. № 158–160, 164, 165, 817–820, 962–965, 1038, 1216–1219, 1362–1368, 1588, 1632–1635). Има внушителен брой учебници за гимназиите по зоология, ботаника, антропология, география за V, VI и VII клас, писани от бащата на Ярослав Гочев – Велико Гочев, книгата му "Варна", издадена през 1931 г. от книгоиздателство "Христо Г. Данов".

Богатата литература в областта на учебното дело, културния живот, икономиката и политиката са ценен източник за далечното и близко минало на Варна и за по-нататъшна изследователска дейност.

Интерес представляват многобройните коледни и великденски картички от началото на XX в. (Инв. № 1374–1412, 1488–1501, 1653–1670, 1688). Особено атрактивни са календарите, които са с различни формати. Има стенни, настолни и джобни. Първите, излезли във Варна са от 1880 г. и са издавани от братята Блъскови. Част от тях са с изображения на дейците за нашето Освобождение. Има календари от застрахователни дружества и банки, професионални сдружения, обществени организации, политически партии, вестници и списания като: календара на Приморската популярна банка, на Българския народен морски сговор, на Демократическата партия и др. (Инв. № 840–845, 775–778, 857, 926, 1060–1061, 1530, 1602–1604, 1642–1643).

В колекцията от марки и пликовете, които Ярослав Гочев започва да събира от 1920 г., е запазен плик с дата 21 декември 1949 г. – издаден по случай преименуването на Варна в гр. Сталин (Инв. № 792/1).

Ярослав Гочев публикува над 650 статии в периодичния печат, посветени на историята на Варна. Първият си материал дава за отпечатване през 1933 г. във в. "Варненска поща". Системна рубрика в местните вестници има от 1965 г. и тя продължава до смъртта му. От там черпим сведения за архитектурните паметници, строежа на обществени, културни и култови сгради, на варненското пристанище, театралната сграда, чиято първа копка е през 1912 г. и тържествено е открита през 1932 г., за първите изградени паметници във Варна, за историята на основните варненски улици и площади, за видни личности живели и работили в града и пр. Варненци с интерес следят неговите истории за

курорта, просветата, културата, спорта и пр.

Целият живот на Ярослав Гочев преминава под знака на голямата му любов към родния край. Той е член на десетки обществени и научни организации. Част от богатството, което остави на варненския музей е изложено в постоянната експозиция и допълни и обогати издирените до тогава експонати от специалистите.

Ярослав Гочев умира на 30 януари 1995 г. Музеят за история на Варна в негова памет уреди изложба "Ярослав Гочев – летописец на Варна". В края на живота си Ярослав Гочев споделя: "Щастлив съм, ако мога да повлияя на хората да обичат Варна и родното Черно море" (Биографична справка).

БЕЛЕЖКИ:

¹ Посочените инвентарни номера са от Музей за нова история на Варна, ф. Я. Гочев.

ЛИТЕРАТУРА:

Биографична справка: Музей за нова история на Варна, Биографична справка за живота на Ярослав Гочев.

YAROSLAV GOCHEV – DONOR OF THE MUSEUM IN VARNA
KRASIMIRA TOMOVA

(Summary)

The collection, granted as a gift to the museum by Yaroslav Gochev and his heirs, comprises over 2000 units. It contains materials from various fields – history, archaeology, nature, museum art, culture, education, sport, transport by sea and land, resort, economics, geology and biology. The units are grouped per themes.

The first category covers documents, related to the Gochev family: private notes, education documents, certificates, documents related to their business and social activity, etc.

The second group of materials are related to all spheres of the social, political, cultural, educational and economic life of the city.

The third type comprises the publications of Yaroslav Gochev in the periodic press, reflecting the history of Varna.

Due to the large volume of the grant, this announcement is not aimed to make a full review of the whole archive, rather to point out the most interesting materials, discovered and processed by Yaroslav Gochev. His collection activity started in 1930. Yaroslav Gochev has published over 650 articles in the periodic press, dedicated to the history of Varna. His first material was printed in 1933 in the "Varna post" newspaper. There is a systematic columns in the local newspapers since 1965 till his death.

МОДЕРНИЗАЦИЯТА НА ОБЩЕСТВОТО И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД СЪВРЕМЕННИТЕ ЕТНОГРАФСКИ КОЛЕКЦИИ

Диана Тодорова

Още в зората на българската етнография Юрий Венелин, в известното си писмо до Васил Априлов от 27. IX. 1837 г., очертава основните насоки за всестранно проучване на българската народна култура и бит. Това е първата по рода си програма, която дава конкретни насоки и указания на българските родолюбци за събиране на материали – народни песни, разни костюми – особено женските, годишни празници, семейни обреди, поверия и суеверия за вампири, вещици и магьосници, за необикновената сила на някои растения, камъни и талисмани (Тодоров 1989, 59–60).

В края на XIX в. Ив. Шишманов публикува статията си "Значението и задачата на нашата етнография", в която за пръв път научно се изяснява предметната област на етнографията и се предлага разгърната програма за научна и събирателска дейност (Шишманов 1889, 1–64). "Ако нашият фолклор не е бил изследван досега с надлежна пълнота – казва Шишманов – главната причина е именно тая, че не са се давали на събирачите по пространни и по-ясни програми на ръка" (Шишманов 1889, 16). Отправя се и призив за спасяване на обречените на изчезване старини.

В началото на XX в. Министерството на просвещението и Варненският инспекторат изготвят специални въпросници за историята на селищата (имена, население, църкви, обичаи, облекло и др.). Отпечатани на специални бланки с оставени графи за попълване, те са изпратени до кметовете и главните учители на всяко селище в окръга. Не всички изпълняват прецизно поставената задача, но все пак събраната информация, най-вече от областта на традиционната народна култура, днес е един безценен архив (Музей на Възраждането – Варна, ф. I. оп. 1).

Сто години по-късно етнографската наука в България може да се похвали с многобройните си музеи, експозиции, архитектурно-етнографски комплекси, изложби, национални, регионални, международни конференции и симпозиуми (Недков 2005, 7–87). Необозрима е и публикуваната научна, популярна, краеведска литература по проблемите на народната култура (150 години... 2001).

Глобализацията на света и модернизацията на живота поставят пред етнографите, особено музейните специалисти, нови предизвикателства.

Кои са тези опорни точки, които характеризират човека на XX в. в неговия делник и празник, в отношението му към природата и обществото? Какво трябва да бъде запазено за бъдните поколения, какво е най-типичното за изминалия XX в., какви нови колекции да се изграждат или с какви материали да се попълват старите? Тези въпроси, като че ли остават малко встрани от вниманието на музейните колегии в нашата страна, още повече, че новите постъпления във фондовете се нуждаят от финансови средства и нова материална база.

Проблемът обаче не трябва да се омаловажава, защото никакви модерни сгради на музеите или старинни архитектурни паметници, нито интересни постоянни експозиции или атрактивни изложби и програми, могат да прикрият факта, че музеят е "мъртъв", ако се подценят критериите за притежание на оригинални колекции, които постоянно да се попълват или да се създават нови.

Светът започна бързо да се променя. Музеите трябва да се съревновават с телевизията, компютрите, съвременните технологии и многото нови места за развлечения, които цивилизацията създава. Това налага провеждането на разговори и дискусии, на широка обществена основа относно бъдещите цели, задачи, стратегии и програми за работа на етнографските музеи. Може би, както в края на XIX в. е изготвена програма за работа и сега, в началото на новото хилядолетие, е необходима теоретична и методическа концепция за бъдеща етнографска събирателска дейност. Нужна е визия за развитието на музейното дело, особено за близкото ни минало от XIX и XX в. Не трябва да се забравя и един много важен и съществен факт – музейният посетител, публиката.

През 80-те и 90-те години на XX в., в САЩ се правят изследвания на публиката в музеите, с оглед на това какви музеи и експозиции да се изграждат. Схващането, че музеите трябва да служат на обществото, помагайки му да се образова, изложено още в края на XIX в. търпи ново развитие. Основният проблем е как зрителят да се включи в средата и музеят да се превърне в средство за съпричастност към културните ценности на времето. Защото ефективността на експозициите и изложбите вече не се измерва само с броя на посетителите, а с посланието, което предава и с качеството на комуникацията (Бонева 2002, 79).

Съдържанието и критериите за селекция на етнографските музейни сбирки през следващите десетилетия на XXI в., бяха предмет на обсъждане, на Втората международна конференция на специалисти от етнографските музеи от Централна и Югоизточна Европа, проведена във Виена през 2002 г. Според някои от изразените становища в "новите" етнографски музеи, които ще представят "човека на XX в.", трябва да се търси присъствието на някои от типичните белези на национална идентичност. Други

са на мнение, че новите материали и етнографски колекции на музеите следва да бъдат в непосредствена връзка с ежедневието на човека, като същевременно притежават научна, социална и естетическа стойност. Единодушно е схващането на специалистите, че трябва да се спазват принципите на приемственост между традиционно и модерно (Попов 2002, 93–94).

Почти всички етнографски музеи и експозиции в България, независимо кога са създадени и открити, съхраняват в своите фондове образци на традиционната народна култура (селска и градска) от XIX, до средата на XX в.

В настоящето съобщение ще разгледам една малка част от колекциите на Етнографския музей – Варна, за да потърся връзката на приемственост между отделните десетилетия на XX в.

“Облекло и тъкани” е най-богатият музеен фонд, съхраняващ оригинални костюми и отделни образци от традиционното народно облекло, характерно за Варненския регион и Северо-източна България, градско облекло и аксесоари, тъкани за домашна употреба, за украса на жилищния интериор, шевици и дантели и др. Фондът съдържа комплекти носии и от други области – Карнобатско, Плевенско, Врачанско, Разградско, Кюстендилско, тъкани и части от облеклото на други етноси – турци, арменци, евреи. В най-старата инвентарна тетрадка на музея от 1921 г. началните номера принадлежат на богата колекция от възглавници и престилки от Северна Добруджа.

Голяма заслуга за първоначалното попълване на фонда през 60-те и 70-те години на XX в. има Мария Николова, която по това време е уредник в етнографския отдел на Окръжен музей – Варна. Тя изработва и Тематико-експозиционния план на Етнографския музей, открит на 27 юли 1974 г. в реставрирана възрожденска къща от средата на XIX в. (Николова 2006, 19–29; Николова 2006а).

Традиционното народно облекло представя основните етнографски групи в района – старо местно население (ваяци, ченгенци, съртовци, гагаузи) и много преселници (ново население) – от Северна и Източна Тракия, Мала Азия, Македония, от вътрешността на страната (Габровско, Великотърновско), Западните покрайнини и др.

Събраните материали, особено за балканджийското население – ваяци и ченгенци, позволяват да се проследят основните етапи в развитието на народното облекло от втората половина на XIX до 50-те години на XX в. Всички образци са оригинали, изработени ръчно в домашна среда. Според изследванията на Л. Милетич и Г. Георгиев за това население, фондът съдържа от най-старите, черни и тъмносини вълнени чукмани (сукмани), женски ризи, изработени от дебело домашно тъкано платно, смес

от памук и коноп и украсени с шевица от черна вълнена прежда, върхни горни дрехи - кичи, антерии, аби (Милетич 1902, 35-55; Георгиев 1907, 153-161). В началото на XX в. черните чукмани се заменят с чукман "пъстрило", който има същата кройка (широки поли и чапак), но вече изработен от кариран вълнен плат в черно и тъмно червено. След Първата световна война (1918) женският костюм изцяло се променя. Горната дреха - сукманът вече не е цял, а се състои от две части - пола и елек (чукман и гивислик). Фондът включва всички елементи от облеклото, което дава възможност да се заключи, че непроменени до средата на XX в., остават престилките, коланите "на кори" и кичите - върхни горни дрехи с кройка на елек. При мъжкото облекло също могат да се проследят трансформациите на отделните му съставни части през първите десетилетия на XX в.

Населението по Провадийското плато, така наречените "съртовци", както и гагаузите, най-рано изоставят традиционното си облекло. След първото десетилетие на XX в. женското и мъжкото облекло, особено на младите хора, вече представлява една смесица от селско и градско. Продължават да се носят ризи, но вече с клош-поли, приготвени от домашно тъкано платно, а като горна дреха се слагат басмени и кадифени блузи, шити от фабрични платове, плетени, вълнени шалове. Мъжете заменят потурите (широки гачи) с шаячни панталони, елеците и салтамарките - с плетени или шити от вълнен плат фанели, шуби, калпаците - с каскети.

Преселниците от Северна Тракия (Сливенско, Ямболско, Елховско) идват със своето традиционно облекло, което рязко се отличава по цвят в сравнение с това на местното население (Милетич 1902, 56-58). Заради червения цвят на дрехите си и пъстрата възбена украса, те са наречени "червените форми". Особен интерес представляват женските престилки, които са декоративният център на целия костюм. Старите тъкани престилки с геометрични орнаменти, постепенно се заменят с шити (бродирани) с разноцветна прежда престилки, на които цялото поле е изпълнено с растителни и зооморфни мотиви. Промените могат да се илюстрират от богатата колекция от престилки на преселниците тракийци. Още през 20-те години на XX в. в мъжкото и женското облекло навлиза градската мода и тези промени се илюстрират най-добре от снимковия материал.

Във фонда се съхраняват и носии на преселници от Източна Тракия, Мала Азия и Македония. В сравнение с останалото население, техните най-стари облекла - тези, с които са дошли, са и най-малко на брой като фондови единици и това е съвсем обяснимо. Бягайки към България след Освобождението (1878) и особено след Балканските войни (1912-1913), хората вземат само най-необходимото или това, което е на гърба им (Генадиев

1998, 49). Заселени в близки до Варна села или в самия град, тяхното облекло е една смесица от селска и градска мода или напълно градско.

Галантерийни стоки, пасмантерийни изделия, кинкалериийни артикули, показващи модните промени в селското облекло и замяната на ръчно приготвените украси с фабрични произведения, също се съхраняват във фонда и са обект на събирателска работа. Това са сатенени черни престилки с цветна бродерия, памучни и копринени кърпи за забраждане (вали), памучни чорапи, кадифени и копринени ширити, панделки, кордели, дантели, копчета, мъниста, кожени чехли и обувки и др.

Фондът "Облекло и тъкани" съдържа и обредни облекла, чрез които могат да се възстановят костюми, свързани с календарни и семейни празници и обичаи (коледари, лазарки, "баба" от Петлювден, "Еньова буля", младоженци).

Измененията в облеклото се документират не само от събрания веществен материал и оригиналните фотографии, но и от записаната теренна информация.

Чрез различните тъкани – килими, черги, възглавници, торби, пешкири, месали за хранене, могат да се проследят промените в домашното тъкачество, появата на нови десени и модели. Едрите и дребните тъкани (покривки, ковъори, лични кърпи за хранене) дават възможност да се видят измененията в жилищния интериор по селата – навлизането на леглата, масите, бюфетите, както и новата "градска" култура на хранене. Колекциите на музея включват не само тъкани, направени на обикновен домашен стан, но и такива, изтъкани в занаятчийски кооперации и работилници от професионални майстори през 50-те и 60-те години на XX в.

Европеизацията на градския начин на живот във Варна, след Освобождението, също се представя с богат фонд от оригинални облекла и тъкани, вносни и местно производство, различни аксесоари и допълнения към дрехите. По-голяма част от събраните материали отразяват модата в облеклото до 20-те години на XX в. За десетилетията до 50-те години на XX в. фондът е попълнен предимно с аксесоари – шапки, чанти, накити, по-малко ръкавици и обувки. Това се отнася, както за дамското облекло, така и за мъжкото и детското.

Малкото на брой оригинални облекла от следвоенните години – 20-те и 30-те години на XX в., както и някои участия на музея в ревюта, ни провокираха да поръчаме при майстор-шивач изработването на рокли, по модели от фонда и от модни списания, издавани по това време. Беше направена една празнична рокля, възстановка по оригинал от началото на XX в. и още три официални – за визити и матинета, за разходки, за танци, от 30-те години на XX в. (Е Сп. Ф. Инв. № 70, 71, 72, 73).

По същия начин процедирахме и при подготовката на изложбата "Курортна Варна" (1987). Независимо от това, че сме морски град с развит курорт, във фонда се съхраняваха малко вещи и предмети, свързани с морето, плажа и почивката – женска риза за къпане в морето от началото на XX в., дамски бански костюм от 40-те г., хавлия за след къпане, пешкири, две бохчи за носене на дрехи и храна, няколко шапки.

След прецизен избор на платове (едноцветни и пъстри басми, трико), бяха ушити няколко модела бански костюми, характерни за отделните десетилетия до 50-те г. на XX в., както и дамски рокли, плажни пижами за отиване на плаж. По снимка беше изработена и една спортна рокля за тенис, както и за разходка край морето (Е Сп. Ф. Инв. № 53–66). Въпреки големия интерес на варненци към изложбата и призива да предоставят бански костюми и принадлежности за плаж, във фонда попаднаха много малко предмети – детски бански, чадър, снимки. Това е понятно, защото тези материали лесно се износват и захвърлят и всяка намерена вещ, свързана с морската почивка и курорта е своеобразна находка и откритие.

И ако за първата половина на XX в. има събран веществен материал, илюстриращ живота на човека, то за втората половина тепърва предстои сериозна събирателска дейност. Както споменах в началото, може би е нужна национална програма или събирателската работа и колекционирането ще зависи от компетентността и ентусиазма на музейните специалисти по места, не само етнографи, но и от отделите "Нова и най-нова история". Трябва да отбележим, че в Регионалните исторически музеи в областните градове има събран документален, снимков и веществен материал за най-новия период в историята на България – икономика, политика, култура, обществен живот (Бозова, Антова 2004, 143–152).

Етнографията (етнологията) обаче проучва, анализира, моделира отделните елементи и взаимодействия на връзката: човек – хора – общество. В нейния обseg на изследване е отделният индивид, носител на етничното, семейството, селищния колектив и етноса – дефиниран като племе, народност, нация (Спиридонов 1993, 6). Още в края на XVIII в., когато се полагат основите на науката етнология във Франция, тя е схващана като философия на историята, посветена на изучаването на човешкия път към цивилизацията. Етнографията е важна не само с богатството на проблемите, с които се занимава, а и с влиянието, оказвано на другите клонове на хуманитарното знание и на съвременното обществено съзнание.

Както в миналото, така и днес народната култура продължава да се отъждествява с културата на някогашното патриархално селско общество. Демографските промени и урбанизационните процеси, особено през втората половина на XX в., превръщат за

голяма част от хората, града, квартала, блока, в който живеят, в онова най-важно жизнено пространство, от което произтича усещането за идентичност, принадлежност и произход. Това не означава, че връзките със селото и родното място са прекъснати, напротив влиянието на селото се разпростира в града и обратно. Тази симбиоза и жизненост на народната култура в новия модерен свят, влиянието на технологиите върху бита, отворените граници, дава много възможности за изследователска, проучвателска и събирателска работа на етнографите.

Във фонд "Облекло и тъкани" на Етнографския музей – Варна се съхраняват не малко предмети и от втората половина на XX в. Притежаваме материали, свързани, както с индивидуалната творческа работа на отделната личност, така и с произведения на серийното, конфекционно производство.

През 1981 г. в чест на 1300 годишнината на българската държава 29 майстори от ЗМНХЗ – клон Варна подариха на Етнографския музей свои произведения – възглавници, кърпи, колани, торби, кожени елеци, кожух, ямурлук, чанове, керамични съдове, дървени изделия, музикални инструменти и др. Предметите са изработени в стила на традициите на народното изкуство, но отразяват и съвременните виждания на своите автори (Е /З Инв. № 1–25).

Пак по повод годишнина – 100 години музейно дело във Варна (1987) майсторката на плетени изделия – Емилия Борисова, подари на музея една голяма колекция от вълнени плетени облекла и тъкани – чорапи, ръкавици, сукмани, поли, блузи, торбички, като някои от комплектите (пола с блуза) имат и свои имена, например "Пролет". Дрехите са направени според модните тенденции от 80-те години на XX в., но се спазват цветови съчетания и орнаменти, характерни за различни етнографски райони – Варненско, Сливенско, Ловешко, Банско, Разлог, Северозападна България (Е /З Инв. № 201–258).

Музеят притежава и една интересна колекция от везани покривки, тишлайфери, възглавници и облекла, изработени в стил "етно". Те са подарени от Мария Чонкова, шити от самата нея, по нейни лични модели от 60-те до 90-те години на XX в. (Е Сп. Ф. Инв. № 75). Интересното в тази колекция е, че везачката не е правила предварителни скици, не се е съобразявала с традиционната везба, а направо на плата е извайвала своите мотиви и композиции.

Във фонда се съхранява и колекция от официални рокли от началото на 90-те години, изработени от модна къща "Галатей" (Е Инв. № 5756–5761). Новите попълнения включват също така дамски облекла – рокли, костюми, шлифери, манта, абитуриентски тоалети, характерни за модните тенденции през 60-те и 70-те години на XX в. (Е /З Инв. №. 543–580). Някои от тях са конфекция, но по-голямата част са изработени от професионални

шивачки в частни ателиета.

Сбирката от градски облекла и тъкани с българска бродерия също дава възможност да се проследи развитието на тази мода в облеклото и домашния интериор, от нейното зараждане след Първата световна война до 60-70-те години на XX в. (Тодорова 2005, 165–169) .

Въпреки тези попълнения събирателската работа трябва да продължи, като се издирват облекла (всекидневни, празнични и официални), бельо, тъкани за домашна употреба, за украса на жилищния интериор след 50-те години на XX в. Особено ценни ще бъдат вещите и предметите, изработени в домашна среда или от професионални майстори. За Варна, като морски град, интерес представляват и всички нови стоки за дома и облеклото, донесени от моряците от чужбина – първите шушлякови дрехи, чорапогачи, бикини, джапанки, дори модните за 70-те години на XX в. перуки.

И все пак въпросът “Какво да се събира и колекционира?” стои открит. И ако за първата половина на XX в. традиционното облекло се разпознава по райони, то може ли да се каже същото и за втората половина на XX в. – например, какъв е стилът на дрехите, аксесоарите, жилищния интериор във Варна, Велико Търново или София. Ще станат ли еднакви експозициите на етнографските музеи, показващи човека от началото на XXI век, седнал пред телевизора или компютъра, със слушалки на ушите и с дистанционно и телефон в ръка? Европейската общност може би ще ни унифицира, но ние трябва да съградим нова идентичност. Защото в глобалния свят онзи, който няма облик и стил не съществува.

Засегнахме една много малка част от проблемите на проучвателската и събирателската работа и бъдещите колекции на етнографските музеи и отдели. Това е една неизчерпаема тема, засягаща специалисти от различни музейни направления. Стои обаче открит и въпросът за сградите, където да се съхранява веществената памет не само на изминалия, но и на утрешния ден.

ЛИТЕРАТУРА:

Бозова, Антова 2004: Т. Бозова, З. Антова. Връзките на съвременния музей с живота. – В: Модерният музей – модели за адаптация. В. Търново, 2004, 143–152.

Бонева 2002: Л. Бонева. Музейни експозиции, музейни педагози, музейни публикации. – В: Музейни образователни програми (Републикански научно-методически център по музейзнание към НИМ). 2, С., 2002, 75–83.

Генадиев 1998: Г. Генадиев. Бежанците във Варненско 1878–1908. Варна, 1998.

Георгиев 1907: Г. А. Георгиев. Еркечаните и техният говор (Отпечатък от “Семинара по славянска филология при Университета в София”, II), С., 1907, 133–200.

- Милетич 1902:** Л. Милетич. Старото българско население в Североизточна България. С., 1902.
- Недков 2005:** С. Недков. Идеята за български етнографски музей. – В: Музеят – традиция и съвременност. Габрово, 2005, 7–87.
- Николова 2006:** М. Николова. Спомени за работата ми в Етнографски музей – Варна. – В: Делници и празници в живота на българина. Варна, 2006, 19–29.
- Николова 2006а:** М. Николова. Стъклени мъниста. Варна, 2006.
- Попов 2002:** Р. Попов. Етнографските музеи в Европа пред едни и същи изпитания. – Българска етнология, 2002, 4, 91–99.
- Спиридонов 1993:** Т. Спиридонов. Етносъът, етнографията, етнологията и нашият свят. – В: Етнология, 1. С., 1993, 5–12.
- 150 години 2001:** 150 години българска етнографска наука 1829–1978. (Библиография, ред. ст. н. с. II ст. д-р В. Ковачева-Костадинова). С., 2001.
- Тодоров 1989:** Д. Тодоров. Българската етнография през Възраждането. С., 1989.
- Тодорова 2005:** Д. Тодорова. Движението “родно изкуство” и неговото влияние върху всекидневната култура на българския град между двете световни войни на XX в. – В: Черно море между изтока и запада: Митове, идеология, история. С., 2005, 165–168.
- Шишманов 1889:** И. Шишманов. Значението и задачата на нашата етнография. – В: СбНУ, I, С., 1889, 1–64.

MODERNIZATION OF SOCIETY AND CHALLENGES TO “NEW” ETHNOGRAPHIC COLLECTIONS

DIANA TODOROVA

(Summary)

Globalization of the world and modernization of society have put new challenges to ethnographers and museum specialists. What is the most typical for the past 20th century and what must be preserved for future generations. What new collections should be created or what materials should fill the old ones. Almost all ethnographic collections and exhibitions in Bulgaria keep in their funds samples of the traditional public culture from the 19th to mid 20th century. In this report some of the collections of the “Clothes and Fabrics” fund of the Varna Ethnographic Museum are being reviewed so that the continuity between the different decades of the 20th century can be found. Since the second half of the 20th century the museum has held materials related to the individual creative work of different personalities, as well as to products of batch, ready-made production – knitted, woolen clothes, fabrics to decorate the homes in “ethno-” and “Bulgarian embroidery” style, hand-made crochet laces, official dresses of Galateya clothes company, etc. Even so, the question “What should be gathered and collected?” is still open. For in our globalized world those who have no image of their own do not exist.

ПОЧИТАНИЕТО КЪМ СВ. ХАРАЛАМПИЙ В НАРОДНОТО ХРИСТИЯНСТВО И ВРЪЗКИТЕ МУ С БОГОСЛУЖЕБНАТА ПРАКТИКА

Ваня Сапунджиева

В мисленето на вярващия човек болестта се свързва с божие наказание за греховете, извършвани на земята. В книгите на Стария завет се срещат примери за страдащи от слепота, глухота или други тежки състояния (Изм. 4:11), Йов бил наказан от Господ да страда от проказа. (Йов. 2:7). В книгата на Иисус, син Сирахов четем: *"Синко! През живота си изпитвай душата си и наблюдавай, кое за нея е вредно, и това не ѝ давай; защото не всичко е полезно за всички, и не всяка душа е разположена към всичко. Не се пресищай с всякаква сладост и не се нахвърляй на всякакви ястия, защото от много ядене иде болест, и пресищане докарва холера; от пресищане мнозина са умрели, а въздържащият ще си продължи живота."* (Сирах. 37:30–34). В молитвите, които страдащите християни отправят към св. Харалампий се казва: *"...особенно пази незаразени и неповредени от епидемична болест, сиреч чума, онези които с гореща и непоколебима вяра се отнасят към този свят череп"* (Ακολούθια 1779, 31), *"На чумите гонител, избави от повреда, от страшната болест, храбри Харалампие, на болестта си се показал силен лечител, и тъй, спаси всички от бедата на чумата"* (Συναξαριστής 1819, 133–134).

Епидемии от типа на чумните са изостряли християнското чувство за състоянието на греховност на света. От друга страна, високата смъртност сред заразените също създава усещането за обреченост и усилва вярата в молитвеното застъпничество на светците като пазители от страшните бедствия. Фолклорът представя битущото в народните вярвания разбиране за взаимовръзката между греховност и болест. Интересен пример е една легенда, която разказва как се появила чумата. Имало един цар, който бил голям насилник. Пожелал да обезчести момиче, бедно и отдадено на Бога. Девојката била убита от него и обезчестена, а като следствие от насилието на лошия цар се ражда чумата. Първият човек, когото тя поразява е баща ѝ – царят. До този момент хората виждали чумата и не се страхували от нея, защото тя убивала само лошите. А болестта се преправяла на жена, мечка, яре, на друго и ги намирала навсякъде (Георгиева А 1993, 69–70). В друг разказ за произхода на чумата, зародишът ѝ произлиза от рибите в река Нил, които оставали на сушата след

прибирането на разлива (Георгиева 1993, 70–72). Като потвърждение на убедеността, че болестта се предизвиква от конкретни човешки действия, е и следното предание: чумата обикаляла селата и удряла онези, които са записани в тефтерите ѝ, онези, които са грешни и трябва да бъдат наказани (Георгиева А. 1993, 70–72). Вярвало се, че напада най-много там, където има разбойник, магьосница, кръчмари... Тя пощадявала домовете на сираци и вдовици, на тези, които държат чисто и се пазят от грях.¹ Според представите от средата на XIX в., чумата не убива тези, които обича. Само те не се страхуват от нея и могат да погребват умрелите от тази болест (Георгиева 1993, 168–169). Вярвало се, че през войните, когато хората озверееят един към друг и се убиват, Бог за наказание им изпраща чумата (Петкова 1996, 119).

До края на XIX в. и с изолирането на чумния бацил, начините за заразяване и респективно за предпазване, остават в сферата на догадките и народните вярвания. След големите епидемии в Европа през Средновековието постепенно се приема поставянето под карантина като основно средство за ограничаване разпространението на заразни болести (Манолова 2004, 186). Вярването, че болестите са невидими женски, свръхестествени същества, които живеят накрай света и идват между хората, когато ги изпратят или те пожелаят е широко залегнало в народните представи (Георгиева 1993, 168). Образът на чумата, като самотитно схващане за действително явление и типизиран представител за тежко заболяване, съдържа богатство от идейни внушения и въпреки това запазва монолитността си (Петкова 1996, 10). Отразява се и в иконографията на св. Харалампий, особено в изображенията представящи светеца заедно с вързаната или настъпана от него чума.

Епидемичните болести се представят като жени, които живеят по къщите, спят на меко върху вълна, нощем ходят по улиците. Стават особено лоши, ако им се прави нещо неприятно, а са добри, ако се върши това, което те обичат; връзват се кучетата да не лаят, къщата се почиства (Георгиева 1993, 168). Чумата е женско свръхестествено същество, често с подчертани животински особености или с необичайни белези, които отчетливо я разграничават от един обикновен женски образ. Въпреки привидно близката до човешкия вид външност свръхестественото винаги е показано или подсказано (Петкова 1996, 10). В Кюстендилско, когато имало болести жените не бъркали във вълната, отново за да не ги разсърдят. Тези вярвания имат конкретна основа. Търговци на вълна пренасят чумата от София в Карлово през юли 1837 г., в Ловеч тя идва през 1839 г. с търговците на памук от Македония (Манолова 2004, 35; Петкова 1996, 41), в Лясковец отново чрез вълна тя е пренесена от Одрин. Възползвайки се от общата пани-

ка в периодите на масово боледуване, различни хайки обикалят с цел грабеж опустелите къщи. В Лясковец например, с такава цел крадците пускали нощем костенурки със запалени на гърбовете свещи, за да подтикват към бягство и малкото останали в града жители. Безспорно, в своите действия, те са се ръководили от народните поверия за чумата в дадения регион (Минев 1944, 219–210). Съществен за разпространението на епидемии е проблемът с хигиената и поради факта, че бълхите са основен преносител на чумата. Различните климатични фактори като наводнения, меки зими, но и военните действия влияят върху развитието на заболяванията (Манолова 2004, 12–16).

Съществените черти в образа на чумата, специфично съчетани в цялостното му присъствие като типичен болестен демон, се свеждат до три най-обща характеристики: женска природа, зооморфни елементи и асиметричност. Женската същност е първата – и най-устойчивата – изрично подчертана особеност. Това е важна отлика на персонажа – болест изобщо, чийто типизиран представител е чумата. В нейния образ са застъпени основните възрастови групи, които във фолклорната литература обозначават трите основни фази в жизнения и социалния цикъл на жената: девойка, невеста, стара жена. Най-често срещана е третата степен, най-малко първата. Зооморфните черти са съсредоточени в определени части на тялото – главата, крайниците (Петкова 1996, 11–12). В представите на хората чумата се отъждествява с рошава жена, страшна и грозна, с невчесани дълги коси, дълги ръце, с големи нокти, опасана със стрели; описана е и като куче, мишка, човек, циганка, циганче (Георгиева 1993, 168–169). Диспропорциите и анормалните особености засягат както външния вид на болестта-демон, така и действията ѝ. Чумата е с едно око или със страшни (червени) очи; гърбава (прегърбена); трудно се обръща, защото е схваната във врата; трудно се придвижва, търкаля се или яхва човек и животни, за да се премести от едно място на друго (Петкова 1996, 11–12).

В Кюстендилско представата за болестите е, че носят гърне със стрели, с които нападат хората и животните и ги мъчат.² В разказ от с. Д. Гращица чумата сложила върху огънището едно гърненце пълно със стрелки (угарци) от борина, или дръвца палени от двете страни, с които ходела да стреля през нощта хората. Когато задрямала, един старец ѝ откраднал стрелките (Георгиева 1993, 168–169). Гърненцето със стрели често присъства като един от атрибутите на чумата в изображенията ѝ.

Чумата носи коса, с която отсича главите на жертвите си. Била толкова страшна, че който я погледнел, умирал. И сам Господ се уплашил и затова я тряснал и от тогава тя се схванала във врата, не може да вижда наляво и на дясно, а само напред.

Господ ѝ дал тефтер (Петкова 1996, 47) с името на всеки, когото трябва да умори. Когато стигне до селото, тя не влиза веднага, а се явява като стара бабичка, сяда край селото и разпитва хората (Георгиева 1993, 168) – макар че има и песни, в които е описана и като млада булка, дори като девойка. Образът на чумата с коса е широко разпространен в цяла Европа, като той се покрива и с представите за смъртта, която също носи коса. Тежките чумни епидемии актуализират представите за смъртта през Средновековието, а образът на чумата въплъщава един по-общ, абстрактен възглед изобщо за смъртта. По същия начин той се пресъздава в християнското изкуство, в песенното и прозаичното народно творчество. В по-късна християнска интерпретация чумата се явява като аналог на арх. Михаил, пратеника на Господ за човешките души.³ Образността, неотлъчно прикрепвана към чумата (болестта изобщо), се развива върху вече съществуваща основа на по-общии идеи за смъртта (Петкова 1996, 15–16).

Смята се, че чумата удря жертвите си с шишове или коси с коса, която носи в дясната си ръка. Всеки ударен умира, с изключение на ухапания от змия. Тя не напада и родените в събота (Георгиева 1993, 168 - 169). За настоящото изследване е от значение фактът, че имаме изображения на чумата в икони на св. Харалампий с тези нейни атрибути (коса, гърненце със стрели). Зографите безспорно се стремят към експресивно изпълнение на образа на страшната болест. Много трудно би могла да се определи възрастта на изрисуваните същества, персонификации на чумата. Фолклорът повлиява оформянето на нейния образ, но като цяло той е плод на сборното схващане за болестите, чумата и смъртта. Преобладават изображенията с дълги коси, сиви или черни тела, но често фигурите имат опашки и тела като на дяволи. Понякога те са представени като скелети, или са изцяло със зооморфни черти. Всички тези характеристики създават едно по-широко художествено виждане за интерпретацията на чумата в иконите на св. Харалампий.

В образа си на бедна, рошава и грозна жена, болестта "среща" св. Харалампий и го моли да я заведе на чешмата, да я разхлади, измие и нахрани. След като я измива, светецът я подгонва с помощта на пчелите си и я натиква в блатата (Петкова 1996, 138).⁴

В друго народно предание самият Христос създава чумата от пръст (така както в книга Битие се представя сътворението на света и човека). Той ѝ дава лък и стрели от огън за да не се бои от никого. Но тя го хваща за дрехата и я запалва, а Христос така се уплашва, че я оставя на свобода. По оплакванията на хората, които чумата не престава да мори, Бог изпраща св. Харалампий да я хване в някакво село. Но светецът, като се бои да я доближи, спира на прага на църквата и я извиква, уж да ѝ даде остра

коса, за да лови още повече хора. Когато тя се приближава, я затваря в чувал, докато вече не може да ходи. Тогава св. Харалампий изважда чумата и стъпва върху нея с крака и досега я държи така (Каравелов 1985, 399–401). Победата на светецът-закрилник от чумните епидемии над болестта най-често се изобразява именно чрез нейното стъпкване. Тук са възможни връзки и в двете посоки – от фолклор към иконография, но и обратно – изображенията да са предизвикали нови разкази и легенди за силата на светеца-покровител. В християнското изкуство, като потвърждение на второто могат да се посочат изображенията на стъпилия върху персонификацията на ада Христос от сцените "Възкресение Христово" или св. Серафим, покровител от чумата, който също като св. Харалампий е стъпил върху нея и др. Чрез ниско коленичилите фигури се подчертава израза на надмощие, на власт или победа, а от друга страна на преклонение. Не са малко и примерите, когато светецът държи фигурата на чумата за косата или завързана с вериги. Този тип изображения на св. Харалампий потвърждават силната вяра в неговото молитвено застъпничество и закрила от епидемии.

За да бъде омилована чумата се спазват различни обичаи. Разказва се, че тя има дете чумниче, което води със себе си. Във всяка къща ѝ оставят вода, сапун, гребен, хума да се умие и да го окъпе, да ѝ е топло и чисто (Етнография 1985, 56). Детето-чумниче и детето на шарката са атрибути на едно нереализирано майчинство, проява на двойствена същност т. е. резултат от двойно поданство към полюсите на света. Олицетворената чума попада в зоната на границата между живота и смъртта, като почти се слива с втората категория (Петкова 1996, 14). Убеждението, че болестите имат деца, които носят понякога със себе си, е застъпено в много предания. Когато настъпват периодите с общо боледуване, не се пере, за да не попарят болестта и детето ѝ, а тя да се върне и умори всички вкъщи. Оставят ѝ софра с мед, пита, вино и сол; мажат вратата с мед. На някои места оставят огъня през нощта незаровен, с топла вода върху него (Георгиева 1993, 168–169). Съществува легенда и за мъжа на чумата, който е представен като орач (Петкова 1996, 112).

В обичаите за предпазване от болестта се среща отново преплитане на народните вярвания с християнски практики. Католическият мисионер Пициканела (1825) описва как по време на чума в семейството се яде кокошка, а във вързоп се поставя сварена кокошка с хляб, вино, две обувки, тояжка, пари и се оставя на средата на улицата при входа на селото. Целта е чумата-самодива да вземе вързоп и подмине селото и този дом (Георгиева 1993, 168–169; Петкова 1996, 163). Случвало се е празникът на св. Харалампий (10.II., 24.II. стар стил) да се застъпва

с месни, наричани още кокоши заговезни, от където може да се търси и традицията да се яде кокошка на този празник (Събчев 1938, 137). В Хасковско на Петковден се раздават колаци, черна кокошка, черно грозде за да не се разболяват хората от чума (Георгиева 1993, 169). Вярва се, че на Атанасов ден чумата се ражда, затова колят черна кокошка, месят пресни пити, които раздават с мед (СБНУ 28, 355). Същото сведение е запазено и за с. Колибите, Троянско, с. Лесидрен, Тетевенско. Навсякъде, в тоя ден месят питки и ги мажат с мед и отгоре им забождат босилек (Георгиева 1993, 143). Празнуването на Атанасов ден и курбана, който се прави тогава в с. Габрене, Петричко се свързва с избавлението от чумата, която била завързана за косите на един мост (Петкова 1996, 108–109).

В Родопите, Пловдивско, Хасковско и Ямболско се празнува св. Черна – непосредствено след 18.I. и 2.V. (летен и зимен св. Атанасий), на 19.I и на 3.V. Празникът се нарича още св. Тимньо, св. Тивньо, Тимей. Названията са етимологически свързани с "тъмнина", "чернота" и т.н. (Петкова 1996, 142). В основата на оформилия се в българския фолклор култ към св. Черна и св. Тимньо, са имената на раннохристиянските мъченици св. Мавра (от гръцки «μαύρα» – «черна») и св. Тимотей, чиято памет се чества на 3.V. и на 1.IX.⁵ На о-в Кипър (между Пера Педи и Килани) се намира посветен на тях храм от XII в. със запазени изображения на двамата светци.⁶ Обвързването им със смъртта следва изцяло етимологията на техните имената. Непосредствената близост на празника на св. Атанасий (2.V.) и на св. Мавра и св. Тимотей (3.V.), най-вероятно допълва народните представи за връзките им с болести и с чумни епидемии.⁷

В Петричко (с. Гега, с. Габрене, с. Ошава) празнуват св. Евтимий (20.I.) – наречен Чуминден. Според етнографските материали от някои български райони тъждествен на св. Евтимий е св. Тимньо (св. Тимотей) (Петкова 1996, 144). Двата светци се честват един след друг (св. Тимньо – 19.I., св. Евтимий – 20.I.) в края на зимата, когато най-често се появяват епидемиите – периодите от началото на пролетта до есента са най-подходящи за тяхното развитие. Пак в тази връзка, св. Евтимий е почитан и като покровител на децата из Странджанско (например в с. Граматиково) (Паскалева 1977, 15).⁸ Възможно е сходното звучене на имената на тези светци и последователността в тяхното честване да е обединило фолклорните представи за двамата, като св. Евтимий е причислен към светците-пазители от чума.

В Рупчос, Родопската област за да няма смърт в къщи се почита Св. Анастасия (22.XII.) (Петкова 1996, 142).

Според разказ, записан при етнографско изследване на гр. Самоков, чумите живеели в едно село, дето петел не пее и куче

не лае. Като техен заповедник е посочен св. Харалампий. Вярва се, че когато в някое село разгневят светеца, той подкарва на-там чумите, които обикновено са сърдити, защото той не ги оста-вя да си довършат къщната работа – да омесят хляба си или да накърмят и окъпят децата си. Всяка от тях си има тефтер и дока-то не изпълнят записаното не могат да си тръгнат. Също според поверия, ако някой човек успее да изгори тефтера ѝ, хората ще се спасят от болест (Полимирова, 293).

Във фолклора св. Харалампий е светецът, чието непочита-не довежда болестите за наказание на хората, но той е и техен укротител и господар. Според народните представи светецът по-беждава чумата като я затваря в шише или я връзва с въже. В Пиринско, освен св. Харалампий, с изчезването на болестта чрез затварянето ѝ в шише, се свързва и св. Илия. В Разградско има поверие, че св. Филип (14.XI.) спасява местните жители от чу-мата, като я държи завързана с девет синджира. На този ден в местността Чумин кръст до с. Костандец, където чумата е завър-зана и заровена, се прави курбан.⁹

На един стенопис от с. Крайници (Дупнишко), от западна-та стена на гробищната църква "Успение Богородично", дело на зографите Захари и Васил поп Радойкови, персонификация на чумата е изобразена вързана с въже за една колона. Фигурата е приклепнала, с тъмен силует и разрошени коси. Непосредствено до нея на северната стена е представен и св. Харалампий, стъпил върху чумата във вид на дявол. Завързана за колони болестта е представена и в стенопис от с. Момчиловци, Смолянско (Георги-ева А.1993, 133, Георгиева 1993, 168–169). За завързването на чумата с девет синджира се разказва и в една легенда. Когато тя "удряла" по хората, св. Харалампий отивал и пак я връзвал с толкова синджира за да не ги опустошава.¹⁰

Изчезването на чумата се свързва с изгарянето на тефтера ѝ и с преданието, че архангел Михаил я съсича, защото не оставя хората да се множат (Етнография 1985, 56). На мястото на съ-сичането ѝ, в местността Излез, с. Гинци (Софийско) от кръвта ѝ поникнала синя трева (Георгиева 1993, 168–169).¹¹ Опустоши-телния характер на чумата поражда мотивите за опасността от изкореняване на човешкия род – подобни мотиви са в основата на разказ за избягали от чумата момък и девойка, от чиято лю-бов отново бил създаден светът (Петкова 1996, 68).

Древната практиката на заораване на селището, за да бъде предотвратено преминаването на болестта по заораните места, също се използва като средство за ограничаване на чумата (Ет-нография 1985, 56). В този обред прозират следи от митологич-ните представи за пространство. Ограждането на усвоеното от човека пространство от света на дивите животни, свръхестест-

вените същества, болестите е акт на безспорна древност. В този случай – очертаването на въображаема преграда, която затваря магически и символично своето землище трябва да бъде направено преди появата на болестта (Петкова 1996, 161).

В с. Бръшлян (Странджанско) разказват, че при тях не е имало чума, защото двама братя близнаци с два бивола близнака навреме заорали бразда около селото и чумата не могла да влезе в него. В съседните села тя преминала през отвора на браздата, защото те не могли да се срещнат до залез слънце и да затворят кръга (Паскалева 1977, 15). Всичко за заораването – дървото, от което се прави ралото, палешника, ковачите, воловете, орачите трябва да са близнаци. След извършването на обряда се раздават хлебчета с мед.¹² В Гложене (Тетевенско) има Чумин кръст. Той е поставен на мястото, където воловете са затворили кръга при заораването на селото. Там е и досега (Петкова 1996, 132).

В народните представи св. Атанасий и св. Антоний са братя близнаци, ковачи, точно каквито са изискванията за този обичай (Петкова 1996, 143).

При епидемии християните излизат на шествия с икони, като чрез символичното обикаляне на селището се вярва, че жителите ще бъдат предпазени от бедствия и болести.

По време на чумата в 1671 г. архиепископ Петър Богдан организира голяма религиозна процесия с чудотворната икона на св. Богородица, в която участват и православни чипровчани (Гергова 1988а, 249). Според сведение на Никола Аламанов от Етрополе, когато през XVIII в. чумна епидемия не оставя непоразен дом в града, българи и турци правят лития с иконите на Иисус Христос и св. Харалампий и, по неговите думи, до вечерта болестта постепенно спира (Манолова 2004, 147).¹³ През XVII–XVIII в. са известни подобни шествия в Сяр, Пловдив, Станимака. Шествие от храм “Успение Богородично” до Асеновата крепост с чудотворната икона на Св. Богородица “извежда” символично заразата от Станимака през 1837 г. (Манолова 2004, 188). В началото на 1837 г. жителите на Габрово излизат два пъти на литии – на третия ден от Коледните празници и на празника на св. Харалампий (Манолова 2004, 189). По традиция за Гергьовден в с. Долно Луково, Кърджалийско правят лития с иконата на Христос за да не влиза в селото чумата (Петкова 1996, 171).

Чрез напускане на селищата хората са се опитвали да предпазят семействата си от епидемии. През 1837 г. зад стените на Троянския манастир намерили убежище много хора, които болестта отминала. Това се тълкува като знак за застъпничеството на св. Богородица и иконата „Св. Богородица Троеручица“ добива славата на чудотворна (Гергова 1988б, 6). Игумен Партений, допуска за празника на манастира – Успение на пресвета Богородица – всич-

ки, които идват за да се помолят, независимо дали са болни или не. Тези, които напускат манастира за да не бъдат заразени са покосени от чумата, а пребиваващите в молитва в обителта се спасяват и прибират по домовете си в началото на есента (Мутафчиев 1973, 402–404). По време на епидемията от 1834 г., населението на Севлиево усяда в местността "Разлатец", където чрез палене на огньове от сливови клони се стреми да не допусне чумата. Тогава са разкрити запустялите останки на средновековния Батошевски манастир. След прибирането обратно в града и чрез съдействието на митрополит Иларион Критски започва възстановяване на манастира (Темелски 2004, 711). Бягството от градове и села става масово явление, чиято продължителност трае понякога с години. За разлика от християните, турското население приема като предопределеност епидемиите, дори има случаи на умишлено предизвикване на заразяване сред по-фундаментално настроените турци. Поради тази причина, турското население масово оредява в градовете през първата половина на XIX в. Честите епидемии предизвикват масово разселване и разместване на населението из българските земи (Гандев 1976, 539–543).

За да бъдат омилювани болестите, в деня на св. Харалампий се раздават кравайчета с мед. Те са наричани "благи и медени" за да си заминат "мирно и леко", или им се оставят кравайчетата на вратата, че като дойдат, да се нахранят.¹⁴ Вярвало се също, че чумата бяга от чумотрън, затова с него затрънват оградите. В църквата се носи и шише с мед, което се пази през цялата година като лекарство. В Северна България, Тетевенско, Троянско, Габровско за предпазване от чума се празнува св. Атанасий.¹⁵ На Антонов и Атанасовден (17 и 18.I) не се работи, жените правят питки, намазани с петмез или с мед за здраве и колят черна кокошка като курбан за чумата, поради свързването им със символичното раждане на чумата. На деня на св. Харалампий, на Младенци (9.III. – в Западна България), на Петковден (14.X.) и др. също не се работи и се раздават питки, намазани с мед. Постепенно фолклорните прояви за преодоляване на болестта преминават в различни форми на религиозна практика (Колев 2003, 355).

И до днес е жива традицията в деня на св. Харалампий да се носи мед в храмовете, особено там, където има престоли и икони на светеца. Пренощуващият в църквата мед се използва през цялата година като лек, особено за болни деца, дава се за здраве. С него се пишат кръстове на вратите, когато в семейството има шарка.¹⁶ Употребява се също за лекуване на кожата, чрез намазване на болните участъци. Тази практика може да се обвърже с влиянието на житието на светеца, особено с чудотворното зарастване на кожата на мъченика след нейното оди-

ране. За лекуване на болни деца се препоръчва и покланянето им и допиране до ръцете на св. Харалампий и св. Стилиян, а за температура – намокряне на челото на детето със светена вода (Блъсков 1912, 29). Когато в семейството се появява някаква болест, по традиция майката трябвало да прекади цялата къща с тамян като с това си действие подканя болестта да си отиде (Петкова 1996, 119).

Пораженията, които оставят след себе си епидемиите, стимулират строежа на църкви, посвещаването на престоли на св. Харалампий, отслужването на специално създадени за неговия празник служби. В Трънския край болестта взема много жертви в годините на Руско-Турската война от 1828–1829 г., 1832 и 1835–1838 г. Св. Харалампий е сред почитаните в региона светци. В негова чест се отслужва молебен и се раздава за здраве “хараламбиево масло и пита с мед”. В с. Ярлово през 1835 г. двама братя – Ангелко и Пея Степанови, представители на една от най-известните фамилии стават инициатори и финансират изграждането на храм, посветен на св. Димитър. По-малкият брат приема свещенически сан, а Пея дава средствата за строежа. Работата по изграждането започва в деня на св. Харалампий – 10.II. Това необичайно начало се свързва с желанието да се даде духовен откуп, за да няма повече тежки болести в селото. Специално поръчани и отбелязани в тефтера на чорбаджи Пея са иконите на почитаните в този регион св. Петка, св. Терапонтий и св. Харалампий, изписани през същата година от майстора на стенописите в храма. По-късно празникът на светеца се пренася и в училището, където се раздава на децата от “харалампиева пита” за здраве (Манолова 1997, 69–80).

Отново през 1835 г., на 10.II. е осветен храмът “Св. Въведение Богородично” в Чирпан. Известно е, че по това време в града върлува чума и много хора бягат по села и гори (Събчев 1938). В същия храм и до днес се съхранява поръчаната от християните и изписана от Йоаникий папа Витанов и Витан Коюв през 1848 г. житийна икона на св. Харалампий. В друг чирпански храм – “Св. Арх. Михаил” – през XIX в. престолът в южния кораб е бил посветен на св. Харалампий. След затихването на епидемиите, почитанието към св. Харалампий постепенно намалява и днес този престол е посветен на св. Силвестър папа Римски. От стария иконостас са запазени иконите от царския ред на св. Богородица, св. Георги и на св. Харалампий, дело на Георги Данчов (1878).

Св. Харалампий освен пазител от чума е покровител и на пчеларите, чийто мед се носи за освещаване на празника му. В една легенда записана в с. Бацилова махала, Плевенско, св. Харалампий е представен като обикновен човек, който се занимавал със земеделие, но от всичко най-много обичал пчелите си.

В обичта си към Бога напуснал света и се заселил с кошерите си в едно пустинно място. Там дяволът многократно го изкушавал, докато се престорил на чума. Св. Харалампий взел мед, изцеден от питите от неговите пчели и намазал дявола-чума по лицето, по ръцете, по шията и по всички голи части на тялото му. Пчелите, като надушили меда дошли да го събират, но чумата се уплашила започнала да вика и ръкомаха и да бяга. Пчелите започнали да я жият и да я преследват. В желанието си да се спаси тя видяла едно бласто и се хвърлила в него. За делата му Бог го благословил и направил светец за борбата му с дявола и с чумата на земята. За смирения живот, който той водил, Господ заповядал този ден да стане празник на пчелите, които със своя мед и жило са помогнали да се удави чумата. Благословил светеца, но и меда, като лекарство против много болести и определил Харалампий за закрилник на пчеларите и пчелите. Божията заповед била изпълнена и денят на св. Харалампий е тачен от край време от всички пчелари.¹⁷ В Трявна, вечерта преди празника на св. Харалампий жените носят в църквата мед, а на другия ден след литургия си го вземат. С него лекуват всякакви болести. Празнуването в Трявна е въведено след епидемията от 1836 г. (Петкова 1996, 140). Подобна практика се установява и множество други селища, където светецът се почита. В някои краища наричат осветения мед "медец от св. Аралампия", "хараламски медец". За празника се пекат тънки пити, намазани с мед и ги раздават разчупени на коматчета по махалата.¹⁸ В Смолянско е съществувало поверие, че чумата може да се умилистави с мед. Когато бягали от нея, бягащите отваряли пчелни кошери за да може тя да яде. На кръстопътища, по дувари, чешми и водопои поставяли топли питки намазани с мед, за да нахранят и успокоят чумата.¹⁹

През Възраждането – XVIII–XIX в., всеки еснаф има свой светец-покровител. Често дарения за изписване на иконите на тези светци са давани именно от еснафите. В самите им писмени устави от XIX в. е отбелязано задължението, да се почитат светците-покровители (Клисаров 2000, 53–58). Сред най-тачените са св. ап. Тома – патрон на строителите, св. Симеон Стълпник – на бубарите, св. Трифон – на лозарите, св. Спиридон – почитан от папукчии, казанджии, грънчари и др. Иконите им се поставят най-често на царския иконостасен ред или на специален проскинитарий (Гергова 2000, 747–764, 750–751; Гергова 1991, 6). Еснафът на орачите на о-в Лесбос има за свой патрон св. Харалампий. Според преданието светецът спасява един орач от Агиа Параскеви – Маломити – който загубил бика си в района на неговия параклис, отвлечен от турски разбойник. Панаирът на Бика, който е познат от древността по тези места, е възприет

през XIX в. като обичай в памет на св. Харалампий, а приходите от него се даряват на общината за обща полза на жителите.²⁰

В българската обредна традиция старата езическа форма на жертвоприношения с цел измолване на закрила и подкрепа е заменена от християнския символ на кръста. Оброците са места, посветени на даден светец или християнски празник, където християнската общност принася курбани за избавяне от болест или смърт, в чест на раждане, годеж и т. н. По българските земи такива са засвидетелствани от ранното българско средновековие до средата на XX в. Основната им функция е охранителна. Броят на запазените и описани оброци, посветени на св. Харалампий не е голям в сравнение с посветените на други светци и празници.²¹ В с. Туден (Годечко), Стоилковата махала в местността Стоилков връх има оброк, посветен на св. Харалампий. Представлява кръст с връзвания в него.²² От разположените около Тетевен оброци един е на св. Харалампий.²³ Причината за порядките посвещения на светеца-закрилник от чумата може да бъде търсена и във факта, че 80% от курбаните се правят в периода април-юни, а празникът на св. Харалампий е през февруари, когато все още е зимен период (Мутафов 1989, 194–222; Петрунова 2001, 9–26).

Своеобразна роля в развитието и разпространението на култа към св. Харалампий изиграват народните вярвания и представи за болестите и чумата. Във фолклорното разбиране светецът е този, който гони чумата, но ако не го почитат я праща като наказание. Етическото възприемане на взаимната обусловеност между добрите и лошите дела и болестите е в основата на култа към св. Харалампий. На неговата святост се противопоставя чумата, като болест която поражда хората най-често в разцвета на живота им. Тя е грозна и страшна толкова, колкото са страшни и страданията на заразените. Образът ѝ е по-скоро сборен – с женски, дяволски и животински черти, неопределен и постоянно променящ се както болестта, която символизира. Като влияние на фолклора може да се възприеме и появата на изображенията на чумата в икони и стенописи. Сред атрибутите на чумата са косата, гърненцето със стрели, тефтера със записаните хора, които трябва да бъдат поразени от нея.

В литургичния живот на Църквата, някои от фолклорните практики в чест на светеца-закрилник се преосмислят. Литийните шествия заменят заораването, църквата освещава питки и мед, които вярващите раздават за да не се завръща болестта, християнските оброци са по-скоро с апотропейно предназначение, а на местата на оброците започват да се изграждат и параклиси посветени на светците, от чиято закрила се нуждае населеното място. Някои от ритуалите, свързани с почитанието към св. Харалампий

и надеждата те да допринесат за преодоляването на опасността от чумни епидемии могат да се видят и днес, като първопричината за тяхното изпълнение постепенно е избледняла.

БЕЛЕЖКИ:

¹ За проявеното от чумата милосърдие към ошетените в житейската съдба като своеобразен регулатор на социалните взаимоотношения, как тя наказва но понякога и възнагражда виж: СтТВ, № 1440, с. Ъглен, Луковитско; БНПП 4, с. 88, Елена. Цит. по: Петкова Св., Чума село изгорела, С., 1996, с. 107.

² Когато Бог пращал чумата да бие човеците, ведно с нея изпращал и говеждата мория – да удря по стоката. И тя ходела със списък и на вид била също като чумата: малка, грозна, страшна, с голяма глава и невчесана коса. Идвала с детето си, къпела го вечер и сутрин, и то плачело. И за говеждата мория вечер оставяли храна, огън, корито, сапун и гребен. И все пак сутрин говедата умирали, защото морията ги "удрила" през нощта. Р. Ангелова с. Радуил, Самоковско, Народопис и говор. – ИССФ 8–9. С., 1948, с. 245. Цит. по Петкова 1996, 60.

³ Обикновено ангелът, изпратен от Господ, взима душата със златна ябълка.

⁴ АИФ 157, зап. Г. Краев, 1981 г., с. Бацилова махала, Плевенско

⁵ Съпрузите Тимотей и Мавра живеят в Египет. Двадесет дни след венчаването им са заловени, измъчвани и осъдени на кръстна смърт, продължила девет дни. Виж: www.kilani.org/agiama vri.shtm

⁶ На о-в Закинтос също има посветен храм на св. Мавра, който изгоря през есента на 2005.

⁷ Според Св. Петкова, християнизирания народен култ към св. Черна, персонафикация на смъртта, е във връзка с представите за св. Атанасий, Цит. по: Петкова 1996, 142.

⁸ Авторката дава сведения за различията в избора на почитание към светците св. Стилиан и св. Евтимий като детепазители. Определя ги като странности на разглеждания регион.

⁹ За честването на св. Филип, който държи деветте синджира на чумата – на 14.XI. с медени питки, намазани отгоре с чесън и колят черно пиле за да не се разболяват кокошките виж: Д. Маринов – с. 694. Цит. по: Петкова 1996, 142.

¹⁰ Виж: П. Ничев, личен архив, кн. 5, ч. 3, с. 87, с. Нова Надежда, Хасковско. Цит. по: Петкова 1996, 141.

¹¹ Според Н. Манолова, в свитък с апокрифни молитви и заклинания, предназначен за амулет – сръбска редакция, от втората половина на XVII или началото на XVIII в. и произход от Копривница (Хърватско), публикуван от Ив. Дуйчев (В: Старобългарска литература, С., 1971 г., с.157 - 165) отново Арх. Михаил среща излязла от Елеонската планина вещица с дълги коси, огнени очи и кървави до лактите ръце и очи, която авторката отъждествява с чумата. Текстът обаче не съдържа никакви преки свидетелства, че описаната вещица е олицетворение на чумата.

¹² Виж: Д. Дунев. Български легенди, сказания, обреди и пословици за пчелата. С., 1938, с. 70–71, Старозагорско; с. Хухла, Ивайловградско, АИФ 287, с.75, записала М. Беновска през 1979 г. от Първан Ангелов, род. 1925 г., с. Хухла; Д. Маринов, с. 741–742; СБНУ 30, Ковачев, с. 67; АЕИМ 980-II, с. 28, зап. Р. Попов, с. Хлябово, Тополовградско; АЕИМ 978-II, с. 52, зап. Р. Попов, с. Стомонеци, Габровско – заорават с дрянови рала, с черни катъри, ралото водят две момичета – момиче-ризниче и момиче-седмаче; АИФ-1, с. 86, № 57, записала Н. Рашкова през 1986 г. от Димитър Георгиев, р. 1905 г., образ. 3 кл., с. Маца, Новоозгорско. Цит. по: Петкова 1996, 169.

¹³ В града е имало обособени сръбска и гръцка махала. Виж: А. Куюмджиев, Неизвестни творби на Митрофан Зограф, ПИ, 2/2003, с. 41–53.

- ¹⁴ За печенето на колачета от пшенично или царевично брашно, намазани с мед или захар на деня на Св. Арала виж: Родопски старини, 1888, кн. II, с. 33, зап. Ст. Шишков, Ахъчелебийско (Смолянско).
- ¹⁵ Маринов, Д. Избрани произведения, т. I, с. 487, 492. Цит. по: Петкова 1996, 140.
- ¹⁶ М. Полимирова, За някои аспекти на култа към св. Харалампий в Самоковско. – ГСУ "Св. Климент Охридски", ЦСВП "Иван Дуйчев" Т. 91 (10) с. 289-295. С тази практика се изчерпва съвременното почитание на св. Харалампий в Самоковско.
- ¹⁷ Виж: АИФ 157, зап. Г. Краев, 1981 г., с. Бацилова махала, Плевенско. На този ден празнуват за пчелите. Пекат втасали хлебчета, намазани с мед и раздават преди изгрев по комшии, за да им се въдят пчелите. Носят от хлебчетата и при кошерите, не работят; Д. Дунев. Български легенди ..., с.56. Записал от баба си Тонка, Старозагорско. Цит. по: Петкова 1996, 137-138.
- ¹⁸ Р. Ангелова. Село Радуил, Самоковско. Народопис и говор. – ИССФ 8- 9, 1948, с. 213; СБНУ 30, с. 45. Цит. по: Петкова 1996, 140. Аралан пей е почитан и в с. Опан, Старозагорско. Макар и връзката с чумата да е избледняла на този ден пекат питки, прекадват ги и ги раздават за живот и здраве и да няма болести. носят в църква мед, но не само на деня на св. Харалампий, а и на св. Богородица. Използват го за лекарство. Виж: АИФ 152, с.13, записала В. Кузманова през 1980 г. от Вела Дойчева, 65 г., образ. 6 кл., с. Опан, Старозагорско. Цит. по: Петкова 1996, 141.
- ¹⁹ Виж: К. Канев. Миналото на с. Момчиловци, Смолянско. С., 1975 г., 583 - 584. Цит. по: Петкова 1996, 164.
- ²⁰ www.lesvosonline.gr/lesvos_gr/Map/places/AgiaParaskevi/AgiaParaskevi.htm
- ²¹ В. Мутафов описва три оброка в Северозападна България, два в Югозападна България и два в Югоизточна България. – В: Етнографски проблеми на духовната култура, т. I, С., 1989 г.; Оброчищата като култови обекти, с. 194-222.
- ²² Б. Петрунова, В. Григоров, Н. Манолова-Николова, Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско, С., 2001 г., с. 26, 98. Оброкът е под № 84.
- ²³ www.teteven.bg/tourism/tourist_paths.htm; За Чуминия кръст в Гложене виж Петкова 1996, 132.

ЛИТЕРАТУРА:

- Блъсков 1912:** И. Блъсков. Спомени из народния живот. Нрави, обичаи, обряди, добродетел на нашите селени от североизточната част на отечеството ни до 1876 г. С., 1912.
- Гандев 1976:** Хр. Гандев. Към изучаването на "чумавите времена". – В: Проблеми на българското Възраждане. С., 1976, 539-543.
- Георгиева 1993:** И. Георгиева. Българска народна митология. Второ преработено и допълнено издание, С. 1993.
- Георгиева А., 1993:** Когато Господ ходеше по земята – 77 фолклорни легенди с тълкования (Съст. А. Георгиева, С., 1993).
- Гергова 1988а:** И. Гергова. Църковното изкуство на католици и православни в Чипровския край до 1688 г. – В: 300 години Чипровско въстание, С., 1988 , 246-261.
- Гергова 1988б:** И. Гергова. Троянският манастир. 1988.
- Гергова 1991:** И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII-XIX в. – ПИ, 3/91, 3-17.
- Гергова 2000:** И. Гергова. Църковната живопис в пловдивския край през XVIII-XIX в. 747-764. – В: Солун и Пловдив и тяхното успоредно историческо и културно и обществено развитие (XVIII-XIX в.). Θεσσαλονίκη, 2000.
- Етнография:** Етнография на България. т. III, БАН, С., 1985.
- Каравелов 1985:** Л. Каравелов. Събрани съчинения, т. VI, С., 1985.
- Клисаров 2000:** Н. Клисаров. Икони на апостол Тома – покровител на дялгерите в България. – ПИ. 4/2000, 53-58.

Колев 2003: Н. Колев. Представи и вярвания у българите свързани с епидемични заболявания. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Й. Йорданов. В. Търново 2003, 355.

Манолова 1997: Н. Манолова-Николова. "Знайно буди кой прави цркву..." – Балканистичен форум. 1/1997, 69–80.

Манолова: Н. Манолова-Николова. Чумавите времена (1700–1850). С., 2004.

Минев 1944: Д. Минев. Град Лясковец. Варна, 1944.

Мутафов 1989: В. Мутафов. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на духовната култура, т. I, С., 1989, 194–222.

Мутафчиев 1973: П. Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. Избрани произведения. т. II, С., 1973, Из Манастирската летопис на Троянския манастир: 402–404.

Паскалева 1977: К. Паскалева. Икони от Странджанския край. С., 1977.

Петкова 1996: Св. Петкова. Чума село изгорела. С., 1996.

Петрунова 2001: Б. Петрунова, В. Григоров, Н. Манолова-Николова. Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско. С., 2001.

Полимирова: М. Полимирова. За някои аспекти на култа към св. Харалампий в Самоковско. – ГСУ "Св. Климент Охридски", ЦСВП "Иван Дуйчев", т. 91(10), 289–295.

Събчев 1938: Н. Събчев. История и етнография на град Чирпан. Чирпан, 1938.

Темелски 2004: Хр. Темелски. Към въпроса за основаването на средновековния Батошевски манастир и двата негови надписа. – В: Civitas Divino- humana в чест на проф. Г. Бакалов, център за изследвания на българите ТанграТанНакРа, ИК. 2004, 709–721.

Ακολουθία 1779: Ακολουθία του αγίου ιερομάρτυρος Χαράλαμπους του θαυματουργού. Ψαλλομένη τη δεκάτη του φεβρουαρίου μηνός. Συντεθείσα παρὰ Γεωργίου Τραπεζουντίου. Νυν τύποις εκδοθείσα, και μετέπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθείσα αὐθ' Εὐετήσιν, 1779.

Συναξαριστής 1819: Συναξαριστής των δώδεκα μηνών του ενιαυτού πάσαι μεν ελληνιστί συγγραφείς υπό Μαυρικίου διακόνου της Μεγάλης Εκκλησίας, νυν δε δεύτερον μεταφρασθείς αμέσως εκ του ελληνικού χειρογράφου Συναξαριστού και μεθόσης πλείστης επιμελείας ανακαθαρθείς υπό του εν μοναχοίς ελαχίστου Νικοδήμου Αγιορείτου. Τύποις ἤδη λαμπροίς εκδοθείς συνεργεία και σπουδῇ Στεφάνου και Νεοφύτου των Αγιορειτών. Τόμος δεύτερος, Εν Βενετία, τυπ. Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων, 1819, 117–118.

THE VENERATION FOR ST. CHARALAMBOS IN FOLK CHRISTIANITY AND ITS RELATION TO CHURCH WORSHIP PRACTICE

VANJA SAPUNDZHIEVA

(Summary)

The article examines the influence of traditional folk ideas of diseases and the image of plague on the spread of the cult of St. Charalambos, and more particularly the reflection of folklore on the iconography of the saint. The various folk practices studied here are connected with protection against plague epidemics – making of honey-loaves, ploughing the village, etc. The veneration for St. Charalambos combines in itself both the Orthodox conception of the patron saints' intercession in prayer for the protection of a particular village or individual Christians from epidemics, and folk beliefs and rituals.

ГАДАНИЯ ЗА ЖЕНИТБА В КАЛЕНДАРНАТА ОБРЕДНОСТ НА БЪЛГАРИТЕ ОТ БЕСАРАБИЯ

НАТАЛИЯ СТРЕЗЕВА

Празничният календар на бесарабските българи е неделима част от българската етнокултура и история. Настоящото съобщение цели да разгледа гаданията за женитба в календарната обредност на българите от Бесарабия. Написано е предимно върху авторски теренни проучвания (в 11 села в Одеска област)* както и на базата на по-ранни и по-нови литературни сведения (Державин 1914, 152, 168; Дякович 1918, 125–126; Титоров 1903, 270–271; Водинчар 1998, 141; Сорочяну 1995, 95–105).

Гаданията са прикрепени към преходните моменти в народния календар. Българския календар изобилства от началà. Причините за това изобилие са много: най-напред следите от старото двуделение на годината, преплетени с реликти от по-стари системи за отчитане на времето (напр. 1 март е началото на годината по римския календар, познат някога и по българските земи, на 1 септември започва църковната година и т. н.). Почти всички начала са "кризисни" моменти от годишния цикъл (слънцеповрат, слънцестоене и т. н.), които изискват активната "намеса" на човека (Генчев 1996, 273). Част от тази намеса са и гаданията. Те се свързват най-често с инициалната магия или магията на първия ден (Българска митология 1994, 77–78). В състава на календарните празници влизат гадания, чрез които по някакви особени белези, изкуствени или естествени, се опитват да предскажат човешкия късмет (съдба) и собственото си бъдеще. По време на езичеството гаданията са били един от главните обреди на богослужението, но след приемането на християнството те започват да се преследват. Обаче любовта към гаданията си остава сред народите по силата на навика. Като народно забавление думата "гадание" вероятно произлиза от еврейското "Gad" – така се нарича богинята на щастието. Според други предположения от санскритски "Gad" означава – да изследваш (Русский народ 2003, 16).

Гаданието е комплекс от обредни действия, изпълнявани с цел научаване на неизвестни факти от бъдещето, настоящето и миналото. То е структурирано в три основни компонента:

- 1 – извършване на обредно действие
- 2 – получаване на информация
- 3 – разкодиране на получената информация.

В празничния календар на българите от Одеска област те се срещат в двете си форми – индивидуални и колективни.

Индивидуалните гадания са по-многобройни и могат да се групират условно в следните групи:

1. Гадания за съдбата на момичето през идната година с два възможни варианта на отговор:

а) на Еньовден момите в с. Задунаевка пускат венчета от китки във вода и гледат коя ще отиде най-далеч, вярва се че тя ще се омъжи първа;

б) срещу Нова година девойката от село Кубей застава под прозореца на чужда къща и се ослушва. Ако заедно с мъжко име чуе думата "иди" или "отиди" – ще се омъжи през идната година;

в) пак там момичето изнася пепелта от пещта в полунощ на Нова година и се оглежда, ако пръв мине мъж покрай нея, значи ще се омъжи тази година.

2. За посоката на изхода на девойката от бащината ѝ къща:

Девойката хвърля обувката си през къщата (в Кубей – срещу Нова Година, в Кулевча – срещу Андреевден), а след това ходи да гледа накъде сочи *носоку* (бомбето) – значи в тази посока ще се омъжи.

3. За качеството или името на бъдещия съпруг:

а) ако някоя девойка е свършила с тъкането до Андреевден, тя събира боклука след стана (7)* или взема предния цяп от стана (2)* и излиза на улицата да се ослушва за първото мъжко име. Вярва се, че каквото име чуе момичето – такова име ще има бъдещият ѝ съпруг;

б) по същия начин в другите села момите събират боклука след вечерята срещу Нова година (1, 3, 8, 9, 10)* или срещу Еньовден (3)* и се ослушват за първото мъжко име;

в) ако по това време мине стар човек, бъдещият съпруг ще е по-стар от нея (6)*;

г) момата загъва черна котка в престилката си и излиза в нощта срещу Нова година на кръстопът – там се ослушва за първото мъжко име (9)*;

д) девойката скрива първата хапка от вечерята или от баницата срещу Нова година под възглавницата си. Вярва се, че когото сънува момата – той ѝ е на късмет (1, 2, 3, 9, 10)*;

е) пак тогава запалват парче хартия върху чинийка и следят каква сянка ще излезе на стената. Казват че ще се покаже изображението на бъдещата половинка (5)*;

ж) по същия начин срещу Нова година следят какво изображение ще се появи точно в полунощ в огледалото, когато момата се съблича гола и запалва 2 свещи от двете страни на огледалото (2, 5, 11, 10)*. В Кубей това гадание се повтаря и на Сирни Заговезни;

з) в Задунаевка момата записва имената на най-харесваните от нея ергени. Тя слага бележките под възглавницата си срещу Нова година и сутринта, като се събуди, бърка и вади една с името на бъдещия ѝ съпруг;

и) пак тогава в Новотроян девойката бучва 3 свещички в паничка с жито и ги запалва като предварително ги нарича с имена на ергени. Която свещ догори първа – той ѝ е на късмет;

к) момата сее срещу Нова година ечемик или просо до *гера-ня* (кладенеца). Смята се, че с когото жъне просото или ечемика насън – той ще е бъдещият ѝ избранник (10)*;

л) срещу Андреевден момата слага чинийка с вода и отгоре камъче до леглото си, наричайки: "На сън да ми доди, който жъмъ земи и да мъ привиде приз ай тоо мост" (10)*;

м) срещу Коледа девойката скрива под възглавницата си бяло платно и ножица. Вярва се, че с когото насън реже платното – него ще вземе (5)*;

н) пак тогава момичето замесва тесто от брашно, три напръстника вода и три напръстника сол, прави питка, която се прекадява и заедно с чаша вода се слага до леглото. Който ти подаде чашата насън – той ти е на късмет (5)*;

о) срещу Гергьовден и Еньовден девойките гадаят с три цвята на разцъфнал магарешки бодил (или разцъфнал, но настриган), това може да са три глави лук или чесън (8)* или да са три стръка коприва, или три свещи (Гергьовден – 9)*. Те се слагат във вода или под стряхата срещу слънцето (2)* с изключение на свещите, които са в чаша с жито. При единият от вариантите и трите се наричат с имена на ергени и се гледа кой пръв ще покара (или догори), при другия само двата се наричат на ергени, а третия на момата, тогава се гледа кой ще покара наравно с нея (или ще догори наравно с нея);

4. За качеството на бъдещия семеен живот:

а) срещу Андреевден девойката се съблича гола и излиза в двора, стига до оградата и със затворени очи завързва червен конец на един от коловете на оградата, след което си отваря очите и гледа – ако колът, който е завързала има кора – очаква я богат семеен живот и обратното (Стойков 1911, 33).

б) момите свалят мартениците (сложени на 1 март) когато видят жерав, щъркел или лястовица, но най-често на 9 март и ги слагат под камък. След време гледат какво има по мартеницата – мравките предвещават беден семеен живот (Дякович 1918, 121).

Колективните гадания за женитба, познати на бесарабските българи са: ладуването (напяване на пръстени и китки), балабушки и вардене на чесън.

В България напяването на пръстени и китки се свързва с празниците Нова година, Гергьовден и Еньовден (Старева 2005,

54, 220, 267), в Бесарабия освен на Сурва (10)*, Суворово (Сорочяну 1995, 94) и Еньовден (1, 2, 6, 7, 9, 11)*, обичаят е регистриран в село Кирсово на Андреевден (Сорочяну 1995, 104).

Срещу Нова година момите са събират в дома на вдовица или разведена (на кръстопът – с. Суворово) (Сорочяну 1995, 101). Същата потопява пръстените в чаша с "мълчана вода" след което ги завива с *касинка* (забрадка), така те престояват една нощ "под звездите" (понякога до следващата нощ, когато избраната жена наричана още *буля* (в Суворово това е малко момиче), гърбом към чашата вади един по един пръстените, а момите пеят различни припевки при всяко вадене, като започват със: "Свинска глава, Васильова, дай Ладо, сигни, бульо, дай пръстена..." После всяка си взема пръстена с радост или тъга и чака сбъдването на предсказаната женитба.

На Еньовден напяването на китки е неделима част от обичая Еньова буля. В България този обичай се среща в Югоизточна Тракия, както и сред тракийските преселници в Добруджа (Василева 1989, 337), той е познат и в изследваните села (1, 2, 4, 6, 9, 11)*. Всички моми се събират в една къща за да направят **Еньовата буля** (6, 9)*, **Еню** (1, 6)*, **Яню** (11)*. Избират до петгодишно момиченце – сираче (1, 9)*, в другите села детето трябва да е от целокупна къща. Обличат го като булка с мъжка бяла риза с дълги ръкави (1, 9)* или с червена рокля (11)*. Някъде (1)* момиченцето не облича ръцете в ръкавите, а ги държи свободни. Вместо тях в ръкавите промушват дълга пръчка. На главата на "Еньовата буля" мятат червена кърпа или червен плат, а отгоре – венец от еньовски цветя.

Интересен обичай на правене на Еньова буля – кукла намираме в село Виноградовка, Арцизски район, жителите на който са потомци на някогашните преселници от с. Горно Бургуджий (Горно Александрово), Сливенско (Енциклопедия 1968, 446; Симеонов 2000, 204). Куклата се прави от две вързани на кръст пръчки, вместо глава се слага *кратунка*. **Енята** е облечена с бяла мъжка риза, на главата има забрадка – *калинкорка*, а отгоре – алено було и венец. Обичай да се прави кукла на Еньовден намираме в Македония в град Битоля – **Енья** (украсен бакърен съд) и гр. Ресен – **Иванка** (Василева 1989, 129). От вързани на кръст кросно и точилка се прави булка "Еньова буля" и в с. Джинот, Ямболско, но тук обичаят не е прикрепен към Еньовден, макар че преплита в себе си елементи от великденската, еньовденската и обредността за дъжд (Миков 1985, 19–27). След като приготвят "Еньовата буля", момите тръгват из село, като се сменят коя да носи **Еньо** на раменете си. По пътя девойките изпълняват обредни песни, а момиченцето размахва дългите си ръкави. В с. Виноградовка куклата се носи от дете. Така момите излизат от селото,

обикалят нивите, кладенците и пеят различни песни за *урожай*:

Клепало ѝ клепа, Еньо,
Най-голям празник,
Еньова мама, тя не е чула,
Не е чула, не е разбрала,
Платно ѝ тъкала, платно ѝ белила
Дету ѝ изляла, дърво ѝ израснало
Дърво ѝ израснало, до синьо небе,
Клони ѝ клонило – до черна земя..." (6)*

От нивите вземат по няколко класа и кичат **Еню** (6)*. Друг важен елемент от Еньовденската обредност е надпяването на китки, които момите приготвят още вечерта (9)*, или след като обиколят с **Еньо** (1, 6, 11)*. Те слагат нишаните си в съд със светена (1)* или мълчана вода, който покриват с червен плат. Девойките пеят обредни песни, като подканват детето-булка (или детето, което носи куклата) (6)* да извади от съдината една от китките. Обичаят се извършва до кладенец (6)* или в двора на "Еньовата буля". Така те гадаят за бъдещия си съпруг, след което **Енята** в с. Виноградовка се разваля до кладенеца, измиват се пръчките и *кратунката* и ги прибират за догодина.

Самите наричания могат да се подредят в няколко категории (Джиджев 1994, 99–101):

1. Показващи изобщо здраве и чест:

Ковят ѝ мома най-добра и честна –
нейната китка напред да излезе!
Ой Еньо, Еньо, извади китка! и др.

2. Показващи семейното положение на момъка:

Честа гуга ни сечина, дай Ладо.
(много братя)
Сто кучета леща вършат.
Ой Еньо, Еньо, що е над вода?
(от голямо семейство)
На стол седи, маслу тупи, дай Ладо.
(богаташ)
Краставу шили из селу бяга, дай Ладо.
(бедняк)
Алян мънофел пълен с гниди, дай Ладо.
(богаташ)
Алени гащи с мишинца.
Ой Еньо, Еньо, Еньова буля,
Посегни, Еню, китка извади.
(много братя) и др.

3. Показващи характера на момъка:

Зайчи кличи над тенджуркъ, дай Ладо.
(курварин)

Тиха вода под камъче.
Ой Еньо, Еньо, Еньова буля,
Посегни, Еню, китка извади.

(кротък) и др.

4. Показващи занятието на бъдещия съпруг:

Гарван грачи над цедилу, дай Ладод.

(овчар)

Бяла тояга из село бяга.

Ой Еньо, Еньо, що е над вода?

(говедарин)

Пу къра бяга – църул стяга.

Ой Еньо, Еньо, що е над вода?

(овчар)

Аршин скача пу пулету, дай Ладод.

(шивач)

Кървъвица на пулица, дай Ладод.

(касапин) и др.

5. Показващи званието му:

Златна туяга из селу бяга, дай Ладод.

(разсилен)

На стол сиди, перо държи, дай Ладод.

(учен)

Пълну буре, златен греф.

(учен) и др.

6. Показващи изключителното положение на мъжа:

Сребърна гримна гредъ пудпира, дай Ладод.

(хаджия)

През дол бяга, цървул стяга.

Ой Еньо, Еньо, що е над вода?

(хайдутин)

7. Показващи времето и мястото на омъжването на момата:

Булу хвърчи над гурътъ, дай Ладод.

(другоселец)

Две са тикви приз плет гледат, дай Ладод.

(комшия)

Свиту кучи на камъчи, дай Ладод.

(приведен зет)

Дрислива ярка през бучки бяга.

Ой Еньо, Еньо, извади китка.

(момата ще пристане)

Попарен петел в пепелта рови.

(мъжът ѝ ще се разболее и ще умре)

и др.

Стихът: "Свинска глава, Васильова, дай Ладод" говори за

важната роля на жертвената свиня, заклана на Коледа. Някои изследователи предполагат, че жертването на свиня на Коледа има праславянска основа, тъй като именно славяните са опитомявали дивата свиня. Още по-интересно е наименованието на обичая – ладуване и обръщението „дай Ладо“, което се възприема като персонификация на съдбата (Калоянов 1992, 12). Т. Колева свързва надпяванията с култа към славянската богиня Лада – покровителка на брака и семейството (Колева 1973, 276). М. Арnaudов смята, че надпяването на китки на Еньовден е заимстван от гърците (Арnaudов 1996, 123–124).

В селата Заря и Кулевча, които са откъснати от основния етнически масив, срещу Андреевден момите се събират на седянка, където извършват обичая *балабушки*. Този обичай е заимстван от украинците (Наулко, Артюх, Горленко 1993, 162). Всяка мома носи в устата си или в някакъв съд (2)* „мълчана вода“ от кладенеца, а ергените в този момент се стараят да размиват девойките или създават други препятствия та да не могат да донесат водата. С тази вода и *пашоено* (царевично брашно) или трици (2)* тя замесва малка питка, наречена *балабушка*. След това момите подреждат *балабушките* върху метла и викат кучето. Чиято *балабушка* лапне най-напред кучето – тази мома ще се омъжи първа.

В другите села, които са пък по-близо до молдовското население на Андреевден се извършва „*вардене на чесън*“. Обичаят е влияние на румъно-молдовското население върху българската обредност в Бесарабия (Салманович 1973, 285). Най-напред всяка мома слага по 3 скилидки или глави чесън в чаша с вода, нарича ги на двама ергени и на себе си. Чашата се покрива с нещо и се скрива, тъй като ергените гледат да крадат чесъна. Момите поработят нещо (предат, плетат и др.) и накрая следват угощение и веселба, които продължават до сутринта. Тогава гледат чесъна – кой „ерген“ е изкарал наравно с девойката – това значи, че за него ще се омъжи.

Всяко действие в обредите носи определена семантическа натовареност. Действията се изпълняват в определена последователност, която също е семантично натоварена.

Гръцкият историк от VI век Прокопий съобщава, че славяните на Балканския полуостров почитат реките и изворите, принасят им жертва и гадят при тях. Народното вярване приписва на водата магическа, очистителна и плодоносеща сила, свързана до голяма степен с нейните реални качества. Особено голяма сила обладава „мълчаната вода“, в която се топят китките и пръстените (Българска митология 1994, 63–64). Кладенецът от митологична гледна точка представлява своеобразен път, връзка със света на мъртвите и прадедите (Българска митология 1994, 168). Самото вземане на вода от реката или кладенеца се оценява като

смърт или вяра в това, че преминаването през реката е способно да промени съдбата. Тя е проводник между царството на живите и мъртвите (Пригарина 1995, 351). А също и граница между усвоения и неусвоения свят (Българска митология 1994, 244). Със същата семантика са мостът и кръстопътят, които присъстват в индивидуалните гадания (Българска митология 1994, 185, 220). Ергените, които разсмиват момите по пътя им от реката или кладенеца, играят ролята на препятствие при идването в усвоеното, "своето" пространство. Връщането им се оценява като връщане от царството на мъртвите в царството на живите (Пригарина 1995, 351). По този начин проследяваме момент на смърт и възкръсване, който е характерен за обредите на инициация. Изпичането на питките балабушки също осъществява връзката между двата свята. Самият хляб е модел на вселената. Безквасен хляб се прави за омилостивяване на митични същества и съпътства обредите на преход (Георгиева 1993, 15). Според традиционното народно схващане вдовицата има благоразположението на добрите божествени сили, с които може да установява контакт (Българска митология 1994, 48). Кучето в славянската митология може да носи душата на починал човек, от който в случая зависи благоприятния изход. Можем да предположим, че *балабушката* е своеобразна жертва способна да омилостиви душата на умрелия, която би могла да донесе желаното благополучие (Пригарина 1995, 109). Кучето според българската митология разпознава доброто от лошото и умее да предсказва бъдещето (Българска митология 1994, 194).

Гаданията за женитба са полифункционални. Те са свързани не само с бъдещото омъжване на девойките, а имат и друга насоченост. Общият смисъл е по обредно-магически път да се постигне желаното и жизнено необходимото за селския стопанин и за неговото семейство. От една страна обредите за предсказване на моминското бъдеще имат апотропейна функция – опазване на реколтата (най-вече еньовденските), от друга – продуцираща – увеличаване на добивите. Пускането на пръстените или китките в "мълчана" вода цели не само да осигури добра реколта, но в процеса на гадането има предпазна и очистителна функция. Обикалянето на селото с "Еньовата буля" очертава затворен магически кръг, който предпазва от зли и вредоносни сили. Изискването в някои от обичаите момата да бъде гола също има апотропейна функция. Смята се, че дрехите правят възможен контакта с нечистите демони и сили (Българска митология 1994, 68).

Продуциращата насоченост прозира в желанието за осигуряване на живородната за земята влага – дъжда. С такава семантика са обичаите около "Еньова буля". Червеният цвят (було, прес-

тилка), с което покриват съда с нишаните има и охранителна, и продуцираща функция. Растенията пък са символ на здраве и дълголетие. Зърното също е символ на жизненост и плодородие (Българска митология 1994, 124). Оставянето на съда с пръстени под звездите е контактна магия за здраве и плодовитост. Самият кръст (Енята) е семантичен заместител на човешка фигура, затова изследователите смятат потапянето на кръст във вода за символично човешко жертвоприношение (Миков 1985, 23–24).

Колективните гадания за женитба носят семантиката на прехода, преминаването от една социална група в друга. Воденето на Еньовата буля при водоизточник или измиването на куклата Еня може да се свърже с воденето на булката в понеделник след сватбата за вода и представлява символично въздействие върху девойките в посока на тяхното брачно реализиране. Най-вече брачната проблематика се откроява в припевките при гадането. Сънят, който е характерен за индивидуалните гадания в българската митология, съответства на смъртта – момата доближава света на мъртвите, след което се събужда обновена и социализирана (Българска митология 1994, 351). Може със сигурност да се каже, че гаданията са етап от социализацията на девойките.

БЕЛЕЖКИ:

* По нататък в текста:

1. с. Заря (Камчик), Саратовски район, Одеска област.
2. с. Кулевча, Саратовски район, Одеска област.
3. с. Главани (Главан), Арцизски район, Одеска област.
4. с. Делены (Дивитлий), Арцизски район, Одеска област.
5. с. Задуняевка, Арцизски район, Одеска област.
6. с. Виноградовка (Бургуджий), Арцизски район, Одеска област.
7. с. Холмское (Селиоглу), Арцизски район, Одеска област.
8. с. Виноградное (Хасан-Батър), Болградски район, Одеска област.
9. с. Нови Трояни (Нов Троян), Болградски район, Одеска област.
10. с. Огородное, Болградски район, Одеска област.
11. с. Червоноармейское (Кубей), Болградски район, Одеска област.

Интервюирани са общо 122 информатора на възраст от 24 до 91 г., което дава основание да се твърди, че описаните обичаи в този си вид съществуват до към средата на XX в.

ЛИТЕРАТУРА:

- Арнаулов 1996:** М. Арнаулов. Български народни празници. В. Търново, 1996.
- Българска митология 1994:** Българска митология. Енциклопедичен речник. Съст. Анани Стойчев, С., 1994.
- Василева 1989:** М. Василева. Календарни празници и обичаи. Състав, функции и развитие. – В: Етнография на България. Т. 3, С., 1989.
- Водичар 1998:** Е. Водичар. Зимни празници от с. Городнее (Чийший), Болградски район, Южна Украйна. – Българска етнология, 3–4, 1998.
- Генчев 1996:** Ст. Генчев. Очерци по българска етнография. В. Търново, 1996.

- Георгиева 1993:** Ив. Георгиева. Хлябът на българина: хляб с квас, хляб без квас. – Българска етнология, 3, 1993.
- Державин 1914:** Н.С. Державин. Болгарские колонии в России. – СБНУНК, XXIX, С., 1914.
- Джиджев 1994:** Т. Джиджев. Новогодишни обичаи и песни. – Български фолклор, 3, 1994.
- Дякович 1918:** В. Дякович. Българска Бесарабия. Историко-етнографски очерк със спомени за генерал Иван Колев от съучениците му от гимназията, съотечественици: В. Дякович, Д. И. Николаев, П. Бачурски, д-р К. Бачурски, С., 1918.
- Енциклопедия 1968:** Енциклопедия България, т. 5, С., 1968.
- Калоянов 1992:** А. Калоянов. Славите ли Млада Бога? В. Търново, 1992.
- Колева 1973:** Т. Колева. Болгары. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. М., 1973.
- Миков 1985:** Л. Миков. Женска антропоморфна пластика от два обряда за дъжд от Ямболски окръг. – Български фолклор, 4, 1985.
- Наулко, Артюх, Горленко 1993:** В.И. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко и др. Культура і побут населення України. Київ, 1993.
- Пригарина 1995:** Т.В. Пригарина. Обрядовая сторона гадания в день Андрея Первозванного. – В: Древние культы и цивилизации Восточной Европы (материалы 3-й международной археологической конференции студентов и молодых ученых. Одесса, февраль 1995 г., Одесса, 1995.
- Русский народ 2003:** Русский народ. Его обычаи, предания, обряды. Собранные М. Забылиным. Москва, 2003.
- Салманович 1973:** М.Я. Салманович. Румыны. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. М., 1973.
- Симеонов 2000:** Ив. Симеонов. Село Виноградовка – В: Алманах "Родолюбец", 4, С., 2000.
- Сорочяну 1995:** Е.С. Сорочяну. Зимняя календарная обрядность болгар Юга Молдовы и Одесской области середины XX века. – В: Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины, Кишинев, 1995
- Старева 2005:** Л. Старева. Български светци и празници. С., 2005.
- Стойков 1911:** Н. Стойков. Религиозно-нравственное состояние болгарских колоний в Бессарабии со времени их основания до настоящего времени. – Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества – 1911, вып. VI, Кишинев, 1911.
- Титоров 1903:** Й. Титоров. Българите в Бесарабия. С., 1903.

SOOTHSAYING FOR MARRIAGE IN THE CALENDAR RITUAL OF BESSARABIAN BULGARIANS

NATALYA STREZEVA

(Summary)

A description of the rituals of Bessarabian Bulgarians was made on the basis of the author's terrain research. The author attempted to arrange the soothsaying in groups. Semantic loading of the rituals for foretelling of girl's future is revealed, their apotropaic and producing functions in a series of calendar holidays, as their role in transfer from one social status to another.

Soothsaying for marriage of Bulgarian population is compared with the Bessarabian Bulgarians' fortune-telling. The site of innovation of Bulgarians' rituals from indicated villages is defined.

ЗА ЕТНОГРАФСКИТЕ ПРИНОСИ В НАУЧНОТО НАСЛЕДСТВО НА ЛЮБОМИР МИЛЕТИЧ

ТЕМЕНУГА ГЕОРГИЕВА

С научното си дело Любомир Милетич (1863–1937 г.) се нарежда сред тези учени, творили в края на XIX век и първите десетилетия на XX век, чиято разностранност на изследователските интереси предопределя многопластовото значение на техните трудове. Подобно на тях той споделя разбирането, че само синкретичният подход е в състояние най-пълно да осветли поставените пред науката въпроси. Това разбиране намира отражение в по-голямата част от неговите изследвания, където езиковедските, историческите и етнографските проучвания вървят ръка за ръка, взаимно се допълват и дават една по-цялостна и завършена картина на разглежданата проблематика.

Л. Милетич получава солидна подготовка по славянска филология в университетите в Загреб и Прага, където оформя научните си възгледи под влияние на водещите европейски слависти по това време, каквито са Л. Гайтлер и Я. Гебауер. Изключително ползотворни за неговото цялостно развитие и научна дейност са преките му контакти с проф. Ватрослав Ягич, чиито отношения са по-скоро "на съмишленици и колеги", отколкото на учител и ученик (Мурдаров 1984, 33–37; Мурдаров 1987, 13–14). Подобно на В. Ягич, в своите изследователски дирения Л. Милетич проявява подчертана склонност към многостранно разглеждане на проблемите. В това отношение той следва наложилото се в последните десетилетия на XIX в. и началото на XX в. схващане в европейските научни среди, "че славистиката, славянознанието като синкретична наука представя "славистичен универсум", обхващащ цялостния духовен живот на славянските народи, отразен в техните езици и писмени паметници, в литературната им продукция и народното им поетическо творчество, съхранен в религиозния живот и предаван в народните обичаи." (Мурдаров 1987, 18).

Тези схващания за широкия обхват на филологическите изследвания Милетич пренася и налага в българската наука. Неговата цялостна научно-изследователска, преподавателска и организационна дейност отразява обхвата на европейската славистика по това време. В този смисъл той е един от представителите на "филологическото" направление в развитието на българската етнография. Воден от своите езиковедски интереси, той оставя и

значими историко-етнографски приноси. В основата на многостранно изследваните от него проблеми е разбирането му за дълбоката връзка между език и бит, за необходимостта от паралелно и взаимосвързано изясняване на езикови, исторически и културни факти (Бояджиев 1983, 117–119; Мирчев 1957, 201–204).

Не подлежи на съмнение ролята, която Милетич има за организационното израстване на българската етнография. Като преподавател в Катедрата по славянска филология, след смъртта на Д. Матов той продължава да води курса по славянска етнография (до 1909 г.). Наред с това по примера на В. Ягич основава през 1896 г. Славянски семинар към Висшето училище в София, като става инициатор и редактор на започналите да излизат от 1905 г. "Известия на семинара по славянска филология". Създаването на Славянския семинар дава силен тласък за развитието на научно-изследователските интереси към традиционната народна култура и бит, а в неговия печатен орган се публикуват най-добрите фолклорно-етнографски разработки, инициирани и обсъдени на семинарните занятия. Разглеждайки редица елементи на народната духовна и материална култура и характерните им особености в отделни райони на страната, тези проучвания значително допринасят за съхраняване и популяризиране богатството на традиционната ни култура в период, когато процесите на нейното постепенно отмиране или видоизменение са в ход.

Л. Милетич има основна роля за основаването през 1923 г. на още един център за научно-изследователска дейност в областта на българската история, етнография и диалектология – Македонския научен институт. Той е съосновател и в продължение на 10 години редактор на неговия печатен орган – "Македонски преглед", започнал да излиза през юли, 1924 г. (Бояджиев 1978, 629–637). В него са обнародвани редица статии в областта на демографията, фолклора и етнографията, както и множество народописни материали (предимно фолклорни) от различни краища на Македония. Голяма част от публикуваните в списанието материали (близо 30 статии и над 100 отзиви и рецензии за трудове, засягащи етническият характер, културата и езика на македонското население) са дело на Милетич.

Цялата преподавателска, научна и обществено-организационна дейност, която Любомир Милетич развива като професор в Катедрата по славянска филология и уредник на Славянския семинар към Софийския университет, като съосновател и председател на Македонския научен институт, като активен сътрудник на СБНУ, Периодическото списание, на списанията "Български преглед" и "Македонски преглед", и не на последно място като действителен член на Българското книжовно дружество и в последствие председател на БАН (1924–1937 г.), пряко или косвено

подпомага развитието на народоучните интереси в България.¹ Наред с това (и благодарение на постове, които заема) той е един от учените по това време, които с многостранното си дело утвърждават мнението, че етнографските изследвания са не по-малко приоритетни за развитието на българската наука.

Богатото книжовно наследство на Л. Милетич обхваща трудове както в областта на старобългарския език, историческото развитие на българския език и литературната история, така и в областта на българската диалектология, етнография, история и др.² Най-значимите му езиковедски изследвания: "Членът в българския език" (Милетич 1887, 305–331), "Старото склонение в днешните български наречия" (Милетич 1890, 226–269), "Дако-румъните и тяхната славянска писменост" (Милетич 1896 г, 3–152), "Членът в българския и руския език" (Милетич 1901, 5–67) и др., следват принципите на сравнително-историческото езикознание и наложилата се по това време Младограматическа школа. Основно място в тях заема осветляването на особеностите на българския език, на неговата история и генезис.

Изключителни са заслугите на Л. Милетич за проучването на българските диалекти. Плод на многогодишна теренно-изследователска работа са трудовете му върху източнобългарските и родопските говори, издадени от Виенската академия на науките.³ В тях класификацията на родните диалекти и научното излагане на основните им характеристики се съпътства от изключително богат илюстративен материал. Диалектоложките изследвания на Милетич, към които следва да причислим и статиите му върху македонските и тракийските говори, са несъмнен принос както за българското езикознание, така и за сравнителното изучаване на славянските езици като цяло. Тяхното значение обаче не се ограничава само в областта на българската и славянската филология. Л. Милетич проучва живите народни говори в тясна връзка с народната психология и народния дух. Разглеждайки езика като един от основните етноотличителни белези, той счита, че единният български език (въпреки регионалното и локалното разнообразие на неговите диалекти) е основен носител на народното духовно единство.

В този смисъл особено актуална за времето си е неговата статия "Единство на българския език в неговите наречия" (Милетич 1929а, 1–21), отразила най-ярко възгледа му, че "гдето се говори български, там е и българската народност." Затова съчиненията му, посветени на особеностите и единството на народните говори, въпреки строго езиковедската си проблематика и някои допуснати слабости допринасят за потвърждаване (на базата на езиковия белег) етническите граници на нашия народ. Това дава основание съвременните изследователи да ги причислят "към

златния фонд на нашата национална наука" (Попов 1982, 39).⁴

Интерес за българската етнография представляват тези изследвания, които наред с езиковедската си насоченост засягат и изясняват някои съществени етноложки проблеми. Значим принос в тази насока е трудът му "Старото българско население в Североизточна България", в който наред с езиковия се съдържа и богат историко-етнографски материал. Той се отличава със своята достоверност и точност, тъй като е записан от солидно подготвен изследовател, следващ една внимателно обмислена и последователна програма. От съществено значение е фактът, че този материал е плод на личните теренни проучвания на автора. С няколко научни експедиции (през 1897, 1898, 1900, 1902/03 г.) той успява да обиколи цялата източнобългарска област–Дунавската равнина (от р. Искър до Черно море), Балкана до Тетевенско и Източна Тракия до южните склонове на Източна Стара планина. За тези свои пътувания Милетич е подпомогнат от Балканската комисия, сформирана към Виенската академия на науките. По предложение на В. Ягич, председател на лингвистичното отделение на Балканската комисия, той е привлечен за неин член-сътрудник и му е възложено да проучи източнобългарските говори.

Паралелно с основните си езиковедски изследвания (публикувани в двата му големи диалектоложки труда–*Das Ostbulgarische*, Wien, 1903 и *Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache*, Wien, 1911) той събира множество историко-етнографски сведения, свързани с произхода и състава на населението в този край, с бита и материалната му култура. В първата част на "Старото българско население в Североизточна България" Милетич разглежда въпроса за процентното съотношение между българското и турското население в проучваната област след Освобождението, по данни от първото редовно статистическо преброяване от 1881 г.⁵ Привеждайки много историко-демографски сведения, той подкрепя тезата на К. Иречек за миграция на старото население в Североизточна България към Влашко и Русия, към Балкана и Тракия, в резултат на засилена турска колонизация главно през XVII и началото на XVIII в.

Следвайки тезата за засиленото преселническо движение на българското население в резултат на турската колонизация, Милетич прави опит да установи къде има остатъци от старото "ерлийско" население, наричащо само себе си "стари (вехти) българи" (на тур. "ерлии") и къде основната част се състои от преселници, идващи от Балкана и Тракия. В това негово изследване за първи път се разглежда цялостно произхода и състава на населението в Североизточна България. Той сам обаче отчита, че данните му не са достатъчно пълни, тъй като: "Нашата статистика и сега не следи постоянните преселения на българския

елемент, що иде от Турция в напушаните турски земи в североизточна България, а колкото до преселенията, станали през руската окупация и по-преди, в турско време, не ще и дума, че нищо до сега официално не е изследвано и публикувано" (Милетич 1902, 22). Именно поради това стремежът му да осветли този въпрос е от съществено значение както тогава, така и за всички по-късни изследвания в тази насока.

Голям интерес предизвикват сведенията му за т. нар. "гагаузи", които той счита за стари жители на тази област. Милетич първи разкрива различията между т. нар. "същински гагаузи" (които не се смятат за българи) и "българските гагаузи", които въпреки, че считат турския език за "матерен", се самоосъзнават като българи, женят се за българки, имат български имена и роднински названия, а песните и обичаите им не се отличават от българските (т. е. според него става дума за потурчени "стари" българи).

В своя опит да установи състава на населението в разглежданата област той посочва главните белези, по които се отличават старите български жители—т. нар. "полянци" или "хърцои" от преселниците "балканджии" (планинци) и "тракийци". От една страна това е сравняването на съхранените народни традиции, което обаче Милетич възприема за второстепенен белег, тъй като не винаги сведенията, получени от възрастни хора (носители на тези традиции) са с гарантирана точност. Поради това той с основание счита наречието (живия народен говор) и традиционното народно облекло (основно женското, в което измененията настъпват по-бавно) за най-важни и сигурни диференциращи способности.

На тази основа е направена обстойна сравнителна характеристика на трите главни елемента, от които се състои българското население в Североизточна България: хърцои (полянци), балканджии (планинци) и тракийци. На базата на езиковите отлики и характерните особености на народните носии, привеждайки понякога в подкрепа историко-етнографски сведения, Л. Милетич доста точно определя границите на различните етнографски групи в разглежданата област, като прави опит (донякъде удачен) за класифициране и обособяване на техните подгрупи. Интерес представляват и публикуваните като приложение народни лични имена, като допълнение към гореизложената характеристика на населението в Североизточна България.

Наред с това в този негов труд се съдържат и редица сведения както за преселници от Тракия в разглежданата област, така и за обратен миграционен процес—за преселници от Североизточна в Югоизточна България, т. нар. "загорци". Някои от тезите на Милетич, като например мнението му, че "загорците" се "вклиняват в рупската област на запад по посока към Одрин, а на изток заемат покрайнините на крайморската рупска област" днес не се

подкрепят (Милетич 1902, 31). Другаде сведенията са събирани недостатъчно последователно, което предполага тяхното допълване или коригиране.⁶ Това обаче в никакъв случай не омаловажава значението на изнесените фактологичен и емпиричен езиков, историко-етнографски и демографски материал, значителна част от който за първи път се представя на вниманието на научната общественост. Поради това, като цяло, множеството данни (събирани от "първа ръка") за историческата съдба, диалектните специфики, бита, за някои традиционни обичаи (свързани с коледните или семейните празници) и най-вече изключително подробните описания на традиционно народно мъжко и женско облекло в тази област (с характерните му особености и диалектни названия) представляват богат и разнообразен изворов материал, и са несъмнен принос на Милетич както за българската диалектология и история, така и за българската етнография.

По време на своите обиколки в Североизточна и Централна Северна България Милетич събира и редица любопитни историко-демографски данни за още една обособена група от местното население, които публикува в статията си "Ловчанските помаци" (Милетич 1899а, 67–78). Вниманието му е привлечено от специфичните особености на техния говор, който според него носи свойствата на ловчанското (източно-българско) наречие. Наред с данните за селата, заселени с помаци, за времето на потурчването и историческата им съдба, ученият публикува ценни сведения за техния бит, облекло и семейни обичаи. Интерес представлява уточнението, че под влияние на религията най-много турски думи в говора на тези българо-мохамедани са се вмъкнали в областта на семейно-роднинските названия, като наред с турските добре се помнят и се употребяват и българските. Най-осезаеми промени новата религия оказва върху собствените имена и облеклото, носещи характерните белези на турския традиционен стил. Милетич установява, че ловчанските помаци са съхранили много от християнските си празници, като Нова година, Гергьовден, Димитровден, Великден. За съжаление и тук изнесените етнографски сведения се отличават с известна непоследователност и частичност, и имат характера на кратки податки относно най-важните според автора културно-битови особености. Сами по себе си обаче те са значими като достоверен изворов материал, плод на личните проучвания на учения, чиито източници са все още живите носители на традицията.

Интерес от етнографска гледна точка представлява един, малко по-ранен труд на Л. Милетич, хвърлящ светлина върху произхода и състава на част от населението в Североизточна България – "Арнаутите в Силистренско и следи от носовки в техния език" (Милетич 1900а, 623–666). Тук вниманието му е прив-

лечено от т. нар. "арнаутски колонии" в този край. В процеса на своите проучвания той стига до извода, че с названието "арнаути" се характеризират по принцип всички преселници от Западните части на Македония. Аргумент в полза на това твърдение са изследваните фонетични и морфологични специфики на "арнаутския" говор, за който Милетич установява, че е всъщност западно-българско, македонско наречие, запазило една твърде старинна фонетична черта, а именно следи от старобългарското носово произношение. На базата на езиков анализ и като има предвид факта, че това население в Силистренско само се определя като "арнаути" и едновременно се смята за българско, авторът изказва предположението, че "нашите арнаути ще да са доста стари преселници от Костурско-Воденско. Те сега съвсем са забравили за своето старо отечество" (Милетич 1900а, 627). За да илюстрира характерното за края на XIX в. състояние на наречието на българските "арнаути" той публикува фонетичен запис на 4 приказки, записани в силистренското село Айдемир. Наред с приведения езиковедски материал са изнесени частични демографски данни и сведения за традиционната носия на "арнаутското" население, въз основа на които е направен опит да се проследи вътрешната му миграция.

Вътрешномиграционните и емиграционните процеси на повече или по-малко компактни групи от българското население, изселили се по стечение на обстоятелствата извън пределите на страната, тяхната историческа съдба, език и бит заемат основно място сред изследователските интереси на Милетич. В този смисъл интересен и от етнографско гледище е цикълът му статии, посветен на българите в Банат и Трансилвания—"На гости у банатските българи" (Милетич 1896а, 1, 24-64; 2, 63-88); "У Седмиградските българи" (Милетич 1896б, 46-64); "Седмиградските българи" (Милетич 1896в, 1-256); "Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат" (Милетич 1897, 284-543); "Книжнината и езикът на банатските българи" (Милетич 1900б, 339-482).

Изследванията на Милетич върху българските преселници в чужбина имат комплексен характер и в това отношение те не правят изключение, като представляват интерес както за езиковеди, така и за историци и етнологзи. Той първи поставя пред научната общественост въпросите за историята, бита, езика и културата на банатските и седмиградските българи, и прави опит за тяхното осветляване. Това е несъмнен негов принос, още повече, че в хода на изследванията се установява започналият процес на културно-битова и езикова адаптация на тези български преселници към чуждоетничната среда, в която живеят (Дамянов 1987, 7-23; Митев 1971, 81-86). Статиите му съдържат обилен материал за католическото население в Чипровско, Свищовско,

Никополско, за приноса му в национално-освободителното движение и сложната му историческа съдба, довела до изселване на голяма част от него във Влашко и Унгария. Милетич се заема да внесе яснота по тези въпроси със съзнанието за значимостта на подобен род изследвания: "Какво е общото количество на всички българи, които по този начин са изгубени за своето отечество, засега може само да се нагажда, а няма съмнение, че трябва час по-скоро и основателно да се изучи този важен въпрос, толкова тясно свързан с историята на нашето политическо възраждане" (Милетич 1897, 284).

За да осъществи своите намерения той предприема през 1895, 1896 и 1899 г. пътувания в Банат и Трансилвания, с научната цел да осветли историята на българските колонии там, тяхното развитие и взаимоотношения, както и настъпващите промени в техния език, култура и бит. Милетич издирва и проучва множество запазени документи в архивите и библиотеките на Будапеща, Темешвар, Винга, Бешенов, Чергед и пр., сведенията от които допълва със своите лични наблюдения и разговори с изтъкнати представители на българската емиграция в Седмиградско и Банат (учители, свещеници, съдии и общински съветници). Наред със събрания обилен историко-демографски и езиков материал, интерес за етнографската наука представляват частичните сведения за бита, обичаите и облеклото на българските преселници там. По-обстойни са описанията за народната мъжка и женска носия във Винга и Бешенов, считани за най-големите наши колонии в Банат.⁷ Въпреки че много от характерните черти на традиционния български костюм, както и названията на отделните негови части, са запазени, Милетич наблюдава процес на взаимстване на редица елементи от облеклото на съседното "маджарско" и влашко население. Този процес е по-силно изразен сред по-заможните жители на Винга, за които ученият установява, че в по-голямата си част са потомци на преселници от Чипровско. Това той обяснява с факта, че по-будното чипровско население, занимаващо се с търговия и занаяти, пренася този свой поминък и в новите си поселения, което, заедно с получените от местната власт привилегии, се отразява като цяло и на благосъстоянието му. Пак поради тази причина къщите във Винга се открояват с по-богатото си вътрешно обзавеждане, отколкото тези в Бешенов. Милетич установява, че занимаващите се основно със земеделие жители на българската колония в Бешенов са наследници на преселило се от Свищовско и Никополско старо павликанско население.⁸ Отличаващо се със своя по-голям консерватизъм, то успява да запази старите си битови особености, което се отразява както в поминъка им, така и в облеклото им. Тук ежедневната женска носия до голяма степен е съхранила традиционните чер-

ти на типичната за Ломско-Никополския край двупрестилчена носия, като навлизането на чужди елементи се забелязва предимно в празничния костюм.⁹

Изследванията на Милетич потвърждават, че както банатските, така и седмиградските преселници се самоосъзнават като "българи" ("болгари"), считат езика си за "български" ("болгареще") и са запазили много от старите си обичаи. Така например интерес представляват кратките сведения за обичая "коледуване", почитан особено много от българите в Чергед (Милетич 1896в, 159). Наред с това той публикува редица автентични именни регистри на български емигранти, открити в архивите на Алвинц и Дева (Седмиградско), Бешенов и Винга (Банат), които дават обстойни сведения за съхранението или видоизменението на техните лични и фамилни имена. Включвайки подобни ономастични данни в обстойния анализ на езика на българските преселници в проучваните области, Милетич търси потвърждение за техния произход, като привежда за подкрепа богат илюстративен материал.

В хода на своите изследвания Милетич допуска редица неточности по отношение на дати, факти и събития. До голяма степен това се дължи на обстоятелството, че по време на пътуванията си в края на XIX век той няма достъп до множество документи (публикувани по-късно), относно дейността на българските католици през XVII в., когато на практика започва тяхната колонизация в посока Трансилвания и Унгария.¹⁰ Някои от неговите тези са доста крайни или прибързани и търпят впоследствие корекции от следващи изследователи. Наред с това редица от проблемите, които Милетич поставя в разглеждания цикъл статии, впоследствие са допълнени и значително по-обстойно изяснени.¹¹ Допуснатите слабости и пропуски не омаловажават значението на неговите трудове като ценен изворов материал, който и до сега е в основата на проучванията за тези групи българи, изселили се по една или друга причина извън България, но запазили в продължение на столетия своя език, традиционна култура и етническо самосъзнание.

Ценни историко-етнографски сведения Л. Милетич оставя за още една преселническа група със сходна съдба – малоазийските българи. В статията си "Преселването на малоазийските българи в Княжеството" (Милетич 1899б, 94–102) използвайки метода на ретроспективната реконструкция, е направен опит да изясни въпроса за времето и причините за тяхната емиграция, както и техния произход. С помощта на съпоставителния езиков анализ той установява, че техният запазен български диалект е аналогичен с рупския диалект южно от р. Марица. В резултат на това излага тезата, че в по-голямата си част малоазийските българи са преселници от Тракия (Чирпанско, Копревщанско, Хасковско

и пр.), прогонени най-вероятно от кърджалийските опустошения в края на XVIII в. Изследването му съдържа ценни сведения за типично българската им носия (мъжка и женска), както и за поминъка им в Анадола (основно земеделие и скотовъдство). Тази статия на Милетич е поредния израз на ангажираната му обществена позиция относно слабата "колониална" политика на българската държава, която не поощрява достатъчно връщането на българите-преселници, в резултат на което като малцинства, останали вън от пределите на България, те са заплашени от постепенна чуждоетнична асимилация.

Може да се каже, че след Балканските войни вниманието на Милетич се насочва изцяло към културно-историческата съдба на българите извън политическите граници на българската държава. Интерес в етнографско отношение представлява неговият труд "Разорението на тракийските българи през 1913 г." (Милетич 1918а), където се излагат редица факти от новата ни история. Особено внимание заслужава приложената етнографска карта на Одринска (източна и западна) Тракия към 1912 г., която дава ясна представа за етническия състав на населението в тази област преди началото на войните и последвалите ги изселнически движения.¹²

Воден от патриотични подбуди Милетич обръща внимание и на друга българска област—Северна Добруджа, откъсната от България по силата на следвоенните политически споразумения, в резултат на което излиза статията му "Българи и ромъни в техните културно-исторически отношения" (Милетич 1917, 69–118).

Най-значими са приносите му, свързани с миналото, езиковите особености и етнографската характеристика на българското население в Македония. С тях той се нарежда сред най-изявените наши учени, защитаващи със силата на научното познание българските национални интереси. Л. Милетич реагира остро срещу всякакви посегателства относно етническата принадлежност и езика на българите в този край. Особено след войните неговите публикации, свързани с Македония, освен научен "често пъти имат и добре обоснован полемичен и политически характер" (Вакарелски 1936, 573). В това отношение той оставя значима по обем литература, обхващаща както статии и очерци (често съпроводжани с фототипни репродукции и карти), така също рецензии и отзиви относно трудовете на наши и чужди автори, касаещи тази проблематика. Сериозен интерес представляват неговите изследвания: "За Македония. Културно-исторически поглед. (По случай 15 годишнината от Илинденското въстание)" (Милетич 1918б), издадена също на френски език и преиздавана няколко пъти, като третото издание е озаглавено "Македония и македонските българи. Културно-исторически поглед" (Милетич 1925а); "Македония в образи", с 483 фототипни репродукции и 1 етно-

графска карта, издадена през същата година и на английски език, съдържаща ценен етнографски материал, включващ множество народни носии от тази област (Милетич 1919); "Проф. В. Ягич за Македония" (Милетич 1926 в, 1-64); "Н. П. Кондаков за Македония" (Милетич 1925б, 1-16); "Македонските българи и сърбите" (Милетич 1929б, 71-108); "Най-старинният днес български говор е в Македония" (Милетич 1937, 1-2) и пр.

Наред с чисто научните способности, които използва Милетич за изясняване историческата истина за българския етничен характер на населението в Македония, той разгръща мащабна обществена и организационна дейност в защита на българските национални интереси. След потушаването на Илинденското въстание, воден единствено от патриотични подбуди, той предприема обиколка из редица европейски страни (Чехия, Русия, Англия, Франция, Италия), за да спечели общественото мнение в чужбина за каузата на поробена Македония. Без съмнение македонското революционно движение, развило се след Освобождението на България (1878 г.) и въплътило в себе си стремежа към постигане на национално обединение, е тясно свързано и с името на проф. Любомир Милетич.¹³

Ценен извор влог за българската етнография са и обстоятелствата изследвания на Милетич за българското католическо население в Северна и Южна България – т. нар. павликяни. В обширните му студии "Нашите павликяни" (Милетич 1903, 1-364), "Нови документи за миналото на нашите павликяни" (Милетич 1905, 1-155) и "Павликянското наречие" (Милетич 1912, 1-28) са изнесени множество историко-демографски, езикови и етнографски данни, оборващи някои несъстоятелни схващания и осветляващи произхода, историческото развитие, езика, културата и бита на българските католици.¹⁴ Значителен интерес представляват сведенията за разпространените сред тях суеверия и вярвания в демонологични същества (самодиви, върколаци, плътеници), за някои обреди (свързани с омилоствиване на злите духове) и магични практики, предпазващи от болести, за сватбени и погребални обичаи, за традиционното народно облекло и неговото постепенно изменение в резултат на католическата вяра, за някои традиционни социално-нормативни отношения, за диалекта и пр. При описанието на тези страни от културата и бита на павликяните Милетич навсякъде подчертава непрекъснатите опити на католическото духовенство да противодейства на традиционните им схващания и обичаи, и дори да ги видоизменя в съгласие с католическите догми и обреди. Пътувайки из павликянските села в Северна България той установява, че "павликяните, а главно павликянките вече носят по-скромно облекло, в което са отхвърлени всички по-ярки труфила и шарени бои; те не пеят народни

песни, не играят хоро, не правят седенки, а и старите си народни обичаи вече малко знаят и тачат" (Милетич 1903, 126). Сред павликянското население в Южна България тези процеси протичат по-бавно поради по-слабата, пасивна намеса на католическите свещеници, в резултат на което "границата между православни и католици чрез задружни народни обичаи е била почти заличена у нашите южни павликяни" (Милетич 1903, 165). Все пак тенденцията за отмиране на елементите на традиционната народна култура както под влияние на католицизма, така и под влияние на постепенно настъпващите обществено-икономически промени в края на XIX и началото на XX в. вече е налице.

Наличието на подобни процеси безспорно увеличава приносната стойност на обстойните изследвания на Милетич върху историята, бита и езика на българските павликяни. Значението им се подсилва и от факта, че сведенията са събрани по време на личните авторови проучвания и контакти с по-старото павликянско население, което като по-консервативно е пазител и носител на традицията. В резултат на изнесения богат фактологичен и диалектологичен материал и неговия сравнителен анализ се налага изводът, че няма съществени различия между северните и южните павликяни, и че тяхното наречие е неделима част от големия български рупски диалект. В подкрепа Милетич публикува обстоен ономастичен материал, въз основа на запазени венчални, кръщелни книги и други именни регистри. В това отношение той е един от първите български учени, който отделя голямо внимание на именната традиция и нейното развитие (не само сред павликяните, но и сред банатските и седмиградските българи), като съвсем основателно я счита за неделима част от етнографската характеристика на българското население.¹⁵

За разлика от комплексния характер на големите му трудове, чисто етнографски са две по-малки изследвания на Милетич, разглеждащи народните обичаи "служба" у българите и "слава" у сръбите—"Към въпроса за българската семейна "служба" и сръбската "слава" (Милетич 1931б, 1–10) и "Издигането на кравая в обряда на семейната "служба" и "слава" (Милетич 1931а, 27–32). Въпреки че не са достатъчно изчерпателни по отношение на обредната натовареност на тези обичаи в детайли, статиите му са опит за уточняване на техния произход на базата на сравнителния анализ. На тази база той изказва предположението за запазени в семейната "служба" езически елементи от по-старо, предславянско време, върху които се наслагват християнски напластявания с най-вероятен гръцки произход. Това е аргумент в полза на извода му, че сходството на обичаите "слава" и "служба" в двата съседни народа се дължи на общия им чужд произход. Така авторът отхвърля научно опитите на сръбската

етнографска наука да придаде на обичая "слава" характер на диференциран етноотличителен белег.

Следвайки своите интереси към традиционната народна култура Милетич публикува и кратки народописни материали от Македония, като "Женската носия в Галичник (Дебърско)" (Милетич 1926а, 103–106) и "Сватбени обичаи в Ениджевардарско" (Милетич 1926б, 107–109), представляващи изворов материал както за етнографията, така и за диалектологията.

От значение са също рецензиите и отзивите на Милетич относно етнографските сборници на С. Шишков, П. Ц. Любенов, А. Т. Илиев, където на базата на сравнителен и езиков анализ поправя някои неточности. Наред с това на места той прави опит да допълни или даде нова интерпретация на изнесените фолклорно-етнографски материали.¹⁶

Книжовното наследство на Л. Милетич е впечатляващо по своя обем и тематично разнообразие. От една страна това се дължи на неговото творческо дълголетие и на многостранните му научни интереси, а от друга – на схващанията му за широкия обхват на филологическите изследвания и за същността на славистиката като наука, която "изучава целокупното славянство в историческо, културно и етнографическо отношение" (Милетич 1891, 356).¹⁷ Несъмнено като възпитаник на европейската славистична школа той споделя възгледите не само на своите преки учители (Я. Гебауер, В. Ягич), но и на техните именити предходници – Й. Добровски, Ф. Миклошич, А. Котляревски, които налагат разбирането за комплексния историко-филологичен и етнографски характер на славистиката. Въпреки, че Милетич посвещава усилията си на учен основно на българския народ, трудовете му отразяват този синкретичен подход за комплексното осветляване на езиковедски и историко-етнографски проблеми. Подобно на редица свои съвременници като И. Шишманов, М. Арnaudов и др., със своето научно дело той се вписва изцяло в контекста на общоприетите по това време схващания за тематичния обхват на филологическата наука.¹⁸ Резултат от неизчерпаемата му работоспособност е едно впечатляващо по обем книжовно наследство, посветено не само на проблемите на историческото развитие и съвременно състояние на българския език, на диалектните особености на живите народни говори. Наред с това то разкрива някои страни на протичащите етнодемографските процеси, а също и редица черти от езика, бита и традиционната култура на компактни, етнографски обособени групи от българското население както в пределите на етническата ни територия, така и извън нея.

В своите изследвания Милетич се стреми да се придържа към сравнително-историческия метод и съпоставителния езиков ана-

лиз, като в светлината на изнесения богат илюстративен материал успява да отхвърли или да коригира някои не дотам обосновани научни хипотези. Самият той обаче допуска редица неточности, а някои от изводите му носят белега на прибързаност и известна непоследователност.¹⁹ Що се отнася до етнографските му сведения, те са по-скоро частични и недостатъчно изчерпателни. Те често съпровождат историческите му проучвания или са илюстрация и допълнение на изнесения езиков материал, което е обяснимо, като се има предвид, че той подхожда към тях от позициите на филолог, стремящ се към комплексен подход в своите изследвания. Това не омаловажава тяхната значимост, тъй като са резултат от личните наблюдения и проучвания на един добре подготвен за теренна работа изследовател. Стойността им се подсилва от обстоятелството, че в трудовете на Милетич са изнесени редица непубликувани до тогава данни за демографския състав на населението в отделни български региони. Ценни са описанията на традиционното облекло и бит както на обособени етнографски групи в България, така и на компактни групи от българския етнос, останали извън нейните политически граници. В това отношение трудовете му представляват значим изворов материал и основа за следващи изследвания в тази насока.

БЕЛЕЖКИ:

¹ По-обстойно за преподавателската и научно-организационната дейност на Л. Милетич вж. **Романски** 1940, 143–162; **Мурдаров** 1987, 77–98.

² Библиография на трудовете на проф. Л. Милетич е поместена в: Сборник в чест на проф. Л. Милетич, по случай 25 годишната му книжовна дейност, С., 1912, III–XVI; също в Сборник в чест на Л. Милетич за 70 годишнината му (1863–1933), С., 1933; **Романски**, Ст. Любомир Милетич. – В: Летопис на БАН, ХХ (1936/37), 1940, 163–195.

³ **Милетич, Л.** Das Ostbulgarische. Mit einer Karte. Wien, 1903, 302с., издаден 2 години по-късно и на български език–Източните български говори. – СБНУ, 1905, XXI, 1–102; Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache. Mit einer Karte, Wien, 1911, 236с.

⁴ Относно езиковедските приноси на Л. Милетич вж. също: **Кочев, Ив.** Любомир Милетич и проблемите на българската диалектология – Българ. език, 1984, 1, 9–13; **Дуриданов, Ив.** Жизненият път и научното дело на проф. Л. Милетич – Българ. език, 1984, 1, 3–8; **Китанова, М.** Л. Милетич и неговият принос при проучванията на тракийските говори. – Българ. език, 1984, 1, 45–46; **Романски** 1940, 81–196 и др. Езиковедските изследвания на Л. Милетич търпят и солидно обоснована критика – вж. **Баласчев, Г.Д.** Научната дейност на проф. акад. Л. Милетич, С., 1934, 24 с.; **Младенов, Ст.** Българската филология и господин Л. Милетич – Родна реч, г. VII, 1934, 3–4, 110–125; **Цонев, Б.** Диалектни студии I. Поправки и допълнения към Милетичовата книга–Das Ostbulgarische – СБНУ, ХХ, 1904, 1–96 и др.

⁵ Преди Л. Милетич този въпрос е поставян и отчасти изяснен от М. Сарафов (Народностите в източната част на Княжеството. – ПСп, кн.V, 1883, 1–18) и от М. Дринов (Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на българското Княжество. – ПСп, кн.VII, 1884, 1–24; ПСп, кн.VIII, 1884, 68–75).

⁶ Вж. например: **Георгиев, Г.** Еркечаните и техният говор. – ИССФ, 1906/07, 2, 133–200; **Байчев, Б.** Еркечкият диалект в проучванията на Л. Милетич и днешното състояние на говора – Бълг. език, 1984, 1, 47–51; **Коев, Ив.** Облекло и жилища на старото българско население в Разградско – ИССФ, 1941/43, 8–9, 47–130; **Вакарелски, Хр.** Добруджа. Материали към веществената култура на българите през периода на капитализма. С., 1964.

⁷ Вж. **Милетич, Л.** На гости у Банатските българи. I. Във Винга. II. В Бешенов. – БПр, 1896, № 1, 52–54; № 2, 66, 73–76.

⁸ Вж също **Милетич, Л.** Книжнината и езикът на банатските българи – СБНУ, XVI–XVII, 1900, 405.

⁹ Данните за облеклото на “банатските българи” в трудовете на Л. Милетич са особено ценни, тъй като носят частична информация за състоянието на народните носии в Северозападна България от времето на изселването, т. е. от XVII в. Българските преселници, уединени сред чуждоетничното население, запазват до известна степен традиционното си облекло, което в пределите на България е било подложено по-бързо на съществени промени поради настъпилите след Освобождението икономически и културни промени и преустройства (Велева 1958, 252–253).

¹⁰ Вж напр. **Дуйчев, И.** Софийската католическа архиепископия през XVII в., С., 1939; Документи за католическата дейност в България през XVII в. Съст. Б. Примов, П. Сарийски, М. Йовков. С., 1993; **Дуйчев, И., К. Телбизов** История на България от Блазиус Клайнер, С., 1977 и др.

¹¹ Така например отнасяйки се свръхкритично към изворите Л. Милетич изпада в крайност със своята теза за саксонския произход на католишкото население в Чипровско. Също така той счита, че въпреки съхранените елементи в езика, бита и културата на българските преселници, в ход е усилен етноасимиляционен процес. Всъщност по-късните изследователи установяват, че банатските българи почти до Втората световна война устояват на денационализационната политика на унгарските и румънските власти. Впоследствие този процес се засилва, но и досега много от тях пазят спомена за своя произход и език. Сравни също: **Стойков, Ст.** Банатския говор, С., 1967; Лексиката на банатския говор. С., 1968; **Намерански, Н.** Езикът на чипровчани–В: Сб. Чипровци 1688–1968., С., 1971, 205–222; **Telbiz, K.** 200 gudi u Banat 1738–1938. Zivota i obicaja na banatscite balgare, Timisoara, 1938; **Телбизови, К. и М.** Народната носия на банатските българи, С., 1958; Традиционен бит и култура на банатските българи, С., 1963; **Телбизов, К.** Български търговски колонии в Трансилвания през XVIII в., С., 1984; **Димитров, Б.** Петър Богдан Бакшев, български историк и политик от XVII в., С., 1985 и др.

¹² Тази карта на Одринска Тракия е част от една цялостна етнографска карта, осветляваща разпространението на българския етнос на Балканския полуостров към 1912 г., изработена съвместно от А. Иширов, Л. Милетич, Б. Цонев, Й. Иванов и Ст. Романски. Картата е обнародвана първо в “Dr. Petermann’s Mitteilungen” (61 Jahrg., 1915, S.339) през 1915 г. под надслов: “Das Bulgarentum auf der Balkanhalbinsel im Jahre 1912.” – Вж. **Романски** 1940, 133–134.

¹³ По подробно за неговата дейност, свързана с македонския въпрос вж. **Мурдаров** 1987, 98–103.

¹⁴ Вж също **Вакарелска, Д.** Павлияните и техният говор в трудовете на Л. Милетич. – Бълг. език, 1984, 1, 51–53.

¹⁵ Своето виждане за необходимостта от проучване на ономастичните данни, касаещи лични и фамилни имена, и тяхното значение на етнографски белег Милетич излага най-ясно в цитирания по-горе труд “Нашите павликяни”: “За от-

колешния, чисто български характер на нашите павликяни, който особено бляскаво се отразява в техния език, свидетелстват и техните стари, чисто български семейни и лични названия, които могат по писмени документи да се следят до три столетия назад. Като отдавам откъм тая страна важно значение на личните имена, аз им отделям по-долу видно място между другите етнографски белези..." (Милетич 19036).

¹⁶ Вж. рецензиите на Л. Милетич относно: Ст. Шишков, Родопски старини или сборник от обичаи, суеверия, песни, пословици, наречие, приказки, паметници, предания и пр. на родопските жители. Книжка 1, Пловдив, 1887. – В: ПСп, 1887, XXI-XXII, 574-577; Свещ. П. Цв. Любенов, Баба Ега или сборник от различни вярвания, народни лекувания, магии, баяния и обичаи в Кюстендилско, Търново, 1887. – В: ПСп, 1888, XXIII-XXIV, 929-937; Ат. Т. Илиев, Сборник от народни умотворения, обичаи и др., събирани из разни български покрайнини. Първи отдел. Народни песни. Книга I, С., 1889. – В: СбНУ, 1890, II, 199-227.

¹⁷ Впоследствие Милетич внася по-голяма яснота относно този свой възглед и в чл. 1 от правилника на основания от него Семинар по славянска филология параметрите на тази наука са конкретизирани по следния начин: "Славянският семинар при Висшето училище е научно-помагателен институт, чиято цел е да улеснява и упътва членовете си към самостоятелна научна работа по всички въпроси из областта на славянската филология, а именно по теорията и историята на българския и на славянските езици, по историята на българската и на славянските литератури и по славянска етнография." (Милетич, Л. Дейността на семинара по славянска филология от основаването му до сега (1896-1905), ИССФ, I, 1904/1905, с. VI)

¹⁸ Това дава основание на Ст. Романски по-късно да обобщи следното: "Л. Милетич ... тъй както се е проявил като учен може да се смята за основател на българската филология във всичката нейна широта като наука за българският език, като присъща на народа черта, в която се проявява той като национална самобитност и в която се отразява неговият мироглед и неговата социална същност. Но тя е толкова наука за езика, колкото и за литературата на тоя език и за народа, който го говори." (Романски 1938, 17).

¹⁹ В това отношение Милетич търпи сериозна критика, която понякога незаслужено омаловажава някои страни от научната му дейност. Вж. цит. по-горе: Младенов 1934, 110-125; Цонев 1904, 1-96; Баласчев 1934.

ЛИТЕРАТУРА:

Бояджиев 1978: Т. Бояджиев. Любомир Милетич. – В: Бележити българи. Т. 6. С., 1978, 629-637.

Бояджиев 1983: Т. Бояджиев. Любомир Милетич. – Съпоставително езикознание, 1983, № 3, 117-119.

Вакарелски 1936: Х. Вакарелски. Поглед върху днешната ни етнография. – УПр, 1936, № 5-6, 561-579.

Велева 1958: М. Велева. Преглед на проучванията на българските народни носии. – ИЕИМ, 1958, № 3, 239-280.

Дамянов 1987: С. Дамянов. Л. Милетич и неговите проучвания за българите в Седмиградско и Банат. – В: Л. Милетич. Изследвания за българите в Седмиградско и Банат. С., 1987, 7-23.

Милетич 1887: Л. Милетич. Членът в българския език. – ПСп, XXI-XXII, 1887, 305-331.

- Милетич 1890:** Л. Милетич. Старото склонение в днешните български наречия. – СбНУ, II, 1890, 226–269.
- Милетич 1891:** Л. Милетич. Д-р Франц Миклошич и славянската филология. – СбНУ, V, 1891, 355–499.
- Милетич 1896 а:** Л. Милетич. На гости у банатските българи. I. Във Вinga. II. В Бешенов. – БПр, 1896, № 1, 24–64; № 2, 63–88.
- Милетич 1896б:** Л. Милетич. У Седмиградските българи. – БПр., 1896, 6, 46–64.
- Милетич 1896в:** Л. Милетич. Седмиградските българи. – СбНУ, XIII, 1896, 1–256.
- Милетич 1896г:** Л. Милетич. Дакорумъните и тяхната славянска писменост. – СбНУ, XIII, 1896, 3–152.
- Милетич 1897:** Л. Милетич. Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. – СбНУ, XIV, 1897, 284–543.
- Милетич 1899а:** Л. Милетич. Ловчанските помаци. – БПр, V, 1899, 5, 67–78.
- Милетич 1899б:** Л. Милетич. Преселването на малоазийските българи в Княжество. – БПр, V, 1899, 7, 94–102.
- Милетич 1900а:** Л. Милетич. Арнаутите в Силистренско и следи от носовки в техния език. – ПСп, LXI, 1900, 623–666.
- Милетич 1900б:** Л. Милетич. Книжнината и езикът на банатските българи. – СбНУ, 1900, XVI–XVII, 339–482.
- Милетич 1901:** Л. Милетич. Членът в българския и руския език. – СбНУ, XVIII, 1901, 5–67.
- Милетич 1902:** Л. Милетич. Старото българско население в Североизточна България. С., 1902.
- Милетич 1903:** Л. Милетич. Нашите павликяни. – СбНУ, XIX, 1903, 1–364.
- Милетич 1905:** Л. Милетич. Нови документи за миналото на нашите павликяни. – СбНУ, XXI, 1905, 1–155.
- Милетич 1912:** Л. Милетич. Павликянското наречие. – СбНУ, XXVI, 1912, 1–28.
- Милетич 1917:** Л. Милетич. Българи и ромъни в техните културно-исторически отношения. – В: Добруджа, С. 1917, 69–118.
- Милетич 1918 а:** Л. Милетич. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.
- Милетич 1918 б:** Л. Милетич. За Македония. Културно-исторически поглед. (По случай 15 годишнината от Илинденското въстание). С., 1918.
- Милетич 1919:** Л. Милетич. Македония в образи, С., 1919.
- Милетич 1925а:** Л. Милетич. Македония и македонските българи. Културно-исторически поглед. С., 1925.
- Милетич 1925б:** Л. Милетич. Н. П. Кондаков за Македония. – МПр, I, 1925, 3, 1–16.
- Милетич 1926а:** Л. Милетич. Женската носия в Галичник (Дебърско). – МПр, г. II, 1926, 2, 103–106.
- Милетич 1926б:** Л. Милетич. Сватбени обичаи в Ениджевардарско. – МПр, г. II, 1926, 2, 107 – 109.
- Милетич 1926в:** Л. Милетич. Проф. В. Ягич за Македония. – МПр, II, 1926, 3, 1–64.
- Милетич 1929а:** Л. Милетич. Единство на българския език в неговите наречия. – БПр., I, 1929, 1, 1–21.
- Милетич 1929б:** Л. Милетич. Македонските българи и сърбите. – МПр, V, 1929, 4, 71–108.
- Милетич 1931а:** Л. Милетич. Издигането на кравая в обряда на семейната "служба" и "слава". – МПр, VII, 1931, 1, 27–32.
- Милетич 1931б:** Л. Милетич. Към въпроса за българската семейна "служба" и сръбската "слава". – МПр, VI, 1931, 3, 1–10.
- Милетич 1937:** Л. Милетич. Най-старинният днес български говор е в Македония. – МПр, XI, 1937, 1–2.
- Мирчев 1957:** К. Мирчев. Проф. Любомир Милетич. – Български език, 1957, № 3, 201–204.

Митев 1971: Й. Митев. Изследванията на проф. Л. Милетич за преселването на българските католици в Банат и Седмиградско. – В: Чипровци 1688–1968. С., 1971, 81–86.

Мурдаров 1984: В. Мурдаров. Ватрослав Ягич и Любомир Милетич. – Български език, 1984, № 1, 33–37.

Мурдаров 1987: В. Мурдаров. Любомир Милетич. С., 1987.

Попов 1982: К. Попов. Любомир Милетич. – В: Научното дело на видни български езиковеди. С., 1982, 27–42.

Романски 1938: С. Романски. Проф. Л. Милетич и българската филология. – В: Помен за проф. Л. Милетич. С., 1938, 5–17.

Романски 1940: С. Романски. Любомир Милетич. – Летопис на БАН, XX (1936/37), 1940, 81–196.

UEBER DIE ETHNOGRAPHISCHEN BEITRAEGE IM WISSENSCHAFTLICHEN ERBE VON LJUBOMIR MILETITSCH

TEMENUGA GEORGIEVA

(Zusammenfassung)

Ljubomir Miletitsch ist einer von den bekanntesten bulgarischen Gelehrter, dessen Schaffenstaetigkeit sich am Ende des XIX und in den ersten Jahrzehnte des XX Jhs. entwickelt. Sein reiches Literaturerbe fasst Werke im Gebiet der bulgarischen Sprachwissenschaft, Dialektologie, Ethnographie, Geschichte usw. um. Er entfaltet auch aktive Taetigkeit als Universitaetlehrer, als Mitgruender von Wissenschaftsinstitute und Mitredakteur von einigen wissenschaftlichen periodischen Ausgaben. Der vorliegende Artikel behandelt die wissenschaftlichen Werke von Ljubomir Miletitsch (die eine Bedeutung fuer die Untersuchung der bulgarischen Volkskultur haben) und seinen Beitrag zu der Entwicklung der bulgarischen Ethnographie.

БРОШУРАТА "25 ГОДИНИ БЪЛГАРСКИ НАЦИОНАЛЕН БАЛЕТ" ЗА ДЕЛОТО НА ХАРАЛАМБИ ГАРИБОВ

МАРГАРИТА ДЕШКОВА

Във фонда на Регионален исторически музей – Плевен, се съхранява юбилейната брошурка "25 години Български национален балет. Плевен 1918 – София 1942 г." (ОИМПЛР инв. № 6000). Тя отсъства в библиографските каталози на Народната библиотека. Съдържа 32 неномерирани страници. Издадена е под редакторството на Хараламби Гарибов в печатница "Изгрев" – София, със съдействието на много фирми-спонсори, изписани на вътрешната страна на корицата. Чрез спомени, мисли за особеностите и значението на българския национален танц и много снимки с подробни анотации тя дава богата информация за пътя и творческите достижения на първия у нас ансамбъл за народни танци и песни и за неговия създател Хараламби Гарибов.

Кой е Хараламби Гарибов? За съжаление почти не разполагаме с биографични данни за него. Знаем само, че е роден в Плевен, най-вероятно около 1900 г., че е напуснал Плевенската мъжка гимназия след III гимназиален клас през 1917 г. (ДА-Плевен, ф. 187К, оп. 1, а. е. 2, л. 65, 111) и че преди това, още като ученик, работи в библиотеката на читалище "Съгласие". На негова сцена често гостуват известни театрални и балетни трупи. Ламби, както всички го наричат, е запленил от магията на представяното от тях. Учителят по пеене Велислав Чалъков пръв забелязва огромния му интерес към театъра, особено към балета и към самия процес на пресъздаване на съответното сценично произведение. Подготвяйки оперетката "Цветя и птички", притиснат от времето и ангажиментите си, възлага на Гарибов да постави балета. Премиерата е удостоена с бурни овации. Отзивите за балета са повече от похвални (Чалъков 1942; Гарибов 1942).¹ Така започва творческият път на мечтателния и амбициозен юноша. Годината е 1916. В началото на 1918 г. кипящият от творческа енергия Гарибов вече е напуснал гимназията и е положил началото на танцувална школа "Българска танцова песен". Към нея сформира танцова трупа "Български национален балет", като си поставя амбициозната задача да "издирва, изучава, разработва в художествена форма и пропагандира българските хора и танци" (25 години... 1942; Северно ехо № 860, 17 дек. 1935). Макар и без специално образование той предприема многократни обиколки из

различните региони на страната, внимателно наблюдава и задълбочено проучва характерните особености на фолклора и традициите в тях. В един от спомените си възторжено възкликва: "Колко много неща видях, колко много научих. ...Красота!... Какъв тласък за творчество се получава от това единствено висше училище за Българска хореография – **СЕЛОТО**". (Гарибов 1942). Той изучава и класическия балет – следи спектакли на знаменитите Юрева, Андерсен и Бекефи у нас, на Павловна и Нижински в Букурещ, чете Исидора Дънкън (Чалъков 1942).

През 30-те години на XX в. българската интелигенция създава движение за духовното издигане на нацията, смазана и унижена след преживяните три войни, две национални катастрофи и все още изпитваща огромната тежест на следвоенната криза. Българските композитори правят прекрасни разработки на народни песни за хорово изпълнение, масово се създават хорови формации, в училищата се поставят детски оперетки, на които често автори са съответните учители по пеене. Гарибов създава прекрасни балетни постановки към играните в плевенски училища детски оперетки "Щурец и мравка", "Снежанка", "Седемте козлета", "Балът на цветята", "Цветя и птички" и др., и често сам прави декорите за тях. Негова стихия обаче си остават народните танци. Той вижда в тях *"неизчерпаем източник за създаване на хореографски симфонии, пантомими, поеми, балади и др."* По разработките му и с личното му участие трупата "Български национален балет" изнася запомнящи се спектакли. Наред с всичко това той инициира организирането на първата детска спортна градина през 1920 г., чиито устав е утвърден година по-късно от Министерството на народното просвещение (в ръководството ѝ влизат маститият плевенски индустриалец Димитър Коларов – председател, Димитър Белев – секретар; актьорът, певецът и общественикът Любен Георгиев – организатор; завеждащият спорта Георги Крушевски; съветникът Иван Вичев и главният художествен ръководител Хараламби Гарибов); създава танцови групи към училище "Патриарх Евтимий", към Девическата гимназия (1926 г.); сборна трупа "Детски национален балет" (1927 г.) (25 години ... 1942). Вече натрупал опит, Гарибов намира подходящи начини да запознава децата с фолклорното ни богатство, учи ги да пресъздават народните обичаи чрез танца, да обичат класиката, но и българското, стойностното. На това учи и участниците в неговата школа, в голямата си част представители на тогавашната плевенска интелигенция. Кара ги "да почувстват дълбочината на вдъхновението на народното творчество, да изпитат чара на неговите багри, тонове, ритми". Резултатите навярно са били блестящи, защото изявите на "Български национален балет" стават потребност за плевенската общественост и

намират възторжен прием в големите градове на страната и в столицата. Това дава самочувствие на неговия балет-майстор и художествен ръководител Хараламби Гарибов. Той мечтае за такива разработки, които да издигнат националния танц до нивото на класическия балет. Осъзнава, че в Плевен няма необходимия за реализиране на мечтата му потенциал и заминава за София (около 1930–1931 г.). Там "под крилото" си го прибира Първо посмъртно благотворително дружество в кв. "Триадица", към което вече функционират "театрален кръжец и детски театър" ((25 години ... 1942). Неговият председател Трайко Спасов съдейства за създаването и на ансамбъл "Български национален балет" към дружеството, оценявайки по достойнство ролята, която ще има за повдигане на патриотичния дух на българина. Под ръководството на Гарибов ансамбълът подготвя и изнася по 10–15 спектакъла на сезон, въпреки огромните трудности – липса на материална база, на средства, работа в неудобни помещения с често сменящ се неплатен състав. Темите са от бита на българския селянин. Някои от танците се играят на фона на песенен съпровод, а между тях се пеят и рецитират народни песни. Наред с певците от трупата, сред запомнящите се изпълнители са Михаил Попов, Христо Бръмбаров, Димитър Ненков, Панайот Бояджиев, Дора Даскалова Трендафил Миланов често рецитира народни песни в паузите между два танца. Спектаклите грабват сърцата на зрителите, авторитетът на ансамбъла расте, славата му надхвърля нашите граници. Предприетите през 1934–1936 г. турнета из страната предизвикват радост и възторг. Ансамбълът получава специална покана за участие на тържествата във Варна (1934 г.) по повод годишнината от похода на Вл. Варненчик и в Ботевите тържества във Враца (1936 г.). През този период са и изявите му в Загреб, Нови сад, Солун, Атина, Букурещ. На Славянския фестивал в Любляна през 1936 г. "Български национален балет" печели първа награда и става носител на Лавров венец (25 години... 1942). Всички незабравими мигове, белязали неговия творчески път са запечатани в снимките, поместени в юбилейната брошура. Там са и портретите, и списъците на състава му през 1932–1933, 1935–1936 и 1941–1942 г.

В едно изключително трудно за държавата време много хора с възможности осъзнават мястото и ролята на "Български национален балет" за утвърждаването на националната идея и го подпомагат безрезервно. Лазар Димитров, собственик на антикварен магазин, безвъзмездно предоставя на танцьорите при турнетата им из страната и чужбина по 30–40 носии от богатата си колекция. Не рядко дарява и средства (25 години... 1942). Светослав Камбуров-Фурен, критик и писател, възторгнат от видяното и чуто по време на спектакъл, оказва неоценима помощ

на ансамбъла чрез широките си контакти и авторитет сред културната общественост, а през 1933 г. става негов председател и по-късно – художествен ръководител (25 години... 1942).

Независимо от огромната си заетост, Хараламби Гарибов никога не забравя родния си град – подпомага с идеи и разработки създадената през 1936 г. танцова трупа към текстилното браншово сдружение; поставя танците в оперетките "Змей" (1937 г.) и "Магда" (1939–1940 г.), гостува с ансамбъла си. На страниците на в. "Северно ехо" четем: "На няколко пъти в салона на д-во "Съгласие" беше изнесена фантастичната оперета "Змей" от учениците при средищното народно основно училище "Св. св. Кирил и Методий". ...взеха участие 150 деца... За пръв път на плевенска сцена се изнася детска оперета с толкова голям брой действащи лица. Това високо постижение се дължи на диригента г. Асен Стоянов, учител при това училище и балетмайстора г. Хараламби Гарибов. Тази оперета бе едно блестящо детско представление за Плевен ("Северно ехо, № 962, 11 април 1937; 25 години... 1942). В друг брой се съобщава, че Гарибов гостува в града ни с ансамбъла към създаденото от него в София дружество "Българска танцова песен". След много суперлативи за успешните му изяви в столицата, които "съ били един наистина светъл празник на българската танцова песен", след високата оценка за него не само като постановчик-хореограф, но и като изпълнител, авторът призовава плевенци масово да посетят спектакъла, още повече, че с него се отбелязва 15-годишната творческа дейност на Гарибов (Северно ехо, № 860, 17 дек. 1935)

В родния Плевен, той оставя в лицето на Борис Цонев свой достоен ученик и последовател. Сформираната и ръководената от него "Българска китка" също има забележителни успехи в страната и чужбина. Респектират изнесените от нея спектакли в Ангора и Цариград през 1932 г. На спектакъла в Ангора присъстват председателят на републиката Кемал Ататюрк, министрите, дипломатическото тяло, които високо оценяват постигнатото от ръководителя Цонев, майсторството на певци и танцьори (Северно ехо № 27, 30 юни 1932).

Последователи на Гарибов стават и други от най-добрите му ученици и изпълнители. Сред тях са Виолета Ангелова, "съподвижница и партньорка в танца на Гарибов", "душа на балета, въздух и светлина на сцената" според тогавашната критика; Любен Илиев, солист на ансамбъла, ненадминат изпълнител на ръченица и пръв помощник на Гарибов; Маргарита Басмаджиева, прекрасна изпълнителка, създава по-късно собствена трупа към Българска поща; Цеца Бояджиева, Борислав Машаров, Кали Петкова, Петър Захариев, Людмила Македонска, Ани Каролева (25 години... 1942). Те, а и много други, участват в осъществя-

ването на мечтата на Хараламби Гарибов чрез магията на танца, разработен на основата на българските хора и ръченици и издигнат до нивото на класическия балет, да накара българската интелигенция да почувства чара, ритмите, философията на фолклорното ни богатство, да го заобича.

"Със своите продукции в София, в странство и в някои наши градове, той можа да покаже как трябва да се възсъздават нашите български народни танци" – пише в спомените си Велислав Чалъков. Не случайно "Български национален балет" участва в създаването на документалния филм "Варненски селски събор" и във постановения от Александър Вазов филм "Грамада" (25 години... 1942).

Огромно е делото на Хараламби Гарибов, завидна е обществената му значимост. То трябва да се проучва, да се популяризира, а името му да бъде извадено от забравата и да му се отдаде дължимата почит.

БЕЛЕЖКИ:

¹ При цитиране на текстове от юбилейната брошура не са посочени страници, т. к. листите не са номерирани.

ЛИТЕРАТУРА:

25 години 1942: 25 години Български национален балет. Плевен 1918 – София 1942. С., 1942.

ДА-Плевен, ф. 187к., оп. 1, а. е. 2, л. 65, 111.

Чалъков 1942: В. Чалъков. Първи стъпки. Основателят за себе си. – В: "25 години Български национален балет. Плевен 1918 – София 1942", С., 1942.

Гарибов 1942: Х. Гарибов. Първи стъпки. Основателят за себе си. – В: "25 години Български национален балет. Плевен 1918 – София 1942", С., 1942.

Български национален балет (без автор). – В: Цит. Брошура.

ДА-Плевен, ф. 568 к., оп. 1, а. е. 8, л. 9; Цит. брошура.

в-к Северно ехо, № 860, 17 дек. 1935 г.

в-к Северно ехо, № 962, 11 април 1937 г.

DIE BROSCHUERE "25 JAHRE BULGARISCHES NATIONALBALLETT"
FÜR DAS WERK VON HARALAMBI GARIBOV

MARGARITA DESCHKOVA

(Zusammenfassung)

Im Fonds des Regionalgeschichtsmuseums – Pleven ist die Broschüre "25 Jahre Bulgarisches Nationalballett. Pleven 1918 – Sofia 1942" aufbewahrt. Sie gibt reiche Information fuer den Weg und die Schaffensergebnisse des ersten in Bulgarien Ensembles fuer Volkslieder und Taenze, auch fuer seinen Schoepfer. Die Tanztruppe "Bulgarisches Nationalballett" ist in Pleven im Jahre 1918 von Haralambi Garibov gegrundet. Am Anfang des dritten Jahrzehntes des XX Jhs. gruendet H. Garibov in Sofia ein Tanzensemble mit dem gleichen Name. Die Vorstellungen des Ensembles finden Publikum sowohl in Bulgarien, als auch in Sagreb, Novi Sad, Thessaloniki, Athens, Bucharest. Waehrend des slavischen Festivals in Ljubljana im Jahre 1936 gewinnt "Bulgarisches Nationalballett" den ersten Preis und wird Lorbeerkranztraeger.

Im Laufe von Vierteljahrhundert unterstuetzen H. Garibov und seine Truppe "Bulgarisches Nationalballett" lebhaftes Interesse zum bulgarischen Folklor durch die Magie des Tanzes, der auf Grund von bulgarischen Volksreigentaenzen bearbeitet und zum Niveau des klassischen Balletts erhoecht ist.

ПЪТЯТ НА ЕДНА ИЗЛОЖБА

СВЕТЛА РАКШИЕВА, ГЕОРГИ КУМАНОВ

Защо "пътят"?

Изложбата "Армъните в България" бе замислена, след като самите армъни от Велинград достигнаха до идеята за създаване на свой музей в този град, който може да се приеме и като средище на диаспората им в Западните Родопи. Перспективата да се лансира тази идея пред местната общественост, а и пред някои централни културни институции, като се покаже колоритът и спецификата на армънската културна традиция, чрез една етнографска изложба, беше много примамлива.

В творението "гостуваща изложба" едва ли могат да се открият кой знае колко изненади, особено за колегите от музеите. Самото ѝ създаване, ангажираше ресурси на четири музея¹, на Центъра за армънски език и култура (ЦАЕК) в София и на различните асоциации на армъните по места, с помощта на Министерството на културата и Национален център за музеи, галерии и изобразителни изкуства, също не е прецедент от последните години². Любопитно е все пак, че нито една от изложбите на различните етнически общности в България не "тръгна да пътува", дори и "каракачанската". Затова нашето внимание бе привлечено от пътя и "живота" на изложбата на армъните по неговото протекновение.

Искаме да представим различните рефлексии на общности и групи, въввлечени в отделни моменти от този "живот" на изложбата. Сред тях на преден план е нейният обект – общността на армъните в България. Важен е и погледът на специалистите и широката публика. В тези разсъждения не можем да не се поддадем на етноложките си пристрастия, но ще представим и някои музеоложки въпроси. Когато говорим за пътя, изминат от изложбата в България, имаме предвид не толкова изминатото разстояние и обиколката ѝ между музеите, а преди всичко нейните трансформации: развитието от гостуваща изложба до постоянна експозиция и перспективата тя да се превърне в музей. Много важен е и пътят, който тази изложба изминава към общността на армъните, възкресявайки етническото им самосъзнание и чувство за принадлежност. Опитавме се да проследим какъв път намира тя към различните групи и общности от професионалната колегия (музейна, етноложка, историческа, фолклористична) и широката публика. В този

смисъл интересен е въпросът кой как вижда изложбата по нейния път, какъв е особеният му поглед, какво открива за себе си.

Малък опит за музейна "география"

Идеята за тази изложба се роди през 2004 г. в много тесен кръг специалисти и няколко представители на армъните във Велинград. Постепенно бяха привлечени съмишленици както от самата общност, така и от музеите във Велинград, Пазарджик и София. Натрупа се голям масив от информация и снимки. Събраха се много предмети, дарени в преобладаващата си част от самите армъни за бъдещия музей.

Експонирането на събраните материали започна с предварителната регионална изложба "Армъните в Чепинско", открита през януари 2005 г. във Велинград. Целта бе тя да се превърне в емоционален стимул за армъните и стъпка към нови дарения. През април бе кулминацията – официалното откриване на изложбата "Армъните в България" в Етнографски музей Пловдив – като събитие, съпътстващо националната етнографска конференция. След това от юни до ноември 2005 г. изложбата бе представена в Етнографския институт с музей в София, в началото на декември тя бе открита в Регионален исторически музей Пазарджик, а от март до септември 2006 г. – в Исторически музей Благоевград. На 22 септември 2006 г. изложбата бе открита в Исторически музей Велинград, по повод на провеждания тук ежегоден симпозиум за армънски език и култура, с което се затвори кръгът на почти двегодишното ѝ пътуване. Това е изминатият път от изложбата засега. Има покани за гостуване през следващата година и в други музеи в България и евентуално в Румъния, които все още изглеждат твърде общи и далечни.

Това движение от музей към музей има своите обективни предпоставки. Първите четири всъщност са музеите, участвали в създаването ѝ. Те самите имаха своята специфична роля и функции за това, както и различно значение и измерения на ангажимента си към общността на армъните. Велинград, както вече се подчерта – като своеобразен център на настоящата армънска диаспора. Пазарджик – като център на региона и музей с най-богата колекция от традиционни армънски костюми, тъкани, предмети. София – като основен участник в замисъла, в издирването на публикувани архивни фотоси, карти и някои документи, в създаването на тематико-експозиционния план в съавторство с колегите от Исторически музей Велинград. Специално трябва да се отбележи и участието на Центъра за Армънски език и култура в София (въпреки че не е музей), който осигури много голямо количество архивни снимки с високо качество за живота на цинцарската колония в столицата. Свои експонати предоставиха Дружеството на

армъните от Дупница и семейство Холянови от Пещера.

В Пловдив се постави началото, изложбата стартира, а то бе важно за всички колеги. В това отношение откриването ѝ там, по време на националната конференция на етнографите, изигра огромна роля за представянето на изложбата пред цялата колегия и за създаването на интерес към нея. Можаха да я видят, да я оценят, да я харесат. Това ѝ осигури и интереса на някои "по-отговорни фактори" - директори на музеи, определящи понататък субективно ритъма и мястото на гостуването ѝ.

Проследяването на тази обиколка днес – вече година и половина след началото на нейните придвижвания, ни кара да мислим, че изложбата сякаш "очертава" диаспората на армъните в България: Велинград - Пловдив – София – Пазарджик – Благоевград – Велинград. Пак в кръга на асоциациите е впечатлението, че се получи една "подвижна" изложба на една "подвижна" в миналото етнокултурна общност. Всъщност подреждането и откриването ѝ в музеите в тези градове е напълно субективно, резултат най-често на спонтанност, любопитство, случайност, приятелски и колегиални връзки. Някъде трябваше да се преодоляват предразсъдъци относно експонирането на една чуждоетнична група, при това с практически незабележимо присъствие в съвременността, което я правеше някак по-маловажна. Но очевидно надделя любопитството, професионалният интерес към една много малка и напълно непозната етническа група (на българите като съседи и нация-приемник), а в "музееен аспект" свършено непозната, т.е. никога неекспонирана³, но затова пък много специфична и колоритна като традиционна култура, дори екзотична, разкриваща древните традиции на едно автохтонно балканско население. Армъните все още не бяха представяни в поредицата изложби на различните етнически общности в България на Етнографския институт с музей в София.

Това е изцяло в духа на "новото време" на градене на толерантност и интерес към "другите" в състава на българската нация, на създаването на представа за културните различия в нашето общество. Така изложбата на армъните напълно се вписва в духа на демократизирането на съвременното българско общество и самопознанието му в културен и етнически аспект.

Пътят на изложбата към колегите

Тук чрез определението "колегите" визираме най-напред музейните специалисти, редом с тях – етнологи и етнографи, а след това и други професионалисти историци, фолклористи, филолози, музиколози и други, изследващи културата, историята, традицията.

Това, което правеше най-силно впечатление на авторите и уредниците, както и на някои музейни колеги, присъствали на

повече от едно откриване на изложбата по нейния път, бяха нейните трансформации, различният ѝ облик и аранжировка в различните музеи, определящи и различното ѝ въздействие върху публиката. Опитахме се да достигнем до мнението на музейните специалисти за тези вариации, като ги провокирахме с въпроса: "Къде изложбата стана най-хубава?"⁴ Разбира се най-често отговорът обобщаваше виждането, че най-хубава е станала изложбата в "нашия музей" – т.е. че "нашата рожба си е най-хубава", но не това имаме пред вид тук.

Замисълът на изложбата бе да се създаде една относително цялостна представа за традиционната култура, тип стопанство и начин на живот, етнографската специфика на армяните в България. Тя бе допълнена и обогатена от представянето на различните им етнографски групи у нас и на Балканите, сезонните им миграции, разпръскването и движенията им на Балканите, главни моменти от историята им (и по-специално тази, която е свързана с България), животът на арменската диаспора в България днес.

Традиционната материална и духовна култура на *грамостяните* – пастири и кираджии, бяха интерпретирани в два тематични кръга: **светът на жената** (уредба на дома, домашни дейности и занаяти, облекло, обредни хлябове) и **светът на мъжа** (тип стопанство, поминъци и занаяти, пастирството – представено от фигурата на овчаря). В тях се вписваха и три "сцени", възпроизвеждащи живота на армяните по време на път (типичната палатка (*tenda*), с багажа, покъщнината и самара, семейство по време на път); образи от митологията – "Орисниците" (*Mirile*) около люлката на новороденото, определящи съдбата му и отмерващи нишката на живота; обредността - традиционна сватба (младоженците с кумовете, сватбеното знаме, реквизит и сватбени дарове). По този начин бе направен опит експонатите да се вплетат в някаква "фабула", да се разчупи статичността и дидактиката. Стремешът бе не да се постигне изчерпателност и системност, а да се разкрият отделни "погледи" към традиционната култура, бит и фолклор. Етнодемографските, стопанско-културните и историческите аспекти бяха експонирани, чрез архивни фотоси, карти и текстове на специално изработени табла, дизайнерско решение на художника Т. Стефанов.

Животът на градското население, популярно с името *цинцари*, отделни исторически събития и личности, бяха представени от серия архивни фотоси, аранжирани и цветово разграничени на друг тип табла. Съвременността бе показана чрез фотоси, разкриващи дейността на арменските асоциации за съхранение на езика и културата им, места и паметници, превърнали се в символи на идентичността им, техните собствени издания (книги, периодика) – като авторефлексия.

И така, един и същи тематико-експозиционен план, едни и същи акценти, добиваха различен облик и стойност на всяко ново място, във всеки музей. В общата структура на експозицията обаче се запазваше основното разделение на "култура на грамосяните" и "култура на цинцарите" като главни представители на армянската общност в България. Запазваха се и главните акценти – Орисниците, Пътуващите власи с палатката, Овчарят и Сватбата. Връзката *пространство – експозиция* навсякъде намираще ново, специфично решение, определяно преди всичко от предоставената площ, големината и разположението на залите. Тези трансформации и вариативност на самата експозиция по време на нейното пътуване, бяха сред най-впечатляващите за музейните специалисти.

Оценявани бяха комплексността на експозицията, насищането ѝ със съдържание (експонати) и информация (фотоси, карти, текстове), общото ѝ въздействие. Други колеги обръщаха специално внимание на акцентите: "сцените" и фигурите, представящи митологични образи, обреди или възпроизвеждащи моменти от живота, експонирани редом с тях чрез архивни фотоси. Много силно впечатление направиха "информационните табла" с архивни снимки, карти и текстове. Дизайнерското им решение, качество и изработка, бяха обект на отделен коментар. Текстовете към таблата също получиха висока оценка.

Може би все пак "изложбата стана най-хубава" в **Пловдив**, в Куюмджиевата къща, при първото ѝ откриване и представяне пред цялата етнографска и музейна колегия. Аранжирана бе по специално изработен от художника оригинален план и макет, съобразен с пространството и осветлението. Тъмнозеленият фон на "информационните табла" кореспондираше с тъмнозеленото платно, върху което бе построена палатката и "сцената" на пътуването като главен акцент, внушаващ асоциации със зелените планини и равнини като пространство на грамосяните. "Цинцарските" фотоси бяха отделени в малка зала и изложени на черен фон, придаващ тържественост. Сватбата като акцент привличаше вниманието благодарение на специалното насочено осветление. Вероятно тъкмо майсторската художествена изработка и подредба на изложбата предизвика възторзите и оценката на колегите, а след това – и поканите за гостуване в различните музеи.

В **София** подреждането на експонатите и таблата за традиционната култура на грамосяните в една малка зала, въпреки претрупаността ѝ, създаваше особено интимна атмосфера, подобна на тази на дома. Като нов елемент бяха включени серия обредни хлябове за различни празници и обреди. Трябва да се отбележи присъствието на видеоуредба, позволяваща на посетителите да се запознаят с няколко филма за живота и фолклора на армените

в България днес. В **Пазарджик** акцентите бяха други, но отново в аранжирането личеше ръката на художника. Според колегите уредници, там изложбата бе "най-хубава", защото Пазарджик и регионът в миналото са били средище на армънската диаспора и затова "нещата тук си пасвали на мястото". В **Благоевград** бе намерено може би най-доброто разделение и експониране на културата на грамостяни и цинцари в пространствен аспект. Във **Велинград**, през септември 2006, изложбата бе подредена в една неголяма зала, благодарение на което бе особено компактна и изчистена, въздействаща непосредствено. Колегите от музея оценяват особено автентичността в композирането на традиционните костюми, постигната с помощта на армъни от местната общност.

Музейните специалисти оценяваха и се радваха на гостуващата изложба сама по себе си. Те я разглеждаха като информационно насищане – за една малко позната и за тях общност, оценяваха подреждането ѝ в различните зали по различен начин. От една страна бе разполагането на експонатите като групи, носители на определена, важна за музейния специалист идея – жената, овчаря, сватбата, комуникираща с информационните табла, а от друга – пространствената и художествена естетика в ритмиката, акцентът, текстът, достъпа за оглед и т.н. Затова ни е особено скъп един отзив в тетрадката за впечатления в София: "Еспозицията е толкова красива!", оставен от "Колеги от СНМ, Словакия".

Изложбата намери своя път и до мнозина професионалисти етнологи, историци, фолклористи, университетски преподаватели. Доц. Т. Бонева от катедра Етнология в СУ прояви жив интерес към материалната и духовната култура на армъните и нейната визуализация, поради водения от нея курс по Балканска етнология. А. Гарабедян, директор на Института по Балканистика – БАН, бе заинтригуван от картите на армънската диаспора на Балканите и султанския ферман от 1905 г., с който армъните са признати за отделен миллет в турската държава. Р. Стателова от Института по музикознание бе привлечена поради интереса си към армънския песенен и танцов фолклор. В Благоевград Г. Гаров – професионален хореограф и ръководител на танцов ансамбъл, преподавател в ЮЗУ, със специален интерес към армънския фолклор, дойде на изложбата със съвсем практичната цел да разгледа и да уточни какви са носите, детайли от традиционната им култура, и пр. в процеса на работата си върху нова разработка на армънски танцов фолклор. Заедно с доц. А. Георгиева от Института по Фолклор – БАН, бяха дошли студентите от Югозападния университет да гледат и да учат за армъните. Под влияние на изложбата по време на гостуването ѝ в София, една докторантка от Чехия – М. Ванкова, взе своето решение обект на дисертацията ѝ да станат тъкмо армъните в България.

Различни са аспектите, които заинтригуваха колегите. Например ст.н.с. А. Лулева и проф. Р. Попов, директор на ЕИМ, бяха най-силно впечатлени от художествено-пространственото решение и от изпълнението на "информационните табла".

Заслужава да се обърне внимание и на езика, на който са написани текстовете на таблата и надписите към фотосите. Разбира се, те са на български, предназначени изключително за българската публика. Само надписите към отделни групи експонати и обяснителните текстове към снимките, са дублирани на английски – за посетителите чужденци. Дипляната към изложбата също бе преведена на английски. Като едно пожелание и задача за в бъдеще остава да се направи превод на текстовете и песните от "информационните табла" и надписите към фотосите на **армънски**. Това има огромно значение за самите армъни – като техен майчин език, *lingua franca* за армънския етнос на Балканите, квинтесенцията на културата им, и като реликт, древен латински диалект, съхранил се до днес.

Пътят на изложбата до широката публика Българите

Единственият "извор", от който черпим информация за впечатленията и мненията на нашите сънародници, е тетрадката за отзиви за изложбата в Етнографския музей в София. Може смело да се обобщи, че българите като цяло изобщо не са подозирали за съществуването на армъните като етнос и на тази изложба за първи път се "срещат" с тях и се запознават с тяхната култура. Българите оценяват високо красотата и достойнствата, спецификата на традиционната култура на армъните и приветстват създаването на експозиции, показващи културата на "другите" етнически общности, културното многообразие, богатство и пъстрота в България.

Разбира се, едва ли същото е в сила в градовете, които са част от армънската диаспора. Във Велинград, Пещера, Ракитово, Дупница те не са "непознати". Непозната обаче за съседите е тяхната култура, която до последните години не е ставала обект на експониране нито в музея, нито на изложба, нито на фолклорен фестивал. В Пазарджик, където в миналото е имало цинцарска колония, откриването на изложбата бе почетено от Областния управител, за който армъните бяха съвършено непознати. Интересът, удивлението и възхищението му от красивите носии и експонати, от сватбените костюми, представени от групата на Н. Янев – Чоли, бяха големи.

Гостуването на изложбата в Пловдив вдъхнови една учителка да създаде страница за армъните в Интернет.

Чужденците

Базирайки се на същия "извор", можем да кажем, че излож-

бата в София е била посетена от чужденци и туристи от цял свят⁵. Преобладават тези от САЩ, Англия, Япония, Италия, следвани от по-малко на брой представители на различни западно- и централноевропейски страни и от Балканите.

Някои от тях акцентират върху красотата на традиционната култура, върху старинните костюми и произведения на народното приложно изкуство, други – върху спецификата и очарованието на балканския фолклор. Мнозина оценяват пъстротата на Балканите в етно-културно отношение, богатството и спецификата на културите и културните различия, многоцветието на мозайката – включително и като съжителство на етноси. Един посетител от Трансилвания е изразил това така: *“Аромъни, македонци, българри, румънци, власи – всички заедно! Това са Балканите в най-добрата си форма. Трябва да обичате това място.”* (18.10.2005 г.)

В оценките на чуждестранните посетители често се споменава “очарователната експозиция”, плод на нашата “усилена работа”, многократно се отбелязват “интересните снимки”, картите и звукозаписите, видеофилмите, преводите на английски, за които специално благодарят, красивите експонати, аранжирането на изложбата. Някои мнения са лаконични: *“Прекрасна работа”*. Бърнс. Англия. Двама румънци са изразили мнение, че е хубаво изложбата да бъде видяна и в Румъния. Най-скъпа ни е обаче оценката на един англичанин, който много синтезирано е изразил уважението си към професионализма при създаването на експозицията, нейното богатство и въздействие. *“Толкова много истории се крият зад тези удивителни картини от едно изгубено време. Благодаря за този прозорец към миналото”*. Рослин Бонд, Лондон.

Пътят на изложбата до общността на армъните

Случайно или не, изложбата досега “чертае” обиколка на диаспората на армъните в България. Как армъните като неин обект и главен адресат възприемат това пътуване? Във всеки град, където тя се открива и гостува – кои от тях отиват да я посетят? Дали и в каква степен изложбата изминава “пътя” към общността на армъните? Дали тя се превръща в средството, което им помага да извървят “пътя” към самите себе си, към своята идентичност?

Още при откриването на предварителната изложба “Армъните в Чепинско” във Велинград, цялата местна армънска общност бе много развълнувана. Съпричастието им като дарители се допълваше от радостта да се докоснат до познатия им предметен свят, традиционната материална култура от времето на миграциите със стадата. Армъните от Велинград и Чепинското корито като цяло бяха горди от възможността **чрез тази изложба да изявят за първи път пред местната общественост своята етнографска специфика, културно богатство и етничната**

си идентичност. Те можаха да покажат културното си своеобразие най-напред пред "съседите" – **в селището, пред локалната и регионалната общност** (а Чепинско е контактна зона, изтъкана от различни етно-конфесионални, етнографски и етнически общности и групи) – т.е. пред тези, с които винаги са живели, там където са се заселили и уседнали, където са се вградили и винаги са били една нишка в локалната общност със свои собствени цветове, но до съвременността не са имали възможността да го изявят открито. Не случайно В. Янакиев, председател на дружеството на армяните от Велинград, спонтанно я оцени така: *"Трябва да кажа, че най-много ми хареса тук във Велинград. Защото ние си я правихме. Като начало. Това ми хареса най-много. Защото досега такова нещо не бяхме виждали."* Тази предварителна изложба предизвика много емоции, спомени и нови дарения.

Официалното откриване в Пловдив отбеляза началото на пътуването на изложбата. Ако за етнографската колегия решаващо бе съвпадението с националната конференция, за армяните изборът на Пловдив като отправна точка бе много успешен, поради близостта му до Родопите, до главната част от тяхната диаспора. Почти цялата армянска общност в България се изсипа на откриването на изложбата, заедно с ръководителите на ЦАЕК и председателите на местните асоциации. Присъствието и участието на фолклорния ансамбъл "Кънтиклу ностру" на Н. Янев – Чоли и стиховете на поета Г. Холянов от Пещера, прозвучали на армянски, не само представиха неповторимото своеобразие на културата и езика, а превърнаха събитието в празник за общността. На това откриване армяните можаха да видят изложбата в нейния завършен вид като концептуален замисъл, аранжиране и художествено въздействие. И признанието не закъсня: *"Изложбата е прекрасна. Много професионално сте я направили. Не съм си и представял, че може да изглежда толкова хубаво. Без вас и вашата работа ние нямаше да можем да я направим така."* (Т. Кюркчиев, ЦАЕК – София).

Откриването на изложбата в Етнографския музей в Пловдив, широко отразявано от медиите (национални и регионални), вече **представяше армяните извън локалната и регионалната общност – на национално равнище, пред българското общество.** В този смисъл трябва да се спомене и присъствието при откриването ѝ в София, на много официални лица – висши държавни служители от Националния съвет по етническите и демографски въпроси, от Министерството на културата, посланика на Република Румъния в България, директори на институти от БАН, преподаватели във висши училища, учени. Освен авторитетността и представителността на събитието, това показва, че изложбата се схваща от армяните и като средство за представяне

на самата им общност – не само като присъствие в българската нация, но и като специфична култура, традиция, история, като една проява-повод отново да се разисква "армънската кауза", като свидетелство, че армъните в България още не са изчезнали и че те полагат усилия за запазване на етническата си и културна идентичност, пледират за запазването ѝ.

Оттам нататък – във всеки следващ град армъните, доколкото ги има (в Благоевград няколко семейства, или в Пазарджик отделни потомци), се стичаха да видят изложбата. Вълнението им бе свързано преди всичко с това, че някой се е сетил и е проявил интерес към техния народ, култура и история. То се дължеше и на допира с миналото – със спомена за своите предци, история, скиталчества, миграции и емиграция, традиции. Армъните от по-старото поколение се радваха като деца при вида на снимките на своите родственици, на училището, в което са учили, църквата, където са ходили, при докосването до вещите, които помнят от детството или с които са израснали. Изложбата върна мнозина към родните им места и ранното детство и младост. Групата на Чоли допринасяше на много места не само за празничната атмосфера при откриването, но и за възкресяването на колективната памет и фолклорното наследство за армъните, за придаването на цвят и звук на спомена.

При завръщането на изложбата във Велинград през есента на 2006 г. отново първите посетители бяха армъните от локалната общност, проявяващи личната си съпричастност. Те ревниво следяха дали всички събрани експонати се пазят, ако не са намерили място в експозицията. Група по-възрастни жени, познавачки на традицията, ентусиазирано се включиха в оформянето на женските костюми, особено сватбените. Керана Пешотова с дъщеря си и внучката си, подпомогнати от Кераца Гогова и още една армънка, донесоха допълнителни експонати (шапка, кърпа и украшения) и направиха по най-достовверен начин специфичното забраждане, както и уточнения в състава на отделни костюми. Благодарение на тяхната намеса изложбата във Велинград стана най-точната от гледна точка на тези детайли. В същото време това бе урок по идентичност за нас, но още по-важно е, че бе такъв и за младите армъни, практичен и непосредствен.

Чувствата на гордост и пробуждането на армънската идентичност в много случаи се изяви чрез подчертаването на произхода и принадлежността към подписа в тетрадката за впечатление: "*Р. Златанова, 1/2 влахиня, родена в Дупница*"; "*Красимир Симеонов, 1/4 цинцарин, София*".

Всеки дял от общността вижда в експозицията и цени в нея най-много това, който самият той е дал/дарил: **грамостяните** – своите предмети и снимки; **цинцарите** – своите фотоси и сво-

ите издания, своите реликви. **Грамостяните** акцентират повече върху фолклорната тематика и традицията като белези на армънската идентичност, а **цинцарите** – върху модерната култура, образованието и историята.

Според **грамостяните** "истинското армънско" е изразено и се демонстрира във висша степен от начина на живот на предците – подвижното скотовъдство и начин на живот, обусловили цялата им материална и духовна култура: носите, тъканите, палатките, колибите, украшенията, символите, обредните хлябове. Те ценят старинността и древността на своята традиция, културната си специфика и обособеност, онова, което ги диференцира и представя пред света именно като армъни. Това е родното и познатото за тях. Затова те търсят опорни точки за идентичността си точно в тази сфера. Всеки разпознава на изложбата своите родни предмети, своите снимки – на роднини и места, където са били, живели, работили. Те разпознават в "своето пространство" местата на общността – на временните селища, обиталищата на техните деди, пасища, сезонни лагери, планините Грамос на картата. Днес те бележат тези места по различен начин⁶, с което маркират пространствено своето присъствие именно като армъни.

Цинцарите като градски жители познаваха своите снимки – семейства, родове, селищата в Македония, откъдето са дошли в България, Москополе като "метрополията", някогашния център/"столица", с особено значение за тяхната историческа памет и начална точка на разпръскването в началото на XIX век. В България цинцарите чувстват като свои места и институции – своите **църкви, училища, дружествата**, които създават след установяването си в градовете. Сред тях те търсят опорните точки на идентичността си. Точно това е отразено и в архивните фотоси – училищата, колонията, църквата в София, ролята на образованието, на историята, старата пишеща машина "Ремингтън" на младежкото дружество "Униря", създадено в София в началото на XX в., апел, печатни материали и издания на дружеството. Същевременно те искаха да покажат и вграждането си в българското общество като занаятчии и търговци, с модерни професии, достигането на високо материално благосъстояние и демонстрирането на издигната градска европейска култура – т.е. че те са достойни и висококултурни граждани, вписали се в българската нация, приноса си в развитието на модерната българска култура и държава⁷. Показателна е оценката на Тома Кюркчиев (ЦАЕК – София): *"Няма нищо по-хубаво от това да се правят такива изложби, защото това е ... **паметта на българския народ**, независимо какви етнически общности влизат в него."*

Според него специално внимание заслужава включването на видеоуредба и видеофилми на изложбата в ЕИМ, София, защо-

то това дава възможност на посетителите да научат "какво се прави" от армънската общност. Съдържанието на видеофилмите отразява ежегодните симпозиуми за армънски език и култура на Цигов чарк, дейността на общността и нейните организации, посещането на гости – армъни от другите балкански и европейски страни, фолклорните събори. А това, наред с таблата, фотосите, текстовете и експонатите, представя "в действие" общността и пред съседите-българи, и пред чужденците.

Изложбата допринесе и за възраждане и утвърждаване на етническата и културна идентичност на армъните в рамките на по-голямата им общност и диаспора на Балканите и отвъд – в Европа.

"Изкуството не познава граници със своята мистика и красота, която пленява и възвисява името на един народ, на културата, която е животът и душата на една нация, на един народ. Благодарност към всички, които подариха прекрасното и съхранено богатство от културата на своя народ, за да го видят и другите!" – пише Вангя Стериу, председател на Съюза на поетите армъни в Македония.

Като израз на чувството за единство и принадлежност към голямата армънска общност на Балканите, може да се определи и нетърпението на участниците в симпозиума във Велинград 2006, непременно да се снимат на изложбата със сватбеното знаме (hlambura). Това знаме – някога обреден реквизит на сватбата, в съвременността е с особена тежест за армъните в България, превърнало се е в символ на тяхната идентичност. Те го разгръщаха с благоговение и респект, и заставаха до него за снимка.

В отзива на Адриан Розей – армън, журналист от Булон, Франция, изложбата е оценена като проява на демократизъм и етническа толерантност, уважение към мултикултурализма в българското общество. Появява се и идеята за музей: *"Много съм щастлив да откроя, че един много жизнен и древен народ и традиции, са уважени и почетени в България! Надявам се един ден да видя Музей на армъните от целите Балкани."*

Възможността да се демонстрира и популяризира армънската културна идентичност чрез тази изложба по-широко – извън границите на България, се оценява по достойнство и от активистите на армънските организации. *"За щастие изложбата беше посетена от хора извън България, да. Армъни идваха от Румъния, от Македония, от специалния Департамент на правителството в Румъния, и проявиха желание да я организират и там.... Имам амбицията да направим в по-малък формат изложбата и в Букурещ, и във Фрайбург, даже и във Виена. Имаме наши хора, авторитетни, влиятелни."* (Т. Кюркчиев, ЦАЕК)

Пътуващата етнографска изложба имаше силно отражение върху общността на армъните в България. Тя запали у тях инте-

реса към различни типове изложби като поле за изява на идентичността, към миналото, към родовите корени и намери отзвук в редица техни прояви.

Първата от тях бе изцяло дело и заслуга на Центъра за армънски език и култура в София. Импулсирани от етнографската изложба, за която бяха предоставили много качествено обработени и експонирани фотоси за цинцарската колония в София, дейци на ЦАЕК и армъни от София, събраха и обработиха още много снимки, които аранжираха във фотоизложба под надслов "Армъни и българи – обща съдба през вековете". Изложбата бе открита в началото на септември 2005 г. в зала "Средец" към Министерство на културата, по повод на провеждащия се там IV симпозиум за армънски език и култура. Тя представяше не само историята на цинцарската колония в столицата, но и втората "родина" – Македония, родните места на армъните в градовете – стартови огнища на емиграция към България, много семейства и родове на армъни в България (преди всичко цинцари), карти на армънската диаспора на Балканите и пр. Тази изложба, както и събитието, съвпаднаха по време с престоя на етнографската изложба в ЕИМ – София. Така делегатите на симпозиума имаха възможността да разгледат и двете експозиции.

Втората изложба, инспирирана от запознаването с етнографската, бе работа на Р. Златанова – армънка от рода Паризови от Дупница, преподавател по Българистика в Хайделберг, и художника Спартак Паскалевски. Р. Златанова с много ентузиазъм и енергия се зае да издири снимки и информация за рода си в Дупница, да направи родословното му дърво, да проследи историята на заселването на армъните в Дупница. Задачата бе изпълнена блестящо – на 10 септември в Дупница бе открита фотоизложбата "Родът Парис Паризови". Фототаблата се отличаваха с високо качество на снимките и дизайнерско оформление, работа на млада художничка от града. Изложбата бе документирана в издадения по този повод специален каталог, заедно с още много фотоси и обяснителни текстове. След престоя си в Дупница, тази изложба бе пренесена и експонирана във Велинград, в залата, където се проведе V симпозиум за армънски език и култура. Там тя бе обект на специална презентация от авторите.

Заслужава да се отбележи и постоянната изложба на фотографии в клуба на армъните в София, дело на ЦАЕК. Издирени и предоставени от цинцарите в София, те отразяват историята на колонията в столичния град, паметни места и исторически събития, училища, църкви, родните места в Македония, родове и потомци, като една визуализация на колективната памет на колонията.

Етнографската изложба разпали у армъните още повече интереса към собствените родови корени. Родословното дърво на

рода Кюркчиеви от София бе експонирано на изложбата, а това на Паризови – на изложбата за този род в Дупница. В момента работата продължава във Велинград, където други армънски семейства издирват и проследяват родовите си корени и история.

Пътят на изложбата към Музея

Етнографската изложба "Армъните в България" се роди в резултат на замисъла на армъните от Велинград да създадат свой музей. Тогава не очаквахме, че изложбата ще "тръгне да пътува", нито имяхме представа колко дълъг ще се окаже този път.

Може би още изначалната идея за музей даде отражение върху състава и композицията на изложбата. Самите армъни сякаш отсега възприемат изложбата като своеобразен "пътуващ музей". Вероятно защото тя обхваща и разкрива основни тематични сфери: традиционната култура на грамостяните (чрез стари снимки и главно експонати); етнодемография (чрез картите); тип стопанство и начин на живот (снимки и карти); фолклор (песни); история (ферманът, карти, портрета на К. Белимаче, съдбата на Москополе като "столица" на "Армъния", четата на Питу Гули, историята на цинцарите в София, дружеството в София, учебното дело); съвременност (дейността на дружествата и пространствените маркери създавани от армъните); издателска дейност (граматики, речници; списания и вестници; поетични антологии; собствени исторически изследвания); поезия, награди, видеокасетите с филмите за армънските симпозиуми и фолклорни събори. Тези тематични сфери създават една относително **цялостна представа за армъните като етнична общност.**

Може ли една пътуваща изложба да **обвърже отново в едно армъните**, живеещи в България? Това ли е **пътят на изложбата до общността – да осъществи живата връзка** между пръснатите локални общности, отделни семейства – потомци, чрез докосването им до миналото, историята и културната идентичност, **като ги обиколи**? Очевидно пътуването на изложбата има особено значение за армъните, доколкото дава възможност на различни части от диаспората в България да я видят. В това отношение изложбата има много голяма роля за **разбуждането на спомена** (общостен и семеен, родов, колективен, исторически и субективен, биографичен); **за възкресяване на самосъзнанието** (армънско); **за осъзнаване на необходимостта да се съхрани паметта** и материалната култура за поколенията.

Същевременно изложбата бе разгледана и от армъните от другите балкански страни (Македония, Румъния, Албания, Гърция) и имаше своя принос за осъзнаването на единството на армънския етнос, принадлежността към голямата диаспора на Балканите. Показателни са думите на Т. Кюркчиев: "*Тези от Ма-*

кедония смятат, че това е просто продължение на тяхната дейност в Македония, защото поне половината, ако не и повечето от армъните в София, са от Македония. И тези от Македония имат много роднини в България, и тая връзка си е естествена. Така че изложбата може да се смята и за Македония, и за България." Това ни дава някакъв отговор на въпроса дали изложбата може да обвърже всички армъни в едно, не само защото армънската идентичност е "трансгранична", а защото много родове и семейства са разкъсани от политическите граници, но принадлежат към един и същи етнос/ кръв.

Ето защо пътят, пътуването на изложбата, се оказва особено важен ракурс преди всичко за общността (армъните), а не толкова в музеоложки аспект. Т. Кюркчиев като армън и представител на ЦАЕК, я оценява точно в този смисъл: *"Така че изложбата беше феномен, който ние високо ценим и много се радваме, че можа да стане, и се надяваме, че ще продължава да обикаля!"* Самите армъни като че ли искат да се разчупи статичната форма и да се възприеме някаква мобилна като по-комуникативна за тяхната разпръсната общност. Да "продължава изложбата да обикаля", за да я видят повече хора – преди всичко армъни, но и други, в България и извън нея – в Македония, Румъния или другаде в Европа (Виена, Фрайбург).

Едва ли е възможно една пътуваща изложба да изпълни функциите, да влезе в ролята на музей. За разлика от "пътуващия театър", жанрът "пътуващ музей" все още не е изобретен. Най-вероятно изложбата, след окончателното ѝ "усядане" във Велинград, ще представя армънската идентичност в локалната и регионалната общност (Чепинското корито, Западни Родопи). Армъните обаче явно вече са достигнали да идеята за музей – най-напред в отделните страни, а след това и общ за техния етнос на Балканите. Досега има открит етнографски музей на армъните в Серес, Гърция, а съвсем неотдавна е отворил врати и музеят в Когълничану, Румъния⁸. Може би сега е ред на армъните от България. А музеят, музейната експозиция ще съхрани културното наследство на армъните и ще продължи "пътуването" на изложбата – във времето. Актьорът Тома Енаке, армън от Букурещ, го е изразил много поетично: *"Интересна изложба – истинско чудо на армъните, които все още странстват през вековете и хилядолетията, с надеждата, че тяхното странстване никога няма да свърши!"* (22.09.2006 г., Велинград).

БЕЛЕЖКИ:

¹ Исторически музей – Велинград, РИМ – Пазарджик, Етнографски институт с музей – БАН, София, Етнографски музей – Пловдив.

² През последните няколко години в Етнографския институт с музей – София бяха организирани цяла поредица етнографски изложби, посветени на различни етнически общности в България – арменци, евреи, цигани, каракачани или на български общности, живеещи в чужбина.

³ Ако не смятаме двата арменски традиционни костюма, изложени в ИМ Велинград и женския костюм в музея в Ракитово.

⁴ Доста необмислено и емоционално от наша страна наистина, като се има пред вид, че подобен въпрос, спорът за "най-хубавата", е една от причините за Троянската война.

⁵ Можем само да съжаляваме, че не е била създадена такава тетрадка за впечатления по време на престоя на изложбата в Пловдив, защото Куюмджиевата къща е един от най-посещаваните обекти от чужденци, а и от българи.

⁶ Армените от Велинград поставят паметни плочи с релефи и надписи на мястото, където в миналото е било сезонното селище Бакица, едно от най-големите в Чепинското корито, в местността Куртово над Юндола. Гостуващите им сродници, изселили се в Румъния и живяли някога на Бакица, неизменно посещават това място почти като на поклонение. Армените от Пещера построяват през 2004–2005 г. със собствени средства и усилия малък параклис – "Св. Св. Ап. Петър и Павел" в м. "Ефендиеви ливади" над града. Ежегодно там се прави курбан и събор на Петровден, на който армените от Пещера посрещат свои сънародници от другите градове на диаспората в България.

⁷ Отзивът на доц. Румяна Златанова, преподавател по Българистика в университета в Хайделберг, е достатъчно красноречив: *"Прекрасна изложба! Дано бъде последвана и от други подобни експозиции, които да разкрият богатите и древни традиции на армените, сред които има забележителни представители на българската наука и култура."*

⁸ Благодарим за тази информация на Т. Енаке.

ИЗВОРИ:

Своите впечатления, мнения и оценки за изложбата с нас споделиха колеги-те: Ангел Янков, директор на Етнографски музей Пловдив, Биляна Попова – ЕМ Пловдив; Вася Гергинова и Лилия Шулева – РИМ и Етнографски музей Пазарджик; д.и.н. Р. Попов, директор на ЕИМ – БАН, ст.н.с. Н. Тенева, Гл. уредник на Етнографски музей – София, ст.н.с. д-р А. Лулева – ЕИМ, н.с. д-р В. Лазаров – ЕИМ; Румяна Хаджиева – ИМ Благоевград; Цветана Манова – ИМ Перник.

Интервю с Тома Кюркчиев, цинцарин от колонията в София, изпълнителен секретар на Центъра за Аромънски език и култура и председател на дружество "Униря". 12 май, 2006 г. Зап. С. Ракшиева.

Интервю с Никола Костов, грамостян от колонията в Дупница, председател на Дружеството на армените от Дупница. 10 май, 2006 г. Зап. С. Ракшиева.

Интервю с Васил Янакиев, грамостян от колонията във Велинград, председател на Дружеството на армените във Велинград. 14 януари, 2005 г. Зап. Г. Куманов.

Интервю с Коста и Парис Николови, грамостяни от колонията във Велинград. 14 януари 2005 и 23 септември 2006 г. Зап. Г. Куманов.

Тетрадка за впечатления от изложбата "Армените в България" – ЕИМ – БАН, София

Тетрадка за отзиви – ИМ Велинград.

Златанова, Паскалевски 2005: Р. Златанова, Сп. Паскалевски. Родът Парис Паризови. Каталог на изложбата в Дупница. С., 2006.

История на параклиса "Св.Св. Петър и Павел" край град Пещера. Брошура. Съставили: Георги Холянов и Атанас Фолев. Пещера, 2005.

На откриването на изложбата в София

Изложбата в София

На откриването на изложбата в Пазарджик

Изложбата в Пазарджик

Изложбата в Благоевград

Изложбата във Велинград

На откриването на изложбата в Пловдив

DER WEG EINER AUSSTELLUNG SVETLA RAKSCHIEVA, GEORGI KUMANOV

(Zusammenfassung)

Objekt der Ueberlegungen ist die ethnographische Ausstellung "Die Armunnen in Bulgarien". Bei der Verfolgung ihres Weges von Welinograd durch Plovdiv, Sofia, Pasardjik, bis Blagoevgrad und Welinograd wieder, sind einige Gesichtspunkte gesucht. Von einer Seite ist die Reaktion der vorgestellten Gemeinschaft (die Armunnen), die zum Schaffen der Ausstellung beigetragen ist und diesen Weg miterlebt hat. Von anderer Seite sind die Spezialiste-Museumsleiter, Ethnologen, Historiker, Volkskunsthforscher, dessen Interessen direkt ihrer Reaktion bedingen. Von dritter Seite, wenn auch nur angedeutet, steht zu unserer Aufmerksamkeit der Massenverbraucher des Ereignisses "Ausstellung", unabhaengig er Bulgare oder Auslaender ist. Gleichzeitig hat die Ausstellung an jeder "Haltestelle" auf ihrem einjaehrigen Wege eigene spezifische Gestalt und Akzente. Wegen der Perspektive zum Schaffen eines Museums der Armunnen ist dieser Gesichtspunkt in unseren Ueberlegungen anwesend.

СТУДЕНТИТЕ БЕСАРАБСКИ БЪЛГАРИ ВЪВ ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ" – МЕЖДУ НОСТАЛГИЯТА И АДАПТАЦИЯТА (Опит за проследяване на етническото самоопределение)

МАРИЯ ВОИНСКАЯ

*"Две люлки, две родини ме люлеят
и двете тъжни, светли песни пеят –
едната като майчица е нежна,
а другата е приказна и снежна."
Аня Кострова – Терзивец
("Две люлки, две родини")*

Днес за обозначението на бесарабските българи най-често се използва терминът "българи зад граница" и производното понятие "български общности зад граница". Терминът *български общности зад граница* се отнася към групи население извън държавните граници на България, с достатъчна численост, компактност или сплотеност, чиято минала и/или настояща идентичност е свързана с българския етнос, територия, държава и култура¹.

Трудностите при идентификацията на задграничните общности като български се дължат на търсения избор между двата основни подхода при дефинирането на една малцинствена група. Първият подход се основава на **произхода**, а вторият се позовава на **самоопределението**. Акцентирането върху произхода не винаги може да обясни промените в етническата идентичност, а абсолютизирането на самоопределението често пренебрегва нейната устойчивост. Основният недостатък на двата подхода е, че не дават възможност индивидуалната или груповата идентичност да бъде разгледана в нейната динамика. Затова при идентификацията на българските общности зад граница трябва да се има предвид както произходът, така и самоопределението (Винер 1998; Радойнова 2005).

Етническият произход и етническото самоопределение са в постоянно взаимодействие и зависимост. Тяхното съвпадение води до безпроблемност в съществуването на общностите, тъй като идентичността се основава върху произхода и намира своята външна изява чрез самоопределението. Сред задграничните българи това съвпадение важи в най-голяма степен за тяхната най-голяма етническа общност в Украйна и Молдова – бесарабските българи (Георгиева 1993; Няголов 1998; Миланов 2000).

Бесарабия или Буджак е историко-географско название на

територията, разположена в южния регион на Пруто-Днестровското междуречие. По волята на историческата съдба там са принудени да живеят българи – потомци на преселници от XVIII–XIX в. Основните причини да напуснат родните къщи са многобройните руско-турски войни и терорът от страна на турците.

Преобладаващият брой на българите в тая област е толкова очевиден, че българска Бесарабия навремето е била наречена от руските и румънските писатели – Нова България.

Българите пренасят в Русия древната култура на своя народ – традиционния бит, обичаите, богатия фолклор. Но различните групи заселници не са еднородни по етнографски облик и представят различни териториални зони на метрополията (Новаков 1995; Грек 1996; Неделчев 1998; Кула 2004; Стоянова 2004).

Няма спор, че водеща роля в духовния живот на българите играе православната църква. Преселвайки се в християнски краища, те получават пълна свобода на вероизповеданието и защита от насилствена асимилация от страна на турците. С народни средства, през XIX и началото на XX в. се издигат църкви и катедрали в чест на избавянето от турското робство (Петрова 2000).

Но свободата не трае дълго и руското царско правителство нарежда църковните служби в местата с малцинствено българско население да се провеждат само на руски. При идването на болшевиките положението се утежнява с провеждането на атеистична пропаганда, съпътствана от затварянето на църкви, а в много случаи и от унищожаването им (Симеонов 2004).

През двата кратки периода на румънско владичество (1918–1940 г., 1941–1944 г.), независимо от необходимостта да се обучават на румънски език, бесарабските българи имат съзнание за своя народностен произход и говорят помежду си и на майчин език.

Съветизацията поражда съвършено нови ценностни критерии и нагласи и довежда до рязко изменение на социалната структура в българските села и техния вътрешен психологически климат.

Етническите корени и българската националната култура, въпреки всичко обаче, успяват да съхранят една от най-уникалните етнически общности в Молдова и Южна Украйна.

Според някои съвременни български изследователи на Бесарабия, факторите, способствали за запазване на българщината са няколко:

- 1) Идеализация на България, закрепена в етническата памет още от времето на заселването.
- 2) Реакция на отчуждението: в многонационална среда самоутвърждението става чрез самозапазване на националната самобитност.
- 3) Съхраняване на българския характер в условията на утежнени исторически обстоятелства.

Във времената на Съветския съюз, десетилетия наред се смята, че "български въпрос не съществува". Бесарабските българи даже нямат честта да бъдат признати, че съществуват като население – в Енциклопедичния справочник на СССР, който се ползва като справочник в Съветския съюз и чужбина (Новаков, Белянина 1995).

До края на 80-те години на XX в. опитите на българската интелигенция в Съветския съюз за поставяне на национални искания са прекъсвани още в зародиша им, а контактите на диаспората с България са епизодични. От друга страна, Народна Република България смята въпроса за съветските българи като вътрешен проблем на СССР.

Така вследствие на многостранната денационализаторска политика на централните, републиканските и местните органи на властта в СССР, българското население е заплашено от асимилация, разпад на традиционната духовна среда и изчезване на националните особености.

След промените в Съветския съюз през април 1985 г. и още повече след промените в България през ноември 1989 г., ситуацията започва да се променя. В живота на българите в Бесарабия настъпват промени, свързани преди всичко с възраждането на националната им самобитност и култура. Демократичните преобразования в България на свой ред също предизвикват широк интерес сред обществеността към диаспората. Следват реални действия, изразени във финансова, материална, кадрова помощ, от страна както на българското държавно ръководство, така и на неправителствените организации и широките обществени кръгове (Миланов 2000).

По такъв начин в края на 80-те години на изминалото столетие България започва своеобразен **етновъзродителен процес** сред българските общности в Украйна и Молдова (Забунова 2004). Като част от тази инициатива е и предоставянето на възможност за обучение на студенти, специализанти и докторанти от български произход в български университети.

От академичната 1990/1991 г. и Великотърновският университет "Св. св. Кирил и Методий" приема без прекъсване и обучава студенти от българските общности в чужбина. Общо за 1990/1991–2005/2006 академични години са приети от Молдова 120 и от Украйна – 173 студенти. През академичната 2005/2006 г. във ВТУ като студенти следват: от Молдова – 42, от Украйна – 49. Именно тези студенти са обект на нашето изследване.

Замисълът на това проучване е да се проследи, доколкото е възможно, влиянието на етническото самоопределение на студентите от български произход от Молдова и Украйна върху тяхната адаптация към социалната среда във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" и в България.

Като метод на изследване е приложена Анкета – предварително подготвени въпроси, чиято цел е получаване на информация от респондента (Пителова 2003). Използвани са две форми на анкетата – нестандартизирана (въпросите са формулирани по-общо, играят ролята на опорни точки и изискват свободни отговори) и стандартизирана (към всеки въпрос са изброени възможни отговори, от които респондентът трябва да направи своя избор). Анкетата няма претенции за пълнота и оригиналност, а изводите и заключенията произтичат от анализа на отговорите на студентите бесарабски българи и логиката на събитията и фактите. Държа да отбележа, че много от тях и аз съм преживяла и осъзнала, бидейки също студентка във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" през 1996–2001 г.

Както вече отбелязахме, анкетата се проведе сред бесарабските студенти от Молдова и Украйна, но в процеса на анкетирането желание за участие изявиха и студенти – представители на таврическите и кримските етнически българи от Украйна (общо 11 човека). Това навежда на мисълта, че тези етнически българи се приобщават към общността на бесарабските българи, тъй като тя е най-многобройна сред студентите във ВТУ. Възможно е това да е резултат и от определянето им като такива от местните български студенти, които по принцип не правят разлика между бесарабските и другите етнически българи в Украйна, опирайки се на факта, че част от бесарабските българи са били принудени да се преселят от Бесарабия в царска Таврическа губерния, след подписването на неблагоприятния за тях Парижки мирен договор от 1856 г. Бяха интервюирани и петима студенти от български произход, следващи в други университети на България, които в момента на анкетирането бяха на гости при своите сънародници във Велико Търново.

Трябва да обърнем внимание и на факта, че някои от въпросите предлагат повече от един отговор и в определени случаи при изчисляването на процентното съотношение се взема предвид общият брой на отговорите, а в други случаи – общият брой на участниците в анкетата.

В хода на изследването са анкетирани общо 47 студенти от Украйна и Молдова, като 18 от тях са мъже, а 29 – жени.

Интервюирани са представители от всички курсове (I курс – 10 човека, II курс – 11, III курс – 18, IV курс – 6, V курс – 2) и от различни специалности.

Задълбоченият анализ на проблемите за съхраняването на етничността изисква първо разглеждането и съпоставянето на такива емблематични за етнологията и антропологията понятия като **етническа идентичност**, **етническа самоидентификация** и **етническо самосъзнание**. Тези понятия фактически са

тъждествени и е възможно в бъдеще да се използват с еднакъв смисъл и значение.

Етническата идентичност се явява разновидност на социалната идентичност и като нея може да побира в себе си ред самоидентификации.

Концепцията за самосъзнанието на етническата общност или *етническото самосъзнание* може да се разглежда в широк и тесен смисъл. Сравнително широко понятие за природата на етническото самосъзнание дава Ю. В. Бромлей, който отбелязва: "Етническото самосъзнание – това е представата на хората за собствения етнос, за неговите свойства..." (Бромлей 1876, 90). Като основен фиксатор на етническото самосъзнание се явява **ЕТНОНИМЪТ**. Някои изследователи са на мнение, че етническото самосъзнание и етнонимът съществуват сами по себе си – в период на формиране на етноса на пръв план, като правило, излиза общността на произхода и територията, впоследствие в тази си роля се сменят общността на културата, езика, вярата, социалното и политическото устройство и т.н. в зависимост от ситуацията. Именно това позволява на етническото самосъзнание да се съхранява в течение на дълго време и бързо да изчезва. Така и се появява феноменът на етническото самосъзнание, което вече не отразява съществуващото единство, а само заедно с етнонима се превръща в единствен обединяващ признак. Тук се появява възможност за осъзнаване на каквито и да е признаци като етнически. В зависимост от различните причини като етнодиференциращи могат да се определят особеностите на материалната и духовната култура, езика, религията и т.н. Именно на това е построена илюзията, че етническото самосъзнание се явява субективно отражение на обективно съществуващата общност по тези признаци. Всъщност е обратното: тези признаци са етнически признаци, защото се осъзнават от хората като такива (Радойнова 2005).

Така или иначе, терминът **етническо самосъзнание** се е закрепил за термина самосъзнание в широкия смисъл, което довежда и до употребата на термина **етническо самоопределение** в тесния смисъл.

Ние приемаме, че с понятието "българска етническа идентичност" ще се обозначава индивидуалната или общностната (груповата) привързаност към българския етнос. В нашия случай бесарабските българи се развиват като малцинство извън пределите на днешна България. И това е естествена предпоставка за протичането на асимилационни процеси, чийто резултат е разминаването между **етнически произход и самоопределение**. От друга страна, етническият произход и етническото самоопределение са в постоянно взаимодействие и взаимозависимост. И както вече отбелязахме, съвпадението им носи безпроблемност

за съществуването на общността, тъй като **идентичността се основава на произхода и намира външната си изява чрез самоопределението** (Винер 1998).

Така на въпроса **"В зависимост от произхода как определяте Вашата българска националност?"**, с 6 възможни отговора, 33% от участниците в анкетирането определят българската си националност *по баща*, 30% – *по майка*, 17% – *по баща и по майка*, 4% – *по традициите и обичаите*, 4% – *по майка и традиции*, 2% – *по майка и по език*, 2% – *по баща, майка и език*, 2% – *по баща, език и традиции*, 6% – *по други признаци*.

Това потвърждава становището, че "на равнището на всекидневното съзнание като правило човек определя конкретно своята етническа принадлежност, приемайки етнонима на своите родители" (Бромлей 1876, 129). Разпределението на отговорите показва, че мнозинството (80%) от участниците избира генетическия начин на идентификация по националността на бащата и майката. Такова "класическо" определение на етническата принадлежност е характерно за деца, чиито родители принадлежат към един и същ етнос – в случая българския. Сравнително по-малка част от респондентите определя своята етническа принадлежност в зависимост от приетия в семейството език и практикуваните обичаи и традиции. Можем да допуснем, че тези факти са предопределени от съвкупността на изключително многоезичната среда и сложните политически перипетии, които преживява българското население в Бесарабия във връзка с насилствената денационализаторска политика на Съветския съюз.

Изхождайки от отговорите на въпрос № 3 – **за националността на родителите** – можем да посочим, че при 45% от участниците и двамата родители са българи. Двама участници в анкетата са посочили допълнително, че бащите им са гагаузи. В това проличава сложната специфика на въпроса за произхода на гагаузите, който си остава спорен както в областта на научните теории, така и в социалната практика (Гаргалък 2004).

Останалите 55% от участниците са от смесени бракове:

- при 19% – единият от родителите е украинец;
- при 15% – единият от родителите е руснак;
- при 8% – единият от родителите е молдовец.

Трима анкетирани смятат, че са от *смесен брак*, тъй като единият от родителите е гагаузин. Така се получава, защото те отнасят гагаузите по етническа принадлежност към етнос, различен от българския.

Макар че в повечето случаи децата на родители, принадлежащи към различни етноси, обикновено вземат етническата принадлежност на единия от родителите, не трябва да се забравя, че все пак този избор зависи от най-различни политически,

социално-икономически, семейно-правни, културно-битови и други обстоятелства. Понякога решаваща роля в това отношение изиграва *етническата ситуация* и по-специално численото съотношение между етносите, към които принадлежат родителите. От друга страна е необходимо да се отбележи наличието, при младото поколение, на процес на т.нар. *съзнателна идентификация* (при която като водещ мотив за самоидентификация се явява желанието на самия човек) в съответствие с личната нагласа на респондента и това говори за отдалечаване от патриархалните (консервативни) традиции на самоидентификация, характерна за средното и старото поколение. Например, като етнически българи се представят следните участници:

1 – с баща белорус

1 – с майка наполовина молдовка и наполовина украинка

1 – с двама родители наполовина българи, наполовина руснаци

Подобен тип самоопределение говори за запазване на дълбоките български корени.

Важен маркер на самоопределението е начинът, по който представителите на общността се самоназовават. На въпроса: **“Какво, според Вас, трябва да е най-точното определение за названието “бесарабски българи”?** мнозинството – 58% от отговорите на студентите, посочва определението “това са хора с българско потекло от Бесарабия”. Обикновено в самоназванието се включват 2 елемента: единият означава етническата, а другият – националната или регионалната принадлежност. В случая при “българското потекло в Бесарабия” *етническото* стои пред регионалната или националната принадлежност и това показва, че в съзнанието на групата то е от първостепенно значение. В същото време повсеместното използване сред студентите на най-популярното название “бесарабски българи” нагледно показва как представителите на общността се идентифицират с *региона* (Бесарабия), а не с държавата (Молдова, Украйна), в която са родени. А е известно, че доминирането на регионалната самоидентификация над националната е характерно именно при диаспората.

Определението “това са българи от Молдова и Украйна” е маркирано в 25% от отговорите. Тук може да се предполага включването и на таврийските, кримските, олшанските, херсонските и др. етнически българи в Украйна.

Относително голям дял – 13% от отговорите – се полага на определението “това са рускоговорящи българи”. Този избор на анкетираните студенти можем да обясним с живото историческо наследство от съветското време, когато духовното възпитание се провежда само и единствено на руски език. Безспорно, всяко поколение бесарабски българи в различна степен приема заемки от местните езици, които предава на своите потомци, но най-

силно е влиянието на доскоро официалния руски език. Затова едва ли има бесарабски българин, който да не го владее най-малкото добре в устна и задоволително в писмена форма.

Най-малко – 4% от отговорите – визират определението “това са граждани от Молдова и Украйна”. Според Ю. В. Бромлей етническото самосъзнание е тясно свързано и със съзнанието за *държавна принадлежност* (поданство, гражданство) (Бромлей 1876, 127). Визирайки социално-политическия организъм (в случая държавите Молдова и Украйна), който включва различни етноси, в зависимост от конкретната ситуация, на преден план излизат етническото самосъзнание и национално чувство (например “бесарабски българи”), а в други – съзнанието за държавна принадлежност и патриотизъм (например “българи от Молдова и Украйна”).

Най-условно казано, замяната на названието *бесарабски българин* с *българин от Украйна и Молдова* би означавало, че регионалната (характерна за диаспората) обвързаност е престанала да бъде съществена – отреденото ѝ допреди водещо положение е заместено от националната идентичност, пред която обаче е излязла етническата. Можем да кажем, че по динамиката на промените в съотношението на национално чувство и държавната принадлежност може да се съди за протичането на етновъзродителни процеси (както в случая) или асимилационни процеси в диаспората.

Самоопределянето на дадена общност, както и нейният манталитет, се проявяват най-вече в общуването с други общности и народи. За бесарабските българи и тюркоезичните гагаузи такива са както заобикалящите ги във всекидневието представители на основните етноси в Молдова и Украйна, респективно молдовани и украинци, така и представители на богатата палитра други национални малцинства – руснаци, етнически немци, евреи, арменци и т.н.

Така на въпроса **“Как се представяте пред хора от други националности въкъщи?”** 47% от анкетираните отговарят, че се представят пред други хора в родината си като *българи*, а 17% се представят като *етнически българи*, като се има предвид, че от тези общо 64% 8 участника (или 17%) са деца от смесен брак.

В същото време 21% от анкетираните *изобщо не се представят*. Вероятно причините за такова поведение се коренят в денационализаторските репресии от сталинското време, когато, за да оцелеят хората са били принудени да скриват корените си. За съжаление, тази ситуация е продължила много години, в резултат на което и поведението се е предавало от поколение на поколение. 10% от участниците в анкетата се представят въкъщи като *украинци* – това е разбираемо, когато единият от родителите е украинец, но в нашата анкета в 2 от случаите и двамата родите-

ли на респондентите са българи (!), в друг – бащата е руснак, а майката – българка, в третия случай – бащата е българин, а майката – молдовка. Вероятно тук не става въпрос за несъзнателно смесване на понятията "етническо самосъзнание" и "гражданска самоличност", а за съзнателно приобщаване към основния етнос в Украйна. Следователно, когато анализираме развитието на етническото самосъзнание и на етническите чувства, не бива да забравяме, че то зависи твърде много от конкретната етническа ситуация, т.е. от интензивността и характера на взаимоотношенията между контактуващите етноси (Георгиева 1993).

Етническото самосъзнание на всеки човек се формира от факторите на социалната среда: възпитанието в семейството, обичаите и традициите на обкръжаващата го общност, езика и културата ѝ. Кръвният произход не е от толкова съществено значение. Семейството е онзи малък, но достатъчен микросвят, който възпроизвежда културата и традициите на общността така пълно, че да формира самосъзнанието, в т.ч. и етничното, на подрастващата личност. А езикът на един етнос е този ключов компонент, който кодира културата му, защото именно със средствата на майчиния език неговите представители осъзнават света, категоризират го и го усвояват (Винер 1998).

Така на въпроса **"Какъв език говорите в семейството си по родните места?"** 49% от отговорите сочат, че бесарабските българи – настоящи студенти във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" – говорят смесено, като уточняват: "български и руски". Анализът показва, че отговорилите са основно от градове и села, които са по-отдалечени от основния български етнически масив в Бесарабия; 32% отговарят, че общуват в семейството си на български и това са основно деца, при които и двамата родители са българи; 19% посочват като език за общуване в семейството си руския, като проследяването на местоживеенето им показва, че тези респонденти са само от градовете. Тук ще отбележим, че при сегашното поколение млади бесарабски българи местният български език се свързва сантиментално с образите на "баба и дядо", но от друга страна, той е маркер за нещо селско, т.е. на селския им произход, който не се ползва с престиж в градската среда, особено в многонационалното обкръжение там, което е предимно руско, молдовско и украинско, но с приоритетна комуникация на руски език (сборът надхвърля 100%, тъй като анкетиранияте са посочвали повече от един отговор).

Съвсем различна е ситуацията при анализа на отговорите на въпроса: **"Какъв език използвате на обществени места в родината си?"** – 72% от респондентите използват руски език на обществените места в родината си. В подобни случаи, в които руският е основен език за общуване, тази ситуация се мотивира с убеж-

дението, че "българският така или иначе ще се научи, а децата трябва да знаят още един език"; 23% говорят *смесено* – основно български и руски език (да уточним, че 4% от тях използват *украински, руски и български*, а 2% - *молдовски, руски и български*); 2,5% говорят на български и 2,5% използват украински език.

Разпределението на отговорите се обяснява с факта, че руският език, макар да няма вече статута на официален, е основен инструмент за комуникация извън семейството, тъй като повечето от бесарабските българи владеят най-добре него и не толкова добре (дори незадоволително) официалния език (респективно молдовски, украински). Ще уточним, че бесарабските българи в Молдова и Украйна, а съответно и "бесарабските" студенти във ВТУ са билингви. Това двуезичие не е българо-молдовско и българо-украинско, както би следвало да се очаква, а само българо-руско. В някои случаи говорим и за триезичие – българо-руско-молдовско, българо-руско-украинско, българо-руско-гагаузки, например в семействата със смесени бракове, които в сегашно време са нещо съвсем обичайно.

Типичният билингвизъм си остава българо-руският или, ако трябва да бъдем по-точни за младото поколение, техният билингвизъм е руско-български, тъй като по-често си служат с руски език и по-рядко с български в родината си.

Българо-руският билингвизъм се е наложил не поради трайното масово присъствие на руския етничен елемент в Бесарабия, а по общественно-политически причини. Всеизвестно е, че в съветско време не съществуваша никакви пречки (етнически, верски, имуществени, съсловни, културни) освен неписани политически, за сключване на смесени бракове. Те дори се насърчаваха, защото улесняваха размиването на националното самосъзнание, интернационализираха съветското общество и го превръщаха от народностен конгломерат в еднородна маса, която беше наричана съветски народ.

Следователно днес едноезични бесарабски българи няма: наложено е използването на българския език най-често в битова среда, а на руския – при официално общуване.

Безспорен е фактът, че предлаганата от Министерството на образованието и науката на Република България възможност за следване на българи от общностите зад граница в местни университети влияе благотворно върху развитието на националното им самосъзнание.

Важна за успешното обучение в университета е мотивацията на студентите.

Тъй като студентите от българските общности в чужбина се приемат и разпределят в университетите от МОН, в анкетата не са търсени мотиви за избора на университет, в случая – за из-

бора на Великотърновския университет, а за възможността за обучение в България.

На въпроса **"Защо избрахте да учите в България?"** с пет възможни отговора, най-много – 35% от отговорите, сочат, че *"заради по-доброто предлагано образование"*, като се има предвид качеството на получаваното образование; 30% посочват като причина *"по-евтиното образование, отколкото по родните места"*; 20% от анкетираните посочват *други причини* за избора си да учат в български ВУЗ: придобиване на самостоятелност, диплома от чужбина, семейни причини. Патриотизмът като мотив сред студентите-бесарабски българи е по-слабо застъпен – 7,5%. Същият процент образуват и отговорите, визиращи *неуспешното кандидатстване в Молдова или Украйна*.

Посочените по-горе резултати имат пряка връзка с предварителната информираност на кандидат-студентите и източниците, от които са черпили информация (Гюлчева 2000). На въпрос към студентите бесарабски българи **дали са имали реална представа за това, какво ги очаква в България, преди да дойдат тук**, 57,4% отговарят, че *са нямали реална представа*, а 42,6% – че *са имали такава*.

Резултатите от въпроса за **източниците на информация** сочат, че 45% от отговорите визират *студентите-сънародници от по-горните курсове, учещи в България*; 31% от отговорите визират *други източници* (бивши преподаватели, роднини, собствени наблюдения); 22% са получили информация от *кандидат-студентските кампании по родните места*, а само 2% са получили информация от *пресата*. Не са използвани като източници на информация *радио- и телепредаванията*, а също така и *електронните издания*. За студентите от диаспората източниците на информация за следване в България можем да разделим на две групи, условно наречени *"битови"* и *"официални"*. Към *"битовите"* източници се отнася информацията, получена от *студентите-сънародници и другите източници* – общо 86%, а останалите – към *"официалните"*, каквито са *кандидат-студентските кампании и пресата*.

Гореизложеното разпределение на отговорите показва, че *"битовите"* източници запазват високата си популярност. Това е обяснимо със значителния брой на студентите от Бесарабия в българските ВУЗ-ове. Има вече *"втора вълна"* студенти – по-малки братя и сестри, съседы и приятели на днешните или завършилите вече студенти. Но същевременно ще отбележим, че информацията, получавана от *"битовите"* източници по повод реалната ситуация в България, е до голяма степен субективна, което поражда не винаги адекватни нагласи, а оттам и определени трудности в процеса на адаптация към студентския живот.

На въпроса **"Какви проблеми съществуват във връзка**

с пребиваването Ви в България?” при 43% от отговорите проблемите, с които се сблъскват студентите от Бесарабия, са *финансови*. Финансовите затруднения най-често са резултат от липсата на конкретна и особено необходима информация за преките разходи, които предстоят да направят студентите в процеса на следването си: за размера на семействалните такси, за учебници, пособия и материали, за изготвяне на курсови работи и проекти, за общежития и др. под.

Освен материалната страна на началния, може би най-тежък период от студентството, съществена е тежестта на *емоционалните* проблеми – 27,6% от отговорите. Емоционалните проблеми се дължат най-вече на психологическата неподготвеност на пристигащите от Бесарабия студенти. Тези първокурсници, някои от които не са навършили дори 18 години, попадат изведнъж далеч от семействата и приятелите си, в друга държава (възможно за пръв път в живота си) и най-вече в институция, коренно различна от родното училище. Всичко това създава предпоставки за т.нар. “културен шок” – без да има значение, че студентите са в близка и сродна културна и езикова среда. Безспорно, по-леко е да се адаптираш към средата, която много прилича на домашната отвън, но е различна отвътре. Може би в това се крият всичките трудности в адаптацията на студентите-първокурсници от Бесарабия?! А колегите им българи имат (във всички случаи) многократно повече информация за университета като такъв, за българското и чуждото образование и не на последно място, имат подготовка от средното образование, предполагаща плавно преливане в системата на българско висше образование.

Не малко – 18,4% от отговорите сочат, че студентите-бесарабски българи се сблъскват и с езикови проблеми. Тези проблеми са най-вече характерни за студентите от първи курс, което е показател за недостатъчната подготовка по литературен български език в училищата по родните места. А това на свой ред е резултат от факта, че все още в много селища българският литературен език се изучава факултативно. Съзнанието, че не могат да се изразяват правилно на литературен език, поражда комуникативни проблеми – наличието на такива сочат 11% от отговорите на респондентите.

В естествена връзка с възникващите проблеми сред студентите от български произход от Молдова и Украйна е и следващият въпрос **“Къде търсите съвет за разрешаване на проблемите си?”**. В 40% от отговорите се сочи, че студентите предпочитат да решават проблемите си *другаде* (при приятели, познати, роднини, родители, колеги по работа), а 33% – при *студентите-сънародници от по-горните курсове*. Относително малък процент от студентите се обръщат за помощ и съвет към университетска-

та администрация и към своите колеги от курса – съответно 14% и 13%. Във всеки случай, но все пак в зависимост от конкретните обстоятелства, студентите се стремят първо самостоятелно да търсят разрешение на проблема и в зависимост от резултата да търсят съвет и помощ. Затова, имайки предвид присъщата им типично българската черта "оправност", е логично да виждаме толкова разнородни отговори. Това потвърждава мнението на Иваницка Георгиева, според която екстремалната ситуация винаги създава възможност въз основа на отношението "аз и другия", което функционира на индивидуално и групово равнище, да се открият онези елементи, които служат за културна и етническа идентификация и в които хората намират своята идентичност (Георгиева 1993, 123).

Попаднали далеч, макар и в една толкова близка културна среда, сблъскващи се за пръв път сами с всекидневните битови проблеми, студентите бесарабски българи често са измъчвани от *носталгия*, изпълнена с мъка, копнеж и идеализация на родното място, която неудържимо ги тегли към дома... В крайна сметка някои от тях (за тяхно добро или зло) не успяват да се преборят с психологическия дискомфорт и съвкупността от определени субективни и обективни фактори и предпочитат да се завърнат у дома. Но мнозинството студенти успяват в процеса на адаптация да се преборят с душевните терзания, като съзнателно и несъзнателно се опитват да създадат собствена комфортна среда, близка до домашната.

В този смисъл, като естествен резултат на въпроса **"С кого поддържате най-активни отношения тук?"** 55% от отговорите на респондентите сочат *"със своите сънародници, следващи в България"*; 24% от отговорите показват поддържане на най-активни отношения *с местните жители*, а 21% – *с колегите от курса* – тези 2 категории отношения са характерни за студентите от II, III, IV и V курс. Възможно е, това да е свързано с обстоятелствата, че студентите от по-горните курсове са вече социално адаптирани към студентската среда, активно контактуват с местни българи и вече успяват да съвместяват следването в университета с работа, за да се подпомогнат финансово.

Ще отбележим, че гореизложеното процентно подреждане на отговорите отново потвърждава факта, че студентите с български произход от Украйна и Молдова съзнателно или несъзнателно се обособяват в отделна общност сред студентите във ВТУ.

На въпроса **"На какъв език предпочитате да говорите помежду си със своите сънародници?"** само 13% от анкетиранияте студенти бесарабски българи отговарят, че разговарят помежду си на *български език*; 38% общуват на *руски*, а останалите 49% общуват помежду си на *смесен* (на руски и български

– 42%, на руски, български и украински – 7%).

Използването на смесен език е нормално явление за представителите на бесарабската диаспора, отдалечена от основния етнически масив в метрополията. В случая използването и на украинския език, заедно с българския и руския, е характерно за таврическите българи, защото държавният украински език там е застъпен повече, отколкото в бесарабската част на Украйна.

На въпроса **“Защо предпочитате да комуникирате помежду си на този език?”** 73,5% отговорят, че предпочитат да комуникират на този, респ. смесен език, *“защото в родното място говорим този език”*; 17% използват руски, *“защото не знаят добре българския език”*, а останалите 9,5% посочват други причини (някои използват българския, за да не привличат вниманието на околните, други използват руски или украински, за да не ги забравят или за по-лесно общуване).

На въпроса **“Как най-често ви наричат местните българи?”** 66% от студентите от Молдова и Украйна са убедени, че за местните българи те са *руснаци*. Това е така, защото за повечето българи “съветската” многонационална общност е “руска”. Като “руснаци” се възприемат и представителите на много други националности, традиционни за Руската империя и СССР – украинци, белоруси, грузинци, арменци, молдовани и пр. 22% посочват, че местните българи ги наричат *бесарабски българи*, 10% – *чужденци*, и само 2% – *сънародници*. Този малък процент вероятно се обяснява с това, че местните българи не приемат бесарабските студенти от Молдова и Украйна като сънародници, което означава, че не ги приемат и като българи. Българската общественост е негативно настроена към тази младеж, заради това, че тя общува помежду си на руски език, че не иска да говори на български. От своя страна, студентите – българи от Молдова и Украйна реагират отрицателно, че ги наричат “руснаци” и вероятно това е още една причина студентите от Бесарабия да се обособяват в отделна субобщност сред студентите във ВТУ “Св св. Кирил и методий”. А това се отразява крайно негативно върху укрепването на националното им съзнание и интеграцията им в българския духовен живот.

По този въпрос бих цитирала Анна Кръстева: *“Етническата идентификация не е абсолютно свободен избор на индивида, който той осъществява в социален вакуум. Тук има възможност за избор, но има и граници на избора. Тези невидими ограничения се полагат от погледа на другия, защото съществено е как аз мисля за себе си, но и как другите ме мислят”* (Кръстева 2005, 81).

На въпроса **“Съществуват ли проблеми между Вас и Вашите сънародници и на каква основа са те?”** 91,5% от респондентите отговарят, че *нямат проблеми със своите сънародни-*

ци, а 8,5% – че имат проблеми на битова основа. Предполага се, че тези проблеми се дължат на индивидуалните потребности и изисквания на студентите, живеещи заедно в общежитието на ВТУ "Св св. Кирил и методий".

На въпроса **"Как смятате, съществува ли йерархия между студентите от Молдова и Украйна?"** 76,5% от участниците в анкетата отговарят отрицателно (с "не"), а 23,5% смятат, че има йерархия (отговарят с "да").

На въпроса **"Какви са причините за това?"** 51% от респондентите не отговарят – това са участниците, които са посочили отрицателен отговор на предходния въпрос. В случая отговорите на останалите 49% от участниците се разглеждат като 100%: 39% посочват съществуването на йерархия като израз на сплотеност; 25% от отговорите определят причината за съществуването на йерархия като желание за лидерство на някои личности; 18% от отговорите визират йерархията като начин за самоутвърждаване; 14% от отговорите посочват други причини (като такава е посочено различието между студентите от града и от селото); 4% от отговорите определят съществуващата йерархия като знак на уважение към по-горните курсове.

На въпроса **"Съществуват ли проблеми между Вас и местните български студенти?"** 91,5% от студентите бесарабски българи отговарят отрицателно (с "не"), а 8,5% отговарят положително (с "да"). Следователно на въпроса **"На какво се дължат съществуващите проблеми?"** 91,5% съответно не отговарят; 6,3% от студентите посочват като причини битовите конфликти в общежитието, а 2,2% смятат, че проблемите се дължат на стълкновения на етническа основа. В повечето случаи като поводи за подобни стълкновения се изтъкват банални прояви: нарочно говорене на руски език на прекалено висок тон, демонстративно усилване на руска музика, пренебрежително отношение към българското и идеализиране на всичко руско (което е характерно за деца от смесени бракове).

На въпроса **"Смятате ли, че при следването Ви във ВТУ към Вас се отнасят по по-особен, различен начин, отколкото към другите студенти?"** 62% от анкетираните студенти от Молдова и Украйна смятат, че преподавателите не проявяват (отговарят с "не") към тях по-специално отношение, отколкото към другите студенти; 32% смятат, че има такова отношение към тях (отговарят с "да"), а 6% уточняват, че "зависи от преподавателя".

На въпроса **"Как бихте определили това отношение?"** 55% от респондентите отговарят, че отношението е еднакво към всички; 19% заявяват, че отношението е по-благосклонно, отколкото към местните студенти, а 26% уточняват: зависи от преподавателя – или подчертано по-благосклонно, или отрицателно.

В този и в предходния въпрос проличава отъждествяване (ако може така да се каже) на процеса на следване в университета с отношението на преподавателите и полагането на изпити. В отговорите се проявява, от една страна, еднаквото отношение на преподавателите към всички студенти, а от друга – чисто субективните преживявания на студентите от Украйна и Молдова в процеса на обучението и полагането на изпити, чийто успех зависи единствено от съответната подготовка и обективния фактор във вид на "добър късмет".

На въпроса **"Защо е такова отношението към Вас?"** 23% от анкетираните не отговарят, защото смятат, че няма по-специално отношение към тях. Същевременно 54% от отговорите посочват, че няма по-специално отношение към тях (63% от предходния въпрос), *защото съм етнически българин*. 34% от студентите смятат, че има по-специално отношение към тях, *защото съм чуждестранен студент*. Същото мнение имат и 12% – *защото имам затруднения с българския език*.

На въпроса **"В личен план допускате ли възможност да сключите брак с местен българин/българка?"** 30,6% допускат възможност да сключат брак с местен българин; 26,5% отговарят със *защо не*; 26,5% *се колебаят* да отговорят; 16,4% *категорично не допускат* сключването на подобен брак, а 15% не са отговорили. В случая сборът от 57,1 % (30,6%+26,5%) нагледно сочи, че бесарабските българи се придържат към *ендогамия* в широкия смисъл на думата, т.е. в рамките на целия български етнос.

На въпроса **"Какво би спомогнало за този Ваш избор?"** 30 % от отговорите сочат, че на респондентите би спомогнал фактът, *че се чувстват като едно цяло и взаимно се разбират*; 26% посочват *други причини*; 22% – *че имат обща културна идентичност*; 20% са *убедени в общия произход*; 2% – *защото говорят общ език*. Етностабилизиращото значение на *ендогамията* тук се проявява в стремежа за запазване на етническата *еднородност* в семейството, което проличава във фактите, влияещи върху евентуалния избор на респондентите на брачен партньор: *общата културна идентичност* и *убеждението в общия произход*.

На въпроса **"Каква цел преследвате с придобиването на висше образование във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий"?"** 36% от студентите отговарят, *че все още не знаят каква цел преследват* с придобиването на висше образование във ВТУ; 21% смятат, *че тук ще получат качествено образование и ще станат специалисти*; за 17% *целта е да си намерят по-добра работа*; за 12,7% *целта е да имат международна диплома за висше образование*; за 6,3% *целта е да останат в България*; 4,5% от студентите смятат, *че дипломата е първа стъпка към по-висока*

степен на образование; за 2,5% целта е да получат диплома и да се върнат в Украйна.

На въпроса **"Какво смятате да предприемете след дипломирането си?"** 5% от участниците не са отговорили; 41,5% от отговорите сочат, че респондентите ще се опитат да си намерят работа и да останат в България; 26,5% от отговорите сочат, че респондентите ще се опитат да си намерят работа в чужбина; 21% от отговорите сочат, че студентите ще продължат образованието си; а 11% от отговорите отбелязват, че студентите категорично смятат да се върнат в родното място и да си намерят работа по специалността (така отговарят основно студентите от II и III курс).

Въпросът за реализацията на завършилите студенти е важен с дългосрочните си резултати както за студентите, така и за университета. Данните за нагласите на студентите сочат, че преобладаващата част от тях планират бъдещето си като специалисти с висше образование, които ще се опитат да намерят работа по специалността в България, но признават, че нямат големи шансове за успех в съревнованието за работа с българските си колеги и затова ще разчитат на първоначална подкрепа от своите местни познати и приятели в търсенето на работа и устройването си. Една част от бесарабските студенти имат планове да продължат образованието си тук. Видимо е намалял броят на студентите, които категорично смятат да се приберат по родните места и това е за сметка на тези, които правят сериозни планове за работа в трета страна – чужбина – като в тези случаи не се мисли за получената специалност в университета. Тази ситуация е повлияна от практиката през последните 2-3 години, придобила голямата популярност, да се участва в *студентска бригада* в различни европейски страни. А първата стъпка за това е наличието на български паспорт.

В пряка връзка с това са и отговорите на въпроса **"Желаете ли да придобиете българско гражданство?"**: мнозинството от студентите от Украйна и Молдова – 83% – *искат да придобият българско гражданство*; 8,5% – *не желаят*; 8,5% – *не са се замисляли над това*.

В случая първо ще дадем определение на гражданското самосъзнание (или гражданска компетентност) – това е съвкупност на права, свободи и задължения на човека, произтичащи от правния статут на личността, от направения от нея самостоятелен избор за принадлежност към държавата и обществото. Между гражданската, езиковата и етническата идентичности съществува много тясна връзка (Губогло 1998, 26). Придобиването и запазването на българско гражданство обаче не винаги е свързано с изява на съответната идентичност. От друга страна, практика-

та показва, че притежаването на български паспорт или дори на документи, в които са записани българска народност, произход или име, влияе пряко за деклариране на българска национална идентичност. Тъкмо вписването в паспортите и актовете за раждане "българска националност" е една от причините, поради която някои от пръснатите в бившия Съветски съюз етнически българи продължават безпроблемно да се изиявяват като такива, дори след като са загубили езика и спомена за своя произход.

На въпроса **"Защо желаете да придобиете българско гражданство?"** 26% от анкетираните не са посочили отговор; 22% *искат да останат в България*; 19% са посочили, че *желаят българско гражданство, защото се чувстват или искат да се чувстват истински българи*; също 19% *желаят гражданство, защото искат да заминат в чужбина (на Запад)*; за 9 % от респондентите *с придобиването на гражданство се откриват нови възможности*; 5% *желаят гражданство, за да се опитат да останат в България или да заминат в чужбина*.

От отговорите проличава желанието на повечето бесарабски българи да имат български паспорт, за да си осигурят възможност за свободно пътуване между родината Бесарабия, България и страни от Европейския съюз.

В заключение ще отбележим, че голяма част от младите бесарабски българи, често много либерално настроени, ще направят всичко възможно, за да се адаптират към новите условия – ще се стремят да получат добро, качествено образование, ще създават дом и семейство, свой собствен вътрешен кръг от приятелства и всичко това, за да останат завинаги в България. Българите от Бесарабия в крайна сметка се адаптират най-бързо, те приемат България за своя прародина и втора родина, успешно и относително безболезнено се интегрират в българското общество, като изключим едно НО: **носталгията**... тя е по-скоро *болест на сърцето*, своеобразно психическо състояние... и не ги напуска. Те живеят и ще живеят между две роднини – ТАМ, защото са родени в Буджака, защото там са родителите и роднините им и ТУК, защото самите те градят семейства и напълно се интегрират в българското общество.

БЕЛЕЖКИ:

¹ В международните документи не е формулирана общоприета дефиниция на термина *национално малцинство*. Предлаганите определения обединяват обективни и субективни критерии. Обективните са трайното местожителство в държавата и съответното гражданство, етническите, религиозните и езиковите характеристики, които се различават от тези на мнозинството и недоминиращото положение спрямо него, а субективните – мотивацията да се запази специфичната идентичност, включваща културата, традициите, религията, езика. В теоретичните изследвания националните малцинства се разглеждат като разновидности на етническите малцинства, които са части от нации в други държави.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бромлей 1976:** Ю. В. Бромлей. Етнос и етнография. С., 1976.
- Винер 1998:** Б. Е. Винер. Етничност – в поисках парадигмы изучения. – Етнографические сообщения, 4, 1998.
- Гаргалък 2004:** В. Гаргалък. Отново за гагаузите II. – В: Алманах "Родолубец", 6, С., 2004.
- Георгиева 1993:** Ив. Георгиева. "Възродителният процес" и "голямата екскурзия" (опит за орална история). – В: Етническата картина в България (проучвания 1992 г.). С., 1993.
- Грек 1996:** И. Грек. Проблеми на национално-културното развитие на българите в Молдова. – В: Сборник изследвания и материали "Българите в Северното Причерноморие". т. 5, В. Търново, 1996.
- Губогло 1998:** М. Н. Губогло. Формирование гражданской идентичности. – Етнографическое обозрение, 6, 1998.
- Гюлчева 2000:** Н. Гюлчева. Очаквания и реалности – студенти от българските общности в чужбина във Великотърновския университет "Св. св. Кирил и Методий". – В: Алманах "Родолубец", 5, С., 2000.
- Забунова 2004:** М. Забунова. Начало на възраждането на българската идентичност в Бесарабия (1985-1991 г.). – В: Алманах "Родолубец", 6, С., 2004.
- Кръстева 2005:** А. Кръстева. Имиграцията в България. Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, С., 2005.
- Кула 2004:** О. Кула. Забравените села на Бесарабия. – В: Алманах "Родолубец", 6, С., 2004.
- Миланов 2000:** Е. Миланов. Регионални и етнокултурни български общности зад граница. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация. С., 2000.
- Неделчев 1998:** Н. Неделчев. Бесарабските българи в Тараклия: История, диалект, речник – социолингвистично изследване. В. Търново, 1998.
- Новаков, Белянина 1995:** С. З. Новаков, Е. Г. Белянина. Традиции бесарабских болгар и проблемы сохранения их идентичности. – В: Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. Кишинев, 1995.
- Нягулов 1998:** Б. Нягулов, Е. Миланов. Българските общности зад граница. – В: Хемус, 2, 1998.
- Петрова 2000:** Д. Петрова. Цариградските българи. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2000.
- Пителова 2003:** Н. Пителова. Съпоставително изследване на асоциативните полета на българите в България и в Молдова. С., 2003.
- Радойнова 2005:** Д. Радойнова. Етнос. Етнология. Етнически процеси. Шумен, 2005.
- Симеонов 2004:** И. Симеонов. Църковно и просветно дело на българите в Бесарабия. – В: Алманах "Родолубец", 6, С., 2004.
- Стоянова 2004:** А. Стоянова. Народностният характер на българите в Украйна. – В: Алманах "Родолубец", 6, С., 2004.

THE STUDENTS - BESSARABIAN BULGARIANS IN VELIKO
TURNOVO UNIVERSITY "ST. CYRIL AND ST. METHODIUS":
BETWEEN THE NOSTALGIA AND THE ADAPTATION
(the attempt for tracking the ethnical self - determination)
MARIA VOINSKAYA

The ethnical derivation and the ethnical self-determination are in permanent interaction and dependence. Their coincidence leads to an unproblematic existence of the communities, because the identity is being established on the emanation and finds its external manifestation through the self-determination. Among the foreign Bulgarians this coincidence applies in greatest degree to their largest ethnical community in Ukraine and Moldova – the Bessarabian Bulgarians.

After the changes in the Soviet Union in April 1985 and the same in Bulgaria in November 1989, it starts peculiar ethno-revival process among the Bulgarian communities in Ukraine and Moldova. As part of this is the providing a possibility for education of students with bulgarian emanation in the bulgarian universities.

The author's aim in the current research was to contribute in the clarifying of ethnical self-determination's influence of the students with Bulgarian emanation from Ukraine and Moldova on their adaptation to the social surroundings in Veliko Turnovo University and in Bulgaria wholly.

As method of exploration is used investigation form, which includes 32 questions. About 47 students from Ukraine and Moldova that are representatives of all exchange rates and different profiles were interrogated.

The investigation hasn't calls for a fullness and originality, however, the discounts and the decisions are put from the analysis in the responses of the students – Bessarabian Bulgarians and the logic of the events and the facts such as the author had suffered and realized as a student of VTU "St. Cyril and St. Methodius" during 1996-2001.

The author makes a summarized review of the student's responses concerning not only ethnic self-determination, but also on the administrative servicing and the live conditions of the foreign students.

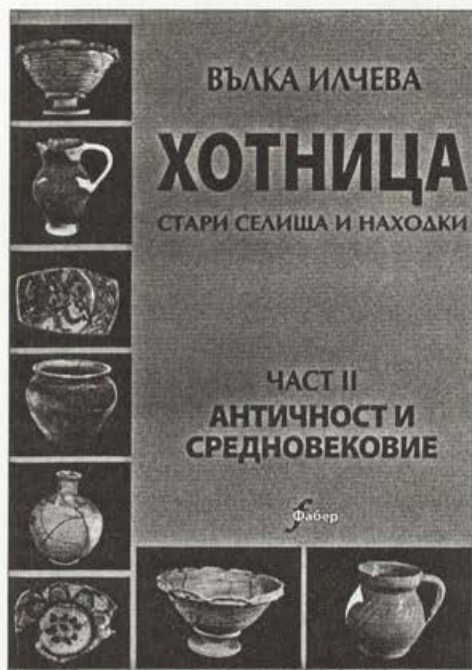
As a conclusion will note that a large part of the young Bessarabian Bulgarians which are studying in Bulgaria, frequently a liberally disposed, they will do everything possible to adjust to the new things for them – they will strive to receive a qualitative education, will make a home and a family, their own inner circle of friendships and all these things for one - to stay in Bulgaria for always.

Ultimately, the Bulgarians from Bessarabia are being adapted most

promptly, they accept Bulgaria as a great grand-motherland and a second native land; they are integrate successfully into the Bulgarian society, excluding one thing – the nostalgia ... it will be as an illness of the heart and peculiar mental state, that will never leave them; Bessarabian Bulgarians will live between two motherlands – there, because they were born in Bessarabia, because there are the parents and the relatives, and here – because in Bulgaria they grown up as personalities.

**ВЪЛКА ИЛЧЕВА. ХОТНИЦА. СТАРИ СЕЛИЩА И НАХОДКИ.
ЧАСТ II. АНТИЧНОСТ И СРЕДНОВЕКОВИЕ.
"ФАБЕР". ВЕЛИКО ТЪРНОВО. 2006.**

ХИТКО ВАЧЕВ

Землището на село Хотница, Великотърновско е изключително богато на археологически обекти. През 2002 г. В. Илчева публикува в отделно книжно тяло, озаглавено "Хотница. Стари селища и находки. Част I. Праистория" археологическа карта в която бяха представени праисторически обекти и находки. Рецензираната тук книга е продължение на изследванията и е посветена на паметниците от античната и средновековната епоха.

Книгата "Хотница. Стари селища и находки. Част II. Античност и средновековие" се състои от увод, 6 глави, заключение, каталог на находките, списък на използваната

литература и резюме на български, английски и френски език. Илюстративният материал е представен в 57 табла и 19 образца.

Увод (с. 7–8).

В увода В. Илчева прави кратка природо-географска характеристика на землището на с. Хотница. Формулирана е целта на изследването – съставяне на археологическа карта на обектите от античната и средновековна епоха. Изброени са местностите, в които те са локализираните.

Глава I. Обекти от късната желязна (латенска) епоха (с. 9–14).

В тази част от изследването е представена информация за локализираните в 13 местности обекти, където е засвидетелстван

поселищен живот по време на късната желязна епоха. Основен източник за отнасянето им към споменатия период са откритите на земната повърхност фрагменти от глинени съдове. Използвани са данни от публикации, посветени на находки, произхождащи от някои от местностите. Най-значителна по обем е информацията за селището в местността Пещерата-изток, където под ръководството на В. Илчева са проведени сондажни археологически проучвания.

Поради факта, че местностите Пещерата-изток, Пещерата-запад, Паскова бряст и Горно селище са съседни и са разположени от двете страни на един и същ водоизточник, В. Илчева допуска, че става дума за едно и също селище от късната желязна епоха разположено върху тях. Може би са нужни по-сериозни аргументи в подкрепа на това виждане, защото споменатите местности отстоят на разстояние една от друга 0,5 – 1 км.

В края на тази глава авторката представя аргументите си, защо включва обектите от късната желязна епоха към античността.

Глава II. Обекти от римска епоха (с.15–21).

В 11 местности от землището на с. Хотница са установени следи от поселищен живот през римската епоха. Локализиран са 3 римски вили, селища и керамичен център. Информацията за това е извлечена от конкретен материал – намерени на повърхността на земята керамични фрагменти, оброчни плочки, оръдия на труда и оръжие. Представени са данни от публикации на находки, които са открити в някои от местностите. Използвани са резултатите от проведените археологически разкопки в местността Къшлата, където е установено наличието на античен керамичен център.

В. Илчева представя интересни наблюдения върху селището, разположено в подножието на местността Кайрака. Поселението е с много големи размери, а населението му е работило в каменоломните, осигуряващи строителен материал за римския град Никополис ад Иструм. Авторката счита, че в това селище са работени както архитектурни детайли, така и паметници на дребната пластика.

Тук ще си позволя да отбележа, че когато основен източник на информация са т.нар. случайни находки е трудно да се определят точните хронологически граници, в които са функционирали поселенията. Пропуск е обаче, когато за даден обект такива са установени, те да не бъдат отбелязани в следващите проучвания. В случая имам предвид, че в настоящия труд за керамичния център в местността Къшлата не са упоменати хронологическите граници, а той произвежда продукция – началото на II-средата на IV в. (Султов 1969, 21).

Глава III. Ранновизантийски крепости (с. 22).

В тази част от изследването В. Илчева представя данни за две

ранновизантийски крепости, намиращи се в местностите Калето и Чуката. Основание за отнасянето на крепостните съоръжения към ранновизантийската епоха са откритите на повърхността на терена фрагменти от керамика. В изложението си авторката отбелязва, че в споменатите местности личат останки от крепостни стени, порти и кули. Изхождайки от това считам, че е било удачно представянето на данни за площта, която заемат въпросните крепости и изготвянето, най-малко на окомерен план, на архитектурните останки.

Глава IV. Обекти от старобългарската епоха IX–X век (с. 23–25).

От 6 местности в землището на с. Хотница произхождат археологически артефакти, показващи, че те са обитавани през IX–X в. Локализираните са 5 селища – Водопада, Калето, Калиманична поляна, Говедарски кладенец и Барата. В местностите Къшлата и Барата са разкрити грънчарски пещи. На някои от споменатите обекти са провеждани археологически проучвания (Къшлата, Барата). Това е позволило на В. Илчева, използвайки данни от тях, да представи по-изчерпателна информация за структурата на селищата, хронологическите граници, в които те функционират и откритите находки.

При проучването на селището Хотница-Водопада, което се отнася към преходния период от енеолита към бронзовата епоха, В. Илчева регистрира наличието на старобългарски пласт. Той е установен в сектори V, VII, VIII и квадранти V13, VIII18, откъдето произхождат значително количество керамика, железен косер, точило и каменна плочка с надпис на старобългарски език. Считам, че освен описание е трябвало да бъде представена графично и план-квадратната мрежа на обекта, за да се придобие по-точна представа за разположението и площта на селището.

Глава V. Обекти от средновековната българска епоха XII–XIV век (26–33).

В тази част от изследването са представени локализираните обекти от периода XII–XIV век. Това са селищата, разположени в местностите До село, Кайрака, Камънърлъка. Изказано е мнение, че вероятно двете ранновизантийски крепости (Калето, Чуката) са функционирали по време на Второто българско царство.

Най-обстойна информация е представена за селището, намиращо се в местността До село. То е проучено по археологически път в началото на 70-те години на XX в. от Й. Алексиев. Използвайки информацията от публикациите на разкопвача, В. Илчева представя данни за разкритите 35 жилища, 6 ями, 3 грънчарски пещи и значително количество керамичен материал.

В землището на Хотница при археологически разкопки са разкрити основите на средновековна църква и прилежащият ѝ некропол. В. Илчева предполага, че църквата е обслужвала населението на селището, разположено в местността Каманърлъка. Обобщавайки данните в публикациите, посветени на споменатите обекти, авторката изказва мнение, че жителите на това селище са се занимавали с металургична дейност, грънчарство и каменоделство.

Глава VI. Некрополи в землището на село Хотница (с. 34–38).

В последната глава са представени данни за локализираните в землището на с. Хотница 13 некропола. От тях 4 са могилни и 9 – плоски. Някои от тях са точно датирани на базата на произхождащи от тях материали. За други В. Илчева отбелязва, че се знае само местонахождението им, но поради липсата на датиращи материали не може да се установи времето, в което са използвани.

Заклучение (с. 39–40).

В заключението авторката представя основните си изводи. От тях става видно, че в землището на Хотница е налице интензивен поселищен живот през античността и средновековието. Важна роля за това според В. Илчева играят благоприятните природо-географски условия. Тя обръща внимание на обстоятелството, че археологическите паметници са обект на иманярска интервенция, в резултат на което част от тях вече са унищожени. Това е породило в нея убеждението, че съставянето на археологическа карта на с. Хотница е наложително и израз на това е настоящата книга.

Каталог на находките (с. 41–75).

На каталоген принцип са описани 452 находки, произхождащи от споменатите в изложението обекти.

Илюстративният материал е представен в 57 табла и 19 обреза. Добро впечатление правят рисунките на находките, които са дело на автора.

В заключение ще посоча някои неточности и грешки, допуснати в изложението на разглеждания труд. В. Илчева отбелязва, че античният керамичен център е локализиран в местността Къшлата (с. 15–16). В същата местност според нея се намира и разкритата при археологически проучвания средновековна църква (с. 33). В публикациите, посветени на тези обекти, местността е под името Кая бунар (Султов 1969, 12; Алексиев 1999, 164). От приложената карта на археологическите обекти в труда

на В. Илчева е видно, че става дума за една и съща местност, но авторите я упоменават под различно име. Редно е било в разглежданата книга този факт да бъде обяснен.

Невярно в същността си е твърдението, че през VI в. в българските земи се появява грънчарското колело (с. 14). Изследванията сочат, че това става през втората половина на VI в. пр. Хр. Неадекватно звучи и изказаното мнение, че гълъбът, изобразен върху съдове, изпълнени в техника сграфито е символ на мира и разбирателството (с. 29). Неточно е съдържанието на изрази: "От местността До село произхождат 6 реставрирани паници..." (с. 29). Използваният термин "Втора българска държава" отдавна не се употребява в съвременната ни историография.

Направените бележки в никакъв случай не омаловажават общото положително впечатление от рецензията труд. Той отговаря на целта, която си е поставила авторката – представяне на археологическото богатство в землището на с. Хотница, което да послужи за по-нататъшни обобщени или детайлни изследвания.

ВЕНЦИСЛАВ ЦОНЕВ(+), ВАЛЕНТИН ДЕНЕВСКИ.
СЛЕДИТЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ КОДОВЕ. "АСТАРА" 2006, 112 с.

Вълка Илчева

Новоизлязлото книжно тяло "Следите на тракийските кодове" съдържа пет отделни статии, посветени на космогонията, религиозно-философската система и митологичните идеи на тракийските общества. Автор на първите четири статии е Венцеслав Цонев, а една е от Валентин Деневски

Първата статия носи заглавие "Космосът и времето – акценти в украсата на Казанлъшката куполна гробница". В нея авторът се спира на неизяснени моменти, свързани с идейната схема, заложена в полихромната украса на паметника. Според него в структурата на художествената програма са включени

елементи, илюстриращи схващанията на древното общество в космо-митологичен план. Установява засилен интерес към взаимодействието на понятията Космос и Време, които се превръщат в основни акценти на авторовата концепция. Разкриват се фрагменти от научните знания на древните балкански общества.

Чрез подробен анализ на архитектурата и живописната украса на Казанлъшката гробница, авторът установява, че математическите измерения на куполното помещение и планировката в украсата му са подчинени на централната идея – единството на религиозната астрална троица, представена от Слънцето, Луната и Венера. В живописната панорама на гробницата са вплетени всички свещени числа, играещи фундаментална роля за тракийската религиозно-философска система. Сред тях авторът забелязва ясно числата 7 и 14, които свързва с идентификацията на тракийския Дионис като циклично божество. "Кръговратът на процесите – пише той – е основен закон за развитието на материалното битие, той неизбежно включва и понятието смърт... При траките това състояние носи като код числото 11, заемащо междинно място между 7 и 14. Следователно във философски

план за племената смъртта има временен характер, приема се като движение към Отвъдното и престой в неговите пространствени измерения, затворени между Луната и Венера... Трите бързи колесници в горния фриз дават конкретен пример за движение към безсмъртието. Очевидно е, че тази сакрална цифра (3) трябва по-категорично да се тълкува като емблема на душевното безсмъртие." Според него цифрата 8 служи за личен код на Луната и Венера, следователно тя може да представя царството на мъртвите души. Народите на Балканите използват като официален код на Отвъдното цифрата 8 или 16.

"Космология и митологични мотиви в иконографията на тракийските монети" е втората статия на В. Цонев, в която са разгледани някои по-слабо проучени моменти, свързани с иконографията на тракийските монети и по-точно неясната семантика и значението на зрънчестия кръг. Обърнато е внимание на отделни композиционни решения, които следват определени митологични представи и постулати на тракийската религиозно-философска доктрина. Анализирани са монетни емисии на отделни племена и владетели, подредени в хронологически ред. Според автора, поставянето на зрънчестите елементи в украсата на монетите не е случайно хрумване на античните гравьори. Той свързва появата ѝ с традициите на схемите, прилагани в украсата на битовите предмети от неолита и енеолита. Често елементите се групират в определен пространствен ред и отговарят на точно установени числени стойности, касаещи календарни цикли или модули към тях. Символиката на числата се превръща в задължителен белег на материалната култура и отразява нивото на научните знания и религиозно-философски идеи. Траките, гърците и македонците са народи, които прилагат последователно в изкуството си системата на свещените числа и модули. Авторът установява наличието на строга числена система, прилагана в гравьорската работа.

При анализа на тракийското монетосечение В. Цонев фиксира употребата на двадесет и две числа и модули, свързани с астрономическите познания и календарни системи на народите от Балканите, Предна Азия и Северна Африка. Такива числа са 14, 21, 24 и 32. Авторът установява единство между персонажите с божествен характер и съответните им числови символи. Според него монетите изпълняват не само функцията си на платежно средство, но играят и ролята на нагледно средство за прокарване на определени религиозни, космологични, социални и естетически идеи. Местните династи и владетели са съзнавали ясно силата на монетното внушение, достигащо бързо до съзнанието на хиляди хора чрез оформлението на различни емисии.

Третата статия носи заглавието "Светът на сакралната символика в тракийските пекторали". Тук авторът разглежда стила

на украсата и нейната семантика на 8 броя тракийски златни пекторали от територията на България. Отправна точка за конкретния анализ е религиозно-философската доктрина и роля на пекторалите в бита на аристокрацията. Тези 8 пекторали са съзнателно подбрани от автора като отличаващи се с по-богата украса. Те съдържат важни елементи от космо-митологическата и религиозна схема на траките. В. Цонев счита, че изображенията върху златните нагръдници илюстрират идеята за цикличността на природните процеси и преди всичко за едновременното съществуване на живота и смъртта в контекста на схващанията относно душевното безсмъртие. Защиства тезата, че композиционната схема дава картината на отвъдното пространство, че това е една панорама на тракийския рай. При нея особена роля играят видът и броят на елементите, тъй като зад тях се крият важни числени кодове с астрален характер, имащи водеща роля в украсата на битовите предмети още от времето на неолита. Според автора, траките продължават древните балкански традиции и оформлението на пекторалите много точно илюстрира представите на местното население за характера на задгробния живот като отражение на земната действителност. Присъствието на тези предмети от благороден метал сред инвентара на знатните погребения е в унисон със схващането, че служат като вид орфически ламели, предназначени да отвеждат душите на аристократите по безопасен път към Отвъдното. Най-голямо внимание в статията е отделено на нагръдника от село Големани, Великотърновско, разкрит при разкопки в гроб на знатен тракиец. "Нагръдникът е ценен с това, че крие много важна информация с комплексен характер и негов аналог трудно може да се посочи" – пише авторът. Прегледът на символиката при нагръдниците според В. Цонев ще послужи за реконструкция на тракийския религиозен календар и обредната практика.

"За астралните идеи от могиления храм до Свещари" е четвъртият материал на автора. Тук е отбелязано, че комплексът Сборяново крие богата информация за религиозно-философската доктрина на гетите. Нейни елементи са представени в символичен вид чрез архитектурата, декорацията, метричната система и гробния инвентар на тези археологически паметници. Основно място в публикацията заема анализът на изброените по-горе елементи на гробницата-храм под Гинина могила.

В архитектурните детайли и украсата на гробницата авторът вижда закодирани свещени числа, заемащи особено място в космо-митологическото мислене на траките и оформят модул на Венерианския месец чрез 1/16 част от древния синодичен календар на планетата. Кодовете на Луната и Венера маркират символичните граници на отвъдното пространство, каквото представлява

според религиозните схващания самата гробница. Според В. Цонев "тоталното присъствие на свещени числени стойности и сложни математически построения в плана на Свещарската гробница-храм намират своето логично продължение в пространственото оформление на местните некрополи. Не случайно имаме петкратно повторение на дистанцията от 1900 метра при планирането на могилените групи в Сборяново. Следователно гетите визират извършването на ритуална царска обиколка между крайните точки на некрополите или определени обекти. Могилните комплекси тук са огледално отражение на звездното небе и съдържат в себе си календарната емблема на бога на седемте небеса, тракийският Кронос, за когото споменават древните автори."

Статията на В. Деневски е озаглавена "Панагюрското съкровище – пътуване към мъдростта". Авторът приема убедително доказаната от Иван Венедиков теза, че съдовете са правени етапно, но счита, че има идея, която ги обединява. Интерпретирайки изображенията върху деветте съда от Панагюрското съкровище, той прави опит те да бъдат прочетени като един текст.

В заключение ще отбележа, че изследването "Следите на тракийските кодове" е интересен опит, в който В. Цонев и В. Деневски се опитват "да проправят път към скритите знания и господстващата идеология в тракийските общества".

ИВАН ЧОКОЕВ. ТЕКСТИЛ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ В БЪЛГАРИЯ. ПОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ НА ПРОУЧВАНИЯТА. ВЕЛИКО ТЪРНОВО. "ФАБЕР", 2006, 180 с.

IVAN CHOKOEV. TEXTILE FOUND AT THE MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL SITES IN BULGARIA ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS OF THE RESEARCH. VELIKO TARNOVO. "FABER", 2006, 180 p.

ХИТКО ВАЧЕВ

При археологически проучвания, макар и не много често се откриват текстилни материали. За разлика от останалите археологически находки изработени от траен материал, изследването на които е възможно по всяко време след откриването им, то при текстила нещата стоят по различен начин. Нетрайната природа, загубената още на терена информация, липсата в редица случаи на елементарна документация са едни от най-важните причини обезсърчили редица изследвачи. За това и в научната литература преобладават най-вече съобщения за разкрит при археологически проучвания текстил, но липсват

обобщаващи проучвания върху тази проблематика. В този смисъл монографията на Ив. Чокоев "Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията" се появява съвсем навреме. Преди обаче да продължа със същността на изложението си върху споменатия труд ще си позволя няколко предварителни думи за автора на изследването.

Д-р Ив. Чокоев е добре познат на българската археологическа колегия и най-вече на тази част от нея, която се занимава с проблемите на Средновековието. Утвърден специалист в областта на консервацията и реставрацията, ръководител на Лабораторията за консервация и реставрация при Регионалния исторически музей – Велико Търново, той е от това поколение учени, за които е важна както работата в лабораторията, така и на терена. В продължение на повече от десетилетие Ив. Чокоев е участник в екипите проучващи редица средновековни обекти сред които се открояват – църквата "Св. 40 мъченици" и манастира "Вели-

ката лавра", средновековният Дръстър, манастирският комплекс при църквата "Св. Йоан Продром" в Кърджали, некрополите в Арбанаси. Тези му участия са продиктувани от неговите виждания по отношение изследването на текстила – с оглед нетрайната му природа, бързо настъпващите изменения и рязка смяна на условията при откриването му, работата трябва да започне още на терена и впоследствие да бъде продължена в лабораторни условия. Следваният от него принцип доведе до сериозни научни постижения в изследването, идентифицирането, консервирането и съхранението на много текстилни материали. Своеобразен връх в това отношение е проучването на архиерейските богослужебни одежди открити при разкопки в средновековната църква "Св. Йоан Продром" в Кърджали.

Разглежданата монография е с обем 180 страници и 68 чернобели образа. Състои се от увод, три глави, заключение, списък на използваната литература, списък на съкращенията, резюме на английски език, списък на образите на български и английски език.

Увод (с. 5–6).

В тази част Ив. Чокоев формулира основните задачи на изследването: да се покажат постиженията и проблемите на проучванията върху текстилните находки открити по археологически път. Това от една страна е продиктувано от обстоятелството, че текстилни останки са открити при редица разкопки, а от друга – необходимостта от обобщаването на резултатите се чувства както при работата на археологическия терен, така и при лабораторните изследвания. Наред с това разглеждането на постиженията и проблемите на проучванията на открития средновековен текстил позволява изграждането на един по-цялостен поглед върху този материал.

Глава 1. Преглед на съобщенията за текстил, открит при археологически разкопки (с. 7–47).

В хронологическа последователност са представени известия за текстил сумарно от над 55 археологически обекта датиращи от различни периоди на средновековната епоха VIII–XVII в. В случаите когато отделните обекти съставляват части от едно цяло, за тях са предоставени всички данни независимо от времето на откриването на находките. Така използваният в прегледа подход позволява да бъде проследено откриването на тъканите през годините и съответно степента на тяхното изследване. Тези от известията, в които само се констатира откриването на текстил са предадени съвсем накратко. По-обстойно са разгледани публикациите, в които са предложени повече данни от изследванията на откритите тъкани. Отбелязани са опитите за реконструкция на облеклото по археологически път. Това, което прави много приятно впечатление, е коректността на автора по отноше-

ние представянето на различните авторски виждания. Сведенията за тъканите са предадени максимално близко до съобщеното от проучвателите, а нерядко авторите са цитирани буквално. В обзора е акцентирано върху археологическата среда и задължителното за всеки паметник, придобит чрез разкопки, датиране.

Глава 2. Общи въпроси на проучванията на тъкани, открити в средновековни археологически обекти (с. 48–106).

Първият параграф в тази глава е посветен на проблема за условията, при които текстилът не деструктира напълно в земята. Изяснено е защо текстилните материали открити при археологически проучвания в България много често са в тежко състояние. Основни причини за деструкциите са: почвените условия, въздействието на влагата, минералните соли, хумусните вещества, различните микроорганизми, плесени, гъби, растения, насекоми, гризачи. Обърнато е специално внимание на въпроса защо метализираните тъкани имат сравнително по-голям шанс за съхраняване в българските почви.

Във втория параграф са разгледани няколко изключително важни въпроса засягани в изследванията: местонамирането, локализацията в гроба и значението на антропологичното определяне на скелетите, при които са откривани тъкани. Авторът много правилно поставя акцент върху необходимостта за точни антропологични данни, защото те стоят в основата на пътя за диференциране на реконструкцията на облеклото по пол и възраст.

Следващият параграф е посветен на видовете тъкани според вида на вложената в тях суровина. От представените данни става видно, че откритите при археологически проучвания текстилни останки включват целия спектър от всевъзможни изходни суровини с растителен и животински произход.

В четвъртия параграф са разгледани въпроси свързани с датировката и разпределението на тъканите във вековете. Ив. Чокоев обръща специално внимание на няколко много важни проблема. Единият от тях е – защо само в под 15% от всички проучвани обекти от епохата на Първото българско царство е констатиран текстил. Този факт се обяснява най-вече със слабото разпространение по това време на тъкани с втъкани или бродирани метализирани нишки, т.е. тези които в българските почвени условия имат по-голям шанс за съхранение. Най-многобройни са текстилните останки датирани в хронологическите граници от XI–XIV в. Фактът, че едва в около една пета от всички късносредновековни обекти от XV–XVII в. са открити тъкани, според автора е резултат от сравнително слабото изучаване на този период по археологически път и много по-малко се свързва с обедняването на населението.

Петият параграф е посветен на проблемите на публикации-

те. Отбелязани са най-често срещаните слабости при публикуване на текстилни находки – твърде общите описания на външния им вид и местата на откриването им върху скелетните останки, липса на качествени илюстрации. Много често проучвателите предполагат някаква теза по отношение на проучвания материал, в която доказателствата обаче са най-вече с логически характер. Обърнато е внимание и на въпроса за коректността при обнародване на материалите, защото има случаи, в които непридържането към този принцип в публикациите се отразява негативно върху по-нататъшните изследвания. Наред с критичните бележки, Ив. Чокоев посочва и авторите, чиито изследвания върху проблематиката са на добро професионално ниво.

В следващият параграф е разгледан въпроса за идентифицираните текстилни находки, несвързани с облеклото. В случая става дума за открити текстилни находки, които са извън кръга на одеждите – погребални покрови, погребални възглавници, ленени и копринени торбички в които са поставяни монети. Обърнато е внимание на обстоятелството, че с оглед на по-добрата функционалност на средновековните оръжия в някои техни части също са използвани текстилни материали.

Седмият параграф е посветен на проблема за идентифицираните части от облеклото. В тази част от изследването са разгледани идентификациите, които предлагат проучвателите по отношение на облеклото, което според съвременната класификация се подразделя най-общо на долно, върхно и добавъчно.

В последния параграф на тази глава, който е и най-обширен се проследяват усилията на повечето изследователи насочени към реконструкцията на българското средновековно облекло. Отчетени са постиженията в тази област. Наред с това е обърнато внимание, че някои от изводите на изследвачите са твърде проблемни, а в редица случаи и неверни. Едно от несъмнените достойнства в тази част от изследването е, че в него можем да видим и вижданията на самия автор по редица спорни въпроси.

Глава 3. Технологични анализи на тъканите, открити по археологически път. Прилагане на комплексен подход в тяхното проучване и реконструкция на облеклото (с. 107–152).

В тази глава ярко се открояват вижданията на Ив. Чокоев по отношение пътя на изследване на текстилните материали, открити при археологически проучвания. В неговото начало трябва да стои етапът на предварително проучване в консервацията, известен с термините “научно-консервационна”, “консервационно-техническа” или “техничко-технологична експертиза”. Задоволителната информация за всичко това се получава чрез съпоставяне на резултатите от различните видове изследвания – физични, химични, технико-биологични, биологични и др. Авторът

правилно акцентира, че прилагането на такъв подход, освен че решава чисто консервационни проблеми, отговаря на много въпроси от исторически, археологически, изкуствоведски, историко-технологичен характер.

Няма да бъде пресилено ако кажа, че по същество тази част от изследването на Ив. Чокоев представлява своеобразно ръководство за проучване на текстилни останки открити по археологически път. Вече споменах, че едно от нещата, които прави впечатление е коректността на автора по отношение на проучвателите, занимавали се с въпросната проблематика. Тази констатация важи в пълна степен и за тази част от рецензирания труд – открити са съществуващите постижения по отношение на технологичните изследвания. Наред с това са представени и приносите на самия автор в това отношение.

Заклучение (с. 153–154).

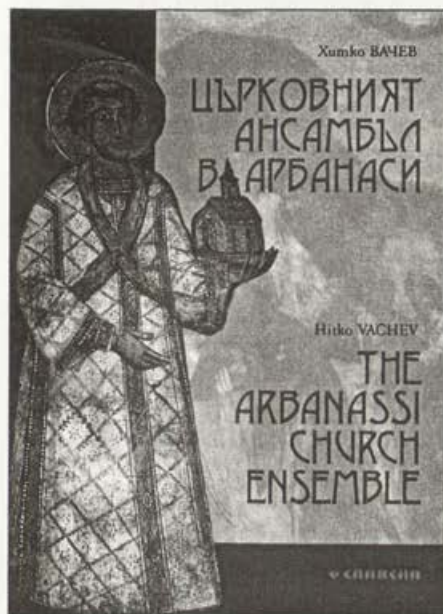
Представеното заключение, макар и кратко като обем, е достатъчно съдържателно и конкретно. Изводите са добре формулирани и точни. Най-добра илюстрация за това е казаното от автора в края на тази част от изследването, което ще си позволя да цитирам: "Събирането и коментирането на данните за намерените средновековни тъкани поставя основите на систематично обобщаване на резултатите от изследванията. Всичко това е с важно значение за отстраняване на натрупани и съответно възпроизвеждани грешки, за датирането на конкретни археологически находки и комплекси, за проучването и идентификацията на новооткрити тъкани и в крайна сметка за по-пълно и конкретно възстановяване на средновековното българско облекло".

Като цяло изследването има ясна и логична структура. Написано е на точен и четивен език, който не се утежнява от използваните специфични термини. Добро впечатление прави полиграфичното оформление на книгата, което е заслуга на издателство "Фабер".

В заключение ще отбележа, че монографията на Ив. Чокоев е научно събитие и се явява съществен принос в областта на средновековната археология. В нея са дадени основните отправни точки за изучаването на едни от най-рядко откриваните при археологическите проучвания находки. Тя е с безспорен приносен характер и заслужава специално внимание от страна на българската наука.

**ХИТКО ВАЧЕВ. ЦЪРКОВНИЯТ АНСАМБЪЛ В АРБАНАСИ.
ИЗДАТЕЛСТВО "СЛАВЕНА". ВАРНА, 2006.**

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

В продължение на повече от десет години научните дирения на д-р Хитко Вачев са свързани с историята и забележителните паметници на културата в Арбанаси. Особено трайни са неговите интереси към късносредновековната църковна архитектура. В поредица статии той разглежда въпроси, свързани с възникването и ранната история на селището Арбанаси, църквите и стенописната им украса. За решаването им значително му помагат проведените от него археологически проучвания при най-значимите арбанашки храмове – "Рождество Христово", "Св. архангели Михаил и Гавраил" и "Св. Димитър". Особено резултатни са проучванията му в църквата "Св. Димитър", допринесли за изясняването на нейната строителна история. Х. Вачев следи научната литература и своевременно откликва при появата на някои не дотам аргументирани тези (има предвид работата на проф. Махиел Кийл и ст.н.с. Маргарита Харбова).

Доброто познаване на късносредновековната църковна архитектура му дава възможност да разглежда храмовете в Арбанаси в контекста на общото развитие на църковното строителство в българските земи.

Всичко това Х. Вачев успешно обобщава в излязлата наскоро книга "Църковният ансамбъл в Арбанаси". В структурно отношение тя е разделена на увод и три глави и това в най-голяма степен отговаря на нейното съдържание.

В първа глава "Арбанаси. Исторически бележки" (с. 14–23), в изключително сбита форма, е поднесена информацията за поселищната история на Арбанаси и историографията по въпроса.

Най-обширна (с. 26–85) е втора глава, озаглавена "Църковна организация и храмове". В нея Х. Вачев разглежда митрополитския комплекс при храма "Рождество Христово", храмовете "Св. Димитър", "Св. архангели Михаил и Гавраил", "Св. Атанасий" и църквите при двата манастира "Успение Богородично" и "Св. Никола". В първите три църкви Х. Вачев е провеждал археологически проучвания и ползотворните резултати от тях му дават възможност да очертае една сравнително пълна и вярна картина на строителната история и хронологията на паметниците.

Важно е да се отбележи, че при църквите "Рождество Христово" и "Св. архангели Михаил и Гавраил" Х. Вачев е имал възможност да проучва само района около тях т.е. техните некрополи. Разкритите гробове с богат инвентар, сведенията на писмените извори и стенописната украса (особено ктиторските портрети) му дават възможност да очертае както историята на Църквата, така и нейната роля сред населението. Възможността да проучва вътрешността на храма "Св. Димитър" (с още незавършена реставрация) довежда до нови и интересни резултати (за църквата и параклиса). Резултатите от разкопките му дават основание да приеме, че първоначално е съществувал параклисът "Св. Георги" като самостоятелна църква, и едва по-късно при изграждането на по-късната "Св. Димитър" тя е вградена в обема на новия храм.

Подробно са разгледани и църквите "Св. Георги" и "Св. Атанасий", както и храмовете в двата манастира. Приноси са разсъжденията на автора за църковната организация, за мястото на Търновската митрополия, за мястото на храма в живота на населението – религиозен и обществен. Известно е, че именно храмовото "пространство" е осигурявало спокойствието на християните за решаване на важни социални и обществени въпроси.

Х. Вачев правилно отбелязва, че увеличаването на функциите на храмовете води до промени в архитектурната им планова схема (уголемяване на параклисите и притвора).

Трета глава е озаглавена "Възникване и функции на църковния ансамбъл в Арбанаси" (с. 86–103). Още в началото Х. Вачев отбелязва, че "проблемът за възникването и етапите в развитието на арбанашкия църковен ансамбъл като цяло досега не е бил поставен", поради липсата на "архитектурно-археологически проучвания на отделните паметници". В началото на тази част той разглежда особеностите и етапите на строителство на арбанашките църкви, а след това ги съпоставя с "християнското храмово строителство от XVI–началото на XVIII в." (разглежда паметници от Сопот, Свищов, Мелник, късния параклис при църква № 12 на Царевец, църквата "Св. Атанасий" в Горна Оряховица, която също е проучвана от автора).

В краткото "Вместо заключение" (с. 106–108) авторът отбе-

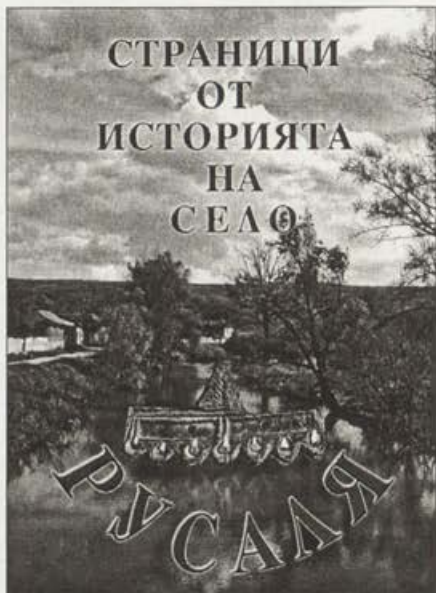
лязва, че няма да преповтаря направените изводи в изследването, а то "по-скоро представлява опит да се погледне на представяната проблематика от един по-различен ъгъл".

Книгата на Х. Вачев е богато илюстрирана с планове, реконструкции, снимки на разглежданите църкви. Искам да подчертая добросъвестното отношение на автора към изследвачите, на които той се позовава, посочвайки техните планове, а там където има негови корекции те също са отбелязани. След всяка глава има подробна библиография. Книгата има и 45 (качествени!) цветни илюстрации – стенописи от църквите в Арбанаси. Резюмето на английски език (за съжаление кратко) дава възможност книгата да се ползва и от чуждестранни проучватели. Със задоволство искам да отбележа много доброто полиграфично оформяне на монографията – заслугата за това е на издателство "Славена" – Варна.

Д-р Хитко Вачев си е поставил задачата "при очертани параметри на традиция и иновация да бъде направен опит за изясняване на характера на арбанашката църковна архитектура". С радост отбелязвам, че този опит е повече от успешен.

ТАТЯНА КЪНЧЕВА, ВЕНЦИСЛАВ ЦОНЕВ(†), ИВАН ЦЪРОВ.
СТРАНИЦИ ОТ ИСТОРИЯТА НА СЕЛО РУСАЛЯ.
ИЗДАТЕЛСТВО "ДАР". РУСАЛЯ, 2006.

Галя Чохаджиева

Преди да пристъпя към представянето на книгата "Страници от историята на село Русаля" ще цитирам част от предговора към нея: "Добре е човек да знае корените си. Малкото късче земя на село Русаля е пропито с минало. Но малко знаем за него. А предците са оставили белези по пътя. Археолози, историци, етнографи, социолози ги откриват и сглобяват пъстрата мозайка на отколешните епохи". Тези думи са на д-р Росица Георгиева, чиято инициатива е написването на книгата. Тя, заедно с дъщеря си, сина и снаха си, осигури финансирането на изданието. На призова на тези родолюбиви

и благородни люде откликнаха музейните специалисти от Регионален исторически музей – Велико Търново. В три неголеми по обем статии са представени някои от най-важните моменти от историческото развитие на селището. Разбира се има още много да се каже – това наистина са само "Страници от историята на село Русаля". Но книгата е направена професионално и с любов.

Статията на Иван Църов е озаглавена "Старините в землището на село Русаля" (с. 5–17). На хронологически принцип, накратко са представени регистрираните в землището археологически обекти и паметници. Най-ранните следи от обитания на хора са от епохата на ранния неолит. В землището на селото са регистрирани и поселения на траките. Най-много място е отделено на поселищния живот през римската епоха. Това е съвсем закономерно, защото авторът е ръководител на извършените в землището археологически проучвания и теренни обхождания, в резултат на които са регистрирани няколко римски вили и селища. Специално внимание е обърнато на най-високия запазен

паметник от римската епоха по българските земи – стълб с височина 13,80 м. През землището на днешното село Русаля преминава трасето на антично хидротехническо съоръжение, чието инженерно решение буди удивление и сега. Става дума за западния акведукт (водопровод) на Никополис ад Иструм, който доставял питейна вода на неговите граждани.

Авторът представя по-обстойно няколко паметника, произхождащи от землището на селището – релеф от храм на Капитолийската троица, посветителен надпис в чест на Диана Тотобийска, бронзова статуетка на Зевс-Юпитер.

На базата на материали, открити в местността Манастирището и данни от османски регистри е изказано виждане относно поселищното развитие през късносредновековната епоха. В края на статията е представен списък на официално декларираните недвижими археологически паметници на културата с местно значение.

Следващата статия, чийто автор е Венцислав Цонев, има заглавие "Кратка история на храма "Въведение Богородично" и църковната община в село Русаля (Голямо Яларе)" (с. 18–26). Историята на местната църква "Въведение Богородично" е тясно свързана с икономическите, демографските и политическите промени, протичащи след средата на XIX в. Храмът е издигнат през 1858 г. Тържественото му освещаване става на 21 ноември 1858 г. от търновския митрополит Григорий Левитски. През 1873 г. храмът е посетен от търновския владика Иларион Макариополски. На базата на документален материал В. Цонев представя живота и дейността на свещениците в селото. Обект на изследване е и стопанското състояние на храма и дейността на църковните настоятелства в периода след Освобождението до 1950 г. Обърнато е внимание на художествената украса на църквата. Проследена е културно-просветната ѝ дейност и връзките с местното училище. В заключението е засегнат проблемът за физическото състояние на храма през последните десетилетия.

Автор на третата статия "Отражение на националноосвободителните борби в село Русаля" (с. 27–38) е Татяна Кънчева. Основният акцент е поставен върху подготовката и отражението на въстанието от 1876 г. в с. Русаля. Проследени са създаването и дейността на революционния комитет в селището. Представени са данни за неговите ръководители, както и пълен списък на участниците в него. На фона на въстаническите действия в Търновски революционен окръг е проследено и участието на революционните дейци от с. Русаля.

Дизайнерското оформление и полиграфическото изпълнение правят книгата "Страници от историята на село Русаля",

освен полезна със съдържанието си и приятна с вида си. Макар и малка, тя е един добър резултат от единомислието и съвместната работа на хората, потърсили корените си, авторите и оформителите, което я прави и един добър модел за създаване на подобни издания.

Накрая искам да отбележа, че книгата "Страници от историята на село Русаля" е постигнала целта си, прекрасно формулирана от д-р Росица Георгиева в предговора: ***тя е четиво, предназначено за хора, чиито интереси се простират по-далеч от днешния ден – далеч назад в миналото и напред в бъдещето.***

IN MEMORIAM

Венцеслав Стефанов Цонев (12.08.1957 – 26.10.2006)

На 26.10.2006 година, след кратко боледуване ни напусна нашият уважаван и обичан колега Венцеслав Стефанов Цонев, уредник в отдел "Християнско изкуство" на Регионален исторически музей – Велико Търново.

Венцеслав Цонев е роден на 12.08.1957 година в град Харманли. През 1975 година завършва средно образование в Първа политехническа гимназия "Св. Св. Кирил и Методий" във Велико Търново, а в периода 1977–1980 година учи в ПМИ в град Варна, специалност зъботехника. През 1986 година завършва висше образование, специалност история във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" Велико Търново.

Разнообразните интереси и широки познания предопределят житейския и творчески път на Венцеслав Цонев. Още през 1975–1976 година той постъпва на работа във АИМ при БАН, Филиал Велико Търново, в годините на интензивните археологически разкопки, свързани с честванията на 1300-годишния юбилей на българската държава. По-късно е учител в село Дрента. През 1980 година работи като зъботехник в Градска стоматология Велико Търново, а в периода 1981–1982 година изпълнява длъжността на домакин-снабдител на СП "Културен отход и туризъм". За годините 1982–1986 е организатор в СБХ – Окръжна група Велико Търново. През периода 1986–1993 година Венцеслав Цонев е уредник в Градски исторически музей Килифарево. Активната му обществена ангажираност го довежда до поста секретар на Община Велико Търново за времето от 1994 до 1995 година. През 1995–2000 година В. Цонев работи като уредник в Исторически музей – Килифарево. През 2000–2001 година е назначен за Директор на Дирекция АПОФУС при Областна администрация – Велико Търново. В колектива на РИМ – Велико Търново той отново се включва през 2003 година.

Повече от 15 години Венцеслав Цонев отдава на проучването на християнското изкуство, история и храмово строителство във Велико Търново и околността. Основните му интереси бяха свързани с комплексното изследване на търновската църква "Св. Св. Кирил и Методий". В културно-историческата проблематика Венцеслав Цонев ни остави ценни изследвания, свързани с темата за

Шестоднева и включването ѝ в стенописната и иконописна украса на късносредновековните и възрожденски църкви от Търновския край. В центъра на вниманието в последно време попаднаха култовите комплекси от тракийската епоха. Изследванията си върху семантиката в стенописната украса и декорацията на предмети, открити в тракийските гробници, Венцеслав Цонев представи в книга, озаглавена "Следите на тракийските кодове".

Научните изяви на Венцеслав Цонев са свързани с участието му в редица конференции, преди всичко посветени на тракийската култура. С успех представяше и разработкисвързани с възрожденската история и изкуство. Освен кабинетната работа, с ентузиазъм и удоволствие той изследваше и документираще различни историко-културни обекти в града и региона.

Със своята колегиална отзивчивост и човешка доброта, Венци остави много приятели, които го обичат и ценят. Поклон пред светлата му памет!

Диана Косева

ст.н.с. д-р Вълка Илчева за Венцеслав Цонев

Венци Цонев беше добро момче и внимателен към всички колеги. Тих, скромен, отзивчив – такъв ще го запомним. Беше на своя пост до последния момент. Отсъства от работа само около 15 дни преди своята кончина. Спомням си с какъв ентузиазъм говореше за книгата си, как планираше нейното представяне. Понякога си говорехме с него за различни неща – за майка му, за децата му, за проблематиката, с която се занимаваше. На няколко пъти съм му услужвала с различни книги по праистория. В последния ни разговор той спомена, че участвал в поредния симпозиум и разговарял с проф. Иван Маразов. Споделил му свои виждания, които проф. Маразов одобрил. Колегите му от отдел "Християнско изкуство" споделиха, че бил пълен с идеи, които за съжаление не успя да осъществи.

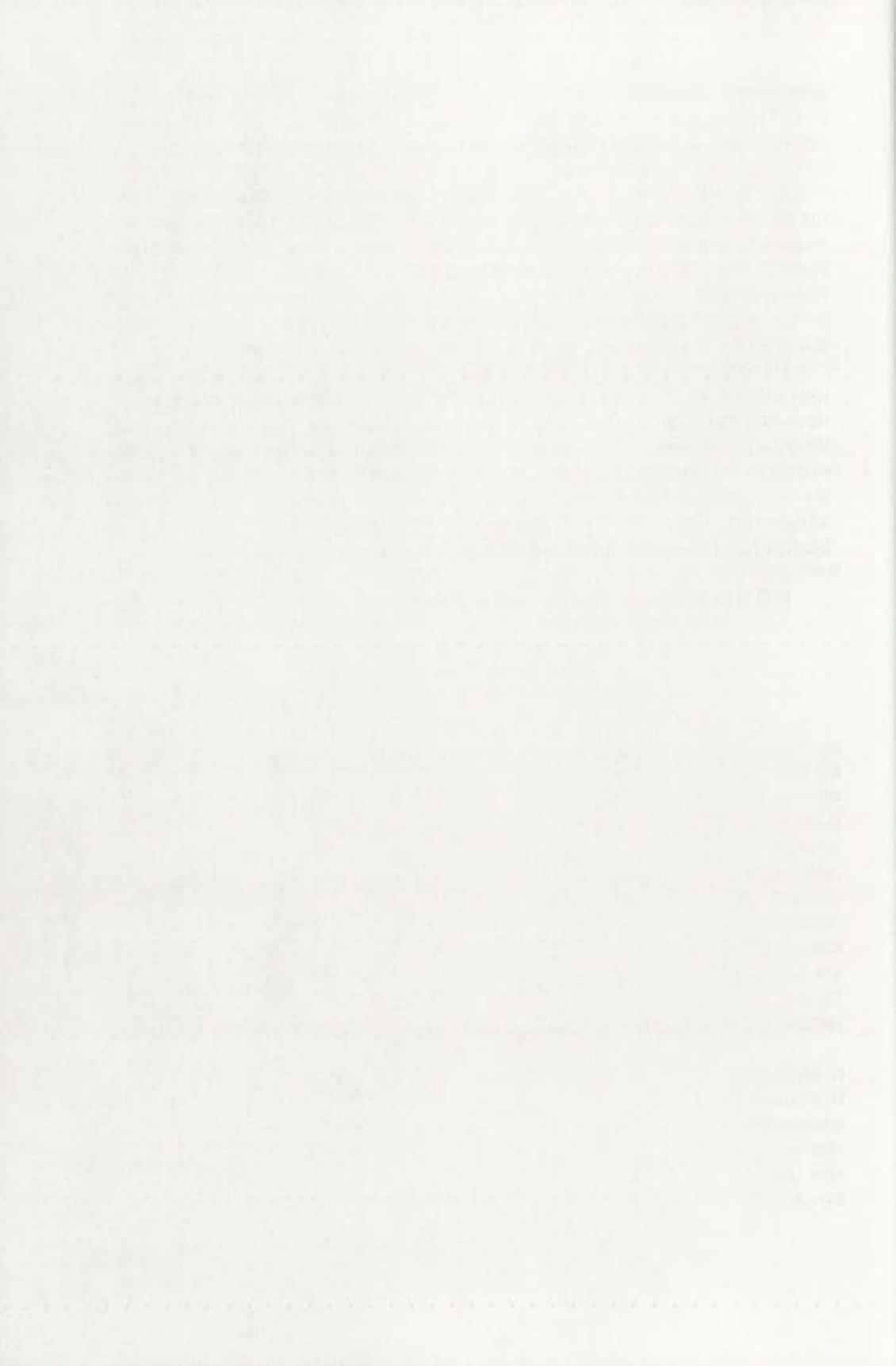
Венци се насочи към изследването на една доста сложна и трудна материя, към която малко хора посягат – изкуството и семантиката. За това се изискват задълбочени познания в много области на науката, които трябва умело да се съчетаят и използват при тълкуването на определени явления, събития, находки. Той много добре се справяше с това. Интересното е, че

времевият диапазон на неговите проучвания беше твърде широк. Венци еднакво добре можеше да обясни както религиозните вярвания на праисторическите общности, така и явления от християнската религия.

Само няколко дни преди да се пресели в Отвъдното, Венци видя излязла от печат своята книга "Следите на тракийските кодове". Това все пак му беше някаква утеха в напрегнатото и мъчително ежедневие в очакване на неизбежната кончина. Той поддържа в ръцете си книгата, трудът на своя живот, резултатът от своите изследвания, засягащи духовната страна от живота на тракийските племена, обитавали нашите земи в древността.

Искам отново да се върна към последния ни разговор. Спомням си, че аз приветствах неговото насочване към изкуствоведческата тематика. Той също беше доволен от това и подчерта, че е необходимо проучванията на археолозите да бъдат подпомогнати от интердисциплинарните изследвания, за да се получи по-пълна картина на процесите и явленията на тракийското общество. Сега там, в Отвъдното, за което той много пишеше, Венци ще провери дали е бил прав в своите тълкувания.

ПОЧИВАЙ В МИР, ВЕНЦИ!

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2006 г.

Експозиции

Подготвена е музейната сбирка в читалище "Зора" с. Дичин. Съвместно с читалище "Зора" и Кметство с. Дичин. Открита на 7 май.

Изложби

"Любовта е сладко нещо". Любовни поздравителни картички. 30 януари, Сарафкина къща.

"Баба Марта бързала, мартенички вързала". Традиционни мартеници. 27 февруари, Сарафкина къща.

"Стари християнски реликви". Съорганизатор: Община В. Търново. 22 март, Информационен център на Община В. Търново.

"От Цветница до Великден". Пролетни и великденски поздравителни картички и писани яйца. 27 март, Сарафкина къща.

"Женски работи. Традиционни тъкани и носии от Великотърновско – края на XIX – началото на XX в.". 28 април, Самоводска чаршия.

"Да съхраним корена български". Изложба – гоблени, изработени от Росица Бакалова (София), посветена на 130-та годишнина от Априлското въстание 1876 г. 1 май, музей "Възраждане и Учредително събрание".

"Войнишки паметници в Търновска област". Фотоизложба. Съорганизатори: Гарнизонен военен клуб – В. Търново и Община В. Търново. 6 май Гарнизонен военен клуб.

"Музеите и музейното дело – съдба и отговорност". Документална фотоизложба, посветена на н.с. д-р Петко Мачковски. С материали от фондовете на Регионален исторически музей – В. Търново, Регионален исторически музей – Плевен и личния архив на семейство Мачковски. 18 май, музей "Възраждане и Учредително събрание".

"Панаирни медали от музейните фондове". Организирана от Исторически музей – Г. Оряховица и с участието на Регионален исторически музей – В. Търново, Исторически музей – Килифарево и Исторически музей – Севлиево. 18 май, Община Г. Оряховица.

"Дворцовият комплекс на Царевец". Фотодокументация, изработена от Ганчо Карапапазов. 1 юни, Гербова зала на Областна администрация В. Търново.

"Футболно лято 2006 г.". Авторска изложба на Веселин Комитов. Съвместно с Община В. Търново и с подкрепата на Розахим АД – Г. Оряховица, Перун ООД – Елена, Деста 2001 ЕООД – Г. Оряховица и F.E.A. Di Maurizio Russo – Salerno. 5 юни, Община В. Търново.

"Икони на Св. Богородица". Участие в национална изложба, организирана от Националната художествена галерия. 13 юни, криптата на храм-паметник "Св. Александър Невски" – София.

"За хубавата ни страна. 60 години бригадирско движение" с мултимедия. 22 юли, с. Вонеща вода.

"Независимостта на България 22 септември 1908 г.". Съорганизатори: Община В. Търново, Дирекция "Централен военен архив", Териториална дирекция "Държавен архив" и Регионална народна библиотека "П. Р. Славейков" – В. Търново. 21 септември, фойето на Регионална народна библиотека "П. Р. Славейков".

"Църквата Св. 40 мъченици". Фотоизложба. 20 септември, Община В. Търново.

"Икони на Св. Димитър". 26 октомври, църквата "Св. Димитър" в квартал "Асенов", В. Търново.

"Възрожденски реликви". Съорганизатори: Регионална народна библиотека "П. Р. Славейков" – В. Търново и Териториална дирекция "Държавен архив" – В. Търново. 1 ноември, Информационен център на Община В. Търново.

"Заедно да съхраним историческата памет". 1 ноември, Музей "Нова и най-нова история".

"Памир 2006". Фотоизложба. Съвместно с Община В. Търново. 6 ноември, Община В. Търново.

"Акценти от археологическо лято 2006". 9 ноември, Археологически музей "В. Търново – столица на България XII-XIV век".

"Свети Андрей Първозвани". Участие с икони в изложба организирана от Регионален исторически музей – Варна. 30 ноември, Археологически музей – Варна.

"Съкровищата на тракийския династ. Находки от Великотърновска област". Изложбата е посветена на приемането на България в Европейския съюз. Съвместно с Областен управител – Област Велико Търново. 21 декември, Областна администрация.

Научни конференции, организирани от Регионален исторически музей – В. Търново

Десети юбилейни музейни четения на тема "Музеят", посветени

на 150-та годишнина от основаването на първия български музей в Свищов, 135-та годишнина от създаването на музея във Велико Търново и 60-та годишнина от рождението на н.с. д-р Петко Мачковски. 18-20 май, Регионален исторически музей – В. Търново.

Дарители и дарения

Ангел Стоянов (Самоводене) дарява лични документи, снимки и вещи на Йордан и Иван Желязкови.

Анна-Мария Велкова (София) дарява книгата "Родът Цонзарови от Лясковец".

Борис Топалов (Карайсен) дарява книгата "Топаловият род".

Полковник о.з. проф. д-р Витан Анчев (София) дарява каменна брадва с дупка от бронзовата епоха.

Ганчо Карапазов (В. Търново) дарява фотодокументация от проучванията и консервацията на х. Царевец.

Димитър Иванов (София) дарява 6 тома от книгата "Личен архив на Стефан Стамболов".

Димитър Попов (Павликени) дарява документи за бригадирското движение 1946 г.

Живка Иванова (Русе) дарява ученическа барета с емблемата на Първа мъжка гимназия "Св. Кирил" - В. Търново.

Н.с. Иван Църв (В. Търново) дарява три военни компаса.

Ст.н.с. д-р Кинка Панайотова (В. Търново) дарява книгата "Търновските родове Йонкови и Табакови".

Маргарита Черкезова-Савова (Варна) дарява книгата "Последите на дружбата".

Мариана Колева (В. Търново) дарява 15 шала – аксесоари за екскурзоводите и 500 лв. за закупуване на компютър за Регионален исторически музей – В. Търново.

Ст.н.с. д-р Милен Куманов (София) дарява "Пълномощно на П. Волов и Г. Бенковски издадено от Ст. Стамболов" (копие).

Проф. д-р Никола Иванов (Ветренци) дарява спомени за бригадирското движение 1946-1950 г.

Николай Николов (В.Търново) дарява лична бригадирска карта.

Олга Цанкова (В. Търново) дарява книгата "Търновските кметове 1919-1945".

Петко Бояджиев (В. Търново) дарява две снимки и родословното дърво на Иван П. Семерджиев.

Петко Петков (В. Търново) дарява документи за бригадирското движение 1948 г.

Петър Иванов (В. Търново) дарява вещи и документи на колеж "Аркус".

Росица Бакалова (София) дарява спомени на Йордан Парцалев от с. Русаля, участник в Априлското въстание 1876 г.

Руен Хаджиниколов (В. Търново) дарява три документа.
Румяна Христова (В. Търново) дарява албума "В. Търново преди и сега".

Проф. Станьо Георгиев (В. Търново) дарява книгата "Село Горски горен Тръмбеш".

Стефан Радов (Самоводене) дарява пушка – турски "Маузер" и копие от личен документ на Денчо Митев.

Стефан Станев (В. Търново) дарява вещи и документи от националния събор "60 години бригадирско движение".

Стефка Бижева (В. Търново) дарява лични снимки на Димитър Радев.

Юлия Неделчева (В. Търново) дарява биография на Д. Георгиев от Беляковца.

ГЕРМАНИЯ – МАИНЦ

1. Antike Helme Handbuch mit uatalog, Mainz, 1988.
2. Antike Helme Handbuch mit uatalog, Mainz, 1990.
3. Greiff, S. Shenping, Y. Das Grab des bin Wang – wandmalereien der Ostlichen han zeit in China. Mainz, 2002.
4. Schauer, P. Goldene Kultdenkmäler der Branzezeit, Mainz, 1985.
5. Deppert-Lippitz, B. Goldschmuck der Römerzeit, Mainz, 1984.
6. Weidemann, K. Spätantike Bilder. Des Heidentums und Christentums, Mainz, 1990.
7. Pferdehirt, B. Das Museum für antike schriffahrt. I. Mainz, 1995.
8. Mees, A. Pferdehirt, B. Römerzeitliche schiffsfuude. Mainz, 2002.
9. Weidemann, K. Könige ans dem Yemen, Mainz, 1983.
10. Zeremonialwagen statussumbfl eisenzeitlicher eliten. Mainz, 2000.
11. Archäologie des Eiszeitalters. Vulkanismus und Lavaindustrie am Mittelrhein, Mainz, 1986.
12. Jäger und Schamanen. Mainz, 1989.
13. A. Kluge-Pinsker. Schach und trictac. Mainz, 1991.
14. Eckmann, Ch. Shafik, S. Die Beiden kupferstatueten des Pepi I. Aus dem Tempel von Hierakonpolis in Agypten. Mainz, 2002.
15. Egg, M. Kramer, D. Krieger – Feste – Totenopfer. Mainz, 2005.
16. Künzl, E. Die antike Bärin im Dom zu Aachen. Mainz, 2003.
17. Egg, M. Pare, Ch. Die Metallzeitenn in Europa und im vorde-rien Orient. Mainz, 1995.
18. Die Salier. Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit. Tell 1, 1991.

19. Die Salier. Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit. Tell 2, 1991.
20. Die Salier. Burgen der Sallierzeit. Tell 1, 1991.
21. Die Salier. Burgen der Sallierzeit. Tell 2, 1991.
22. Germania Superuor, Band II, 2, 1984.
23. Germania Superuor, Band II, 3, 1984.
24. Germania Superuor, Band II, 4, 1992.
25. Germania Superuor, Band II, 5, 1992.
26. Germania Superuor, Band II, 6, 1992.
27. Germania Superuor, Band II, 7, 1992.
28. Germania Superuor, Band II, 8, 1992.
29. Germania Superuor, Band II, 10, 1992.
30. Germania Superuor, Band II, 11, 1992.
31. Germania Superuor, Band II, 12, 1992.
32. Germania Superuor, Band II, 13, 1992.
33. Germania Superuor, Band II, 14, 1992.
34. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 19, 1979.
35. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 21, 1982.
36. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 22, 1982.
37. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 24, 1985.
38. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 27, 1997.
39. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 30, 1, 2002.
40. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 31, 2002.
41. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 33, 2003.
42. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 36, 2004.
43. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 37, 1, 2004.
44. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 37, 2, 2004.
45. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 38, 1, 2004.
46. Kataloge von – und Frühgeschichtlicher altertümer. Band 38, 2, 2004.
47. Monographien, Band 3, 1, 1982.
48. Monographien, Band 3, 2, 1982.
49. Monographien, Band 4, 1984.

50. Monographien, Band 5, 1984.
51. Monographien, Band 6, 1985.
52. Monographien, Band 7, 1985.
53. Monographien, Band 9, 1986.
54. Monographien, Band 11, 1, 1986.
55. Monographien, Band 11, 2, 1986.
56. Monographien, Band 18, 1999.
57. Monographien, Band 34, 1, 1993.
58. Monographien, Band 34, 2, 1993.
59. Monographien, Band 34, 3, 1993.
60. Monographien, Band 34, 4, 1993.
61. Monographien, Band 36, 1995.
62. Monographien, Band 37, 1996.
63. Monographien, Band 38, 1996.
64. Monographien, Band 41, 1, 1998.
65. Monographien, Band 41, 2, 1998.
66. Monographien, Band 42, 1999.
67. Monographien, Band 47, 2002.
68. Monographien, Band 48, 2002.
69. Monographien, Band 49, 2002.
70. Monographien, Band 53, 2002.
71. Monographien, Band 54, 2002.
72. Monographien, Band 55, 1, 2002.
73. Monographien, Band 55, 2, 2002.
74. Monographien, Band 55, 3, 2002.
75. Monographien, Band 56, 1, 2002.
76. Monographien, Band 56, 2, 2002.
77. Monographien, Band 56, 3, 2002.
78. Monographien, Band 57, 2002.
79. Monographien, Band 58, 2004.
80. Monographien, Band 60, 2004.
81. Deutsche Münzgeschichte, 1991.
82. Mützen der römischen Kaiserzeit, 2003.

Хроника

30 януари – в музей "Възраждане и Учредително събрание" е чествана 152-та годишнина от рождението на Стефан Стамболов.

30 януари – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", Неда Филева и Галя Чохаджиева представят църковните и народни празници от Великотърновско за м. февруари, а групата за автентичен фолклор от с. Леденик – възстановка на народния обичай "Сивойница".

2 февруари – извършен е най-големия в историята на Регио-

налния исторически музей – В. Търново обир на музейни ценности.

22-24 февруари – Регионалният исторически музей – В. Търново участва в Националната туристическа борса, проведена в София.

27 февруари – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", Неда Филева и Галя Чохаджиева представят църковните и народни празници от Великотърновско за м. март, а групата за автентичен фолклор от Дебелец – възстановка на народния обичай "Момини".

11-12 март – със съдействието на Регионален исторически музей – В. Търново на хълма Царевец е проведена и заснета от телевизия "TV 7" археологическа игра, иницирана от Алпийски клуб "Еделвайс" – София.

27 март – в Сарафкината къща под надслов "По колелото на живота", Неда Филева и Галя Чохаджиева представят църковните и народни празници от Великотърновско за м. април, а детската фолклорна група от III ОУ "Св. Св. Кирил и Методий" – Г. Оряховица – народния обичай "Лазаруване".

март

Недко Еленски, Александър Чохаджиев, н.с. д-р Павлина Владкова и Евгени Дерменджиев участват в отчетите на секциите: Праистория, Античност и Средновековие на АИМ при БАН, като представят резултатите от археологическите си проучвания през 2005 г.

4 април – в Гарнизонен военен клуб – В. Търново, пред запасните офицери и сержанти, Стефан Бейков изнася лекция на тема "130 години от Атрилското въстание 1876 г.".

28 април – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", Неда Филева и Галя Чохаджиева представят църковните и народни празници от Великотърновско за м. май, а групата за автентичен фолклор от с. Хотница – народния обичай "Гергьовден".

26-29 април – в Националната конференция "Праисторически проучвания в България. Новите предизвикателства", проведена в Пещера, участват: ст.н.с. д-р Вълка Илчева с доклад на тема "Селищната могила Джулюница – приемственост на култури", Недко Еленски – "Най-ранните фази на неолита в басейните на реките Янтра и Русенски Лом – проблеми на културната идентичност" и Александър Чохаджиев – "Триетажно жилище от халколита? Случаят Петко Каравелово".

27-29 април – Регионалният исторически музей – В. Търново участва в Националната борса "Културен туризъм", състояла се във В. Търново.

април

Излезе от печат монографията на д-р Иван Чокоев "Текстил

от средновековни археологически обекти в България. Постигания и проблеми на проучванията".

Галя Чохаджиева участва в подготовката на експозицията "Писани великденски яйца" в Исторически музей - Велинград.

10-12 май – в Международната научна конференция "Траките и околният свят", проведена в Шумен, участва д-р Иван Чоколев с доклад на тема "Консервационно-реставрационни дейности след некомпетентна намеса върху един античен метален съд".

10 май – 10 юни – н. с. Иван Цървов е на едномесечна специализация в Археологическия институт в Лондон и Университета Нотингам, Великобритания.

11-12 май – във Втората националната научна конференция "Панаири, пазари, тържища в българските земи", проведена в Търговище, участват: Светла Атанасова с доклад на тема "Регистрация и употреба на търговските марки през втората половина на XIX в. Законова регламентация", Павлина Владева – "Ангел Попов – европейските измерения на една възрожденска личност", Ренета Иринчева – "Отличия, завоювани от Винарна Лясковец", Тодорка Недева – "Изграждането на Кооперативния пазар във Велико Търново" и Катя Митова-Ганева – "Изграждането на Русенските общински хали (1936-1938 г.)".

11-13 май – в Международната научна конференция "Византия и славяните", проведена в София, участва Диана Косева-Тотева с доклад на тема "Оловни евлогии от Солун, открити в България".

13 май – в Националната научна конференция "Априлското въстание в Северна България", проведена в Дряновския манастир, участват: Павлина Владева с доклад на тема "Поезия, вдъхновена от Априлското въстание в Първи революционен окръг" и Татяна Кънчева – "Дарения от фонд "История на България XV-XIX в." на Регионален исторически музей – В. Търново свързани с Дряновската епопея".

18 май – в Музей "Възраждане и Учредително събрание" Любен Иванов, директор на Дирекция "Касов център" при ОББ представя книгите на доц. д-р Йосиф Аврамов "Силата на парите. История на парите и кредита по българските земи" и "Евро-то – утрешните ни пари".

18-20 май – проведени са Десетите музейни четения на тема "Музеят". С доклади и научни съобщения участват над 100 представители на музеи, архиви, институти на БАН и университети от страната.

20 май – участниците в Десетите музейни четения посещават музейните експозиции в Свищов и се запознават с резултатите от археологическите проучвания на римския лагер Нове.

28 май – Стефан Бейков произнася слово пред паметника на

Иван Панов Семерджиев по повод 130 г. от гибелта му.

29 май – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", Неда Филева и Галя Чохаджиева представят църковните и народни празници от Великотърновско за м. юни, а групата за автентичен фолклор от Дебелец – народния обичай "На раздумка".

май

Излезе от печат книгата на Татяна Кънчева, Венцислав Цонев и Иван Църов "Страници от историята на село Русаля".

Излезе от печат справочникът "Петко Мачковски. Биобиблиография". Съставители: Елена Мачковски, н.с. д-р Павлина Владкова и Виолета Павлова".

6-8 юни – в Националната научна конференция "Съкровищата – сакрална топография", проведена в Сливен, участват: Венцислав Цонев с доклад на тема "Светът на сакралната символика на тракийските пекторали" и Снежана Иванова – "Сакрални топоси на богомилството. Една хипотеза относно корените на богомилската символика".

26 юни – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", Неда Филева и Галя Чохаджиева представят църковните и народни празници от Великотърновско за м. юли, а групата за автентичен фолклор от с. Вонеща вода – народния обичай "На руманя".

юни

Стефан Бейков е консултант на документалния филм "Исторически забележителности на В. Търново и Арбанаси", заснет по поръчка на радио "Фаворит".

юни-юли – н.с. д-р Павлина Владкова участва в археологическите разкопки на Нове по програмата на българо-полска археологическа експедиция, финансирана от Познанския университет.

23 юли – Катя Митова е консултант при изработването на диск за Стамболовия мост от Американския колеж "Аркус"- В. Търново.

31 юли – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", Неда Филева и Галя Чохаджиева представят църковните и народни празници от Великотърновско за м. август.

юли

Излезе от печат книгата на ст.н.с. д-р Вълка Илчева "Хотница – стари селища и находки. Част II. Античност и средновековие".

юли-август – Александър Чохаджиев участва в археологическите разкопки на селищната могила при с. Хотница, финансирани от ВТУ "Св.Св. Кирил и Методий" и частни дарения.

30 август – Община В. Търново провежда конкурс за директор на Регионален исторически музей – В. Търново.

В Сарафкината къща е проведена заключителна среща с участниците в рубриката под надслов "По колелото на живота". Неда Филева и Галя Чохаджиева представят църковните и народни празници от Великотърновско за м. септември.

август-септември – Недко Еленски участва в археологическите разкопки на къснелеолитното селище Дана бунар II до с. Любимец, Хасковско.

1-3 септември – в Международната научна конференция "Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще", проведена в ЕМО "Етър", участват: Надка Василева с доклад на тема "Домашната посуда от цветни метали във фонда на отдел "Етнография" на Великотърновския музей (XIX-XX в.)" и Галя Чохаджиева – "Пътят на представите. (Разговор с една грънчарка и две тъкачки)".

4-5 септември – в Международната научна конференция "Тутраканската епопея и войната на северния фронт 1916-1918 г.", проведена в Тутракан, участват: Тодорка Недева и Наташка Цолова с доклад на тема "Генерал-майор Никола Недев – един от героите във войните за национално обединение".

12-14 септември – в Международната научна конференция "Европейските степи и Долният Дунав през Средновековието VII-XIV в.", проведена в Добрич - Балчик, участват: д-р Иван Чокоев с доклад на тема "Текстилни фрагменти от некропол до източната порта на Плиска", н.с. д-р Хитко Вачев – "За организацията на митрополитските резиденции през XIII-XIV в." и Стоян Михайлов – "Византийски монети от VII в. от днешна Северна България".

18-19 септември – в Международната научна конференция "Модернизацията на България и Габрово 1878-2006 г.", проведена в Габрово, участват: инж. Радка Тодорова с доклад на тема "Техническият университет в гр. Габрово – създател на техническа интелигенция в България", Павлина Владева – "Една идея и нейното осъществяване", Весела Мартинова – "Великотърновци на изложението в Лиеж, 1905 г.", Боряна Боянкинска – "Развитие на киното във Велико Търново от Освобождението до 1944 г.", Ренета Иринчева – "Модернизацията в израстването на една Кооперативна изба до Лозаро-винарски комплекс Лясковец 1935-1985 г.", Станислава Ботева – "Язовир "Александър Стамболийски" – идея, изграждане и значение за модернизацията на Великотърновски регион", Тодорка Недева – "Великотърновското народно първоначално училище "Петър Дабков" – център на модерно образование и възпитание (1878-1990 г.)" и Катя Митова-Ганева – "Методий Хаджипетков – новатор в новата история на Велико Търново".

20 септември – н.с. д-р Павлина Владкова е назначена за временно изпълняващ длъжността директор на Регионален исто-

рически музей – В. Търново.

25 септември – започна реализацията на съвместен двугодишен проект на Общински детски комплекс – В. Търново и Регионален исторически музей – В. Търново за подготовка на екскурзоводи. Ръководители: Мария Джамбазова и Светла Атанасова.

септември

Излезе от печат книгата на Венцислав Цонев и Валентин Деневски "Следите на тракийските кодове".

5-6 октомври – във Втората национална научна конференция "60 г. бригадирско движение в България", проведена в Димитровград, участват: Станислава Ботева с доклад на тема: "Изграждането на язовир "Александър Стамболийски" и отразяването му във фонд "Най-нова история" на Регионален исторически музей – В. Търново" и Ренета Иринева - "Проходът на Републиката", отразен във фонд "Най-нова история" на Регионален исторически музей – В. Търново".

12-13 октомври – в Националната научна конференция "Градът – история, етнология, култура", проведена в Троян, участват: Татяна Кънчева и Светла Атанасова с доклад на тема "Духът на търновската възрожденска архитектура в макетите на Леон Филипов" и Тодорка Недева – "Великотърновските кафенета от Освобождението до 40-те години на XX в.".

16-17 октомври – ст.н.с. д-р Христо Харитонов участва в Международен семинар "Изготвяне на предварителни технически оценки и проучвания за изпълнимост за обекти на недвижимото културно наследство", организиран от Министерството на културата на Република България и Съвета на Европа.

27 октомври – Александър Чоухаджиев представя презентация на Регионален исторически музей – В. Търново на среща в Гюргево (Румъния) между музеите от Румъния и България, които си сътрудничат по трансграничен проект за проучване региона на Долния Дунав.

31 октомври – в Научната конференция "България, българите и Европа – мит, история, съвремие", проведена във ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", участва Стоян Михайлов с доклад на тема "Етапи в монетното обръщение по днешните български земи (провинция Скития и Втора Мизия) през ранновизантийската епоха (498-681)".

1 ноември – в музей "Нова и най-нова история" е проведена среща с дарители на Регионален исторически музей – В. Търново.

9 ноември – в Археологическия музей "Велико Търново – столица на България XII-XIV в." н.с. Иван Църов представя книгата на ст.н.с. д-р Вълка Илчева "Хотница – стари селища и находки. Част II. Античност и средновековие".

22-23 ноември – в Националната научна конференция

"Библиотеки – четене – комуникации", проведена в Регионална народна библиотека "П. Р. Славейков" – В. Търново, участват: Елена Мачковска и Валентина Иванова с доклад на тема "Хрониката "Килифарево по години" – библиографски справочник за историята, събитията и личностите на Килифарево".

1 декември – в клуба на Килифарската културно-просветна дружба – София Елена Мачковска изнася доклад на тема "Приносът на килифаревци за развитието на образованието и културата в Килифарево (1878-1944 г.)".

Съставител: *Виолета Павлова*

КНИГООБМЕН –INTERLIBRARI LOAN
1.I.2006 – 31.XII.2006

БЪЛГАРИЯ

Бургас

Известия на музеите от Югоизточна България, XX, 2003.

Кюстендил

Известия на историческия музей – Кюстендил, XI, 2005.

Омуртаг

Град Омуртаг и Омуртагският край, 4, Велико Търново, 2006.
– 2 бр.

Русе

Жейнов, И., Антонова, В. Епоха на строителство, т.1, 2005. – 2 бр.
Известия на Регионален исторически музей – Русе, IX, Градът,
археология и история, 2005.
Известия на Регионален исторически музей – Русе, X, 2006.

София

Марица–Изток. Археологически проучвания, т.2, 1994.
Национална научна конференция. Следвоенна България между
Изока и Запада, 2005 – 2 бр.

ČESKA REPUBLIKA

Brno

Acta musei Moraviae, LXXXVIII, 1/2, 2003.
Acta musei Moraviae, LXXXIX, 1/2, 2004.
Acta musei Moraviae, XC, 1/2, 2005.
Přehled výzkumů, 44, 2003.
Přehled výzkumů, 45, 2004.
Přehled výzkumů, 46, 2005.

Praha

Časopis společnosti přátel starožitnosti: 4, 2005.

Časopis národního muzea, 3-4, 2005.

Časopis národního muzea, 1-2, 2006.

DEUTSCHLAND

Baden

Archäologische Nachrichten and Baden. Helf, 71, 2005.

Halle (Saale)

Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, 85, 2002.

Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, 86, 2003.

HRVATSKA

Zagreb

Opuscula arhæologica: 29, 2005.

Viesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXVIII, 2005.

HUNGARY

Budapest

Communicationes archaeologicae Hungaride, 2004.

JUGOSLAVIA

Београд/Beograd

Поповић, Л., Сребрнине из збирки и легата музеја града Београда од XVIII до XX века, 2005.

Singidunum, 4, 2005.

Старинар, LIII -LIV, 2003 - 2004.

МАКЕДОНИЈА

Прилеп

50 години музеј, 2005.

POLSKA

Kraków

Sprawozdania archeologiczne, 57, 2005.

ROMANIA

Alba Julia

Apulum : XLIII \ 1.

Apulum : XLIII \ 2.

Bucuresti

Aspects of Spiritual Live in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages. 2004.

Dacia, XLVIII – XLIX, 2004 – 2005.

Pontica, XXXVII – XXXVIII, 2004 – 2005.

Primul muzei cucuteni din Romania, 2005.

Colectivizare în teleorman (1949–1962) rezistență și acceptare forțată, vol I, 2004.

Colectivizare în teleorman (1949–1962) rezistență și acceptare forțată, vol II, 2004.

Reșeța

Banatica, 16, I, 2003.

Zalăv

Acta musei Porolissensis, XXV, 2003.

Acta musei Porolissensis, XXVI, 2004.

Acta musei Porolissensis, XXVII, 2005.

РУСИЯ

Москва

Византийский временник, 63 (88), 2004.

Византийский временник, 64 (89), 2004.

УКРАЇНА

Київ

Археологія, 2, 2005.

Археология, 3, 2005.

Археология, 4, 2005.

Археология, 1, 2006.

Археология, 2, 2006.

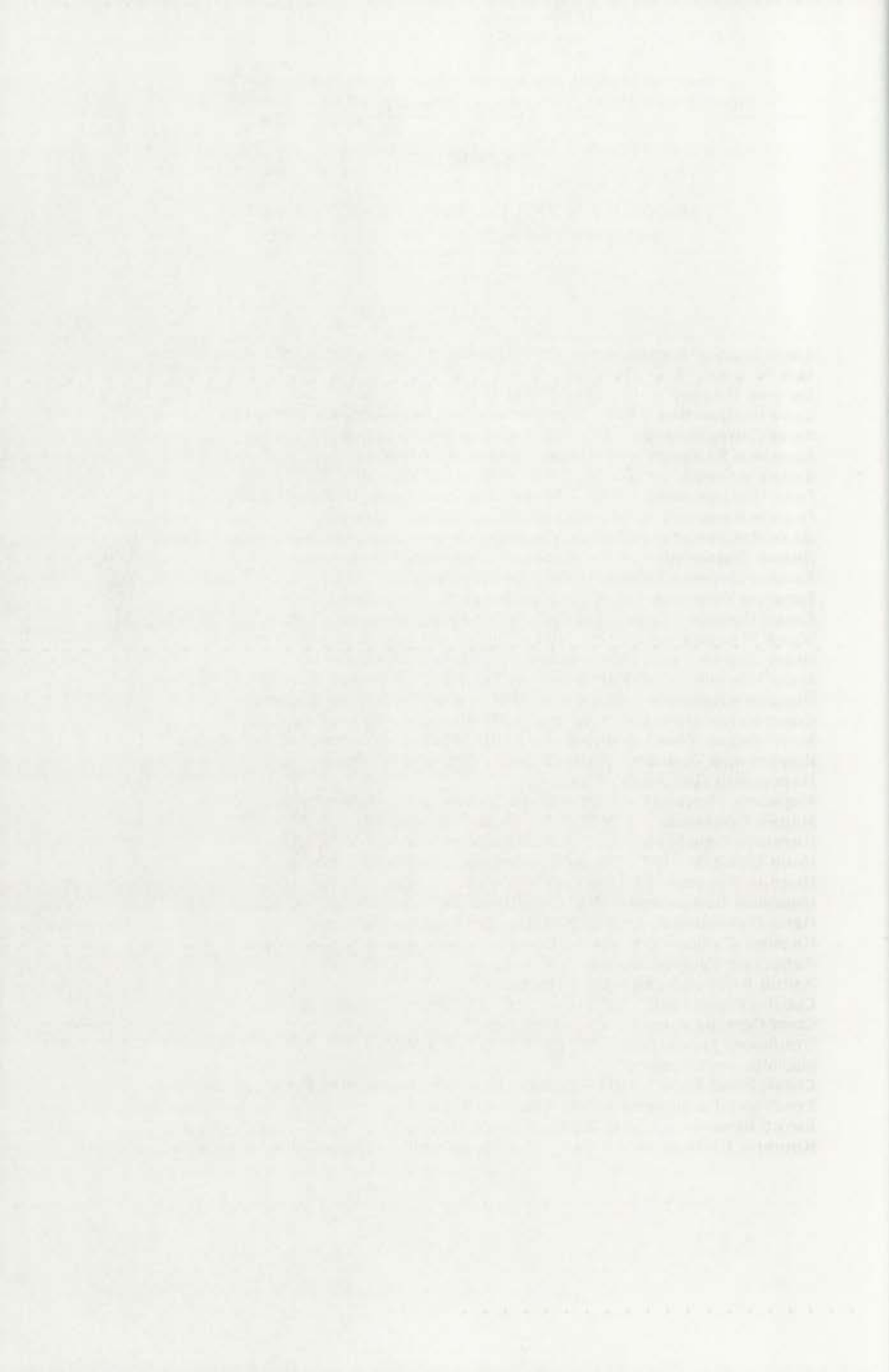
Съставител: Ренета Иринчева

СПИСЪК

на

авторите в т. XXII на Известия на Регионален
исторически музей – Велико Търново

Александър Чохаджиев – РИМ – Велико Търново, alcho_2000@yahoo.com
Ана Радева – ЕМ – Пловдив
Билиана Попова – н.с., ЕМ – Пловдив
Ваня Йорданова – ИМ "Стою Шишков" – Смолян, vanya.y@mail.bg
Ваня Сапунджиева – ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий"
Венелин Бараков – Специализиран музей "Трявна"
Вълка Илчева – ст.н.с. д-р, РИМ – Велико Търново
Галя Чохаджиева – РИМ – Велико Търново, galja_choh@yahoo.com
Георги Куманов – ИМ – Велинград, g_kumanov@abv.bg
Деян Рабовянов – ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", rabovyanov@gmail.com
Диана Тодорова – РИМ – Варна, D_Dinkova@abv.bg
Евгени Дерменджиев – РИМ – Велико Търново
Евгения Генчева – ст.н.с д-р, АИМ при БАН – София
Елена Попова – ст.н.с. д-р, Институт по изкуствознание – София, elpopova@abv.bg
Женя Жекова – н-с- д-р, РИМ – Шумен, zh_zhekova@yahoo.com
Иван Цървов – н.с., РИМ – Велико Търново, tsarov@abv.bg
Иван Чокоев – д-р, РИМ – Велико Търново, ivanchokoev@mail.bg
Йордан Алексиев – ст.н.с д-р, АИМ при БАН – Велико Търново
Константин Дочев – ст.н.с д-р, АИМ при БАН – Велико Търново
Константин Константинов – д-р, ШУ "Епископ Константин Преславски"
Красимира Томова – РИМ – Варна, nova_istoria@abv.bg
Маргарита Дешкова – Плевен
Мариана Минкова – РИМ – Стара Загора, velta_mm@abv.bg
Мария Воинская – ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий",
Наталия Стрезева – д-р, Велико Търново, nstrezeva@mail.ru
Нели Цонева – ИМ – Павликени, musei_pavlikeni@abv.bg
Никола Русев – ИМ – Попово
Николай Бояджиев – ИМ "Стою Шишков" – Смолян, arheologa@mail.bg
Пепа Лунгарова – гл. ас., ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий"
Пламен Събев – д-р, РИМ – Велико Търново, plam121@yahoo.com
Радослав Гущераклиев – ИМ – Ловеч
Райна Каблешкова – ЕМ – Пловдив
Светла Ракшиева – ЕИМ при БАН – София, sve_rakshieva@abv.bg
Соня Семерджиева – ЕМ – Пловдив
Станимир Димитров – ХГ "Св. Св. Кирил и Методий" – Велико Търново, gladiator_mir@mail.bg
Стоян Михайлов – РИМ – Велико Търново, stoyan_mihaylov@abv.bg
Теменуга Георгиева – РИМ – Велико Търново
Хитко Вачев – н.с. д-р, РИМ – Велико Търново
Юлиана Шулекова – РИМ – Габрово, museum_gabrovo@abv.bg

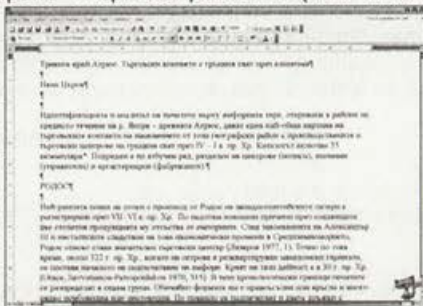

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е издание на РИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В ИРИМ-ВТ се приемат за публикуване статии, научни съобщения, отзиви и рецензии на музейна тематика (история, археология, изкуствознание, етнология, музеология и др.). Редакционната колегия на ИРИМ-ВТ приема за обсъждане материали на български език с резюме на английски, френски или немски език, както и материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, придружени от обширно резюме на български език (при невъзможност, се приемат и резюмета, на езика на статията, които впоследствие ще бъдат преведени на български). При предаване на ръкописите следва да се спазват изискванията, описани по долу.

1. ТЕКСТ.

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка. Максималният обем на материала да е до 36000 знака (20 стандартни машинописни страници 60x30), шрифт Times New Roman 12; ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопенасяне (виж илюстрацията). Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. При използване на специфичен шрифт е желателно той да бъде предоставен на електронния носител. Освен текста на материала следва да се предостави и кратка информация за автора: научна титла и звание, месторабота и електронна поща. Кратката дателна форма на личното местоимение, ж.р. ед. ч., използвана и като притежателно местоимение – „й“ в текста да се представя с „й“, а не с „и“ или „ü“.

2. ИЛЮСТРАЦИИ.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 8 стр. А4) – качествени графични изображения или снимки, номерирани на гърба с арабски цифри, като със стрелка се показва посоката на изображението.

При предаване на илюстрации на електронен носител чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – с размер не по-малък от 1535x1062 пиксела (13x9 см) при 300 dpi. Приемливи графични формати са: JPEG, TIFF или PSD. **Не се приемат илюстрации в Word или PowerPoint.** Електронните илюстрации задължително се предоставят с разпечатка, на която е обозначена номерацията им. Файловете на изображенията следва да бъдат именувани като номерацията им (напр. **OBR.1.psd**). При изображения на предмети задължително е да има линеен мащаб.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите. Тексто-

вете към илюстрациите да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се обозначават като Обр. (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. Обр. 1.1). Анотиращите текстове към илюстрациите да бъдат преведени и на езика на резюмето.

3. НАУЧЕН АПАРАТ

Научният апарат се представя по т.нар. Оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, напр. (Дерменджиев 2003, 51), (Дерменджиев 2003, обр. 4). След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикации във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора. Когато един автор е цитиран с повече от една публикация в година, след годината, без интервал се добавя малка латинска буква. Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том. При цитиране на статия в периодично издание, след заглавието следва дълго тире и наименованието на изданието, година и съответната книжка – в случаите, когато се използва годишна номерация. Когато периодичното издание използва непрекъсната номерация, броят се представя преди годината (например ИРИМ-ВТ, 22, 2007). Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя “– В:” или съответното “– In:”, а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише Ред. или Съст. В бележки се предава само допълнителна информация, но не и литература. Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в текста в скоби се изписват името на вестника, броя и годината на издаване. Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста, а не в бележки, като се спазва следната последователност: архив, фонд, опис, архивна единица, лист. Ако в статията или в литературата са използвани съкращения, то след цитираната литература се представя списък на съкращенията по азбучен ред, в който те се развиват.

ПРИМЕРИ:

Монография:

Вакарелски 1977: Х. Вакарелски. Етнография на България. С., 1977.

Монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). С., 1988.

Статия в периодично издание:

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003, 3, 50–58.

Статия в сборник:

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (Съст.). В. Търново, 2003, 313–315.

Архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, е.е. 1186, л. 281) – в текста.

Вестник:

(Янтра, 87, 14. 02. 1937) – в текста (когато статията е без автор)

4. РЕЗЮМЕ.

Статиите се предават с резюме. То трябва да бъде максимално информативно, а не само аотиращо статията. Като обем да представлява около 1/8 от текста. Желателно е да се предаде на английски, немски или френски език.

Материали се приемат на следния адрес:

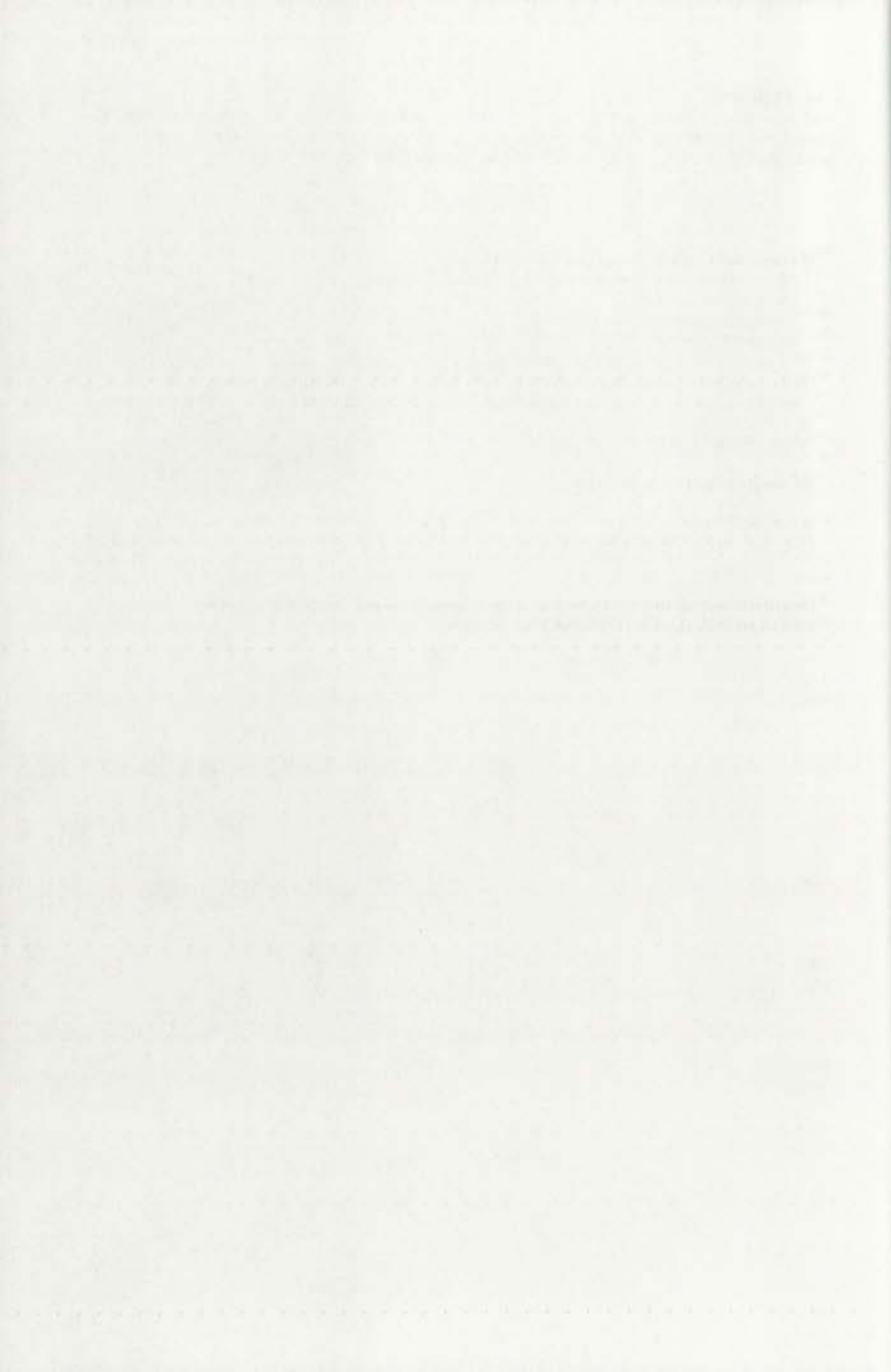
Регионален исторически музей – Велико Търново,
за Редколегията,
ул. Никола Пиколо № 6,
Велико Търново – 5000

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите се предадат отделно. Редакционната колегия приема материали за обсъждане целогодишно и ще Ви информира, дали ръкописът Ви е одобрен за печат. Ръкописи не се връщат.

За информация и контакт:

rimvt_edit@yahoo.com
062/ 623847 – Весела Мартинова

Некомплектвани материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

REQUIREMENTS

FOR THE AUTHORS IN THE PROCEEDINGS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY - VELIKO TURNOVO

The Proceedings of the Regional Museum of History - Veliko Turnovo is the annual edition of the Regional Museum of History - Veliko Turnovo. The PRMH-VT accepts for publishing articles, reports and reviews concerning museum work (history, archaeology, art, ethnology, museology ect.). The Editorial board of the PRMH-VT accepts for consideration materials of foreign colleagues written in English, French, German or Russian (we appreciate English mostly), accompanied by large summary in Bulgarian (if there is no possibility for the author, let the summary be in the language of the article, and later it will be translated). When delivering the manuscripts, the following requirements should be attended:

1. TEXT.

The text is delivered on electronic removable storage device (in Microsoft Word), obligatory accompanied by a printed paper copy. The maximum size of the material should be not more than 36000 characters, font Times New Roman 12, aligned left, with no paragraph formatting, no first line indentation, and no hyphenation. The special characters (like à, ã, ù, ö ect.) have to be marked in color on the paper copy. In case some specific font is used (e.g. Old Greek Serif) the installation version of it should be attached in the electronic device. Besides the text of the material, it should be provided some additional information for the author: scholar degree, institution and e-mail address.

2. ILLUSTRATIONS.

The illustrations should be in reasonable quantity (not more than 8 A4 pages) and with good quality. If the illustrations are digital the drawings should be with resolution of 600 dpi in TIFF or PSD, and the photos – not less than 1535x1062 pixels (13x9 cm) in 300 dpi. The acceptable graphic formats are JPEG, PSD or TIFF. Illustrations in Word or PowerPoint are not going to be accepted. The digital illustrations should be accompanied by prints, where their numeration is marked. They should be named after their numbers (e.g. **Fig.1.psd**). In the depictions of objects a linear scale should be presented.

A full list of the texts to illustrations should be presented. The text must be short, but informative. The illustrations are signified as Fig. (including when referring in the article). When the illustration consists of several depictions, they have to be marked with Arabic figures (e.g. Fig. 1. 1).

3. REFERENCES.

The references are presented according the Oxford system: in brackets in the text written out the surname of the author followed by the year of the publication with no comma between, and after a comma – the referred page or illustration – e.g. (Elen-ski 2004, 73), (Elen-ski 2004, Fig. 2. 5). After the text of the article a full list of the referred literature is attached, as first – the Cyrillic titles, followed by the Latin and

at last – on other alphabets. The publications of each group are arranged in alphabetical order according to the surname of the author and the year of the publications. When an author is cited with more than one publication in the same year, the year is indexed by a small Latin letter. In endnotes only additional information should be presented, but no cited literature. Article in newspaper is referred as in periodical, but if there is no author – in the text, in brackets is written the name of the newspaper, the issue, and date. The referred public records are cited in brackets in the text, considering the following consequence: archive, fund, record, and sheet.

Examples:

Monograph:

Shennan 1988: St. Shennan. Quantifying Archaeology. Edinburgh, 1988.

Monograph in sequence:

KrauB 2006: R. Krauß. Die prähistorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra vor dem Hintergrund der Kulturgeschichte nordbulgariens (Prähistorische archäologie in Südosteuropa, 20). Rahden, 2006.

Article in periodicals:

Barber 1975: E. Barber. The Proto-Indo-European Notion of Cloth and Clothing. – Journal of Indo-European Studies, 1975, 3, 294-320.

Article in a symposium:

Elenski 2004: N. Elenski. Cultural Contacts of North-Central Bulgaria with Thrace and the Marmara Area in the Early Neolithic. – In: Prehistoric Thrace (V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev Eds.). Sofia-Stara Zagora, 2004, 71-79.

Newspaper:

(Jantra, 87, 14.02. 1937) – in the text (when there is no author)

4. SUMMARY.

All articles have to be accompanied by a summary. For the foreign colleagues the summary has to be large and informative, covering every aspect of the article.

Materials are accepted at the following address:

Regional Museum of History – Veliko Turnovo
for the Editorial Board
Nikola Pikolo 6 Str.
Veliko Turnovo – 5000
BULGARIA

or

rimvt_edit@yahoo.com

The Editorial board accepts material all the year long and will inform you if they are approved for publishing.

Incomplete materials or not replying the requirements ARE NOT GOING TO BE ACCEPTED for publishing.

Регионален исторически музей – Велико Търново,
ул. Никола Пиколо № 6,
Велико Търново – 5000

Regional Museum of History – Veliko Turnovo
Nikola Pikolo 6 Str.
Veliko Turnovo – 5000
BULGARIA

rimvt@yahoo.com
rimvt_edit@yahoo.com

+359 62 636954

